

VU Research Portal

Boekbespreking [Review of: J. Vrieler (2007) Het poëtisch accent. Drie literaire genres in zeventiende-eeuwse Nederlandse pamfletten.]

Koppenol, J.M.

published in

Internationale Neerlandistiek
2008

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Koppenol, J. M. (2008). Boekbespreking [Review of: J. Vrieler (2007) Het poëtisch accent. Drie literaire genres in zeventiende-eeuwse Nederlandse pamfletten.]. *Internationale Neerlandistiek*, 46, 75-77.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Het poëtisch accent

E C H O,

Sieg, Eghe! hoe de Thyen des Lecums soo wort ontvlechten,
Der Piken-band vernicht, de Vryheyt aangevochten,
Is 't Vrankryk alsken arm? of is 't ook door verraad? *Verraad.*
Ha, jammer! dat ons Land door schelmen dus vergaet!
Wie zijn d'anhans hier van, 't gemeen, of zijn 't de grootten? *Gemeen.*
Wie poert haer eygen Staat danner de voet te finsten,
En missekt dat Vrankryk mits zijn lang beoogde wit?
De Schelmen die zijn waert gekapt van lit tot lit.
Met wien loek hy het Land loodmich wy te putten?
Kan een stede dan 't quast opfer om niet flotten?
Wat doet dat trouw en eer by haer dan niet meer geld?
Dat Duyvels metael, is 't dat 't Land ontfeld?
Een ludo voert die dat alleen wy, ofte meer?
Is Reynst, dat Anckel behoft, mer kamsf ook van dat meer?
Wien had oyt aen een Graef falk schelmstuk, van Outhoeren
Gehoorf of syt gesien? Ikkelst vat en laet haer fraoren
Als Velfen voerd gedaen: Soo yemend traet begint,
Is Echo, Vaders Staat, en 't Land van nijn bemint,
In 't schatten van haer val; soud' ik daer zijn de lastie?
Neen, soo niet; schoon ik my in 't aellen niet verhaelte,
Wat meyngt gy dat my houd, kleynmoedighet of wees
Swijg, slaeplier, swijg dat vry, meynt gy dat ik bedes
Voor Vrankrijks wapenrug, voor Konig, voor 't gevolg?
Iou dan in Land en Stad, van menschen overvolle,
Niet een gesoode zijn die 't decken son verveelen?
Hoe roeymen uyt die quet van al die ongheslechten,
Die d'algend brende, nychtekte niet oedracht.
Wie in verwaring sal de Eendracht geven macht,
Nu yder draeg een kroon van vranck: Opperhoof?
d' Mensch-deeling van dat Hoofd van Seeden 't Land heroest.
Wie kintmen dan d' dees die, en d' ander die, wil hem
Krijgt trouw verlorren eer, en d' eendracht weder aem,
Door Wilen Proefes, die 't volck toeuygt met troepen?
Soo wedschik dat by leef, nijn vyanden mach sloepen?
Dat vrede by hem blijf, onstet en quael door tijt
Van hem verbroken werd, 't quast opfer door den tijt
En oeven, zy verandert: Set wel de voorflema,
wel de lastie voer. Roep mynne dat ligs. *Id. Gd.*

S O N N E T

Op de DOOT van

Mr. Kornelis en Iohan de Wit.

De Keyser Julius wilt Rome Voogt te maachen,
Te Water en te Landt sich selen van den Raedt:
Twee Helden Kallien en Brutus, sieck een traet
Verloopen, tot zy hem op 't Kapitol daerflaeken.

Het Vrije Neerlandt schier in volle voerspoet blaeden,
Met Zege wedde een Zee, een zeeut en zoete stroom
Tot dat de Witte 't Landt, als raet gelie en roem,
Zoo merden, dat het fland wel haet ten vel te recken.

Die spoor elck burger, hoef voor hoef had schas gelien,
En 't aenwte badst hie over 't algemeen,
Zyn Brute en Kallien al d' Reuen daer gepreem,

Om 't haren van 't gewelt van Cezars Dwinglied?
Het dooden van die geen, die 't Landt in slaerny
Verwoeden, zal dan noek en troek goorloft wezen.

Verghelijken Plautus en Rome

Schoon Ikarus ontweekt, het vliegen was mislukt,
Een hy neerstborte, tot een schrik voor alle volken:
Schoon Phaeton, van 't spoor der Sonnen afgerukt,
Een grooten val doe, zy zijn beyde, en in de wolken
En boven 't hooft gelien, van ons en haers gelijk;
Die 't vallen schreame, staen na Staven, roem noch Rijk.

Een ander Verghelijc.

TWEE Geslachten hebbe an de Rome het trogen van des Adels
d' Een voor sed ander naer gelyken nyl des Zedel.
Twee Witte yeggen, en twee ly klye en grut
Aen 't rijkte, aangevort, en hiet hy reffes doet.

Drie literaire genres
in zeventiende-eeuwse
Nederlandse pamfletten

JOOST VRIELER

Het poëtisch accent

Het poëtisch accent

Drie literaire genres in zeventiende-eeuwse
Nederlandse pamfletten

door

JOOST VRIELER

Uitgeverij Verloren, Hilversum, 2007

Op het omslag: Sonnet op de Doot van Mr. Kornelis en Iohan de Wit (1672), Echo (1672), Een nieuw Liedeken, Ter Eeren Sint Ian (1619) (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 2906, 10356 & 10422).

Tevens verschenen als proefschrift te Utrecht.

ISBN 978-90-6550-957-4

© Joost Vrieler / Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp Robert Koopman, Hilversum

Typografie AlfaGrafica, Hilversum

Druk Wilco, Amersfoort

Brochage Van Strien, Dordrecht

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Woord vooraf	7
1 Poëzie in zeventiende-eeuwse pamfletten	9
Definitiekwesties rondom het pamflet	13
Literatuur in pamfletten: de stand van het onderzoek	18
Poëzie in zeventiende-eeuwse pamfletten: onderzoeksvraag en werkwijze	21
Afbakening van het onderzoekscorpus	29
De opzet van dit boek	36
2 Historische context	38
Het staatsbestel	38
De bestandsonderhandelingen (1607-1609)	41
De bestandstwisten (1618-1619)	43
Rondom de Vrede van Münster (1646-1648)	46
Van de Vrede van Münster naar het Rampjaar (1648-1672)	48
3 Pamfletten met sonnetten	53
De Boeren-litanie ofte Clachte der Kempensche Land-lieden	53
Functie van de sonnetten in de Boeren-litanie	69
Pamfletten met sonnetten voorafgaand aan de hoofdtekst	77
Pamfletten met sonnetten na de hoofdtekst	94
Sonnetten als hoofdtekst	96
Conclusies	104
4 Pamfletten met liederen	108
Vier typen pamfletten met liederen	118
Type I: Een nieuw Liedeken, Ter Eeren Sint Ian	120
Type II: Eene Nieuwe tijdinghe, ofte Clachte, Johans van Olden-Barnevelt	130
Type III: Sommier verhael van de wreede handelingh der Bloet-dorstighe Calvinisten	146
Type IV: Triomfe vande Doorluchtige Pr. van Orangien	155
Conclusies	160
5 Pamfletten met echolyriek	163
Echolyriek: kenmerken en voorgeschiedenis	166
Echolyriek uit 1607-1609	169

Echolyriek uit 1618-1619	173
Echolyriek uit 1672	175
Conclusies	196
6 Slotbeschouwing	199
Recapitulatie	199
Structurele functies van poëzie in pamfletten	200
Affectieve functies van poëzie in pamfletten	201
Ontwikkelingen van lyriek in pamfletten	205
Suggesties voor verder onderzoek	206
Literatuur	207
Summary	215
Bijlage	223
Register	271
Curriculum Vitae	277

Woord vooraf

Toen Lia van Gemert mij in 1997 overtuigde van mijn keuze voor de specialisatie Historische Letterkunde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, kon ik niet vermoeden dat ik daarmee op een weg geraakte die mij een kleine tien jaar later tot dit boek zou brengen. Lia overtuigde mij, als twijfelende student, dat nu het moment daar was om te kiezen voor dat wat me echt interesseerde. Misschien zou ik die kans later niet meer krijgen.

Ik heb er geen spijt van gehad. Historische letterkunde, en in het bijzonder de studie naar literatuur in pamfletten, heeft mij de kans geboden mijn belangstelling voor literatuur en geschiedenis te combineren. Als student in Nijmegen en als promovendus bij het Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur in Utrecht werd ik in de gelegenheid gesteld mijn kennis te vergroten, mijn nieuwsgierigheid te volgen en interessante mensen te ontmoeten; daarmee ontwikkelde ik me verder als wetenschapper en als persoon. Ik dank Lia dan ook voor haar pleidooi in 1997, maar zeker ook voor haar rol als promotor in de eindfase van mijn onderzoek.

Verschillende personen hebben in het bovenstaande proces een rol gespeeld. De meeste dank ben ik verschuldigd aan mijn co-promotor en dagelijks begeleider Marijke Meijer Drees. Met nimmer aflatende energie heeft zij mijn opeenvolgende versies van hoofdstukken van scherpzinnig commentaar voorzien. De gesprekken met Marijke waren intensief, inspirerend en soms uitputtend; het is aan Marijke te danken dat mijn onderzoek de juiste koers hield.

Clazina Dingemanse is tijdens mijn onderzoeksperiode mijn 'partner in crime' geweest. Vanwege ons gemeenschappelijke onderzoeksobject hebben we kunnen profiteren van elkaars kennis, resultaten en visies. Zonder Clazina had mijn onderzoek een stuk langer geduurd en was het waarschijnlijk ook eenzamer geweest.

Er waren meer mensen die mij hebben geholpen. Via e-mail of gewoon via de post of de telefoon heb ik kunnen profiteren van hun bereidwilligheid en hulpvaardigheid. Ik noem er een paar: Jan Bloemendal, Saartje Dings, Arjan van Dixhoorn, Martijn Goudbeek, Louis Grijp, Sophie Ham, Maarten Prak, Dieuwke van der Poel, Kristien Steenbergh, Ton van Strien, Geert Swinkels, Jaap Tigelaar, Simone Veld, Inge Werner en Betsy Wormgoor.

Het schrijven van een proefschrift vraagt niet alleen offers van de betreffende promovendus. Julia kan daarover meepraten. Mijn laatste woord van dank is daarom bestemd voor haar bereidheid tot luisteren en meedenken, en niet in de laatste plaats voor haar begrip.

Joost Vrieler

Poëzie in zeventiende-eeuwse pamfletten

In 1672 krijgen de lezers van het pamflet *Het Geding ofte Proces der Geesten*, van Mr. Kornelis en Iohan de Wit. Met des Volx Replijcq¹ een vreemd ‘proces’ voorgeschoteld. De aanklagers zijn twee vermoorde autoriteiten: de broers Cornelis en Johan de Witt. Beiden komen als ‘geest’ aan het woord en spuwen even verontwaardigd als welsprekend hun gal over de hun aangedane behandeling. Cornelis:

- Ik die, met Slaghzwaert en den Leeuwschilt; op de grensen
Van 't roemrijk Brittenlant, 's landts vlooten dee verhenzen [vernietigen]:
Die Chattams veyligheyt, en d'yzre kettings brak:²
Die, meer als Hektor, 't vier [vuur] in Stuarts schepen stak:
5 En trotser bralde, als 't hooft des heirs voor 't ouwdt #Peluzen³
Ik die als Zeevoogt door den Oceaen quam bruizen,
Met onzen Pegazus, en waegden slagh op slagh,
Om d'opperheerschappy, en 't voeren van de vlagh,
Om 's Werelts omkring [de aarde in haar hele omvang], en al d'eindelooze plassen,
10 Scheen reets een Halfgodt, elk verr' boven 't hooft gewassen [gegroeid].⁴
#Damiate

Cornelis verhaalt van het recente verleden, waarin hij, na lang een gevierd man te zijn geweest, eerst verguisd en vervolgens samen met zijn broer door een dolle volksmassa gelynacht werd:

Men zach mijn Zeegtriumf, mijn beeltenis nae't leven
Geschildert, mijn Troffeen rondom met goudt omdreeven,

1 Kn. 10400. De pamfletten die ik voor mijn onderzoek heb gebruikt, zijn afkomstig uit de collectie van de Koninklijke Bibliotheek en gecatalogiseerd door W.P.C. Knuttel. Ik verwijs per pamflet naar het juiste catalogusnummer met bijvoorbeeld de formule 'Kn. 10400'.

2 De Nederlandse vloot wist in 1667 de ijzeren kettingen die de Britten over de Theems gespannen hadden kapot te varen. Daarna werd bij Chatham de Engelse vloot verrast en vernietigd. Cornelis de Witt was op een van de schepen aanwezig als afgevaardigde van de Staten-Generaal.

3 Damiate (daarvoor bekend als Pelusium) was een havenstad aan de oostelijke Nijlarm. Het plaatsje werd in 1218-1219 belegerd door kruisvaarders. Volgens de legende wist de Hollandse graaf Willem I, mede dankzij de vele Haarlemmers onder zijn mannen de ijzeren ketting die de ingang van de haven versperde te doorbreken en de stad in te nemen.

4 Het *Geding ofte Proces der Geesten*, van Mr. Kornelis en Iohan de Wit. Met des Volx Replijcq is een pamflet met achtereenvolgens de 44-regelige gedichten 'De Geest van Mr. Kor. De Wit', 'De Geest van Mr. Jan de Wit' en 'Verantwoordinge des Volx, tegen de Geest van Johan de Wit'.

- 35 Gebroken en vernielt, verflenst [verzwakt], verscheurt, versneen,
 Bespot, bespogen, gansch vernieticht en vertreen [vertrapt],
 Ten bleef hier by niet: ik, gewortelt in't gebieden,
 Most voort te Land uit: maer het dulle volk, aen't zieden,
 Sneed my dien wegh af, door een ongehoort gewelt,
 40 Hier kleeftde ik [liet ik het leven], en mijn broer, wy wierden bey gevelt.

Cornelis' broer Johan uit zich nog veel gepassioneerder. Woedend toont hij zijn gehavende lichaam aan zijn denkbeeldige belagers:

- 1 Waer zift gy woedende gedrochten, dulle beesten!
 Zie daer, hoe schrikt men nu, voor lichaemlooze geesten!
 [...]
 Ik zal met deze Toorts u lichten, zie mijn leden,
 10 Mijn handen vingerloos, mijn teenen afgesneden,
 De tepels van mijn borst gerukt. Wat legje en trilt?
 Zie hoe my't aenzicht is geschonden, en gevilt.
 Dees bloedtvek droeg de neus, hier stonden beyde d'ooren,
 Waer mede ik't Raedbesluit der Vadren plach te hooren.
 15 Dit's hol van't Ingewant, hier lagh't grootmoedich hart,
 Dat zoo veel Vorsten heeft verbluft en uitgetart.
 Dit's overblyfsel, dus gemartelt en geschonden,
 Niet als van [door] Vyanden, maer van verwoede honden.

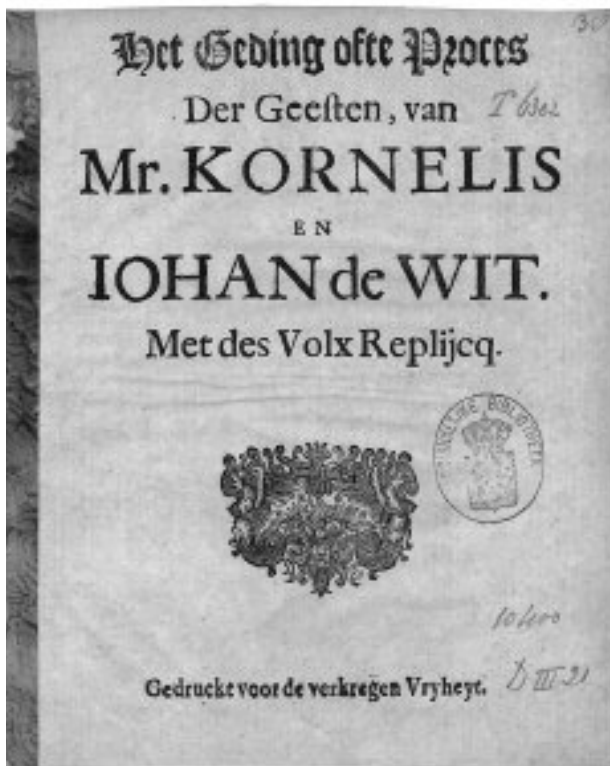
In het vervolg van zijn redevoering maakt Johan de Witt duidelijk dat niet hijzelf, maar het hele volk verantwoordelijk was voor de deplorabele staat van de Republiek:

- Maer wat was d'oorzaak, van uw bloetdorst, van uw haet?
 20 Biegt op, zeg: ik was't hooft van't heyloos Lantverraet.
 Wel waerom my dan niet als schuldich vast doen zetten,
 En overtuigt, en voort veroordeelt nae [naar] de wetten?
 Daer ik niet weygerden te zetten voet by't stek:
 Spierwitte onnozelheit [onschuld] te toonen zonder vlek:
 25 En dat ik 't heil des Lants in al mijn doen betrachten.
 Hoe komt dan by, zeg vry, dat wy, door vyandts machten,
 Zoo plots aen laeger wal geraekt zijn, schier gestrandt?
 Hoe nu toe? waent gy dan, dat ik de krak [achteruitgang] van't Landt
 Weerstaen kon? Godes will', Godts gramschap, Godes tooren [toorn],
 30 Zijn lang getergt gedult, hadt dezen val beschooren [beschikt];
 Godts wracke, om 't zondich volx veelvoudich overtreen,
 Men wyte 't ons niet: deeze schult is algemeen
 En hooft voor hooft; en uw, die door een blind verhaesten
 Moetwilligh dorst nae 't bloedt van uwen naesten,
 35 Die zonder blik van blijk [zonder een zweem van vermoeden], alleenlijk uit vermoen,
 Als dulle menschen dorst op waepenlooze woen.

Het is inmiddels wel duidelijk: in *Het Geding ofte Proces der Geesten*, van Mr. Kornelis en Iohan de Wit uit 1672 houden de geestverschijningen van de vermoorde Cornelis en Johan de

Titelpagina Het Geding ofte Proces
der Geesten, van Mr. Kornelis en Iohan
de Wit, 1672.

(Den Haag, Koninklijke
Bibliotheek, Kn. 10400)

Witt redevoeringen in felle verzen. Hun aanklachten worden echter weerlegd door het volk in een eveneens berijmde repliek:

- 1 Hier zynwe, en onverschrikt voor uw vermetel schelden.
Geen bloode loeren [*laffe schelmen*], maer manhafte en vrome Helden,
Die lang door uw geweld gemuילbant zyn geweest:

Het volk staat uitgebreid stil bij de tekortkomingen in het beleid van de gebroeders:

- Men zagh't gevaer wel, maer men liet Lowys [*Lodewijk XVI*] begaen.
Hy voerden voorraet aen, hy vulden ruime schueren,
Om Hollants Pakhuis zelf, zoo't nooddee, te verdueren.
Hier tegen stond men stil, of deed men iets, 't was maer
- 20 Om welstaens will, en al rechts aevrechts: hier en daer
Verdeelt en zenuwloos, in misverstant gedompelt.
Om, in verwarring licht te worden overrompelt.
Hier feilder oorlogstuig, hier voorraet, daer gezagh,
Noch stond men nergens recht verzekert in verdragh,
- 25 Met Naegebueren, om den Landstorm af te wenden.
Dit bracht ons op den hals die Sprinkvloed vol ellenden:
Die woedende inbreuk, door uw Staetzucht, raedt en Koop,
Met voordracht aengeleit.

Aan de hand van enkele bijbelse en klassieke voorbeelden betoogt het volk dat iedere burger in zijn recht staat om de misdaden van de De Witten te vergelden met de dood:

[...] Te verbastren
 In trouw voor't Vaederlant. Den vry gevochten Staet
 40 In eeuwge Slaverny te brengen, door verraet
 Zyn misdaen van gewicht. Dit zyn vervloekte Zonden.
 Iae yder Burger, hoeft voor hoeft, schynt vast verbonden,
 Om zulke Schelmen, flux [spoedig] daer't pas geeft, doot te slaen.
 Nae't algemeen besluit is hier dan recht gedaen.

Het volk heeft het laatste woord en in het licht van de toenmalige actualiteit – de lynchpartij die op 20 augustus 1672 had plaatsgevonden – legitimeert het de moord op de De Witten.⁵

In de zeventiende eeuw werd menige opmerkelijke gebeurtenis, zoals de moord op de gebroeders De Witt er ontegenzeggelijk één was, bediscussieerd in pamfletten. Naast een stroom aan verhalen, betogen en andere prozastukken, leverde dit opiniërende poëzie op. *Het Geding ofte Proces der Geesten van Mr. Kornelis en Iohan de Wit* biedt daar een voorbeeld van: een polemiëk bestaande uit drie redevoeringen van 44 verzen, elk in paarsgewijs rijmende alexandrijnen, en met duidelijke toepassing van de destijds gangbare retorische karaktertekening, de *ethopoeia* of *morum fictio*: de uitbeelding van een historische persoon in een bepaalde situatie. Zowel de gehanteerde literaire technieken als de ordening van de drie gedichten in het pamflet staan in dienst van twee doelen: de gebroeders De Witt blameren en de moord rechtvaardigen. De gebroeders karakteriseren zichzelf negatief: Cornelis blijkt een opschepperige en hoogmoedige blaaskaak, Johan wast zijn handen in onschuld en probeert het volk op zijn beurt te blameren door het onredelijk gedrag te verwijten. Maar de gemeenschap is de uiteindelijke winnaar van de polemiëk: in het slotbetoog treedt het volk minder geëmotioneerd op dan de De Witten en weet het de verwijten rationeel betogend af te wimpelen.

De poëzie in *Het Geding ofte Proces der Geesten, van Mr. Kornelis en Iohan de Wit* confronteert ons met het centrale thema van dit boek: de functie van poëzie in zeventiende-eeuwse pamfletten. Daarbij zullen zaken als poëtische genres en technieken aan de orde komen, maar ook de ordening van teksten binnen pamfletten wanneer er sprake is van meer dan één pamflettekst. Voordat ik daar nader op inga, belicht ik eerst de vraag wat ik precies onder een pamflet versta.

5 Gelet op het niet helemaal heldere naschrift in proza 'Het Volck verwacht de Duplijck, van soodanighe Rechtsgeleerden als sich zelve zullen machtich kennen dit Proces in Staet van Wijzen te brengen, om een einde van 't Proces te zien', lijkt de auteur van het pamflet deze legitimatie toch niet geheel voor zijn rekening te hebben willen nemen.

DEFINITIEKWESTIES RONDOM HET PAMFLET

‘Het inleidende gedeelte van het boek (...) behelst een weer vergeefse poging om het begrip pamflet te definiëren,’ schreef de historicus P.A.M. Geurts in 1988 in zijn recensie van C.E. Harlines monografische studie *Pamphlets, printing, and political culture in the early Dutch Republic*.⁶ Geurts roert inderdaad een netelige kwestie aan, maar geen onmogelijke. Op zoek naar een adequate begripsomschrijving hebben onderzoekers vaak geprobeerd wezenlijke eigenschappen van het pamflet te isoleren, bijvoorbeeld via de historische benamingen, de verschijningsvormen, de inhoud en de literaire dimensies. Al deze pogingen hebben met elkaar gemeen dat ze nieuwe complicaties oproepen die moeilijk oplosbaar blijken. Marijke Meijer Drees heeft in het kader van Utrechtse NWO-project ‘Literatuur met effect. Nederlandse pamfletten ca. 1600-1750’ een begripsomschrijving ontworpen die rekening houdt met de functies van de teksten: ‘Pamfletten behoorden tot het populaire, niet periodieke drukwerk. Ze stonden bekend onder verschillende benamingen, zoals ‘(blauw)boekjes’, ‘libellen’ en ‘pasquilen’ - de thans gangbare term pamflet is pas in de loop van de achttiende eeuw in zwang geraakt. De inhoud van pamfletten was actueel of actueel gemaakt, in de zin van: direct ingegeven door, of achteraf gerelateerd aan een of meer gebeurtenissen uit de actuele werkelijkheid. De presentatie van die inhoud had zowel een persuasieve bedoeling (opiniërende nieuws- & informatieverstopping) als een diverterende (amusement). Hierbij werden literaire vormen en stijlmiddelen ingezet.’⁷ Ik zal op deze begripsomschrijving voortbouwen. Om die keuze te verhelderen, is een evaluatie van de belangrijkste vragen uit het pamflettenonderzoek noodzakelijk.

Allereerst de historische terminologie. Om pamfletten en geschriften die geen pamflet zijn uit elkaar te houden, bieden de zeventiende-eeuwse benamingen weinig steun. Het woord ‘pamflet’ heeft voor de Nederlandse zeventiende eeuw zelfs veel weg van een anachronisme. Het Middelnederlands kende weliswaar de term ‘panflet’ (een dun boekje, afgeleid van ‘Pamphilet’, de benaming voor werk van de twaalfde- en dertiende-eeuwse Latijnse dichter Pamphilus), maar deze term keert pas terug in de achttiende eeuw.⁸ Een zeventiende-eeuwer kocht bij de drukker of de marskramer een ‘(blauw)boekje’, een ‘libel’, een ‘paskwil’, of een ‘tractaat’, om enkele gangbare termen te noemen.

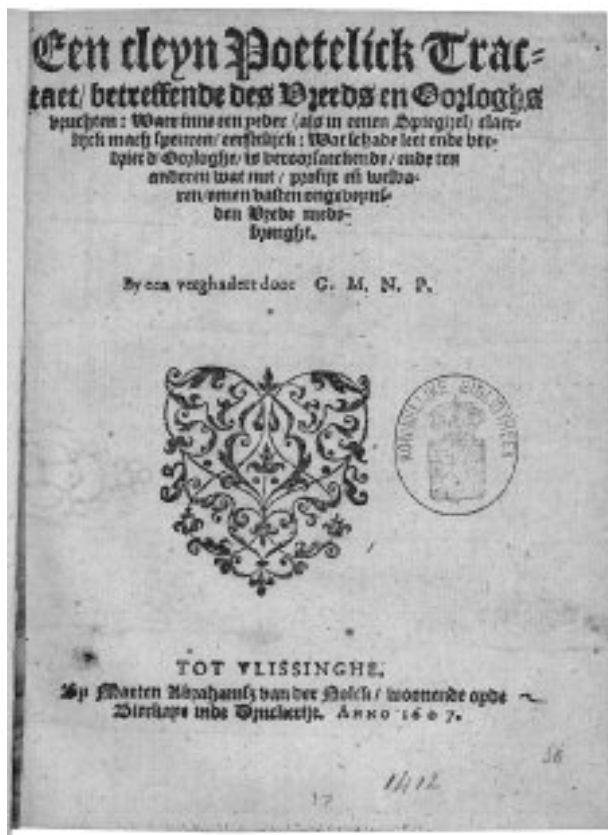
De filoloog O. Giraldo probeerde in zijn artikel ‘Van Pamflet tot vlugschrift: een oud probleem opnieuw belicht’ (1967) als eerste enige orde te scheppen in de vele verschillende termen die voor het pamflet in omloop waren.⁹ De zojuist genoemde contemporaine benamingen en latere als schotschrift of schimpschrift schoof hij terzijde: alle waren vlugschriften. Een vlugschrift had volgens Giraldo het bekend maken van willekeurig wat voor onderwerp als doel. Hij onderkende twee categorieën vlugschriften, namelijk zij die louter bekendmaken en zij die meer doen dan dat, zoals getuigen

6 Geurts 1988: 437.

7 Zie: www.marijkemeijerdrees.nl. Zie ook Meijer Drees 2006a.

8 Verkruijsse 2006: 34; Meijer Drees 2001: 239.

9 Giraldo 1967: 537-538.

Titelpagina Een cleyn Poetelick Tractaet, betreffende des Vreeds en oorloghs vruchten van Gidion Morris, 1607.
(Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 1412)

en overtuigen.¹⁰ Vlugschriften van de eerste categorie zijn in het merendeel van de gevallen afkomstig van een officiële zender, bijvoorbeeld de plakaten waarin de overheid haar besluiten afkondigde. De tweede categorie betreft teksten uit het onofficiële circuit. Deze vlugschriften bevatten bijvoorbeeld nieuwsberichten (al dan niet van fictieve aard) en prognosticaties (voorspellingen). De inhoud hoefde niet per se politiek te zijn. Deze onofficiële vlugschriften zijn de werkelijke 'pamfletten', volgens Giraldo. Hij achtte het nauwelijks mogelijk een definitie te geven van dit bestand aan teksten, juist vanwege de inhoudelijke diversiteit.

Giraldo's indeling lijkt mij een kunstmatige poging orde te scheppen in een hybride verzameling. Het probleem van de divergente zeventiende-eeuwse terminologie wordt er niet mee opgelost en evenmin wordt een afbakenende omschrijving mogelijk, vanwege de inhoudelijke diversiteit van de 'pamfletten'. De tweedeling officieel versus niet-officieel is derhalve weinig zinvol.

Pamfletten hebben vaak literaire dimensies, we zagen het al bij *Het Geding ofte Proces der Geesten*, van Mr. Kornelis en Iohan de Wit. Enkele onderzoekers hebben geprobeerd dit artis-

¹⁰ Giraldo 1967: 544.

tieke element als uitgangspunt voor een definitie te nemen. D.J.H. ter Horst ging in zijn artikel 'Over het begrip pamflet' op zoek naar, wat hij noemde, 'den waren aard van het pamflet als zoodanig, d.w.z. als specialen letterkundigen vorm'.¹¹ H. van der Hoeven, die een voorwoord schreef bij de heruitgave van de pamflettencatalogus van de Koninklijke Bibliotheek, sloot nauw aan bij Ter Horst en stelde dat men pamfletten niet herkent aan de vorm, maar 'aan de omstandigheid dat zij tot een bepaald genre literatuur behoren'.¹² Het komt mij echter vreemd voor te spreken van een literair genre terwijl we het feitelijk over een bepaald type drukwerk hebben. Liever volg ik H.J. Köhler, die in het voorwoord van zijn bibliografie van Duitse Reformatiepamfletten stelde dat pamfletten niet te benoemen zijn als een literair genre.¹³ Een literair genre zou immers conventies impliceren en een auteur bepaalde inhoudelijke en formele verplichtingen opleggen die hij niet kan negeren zonder de verwachtingen over het genre bij het publiek te doorkruisen. Een verzameling van dergelijke conventies is echter op basis van de overgeleverde pamfletten niet te isoleren, zelfs niet een met een los karakter: het is een zo hybride groep, inhoudelijk en formeel, dat onmogelijk van een genre gesproken kan worden. Köhler constateerde dan ook terecht dat het 'pamflet' eerder een verzamelterm dan een genrebenaming is. Anderzijds is het zeker zo dat literaire genres en hun conventies zich regelmatig in pamfletten manifesteren en met die omstandigheid dient de begripsomschrijving dus rekening te houden.

Een andere factor van belang is het soort publicatie waartoe pamfletten behoren, het populaire drukwerk. Jeroen Salman heeft dit in zijn dissertatie beschreven als drukwerk dat zich niet bij voorbaat richt op een afgebakende sociale of professionele doelgroep, zowel fictie als non-fictie omvat, gedrukt is in de volkstaal, geproduceerd is met lage kosten en daarom relatief laag geprijsd is, inhoudelijk een breed publiek beoogt en een grote oplage kent.¹⁴ Ongetwijfeld mede dankzij dat laatste zijn er uit de zeventiende eeuw veel pamfletten overgeleverd. In de negentiende eeuw werd begonnen met het catalogiseren van de Nederlandse pamflettenverzamelingen. Het is opvallend dat juist deze negentiende-eeuwse samenstellers van de verschillende catalogi zelden hebben stilgestaan bij de vraag wat een pamflet is. Ook in het buitenland reflecteerden samenstellers van pamfletcatalogi weinig op het onderwerp van hun werk.¹⁵ De positivistische verzameldrang ging kennelijk boven scherpe definities, of anders gezegd: het streven naar 'zuivere', ordelijke genres kwam pas in de twintigste eeuw op.

Voor het Duitse taalgebied was Köhler een van de eersten die een poging deed de discussie over het begrip 'pamflet' in een concrete definitie te vertalen, omdat men de term in zijn ogen al te gemakkelijk hanteerde. Köhler vergeleek een aantal kernpublicaties met elkaar, om te laten zien dat ogenschijnlijk dezelfde onderscheidende criteria in fei-

11 Ter Horst 1932: 10.

12 Van der Hoeven 1978: xv.

13 Köhler 1991: v-vi.

14 Salman 1999: 24, zie ook Frijhoff & Spies 1999: 219-224; pamfletten worden door hen, samen met prenten, gerekend tot de 'nieuwe media'. Van Goinga 1999: 37-38 wijst erop dat het bereik van een pamflet door de mondelinge verspreiding nog vele malen groter kon zijn en houdt zelfs rekening met een verveeltienvoudiging van de oplage. Zie ook Salman 2006: 62.

15 Panholzer 1973: 232.

te heel anders geïnterpreteerd werden en er van een eenduidig begrip van het pamflet niet gesproken kon worden.¹⁶

De publicaties die voor de Nederlandse situatie van belang zijn voor de definiëring van het pamflet bespreek ik hier kort. W.P.C. Knuttel, samensteller van de grootste catalogus van Nederlandse pamfletten, betoonde zich in zijn voorwoord schatplichtig aan de ruimhartige omschrijving van L.D. Petit.¹⁷ Pamfletten waren in Petits optiek 'grootere of kleinere vlugschriften over de staatkundige, kerkelijke en maatschappelijke gebeurtenissen van den dag; geschriften, geschreven en verspreid onder den indruk van het gebeurde, om aan de tijdelijke behoeften te voldoen; vliegende blaadjes die alle onderwerpen behandelen welke de aandacht van het volk wekten.'¹⁸ Belangrijk is wel dat Petit de band van pamfletten met de actualiteit benadrukte.

P.J. Blok ging veel uitgebreider in op allerlei aspecten van vorm, inhoud en karakter van het pamflet. Uiteindelijk opperde hij de volgende definitie (die feitelijk een aanpassing was van de omschrijving in het *WNT*): 'Een pamflet is een al of niet gedrukt geschrift van geringen omvang, dat minder bladen bevat dan voor een boek noodig is, naar inhoud en vorm van vluchtigen, actueelen aard en dat als afzonderlijk werk, met of zonder slappen papieren omslag is uitgegeven.'¹⁹ De band met de actualiteit, door Petit prominent naar voren gehaald, bleef hier gehandhaafd, maar verder hechtte Blok veel belang aan uiterlijke aspecten.

Ter Horst wierp Bloks criterium van de geringe omvang terzijde, omdat er ook volumineuze pamfletten te vinden zijn.²⁰ Volgens Ter Horst kon het begrip 'pamflet' niet gekoppeld worden aan een geschrift, maar kon aan een geschrift wel een pamflet-functie toegekend worden en om die reden als pamflet worden aangemerkt. Dat betekende dus ook dat een geschrift door de auteur of door de drukker oorspronkelijk helemaal niet als pamflet bedoeld hoefde te zijn, maar het door ontwikkelingen of bemoeienissen van derden op den duur wel kon worden. Deze pamflet-functie had voor Ter Horst vooral betrekking op de band van het betreffende geschrift met de actualiteit. Doorredenerend kwam hij op de volgende definitie uit: 'Een pamflet is elk geschrift, hetwelk een beschrijving of bespreking geeft van een concreet feit, dat tot op een jaar nauwkeurig bepaald kan worden of hetwelk in nauw verband met een dusdanig feit gedrukt is, en hetwelk uitgegeven is in den tijd, waarin genoemd feit voorviel.'²¹

Met zijn benadering van het pamflet als een geschrift met een nauwe band met de actualiteit en een geschrift waaraan geen vaste uiterlijke eigenschappen te koppelen zijn, heeft Ter Horst terecht een grote stempel gedrukt op het discours. De al eerder ter sprake gekomen Giraldo voegde er een belangrijke inhoudelijke eigenschap aan toe: gemeenschappelijk kenmerk van alle pamfletten is dat ze getuigen van een mening en de lezer proberen te overtuigen van het gelijk van het verkondigde standpunt.²² Piet Ver-

16 Köhler 1976: 37-48.

17 Knuttel 1889: III.

18 Petit 1882: V.

19 Blok 1916: 309.

20 Ter Horst 1932: 17.

21 Ter Horst 1932: 25-26.

22 Giraldo 1967: 541-542.

Titelpagina Wilde Rijmen Ofte Leits-
Kerckpraetjens Tusschen twee oude
Kaeren, 1648.

(Den Haag, Koninklijke
Bibliotheek, Kn. 5808d)

kruijsse onderschreef in zijn begrippenlexicon het belang van de band van pamfletten met de actualiteit en hun opiniërende functie (die hij hun 'polemische inhoud' noemde).²³ Dat ze dikwijls anoniem verschenen, achtte Verkruijsse een wezenlijk kenmerk van pamfletten. Voorts legde hij de relatie met het populair drukwerk en constateerde tevens dat er diverse literaire genres in pamfletten voorkomen. Zijn voorstel luidde om de benaming 'pamflet' los te laten en op basis van een analyse van vorm en inhoud verschillende categorieën drukwerk te onderscheiden die door tijdgenoten als samenhangende corpora gezien werden, bijvoorbeeld 'praatjes' of 'ordonnanties'.²⁴

In het voorgaande werd duidelijk dat, om te komen tot een definitie van 'het pamflet', de zeventiende-eeuwse benamingen geen houvast geven. Daarnaast bleek het niet zinvol te spreken van het pamflet als een literair genre, maar eerder van een categorie binnen het populair drukwerk (wellicht onderverdeeld in meerdere subcategorieën met verbanden naar andere typen drukwerk en literaire genres). Het historisch overzicht van de verschillende definities en omschrijvingen van het pamflet leerde dat er aan het pamflet geen vaste uiterlijke eigenschappen te koppelen zijn en dat het beter omschreven

²³ <http://www.dbnl.nl/tekst/borkoo11etto1/lexicon—017.htm#po11> (18 november 2004).

²⁴ Verkruijsse 2006: 42-43.

kan worden met functionele begrippen. Op basis hiervan zal ik voor het zeventiende-eeuwse materiaal de volgende definitie hanteren: een pamflet is een gedrukt, niet-periodiek populair medium dat zichzelf met verschillende benamingen kan afficheren, gebonden is aan de actualiteit, dikwijls anoniem verschijnt, allerlei vormen van fictie en non-fictie kan bevatten en inhoudelijk de lezer probeert te overtuigen van een bepaald standpunt. Op de manier waarop dit laatste element, de overtuigingskracht, gestalte krijgt, wil ik me in dit proefschrift richten.

LITERATUUR IN PAMFLETTEN: DE STAND VAN HET ONDERZOEK

De literaire dimensie van pamfletten is pas recentelijk onderwerp van studie geworden. De meeste studies naar Nederlandse pamfletten zijn afkomstig van historici en in een enkel geval van kunsthistorici die iconografische aspecten van pamfletten bestuderen.²⁵ Het merendeel van de historici beschouwt pamfletten als bronnenmateriaal voor historische gebeurtenissen, verschijnselen en ideeën, of de tracerings van bepaalde begrippen.²⁶ Wessels besteedde enige aandacht aan de presentatie van de inhoud van overwegend achttiende-eeuwse pamfletten, met name hun vorm, stijl en taalgebruik.²⁷ Hij concludeerde dat de groep pamfletauteurs varieerde van academisch geschoold tot minder geoefende schrijvers. De polemische aspecten van het medium, zowel in toon als doelstelling, acht ook Wessels wezenlijk voor het pamflet. Desondanks lag het zwaartepunt van zijn artikel bij de historiografische aspecten van pamfletten. De enige historicus die tot dusver Nederlandse pamfletten op zichzelf, als historisch verschijnsel, heeft onderzocht, is de reeds genoemde Amerikaan Craig Harline. In zijn studie onderwierp hij een aselechte steekproef van 500 pamfletten uit de periode 1565-1648 aan verschillende statistische analyses.²⁸ Zijn voornaamste interesse betrof zeker niet de literaire aspecten van pamfletten – hoewel hij daar en passant wel op attendeert²⁹ –, maar het pamflet als historisch fenomeen. Zijn boek leverde veel waardevolle informatie op met betrekking tot de productie, het auteurschap, het geïntendeerde publiek en de onderwerpen van pamfletten.

P.A.M. Geurts wijdde in zijn proefschrift uit 1956 over zestiende-eeuwse Nederlandse pamfletten uit de eerste decennia van de Opstand (1566-1584) een hoofdstuk aan ‘aspecten van vorm en inhoud’.³⁰ Hij merkte op dat ten aanzien van die vorm ‘voor een neerlandicus (...) een uitgebreid arbeidsterrein ligt’.³¹ Zelf ging hij niet erg diep in op de literaire aspecten. Hij signaleerde onder meer het gebruik van spreekwoorden, fabels, legenden en klassieke en bijbelse referenties, maar zijn aandacht was toch voor-

25 Bijvoorbeeld Horst 2006, Klinkert 2006 en Nix 2006.

26 Bijvoorbeeld De Bruin 1999 over het begrip ‘vaderland’ in zeventiende-eeuwse pamfletten en recentelijk de artikelen van Cerutti 2006 en Van Zuilen 2006.

27 Wessels 2002: 93-98.

28 Harline 1987.

29 Harline 1987: 33-34, 46-56 & 191-226.

30 Geurts 1956: 258-298.

31 Geurts 1956: 258.

al gericht op de historisch-inhoudelijke gegevens die uit de pamfletten te destilleren waren.

Buitenlandse studies hebben een met Harline en Geurts vergelijkbaar historisch (soms boekhistorisch) uitgangspunt.³² Dit geldt bijvoorbeeld voor het artikel van C. ter Haar over de receptie van Nederlandse pamfletten in het Duitse taalgebied³³ en voor de boeken van J. Raymond, A. Halasz, J.K. Sawyer en H. Carrier.³⁴ P.J. Voss legde in zijn studie naar Engelse nieuwspamfletten een relatie met literatuur, maar zijn focus lag toch meer op de journalistieke aspecten van pamfletten.³⁵ In Duitsland heeft J. Schwitalla met behulp van 200 Duitse pamfletten uit de periode 1460 en 1525 geprobeerd een classificatie tot stand te brengen in maar liefst 21 'Textsorten', die hij onderscheidde op basis van hun intentie, hun thema, de sociaal-maatschappelijke achtergrond van auteurs en lezers, en het gehanteerde taalgebruik.³⁶ Schwitalla vergeleek zijn 'Textsorten' met contemporaine presentatievormen en constateerde dat ze voornamelijk onder te brengen waren bij kerkelijke genres, zoals de preek en het tractaat.³⁷ Ook constateerde Schwitalla dat er nagenoeg geen poëzie voorkomt in de door hem bestudeerde pamfletten uit de reformatietijd.³⁸ B.W. Latimer kwam in zijn proefschrift over laatzestiende-eeuwse Franse pamfletten tot een bruikbare indeling in vijf categorieën, waaronder een polemische.³⁹ Helaas bleven de literaire aspecten van deze pamfletten op de achtergrond, omdat Latimer zich in zijn onderzoek heeft gefocust 'not on the issues raised in pamphlets but by pamphlets'⁴⁰. In dat kader stelde hij twee kwesties centraal: 'how was pamphleteering carried out, and why did persons adopt the pamphlet form'⁴¹ – opnieuw boekhistorische vragen dus. Wel besteedde hij enkele alinea's aan de vraag of pamfletten überhaupt wel literatuur kunnen bevatten.⁴² Zijn voorzichtig bevestigende antwoord bracht hem evenwel tot esthetische waardeoordelen, zoals de eeuwigheidswaarde die alle literatuur zou moeten hebben. Zo'n benadering staat haaks op de actualiteitsgebondenheid van pamfletten, en is derhalve niet zinvol.

Uitzondering op de voorgaande buitenlandse studies vormt het boek van Sandra Clark over Engelse populaire moralistische pamfletten uit de periode 1580-1640.⁴³ Haar uitgangspunt bij het bestuderen van pamfletten is ze te beschouwen als een van de vele vormen van literatuur die de lezer uit de bewuste periode ter beschikking stonden en niet zozeer als documentatiemateriaal bij historische ontwikkelingen. Clarks boek bevat hoofdstukken over verschillende typen pamfletten ('rogue and prison literature', 'news pamphlets' en 'social satire') en sluit af met twee hoofdstukken over 'conventions

32 Zie ook Meijer Drees 2006a: 22-27.

33 Ter Haar 1993.

34 Raymond 2003, Halasz 1997, Sawyer 1990, en Carrier 1989, 1991 en 1996.

35 Voss 2001.

36 Een volledige lijst van deze 'Textsorten' is te vinden in Schwitalla 1983: 367-368.

37 Schwitalla 1983: 107.

38 Schwitalla 1983: 110.

39 Latimer 1975: 28.

40 Latimer 1975: iv.

41 Latimer 1975: iv.

42 Latimer 1975: 27.

43 Clark 1983.

of subject matter' en 'conventions of style and presentation'. Onder de laatste noemer gaat ze eerst in op de belangrijkste invloeden voor de stijl en de vorm van pamfletten, om vervolgens de belangrijkste technieken voor structuur en presentatie te bespreken.

De Spaanse *relaciones de sucesos* werden door Yolanda Rodríguez Pérez aan een retorische analyse onderworpen. Zij concludeerde dat de Spaanse *relaciones* in vergelijking met de Nederlandse pamfletten een veel minder persuasief karakter hebben. Spaanse pamfletten vertoonden sowieso een minder divers karakter en hebben veel minder aandacht voor retorische en literaire elementen.⁴⁴ Die literaire aspecten van Nederlandse pamfletten waren de Gentse hoogleraar Paul Frédéricq in 1907 reeds opgevallen, toen hij zijn bloemlezing *Het Nederlandsche proza in de zestiende- en zeventiende eeuwse pamfletten uit den tijd der beroerten met eene bloemlezing (1566-1600) en een aanhangsel van liedjes en gedichten uit dien tijd* publiceerde. Hierin houdt hij een vurig pleidooi voor een betere en grondigere bestudering van de uiteenlopende tekstvormen die hij had aangetroffen.⁴⁵ Het bleef echter lang stil. De aandacht voor de literaire component van Nederlandse pamfletten is recentelijk groeiende, getuige het aantal publicaties.⁴⁶ Ook verscheen er een bloemlezing met veertien evident literaire pamfletten.⁴⁷ In de artikelen staat in de regel een bescheiden aantal pamfletten centraal, veelal geselecteerd op grond van een bepaald historisch onderwerp of van een enkel literair verschijnsel. M. Peereboom reconstrueerde een Amsterdamse medische pamflettenstrijd; Simone Veld deed hetzelfde voor een pamflettenstrijd over de vrouwelijke deugd; het artikel van W. Franits gaf een discussie uit 1689-1690 weer over de seksuele moraal van de bekende graficus Romeyn de Hooghe. Paul Smith reconstrueerde via een pamflet van de Rotterdamse Franciscus Ridderus een facet van het werk van de zestiende-eeuwer Rabelais. Clazina Dingemanse presenteerde in twee artikelen, respectievelijk in samenwerking met Marijke Meijer Drees en met mijzelf, haar bevindingen rondom twee verschillende soorten praatjes in pamfletten.⁴⁸ Marijke Meijer Drees en ik onderzochten gezamenlijk een aantal zeventiende- en achttiende-eeuwse literaire testamenten in pamfletten. Meijer Drees tenslotte schreef artikelen over onder meer de wisselwerking tussen tekst en afbeelding in pamfletten en brilmetaforiek in vroegmoderne pamfletten. Op beperkte schaal was in de laatste artikelen elke keer de opzet te analyseren op welke manier de literaire vorm een rol speelde bij de opiniërende en polemische aspecten die er aan het medium pamflet kleven. Ik hanteer in mijn proefschrift dezelfde uitgangspunten.

44 Rodríguez Pérez 2006: 169-179.

45 Frédéricq 1907: xiv-xxxiii.

46 Coigneau 1992, Peereboom 1993, Franits 1998, Veld 1998, Dijstelberge 2000, Spies 2000, Meijer Drees 2001, Meijer Drees 2003, Meijer Drees 2004, Meijer Drees & Vrieler 2004, Meijer Drees & Dingemanse 2005, Dingemanse & Vrieler 2006, Meijer Drees 2006a, Meijer Drees 2006b, Smith 2006.

47 Meijer Drees & Stronks 2002.

48 Clazina Dingemanse bereidt in Utrecht een proefschrift voor over praatjes in zeventiende- en achttiende-eeuwse Nederlandse pamfletten.

POËZIE IN ZEVENTIENDE-EEUWSE PAMFLETTEN: ONDERZOEKSVRAAG EN WERKWIJZE

De centrale vraag van mijn onderzoek is die naar de functie van poëzie in zeventiende-eeuwse Nederlandse pamfletten. Onder poëzie versta ik, zoals algemeen gebruikelijk, teksten op rijm. In pamfletten zijn er allerlei voorbeelden van te vinden: van korte epigrammen tot pagina's lange verhalende gedichten, van toneelachtige scènes tot liederen. Om te bepalen welke functie poëzie had en of daarin enige consistentie aanwijsbaar is, heb ik drie duidelijk herkenbare genres in een aantal ijkjaren door de eeuw heen gevolgd: het sonnet, het lied en echolyrick. Bij elk genre heb ik twee functie-aspecten onderzocht: de structurele en de affectieve functie. De eerste hangt nauw samen met de compositie van pamfletten, de tweede met de inhoudelijke overtuigingskracht.

Compositorisch kan een pamflet helemaal uit poëzie bestaan, of uit een combinatie van poëzie en andersoortige teksten. Deze combinatie kon op toeval berusten, maar vaak is er duidelijk sprake van een bewuste compositie. Hoe dan ook, naast elkaar geplaatst gaan de teksten binnen een pamflet een relatie met elkaar aan. Om die relatie te kunnen omschrijven, bestempel ik dat deel van het pamflet dat verantwoordelijk is voor de titel als de 'hoofdttekst'. In de pamfletten met louter poëzie is de hoofdttekst uiteraard ook een gedicht. Wanneer een pamflet een mengeling van proza en poëzie bevat, kán de hoofdttekst een gedicht zijn. In het *Testament vande Oorloghe*⁴⁹ uit 1607 bijvoorbeeld is het betreffende testament een gedicht waarin een gepersonifieerde oorlog zijn nalatenschap verdeelt, met daarachter een brief en een discours in proza die als bijkomstig te beschouwen zijn. Anderzijds is de hoofdttekst van *Christelike Meditatie*⁵⁰ uit 1619 een uitvoerige prozabeschouwing over de twistpunten binnen de gereformeerde kerk, terwijl de poëzie in de vorm van een 'klinkdicht' en een 'gebed' samen met een voorrede in proza tot de toegevoegde teksten gerekend kunnen worden.

Poëzie kan voorafgaan aan of volgen op de hoofdttekst. Voorbeelden van de eerste mogelijkheid zijn onder meer een 8-regelig versje dat aan de hoofdttekst voorafgaat in *Wonderlijke afbeeldinghe ende beschrijvinghe van twee Wijndruyven, die elck een baert van anderhalf ellen lanck hadden*⁵¹ uit 1609, en twee sonnetten die aan de *Annotatien Op de Voor-reden van Cornelis Boogaerts Aendachtighe Ghebeden ende Meditatie over den 51en Psalm Davids*⁵² uit 1618 voorafgaan. Poëzie kan ook na de hoofdttekst gedrukt zijn. Hier doet zich echter een ander fenomeen voor, dat omschreven kan worden als een 'staart van poëzie'. De *Waerachtighe Legende van Jan de Witte*⁵³ uit 1609 bijvoorbeeld bevat na het gelijknamige gedicht nog een 'Refereyn vander Messe' een lang gedicht tegen de katholieke mis getiteld 'Papen Apen-spel', 'Een nieu Liedeken van der papen afgoderije', een 'Refereyn van d'afgoderije tot Scherpenheuvel', een 'Nieu Liedt, vervatende de miraculen, die

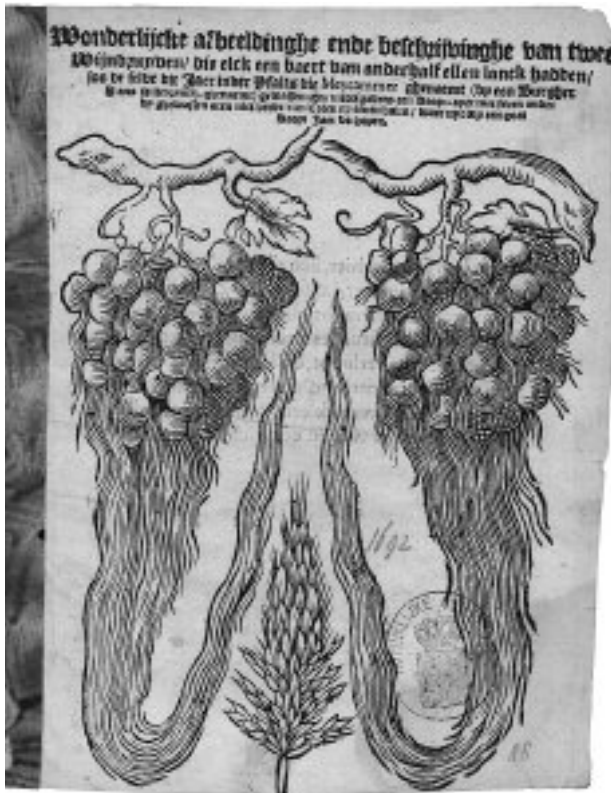
49 Kn. 1411.

50 Kn. 2986.

51 Kn. 1692.

52 Kn. 2743.

53 Kn. 1675.

Titelpagina *Wonderlijke afbeeldinghe ende beschrijvinghe van twee Wijnndruyven, die elck een baert van anderhalf ellen lanck hadden*, 1609.

(Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 1692)

onse Lieve Vrouwe tot Scherpenheuvel doet' en tot slot een 'Refereyn'. Het pamflet *Vreughden-ghesanck over de Schoone veranderinghen in 't Vrye Nederlandt*⁵⁴ kent een wat kleinere staart, bestaande uit een refrein en vier epigrammen. De verder onbekende Reyn-dert Iansz Moerbeek publiceert in 1672 *Het Klaegh-huys des Heeren*⁵⁵ met een boetpredikatie als hoofdttekst, gevolgd door een staart met gebeden op rijm, een 'gedicht ofte treur-toneel-spel' en een kort rijmend afscheidswoordje. Daarnaast vinden we in *Het Klaegh-huys des Heeren* ook poëzie verspreid door de hoofdttekst heen. Dit komt regelmatig voor en kan variëren van kleine gedichtjes van soms niet meer dan twee regels (vaak citaten) tot complete liederen of echogedichten.

Om na te gaan of en hoe de functie van een gedicht samenhangt met de plaats die het in de structuur van een pamflet heeft toebedeeld gekregen, maak ik gebruik van termen uit de klassieke retorica, in het bijzonder die met betrekking tot het *exordium* en de *peroratio*. Ik zal dus toetsen in hoeverre poëzie voorafgaand aan de hoofdttekst de karakteristieke functies van het *exordium* heeft: het *attentum*, *benevolum*, en *docilem parare*, oftewel: het aandachtig, welwillend en leergierig maken van de lezer. Voor poëzie die volgt op de hoofdttekst zal ik op vergelijkbare wijze de lezersgerichte functies van de *peroratio*

54 Kn. 2748.

55 Kn. 10244.

toetsen: *recapitulatio* (herhaling en samenvatting) en *affectus* (op het gemoed van het publiek werken).

Voor ik overga tot de affectieve functies, besteed ik eerst aandacht aan een opmerkelijke groep poëzie die structureel een exordiale of peroratieve positie inneemt en hierdoor op expliciete wijze inzichtelijk maakt hoe deze structurele functies werken: voor- en nawoorden op rijm of berichten van de drukker of auteur tot de lezer. Dijstelberge wijst erop dat het drukken van pamfletten een specialisme was, iets waar een drukker zich in bekwaamde en mee profileerde. Hij kent in dit verband aan drukkers en uitgevers een groter belang toe dan aan auteurs als drijvende krachten in het circulatieproces van pamfletten en stimulators van de verkoop.⁵⁶ In voor- en nawoorden op rijm vinden we vaak een korte inhoudssamenvatting van het pamflet met een kernachtig geformuleerde lering, en/of een verantwoording voor de publicatie van het pamflet, dat alles niet zelden in prikkelende bewoordingen die het publiek tot lezen moeten aanzetten. Zo dicht de Antwerpenaar Cornelis Crul in *Een waerachtighe beschrijvinghe ende een goede leeringhe ghegeven aen alle Christelijcke luyden uit 1609*⁵⁷ onder de titel 'Tot den Christelijcken Leser' het volgende:

- 1 Nu hoort ghy Christelijcken Leeser te recht
Wilt my doch wel [op de goede manier] doorlesen Man Vrou en knecht,
Ende myn intency te recht [juist] hooren en wel verstaen
Ende wel bemercken wat ick u doe tot vermaen [welke vermaningen ik u geef].

Crul laat middels een personificatie het pamflet vervolgens zelf vertellen dat de lezer eruit kan opmaken hoe dronkenschap, boosheid en leugenachtigheid alleen maar tot verderf leiden. Het voorbericht eindigt met een wervende mededeling:

- 21 Daarom Christelicke Leser wilt my doch leesen
Volcht mijnen raet soo komt ghy tot eeren,
Ick leer u alle quaet te schouwen
Coopt my dat sal u niet berouwen.

Cruls gedicht dat *Een waerachtighe beschrijvinghe ende een goede leeringhe ghegeven aen alle Christelijcke luyden* opent, vertelt dus in kort bestek wat er te lezen valt, wat de bedoeling van het pamflet is en verzekert de lezer ervan dat hij geen spijt van zijn aankoop zal krijgen. In het gedicht 'Nieuw-gierighe Leser' dat aan het *Toneel der Arminianen*⁵⁸ uit 1618 voorafgaat, gaat het de anonieme auteur er eerder om zijn mogelijke lezers te prikkelen. Hij verwijst naar de titelpagina met een gravure van een wagen waarop de Nederlandse maagd, de Leeuw en de Oranjeboom met het wapen van Maurits zitten. De wagen wordt getrokken door 'Eendracht', die door 'Remonstranten' wordt tegengehouden en struikelt.

⁵⁶ Dijstelberge 2006: 49–52.

⁵⁷ Kn. 1685. Hoewel er geen eerdere druk bekend is betreft het hier waarschijnlijk een postume heruitgave. Cornelis Crul zelf leefde van ca. 1500 tot 1550 en schreef onder de kenspreuk 'Niet meer alsoo, Crul', die ook in dit pamflet staat.

⁵⁸ Kn. 2773 en 2774.

Titelpagina *Toneel der Arminianen*,
1618.

(Den Haag, Koninklijke
Bibliotheek, Kn. 2773)

De auteur tot de lezer:

- T'Landt, en hoe't daer in gaet
 Wordt hier ghebeeldet uyt,
 Den Wagen 'tLandt beduyt
 Den Leeu in synen staet
 5 En 'tander Landts cieraet [te weten: de Oranjeboom]
 Kunt ghy wel selfs uyt leggen.
 Wat icker me [mee] wil segghen
 Behoeft niet veel beduyt [nadere uitleg],
 Want in't vervolgh te lesen
 10 Sult ghy niet langhe wesen,
 Te mercken wat ick mien [bedoel].
 Coopt, leest, en neemter van
 Het best, en laet u dan
 Me't Lants beminners sien.

Zowel Cornelis Crul als de anonieme dichter van het *Toneel der Arminianen* gebruiken een rijmde voorwoord om een gedeelte van de inhoud aan de lezer te ontsluiten, en tevens een wervend verkooppraatje te houden. Zo moet het publiek aandachtig en nieuwsgierig worden naar de rest. Tegelijkertijd wordt de interpretatie van de lezer al in een bepaalde richting gestuurd, met name door Crul.

In gedichten tot de lezer kon een auteur zich ook verantwoorden. In *Het Loon van den*

Brouwer⁵⁹ uit 1618 reageert een anonymus op het eerder gepubliceerde refrein *Eenvuldighē waerschouwinghe aen de ghevluchte vreemdelingen, haer radende hunne Magistraten (die haer ontfanghen ende beschermt hebben) te gehoorzamen, ende de wel-daden te gedincken die sy deur haer genoten hebben van de in Haarlem woonachtige doopsgezinde Vlaming Marijn de Brouwer, die daarmee in 1618 een stevige aanval plaatste op het godsdienstige fanatisme van menig gevluchte gereformeerde uit de Zuidelijke Nederlanden*.⁶⁰ Het gaf, volgens De Brouwer, vluchtelingen uit het Zuiden geen pas om als dank voor de geboden gastvrijheid te volharden in religieus fundamentalisme en zich niet of nauwelijks aan te passen.⁶¹ De anonieme auteur van *Het Loon van den Brouwer* verontschuldigt zich in 'Tot den Leser' haast voor zijn geschrift, in een poging de lezer voor zich in te nemen en welwillend te stemmen:

Als ic sach dat niemant
 Dit werck nam by der hant,
 Om dees Last' raer t' antwoorden,
 Soo hebb' ict' self bestaen [op mij genomen],
 5 Tdocht my nodich ghedaen [Ik vond het noodzakelijk dat het gebeurde],
 Want veel last'ren ic hoorde.

K' verwachte van Haarlem
 Antwoort maer niemants stem,
 Ick noch hebbe vernomen
 10 Dus vond' ick my verplicht
 Dat ic dit mijn ghedicht
 Aldaer sou laten comen.

De auteur probeert in het vervolg de beweringen van De Brouwer over wederdopers en gevluchte Zuid-Nederlanders te weerleggen, op dezelfde felle en provocerende wijze als De Brouwer.

Het Loon van den Brouwer kent een peroratief gedicht dat in het verlengde ligt van de daar gevonden exordiale poëzie waarin de auteur van het pamflet het woord neemt. De anonymus komt in 't'Besluyt' in stevige bewoordingen terug op zijn beweegredenen om te reageren op het pamflet van Marijn de Brouwer:

1 Dunckt yemandt dit wat straf, t'gheen ick den Brouwer gaf,
 Tot loon van zijn gheblaf, die lees teghen malckander,
 Dit Loon en Brouwers werck, oordeelt dan met opmerck [scherp verstand],
 Of hy niet schelt Gods Kerck, en belieght den Wuander [wonder des geloofs].

In *Het Loon van den Brouwer* klemte de auteur zijn tekst dus in tussen twee kleinere gedichten waarin hij verantwoording aflegt en zich probeert te rechtvaardigen voor zijn pamflet. Op deze manier poogt hij met exordiale en peroratieve poëzie zijn publiek welwillend te stemmen (*captatio benevolentiae*), zodat het bereid is de standpunten van de auteur tot zich te nemen en ze eventueel over te nemen.

59 Kn. 2747.

60 Koppenol & Verhoeven 2001: 278.

61 Koppenol & Verhoeven 2001: 284-285.

Het voorgaande maakt al duidelijk dat de plaats van een gedicht van belang is voor de effectiviteit van het pamflet. Rodríguez Pérez betoogde in haar studie naar de Spaanse ‘relaciones’ in proza dat het ontbreken van *exordia* leidde tot droge teksten gericht op informatieoverdracht, terwijl teksten die wel dergelijke structurerende elementen bevatten een levendiger indruk maakten en daardoor wellicht effectiever waren.⁶² Ook de inhoud echter is bepalend voor de werking op het gemoed van de lezer. De inhoud en sfeer van een gedicht kunnen in het algemeen variëren van neutraal verslaggevend tot heftig polemisch. Ik onderscheid vier verschillende affectieve functies: een neutrale, een persuasieve, een polemische en een diverterende. Ook hier maak ik gebruik van begrippen uit de retorica om te analyseren of en hoe de functies vormgegeven worden.

De neutrale of verslaggevende functie van poëzie komt op zichzelf in de onderzochte pamfletten weinig voor, omdat het in pamfletteksten bijna altijd gaat om het overhalen van de lezer tot een bepaald standpunt. Er bevinden zich enkele verslaggevende teksten in mijn corpus. De verslaggevende functie van poëzie blijkt dan uit een min of meer neutrale presentatie van informatie: een verslaggevend sonnet over een veldtocht, een historielied over een zeeslag waarbij de nadruk niet in eerste instantie ligt op het beschimpen van tegenstanders of het vergroten van een nationaal gevoel onder de toehoorders, maar op het presenteren van nieuwsfeiten en het informeren van een onwetend publiek.

Is de neutrale inhoud en functie dus nauwelijks aan de orde in pamfletten, heel anders ligt dat voor persuasiviteit. Veel poëzie probeert duidelijk de lezer over te halen tot een bepaald standpunt en ik verwacht dat dit zelden gebeurt met rustige, objectiverende argumentatie en stijlmiddelen. Ik zal analyseren welke retorische middelen persuasief worden ingezet en in welke mate dat gebeurt. Te denken valt hier aan strategische en selectieve presentatie van informatie en aan stijlmiddelen als uitroepen en blaamtropiek.

De polemische functie van poëzie in pamfletten is feitelijk een verhevigde vorm van persuasieve poëzie. Deze ontstaat als zich een patroon van actie en reactie voordoet, binnen een pamflet – zoals in *Het Geding ofte Proces der Geesten*, van Mr. Kornelis en Iohan de Wit – of tussen verschillende pamfletten. Onder polemische poëzie versta ik dus gedichten waarvan het beoogde effect het prijzen, laken, verheerlijken, zwartmaken of beschimpen van concrete personen of gebeurtenissen is en die zich daarbij aantoonbaar in een actuele discussie mengen en eveneens aantoonbaar reactie uitlokken. Daarbij zal men proberen de argumenten van de tegenstander onderuit te halen door feitelijke gegevens ter weerlegging aan te voeren, of door middel van *ad hominem*-argumentatie de geloofwaardigheid van de tegenpartij te verminderen. Stijlmiddelen die hierbij een rol kunnen spelen zijn onder meer *morum fictio*, *adnominatio* en antitheses.

Een bekend doel van renaissancistische kunst is de verbinding van *utile* en *dulce*, het nuttige en het aangename. Daarmee wordt vooral bedoeld dat de lezer die plezier beleeft aan een tekst (*dulce*) gemakkelijker overtuigd wordt van de boodschap, vaak een morele les (*utile*). De koppeling van *utile* en *dulci* is bij alle bovenstaande functies (verslaglegend, persuasief, polemisch) aan de orde. Om de vraag te beantwoorden of het di-

62 Rodríguez Pérez 2006: 178–179.

Titelpagina Een waerachtige beschrijvinghe ende een goede leeringhe ghegeven aen alle Christelijke luyden van Cornelis Crul, 1609.
(Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 1685)

vertisement ook apart voorkomt of – iets minder stringent gesteld – dominant kan zijn in teksten, toets ik mijn materiaal ook op de diverterende functie. Daarbij denk ik aan twee mogelijkheden. In de eerste plaats aan ondersteuning van de persuasieve of polemische functie van het pamflet: door poëzie toe te voegen, kon een auteur of drukker een pamflet verluchten en actualiseren. Tevens kon divertissement het belangrijkste doel zijn van de dichter. De boodschap verschuift dan meer naar de achtergrond ten faveure van de literaire presentatie. Deze tweede vorm is minder vaak aanwezig in mijn corpus, maar komt een enkele maal wel voor.

Of er sprake is van een diverterende functie van poëzie in pamfletten, is dikwijls een kwestie van wikken en wegen van gegevens die de mate van divertissement moeten bepalen. Bij sommige poëzie blijkt uit de betiteling al dat de functie op zijn minst deels diverterend is, bijvoorbeeld bij kleine gedichtjes als een ‘dubbelsinnigh rijm’,⁶³ of gewoon een ‘rijmpje’.⁶⁴ Voor sommige auteurs en drukkers was het echter belangrijk te

63 In Dubbelsinnigh Rijm (Kn. 10527, 10527a en 10528) uit 1672.

64 Bijvoorbeeld in Retortie ofte Weder-steek (Kn. 2963) uit 1619; in Graf-Gedichten ter gedachtenisse van wijlen [...] Caspar Barlaeus (Kn. 5796) uit 1648; en in d’Oranjen-boom in Hollants Tuyn gestelt (Kn. 10628) uit 1672.

benadrukken dat de poëzie die in het betreffende pamflet stond goed en vermakelijk was om te lezen. De eerder genoemde Antwerpse koopman en rederijker Cornelis Crul drukt het op het titelblad van *Eene waerachtige beschrijvinghe ende een goede leeringhe ghegeven aen alle Christelijcke luyden*⁶⁵ uit 1609 als volgt uit:

In dit boecxken is veel deucht vertelt,
En al op goede dicht ghestelt,
Niemant beclaecht aen mijn zijn gheldt.

Dit pamflet, zoals eerder opgemerkt door Crul voorzien van een eigen stem, benadrukt zijn kwaliteit: de lezer krijgt waar voor zijn geld. Ook de anoniem gebleven auteur van *Een cort verhael van die Principaelste punten, die in Hollandt tot Dort, in die Synode, ghetrackteert worden*⁶⁶ uit 1619 vermeldt op de titelpagina dat zijn tekst in rijm geschreven is en bovendien 'Seer ghenoechlijck om te Lesen'.

Bij sommige teksten is de vorm waarin ze gegoten zijn argument om ze een in sterke mate diverterend karakter toe te schrijven. Pamfletten die officiële documenten parodiëren zijn hiervan een opvallend voorbeeld. Vertegenwoordigers in mijn onderzoekscorpus heten 'bulle' of 'mandaet',⁶⁷ 'codicille',⁶⁸ 'notulen',⁶⁹ 'replijcq',⁷⁰ 'request',⁷¹ 'resolutie',⁷² 'sententie'⁷³ en 'testament'.⁷⁴ Deze komen vanaf het einde van de zestiende eeuw vaker voor, een teken dat het pamflet een medium is geworden waarin vermaak zijn plaats had naast de traditionele functies van nieuwsverschaffing en opinievorming.⁷⁵

Uit het jaar 1609 stammen drie van dit soort pamfletten die officiële documenten parodiëren, en die op elkaar lijken te reageren. Het gaat om *Het Testament ofte Uutersten wille vande Nederlandsche Oorloghe*,⁷⁶ *het Codicille van de Nederlandsche Oorloghe*,⁷⁷ en *het Epitaphium ende Klachdicht over den doot vande Rechtveerdige, Wel-gheleerde ende Wijdt-vermaerde Nederlandtsche Oorloghe*.⁷⁸ *Het Testament ofte Uutersten wille vande Nederlandsche Oorloghe* is een testament van de gepersonifieerde Oorlog, die ellende en rampspoed legateert aan de paus, Alva en de Spaanse koning. Nederlandse kooplieden daarentegen mogen zich verheugen in een vrije handel op de Oost. De Nederlandse soldaten kunnen een zorgeloze toekomst tegemoet zien, en prins Maurits krijgt van Oorlog naast onsterflijke roem ook een wijs en vreedzaam bestuur.⁷⁹ In het *Codicille van de Nederlandsche Oorloghe* wordt het testament

65 Kn. 1685.

66 Kn. 2859.

67 In *Bulle ofte Mandaet des Paus van Roemen* (Kn. 1444, 1445, 1445a en 1446) uit 1608.

68 In *Codicille vande Nederlandsche Oorloghe* (Kn. 1584) uit 1609.

69 In *Notulen, ofte Aen-merkingen op het Af-scheydt der Predicanten van Nimmegen* (Kn. 2590).

70 In *Het Geding ofte Proces der Geesten* (Kn. 10400) uit 1672.

71 In *Request van Gijs sonder Ghelt* (Kn. 5386 en 5386a) uit 1646; en in *De drie Neerlantsche Juffers, geschaect op de Parysse Bruyloft* (Kn. 10621) uit 1672.

72 In *Resolutie van 't Hollende Kalf* (Kn. 10533 en 10534) uit 1672.

73 In *Schandigh ende grouwlijc Laster-dicht* (Kn. 2861) uit 1619.

74 Bijvoorbeeld in *Het Testament vande Oorloghe* (Kn. 1409) uit 1607; en in *t'Arminiaens Testament* (Kn. 2775 en 2776) uit 1618.

75 Harline 1987: 46–52.

76 Kn. 1581.

77 Kn. 1584.

78 Kn. 1619.

79 Coigneau 1992; Meijer Drees & Vrieler 2004: 8–10.

aangevuld.⁸⁰ Het betreft een lang gedicht met dezelfde teneur en thematiek. De bondgenoten van de overleden Oorlog worden bedankt voor bewezen diensten en bedeed met een deel van de nalatenschap van de Oorlog. Daarbij gaat het dus om vijanden van de Republiek. Bij de begunstigden zit bijvoorbeeld de hertog van Alva, maar ook de bemiddelaar pater Neyen mag zich ‘verheugen’ in een erfdeel. Het pamflet *Epitaphium ende Klachdicht over den doot vande Rechtveerdige, Wel-gheleerde ende Wijdt-vermaerde Nederlandsche Oorloghe* uit 1609 ten slotte bevat onder meer een grafschrift dat het pamflet zijn naam geeft. In het ‘Sonnet’ dat het pamflet opent, wordt het *Epitaphium ende Klachdicht* geplaatst binnen het kader van ‘vormelijkheden’ die bij het overlijden van een persoon horen: eerst maakt deze een testament, waarop eventueel een nadere bepaling of toevoeging in de vorm van een codicil volgen kan. Vervolgens wordt de overledene herdacht in klaagdichten (*epitaphia*) en grafschriften. Op deze manier lijkt de auteur van het *Epitaphium ende Klachdicht* te verwijzen naar de pamfletten *Het Testament ofte Uutersten wille vanden Nederlandsche Oorloghe* en het *Codicille van de Nederlandsche Oorloghe* uit 1609:

Als nu t’Oorlogh lagh kranc [ziek] ging’t syn Testament maken
 Met noch een Codicil van datter over was,
 En sterf terstondt daer na dat het niet weer ghenas
 Dus ist Testament vast en bondich sonder wraken.

De auteur beschrijft de ‘procedure’: toen de oorlog op sterven lag maakte deze een testament, waarop een codicil volgde om de overgebleven zaken te verdelen. De parodie is overduidelijk, en hoewel er in de drie pamfletten diverse mensen stevig zwartgemaakt worden, is de diverterende functie van deze gedichten net zo dominant. De personificatie van de oorlog en zijn nalatenschap zijn tegelijkertijd bijtend en vermakelijk, en doordat de pamfletten op elkaar reageren en elkaar opvolgen, houden de auteurs vast aan dit spel met de gepersonifieerde oorlog.

AFBAKENING VAN HET ONDERZOEKSCORPUS

Gezien de enorme hoeveelheid overgeleverde pamfletten is het uiteraard noodzakelijk om een selectie te maken voor het onderzoek naar de functie van poëzie in pamfletten. Behalve de verzameling van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, gecatalogiseerd

80 Een codicil is in werkelijkheid een aanvullende bepaling bij een testament.

81 De volgende catalogi zijn het belangrijkste: Rogge 1862–1866 van de verzameling van de Remonstrantse Kerk te Amsterdam, Van der Wulp 1866–1868 van de verzameling-Meulman, Tiele 1879 van de bibliotheek van Joannes Thysius, Petit 1882–1932 van de pamfletten in diezelfde Leidse Thysiusverzameling alsmede die in de collectie van de Leidse universiteit, Broekema 1892 van de collectie pamfletten van de Zeeuwse Provinciale Bibliotheek, Van Someren 1915–1922 van de collectie van de Universiteitsbibliotheek te Utrecht, Van Alphen 1944 van de pamfletten in het bezit van de Universiteitsbibliotheek van Groningen, Huisman, Boon & Kamps 1993 van de verzameling in de Arnhemse bibliotheek, en ten slotte Zijlstra 1994 die de pamfletten-collectie van de Zeeuwse Bibliotheek opnieuw beschreef. Knuttel is overigens de best toegankelijke verzameling. De pamfletten zijn niet alleen te bestuderen via microfiche, maar ook in ruime mate digitaal beschikbaar. De KB heeft in haar ‘Digitale Atlas Geschiedenis’ – sinds november 2004 toegankelijk – uit de tijdvakken 1618–1619 en 1647–1648 bijna 2000 beschrijvingen van pamfletten uit de Knuttelverzameling opgenomen; daarvan zijn er bijna 900 full text beschikbaar (zie voor een beschrijving van

door W.P.C. Knuttel, is er nog een aantal collecties beschikbaar,⁸¹ maar deze heb ik buiten beschouwing gelaten omdat de ruim dertien duizend nummers uit de zeventiende eeuw van Knuttel mij al meer dan voldoende mogelijkheden boden.⁸²

Binnen de Haagse Knuttelverzameling heb ik mij geconcentreerd op vier periodes: de jaren 1607-1609, 1618-1619, 1646-1648 en 1672. Deze keuze heeft ten eerste te maken met het aanbod van pamfletten. In deze jaren is er sprake van een duidelijke productiepiek ten opzichte van de omringende jaren.⁸³ Er speelden dan ook spraakmakende kwesties, die veel reacties losmaakten. In deze vier perioden waren dat er vooral twee: in 1607-1609 de onderhandelingen over oorlog en vrede in de aanloop naar het Twaalfjarig Bestand en in 1646-1648 de aanloop tot de Vrede van Münster; de vraag bij wie de politieke soevereiniteit berustte, in de jaren 1618-1619 culminerend in de onthoofding van landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt en in het rampjaar in de moord op de gebroeders De Witt.⁸⁴

Mijn onderzoek start dus met de jaren 1607-1609. Uiteraard betekent dit niet dat er in de vijftiende en zestiende eeuw geen sprake zou zijn van pamfletten met poëzie. Die zijn echter overwegend niet-Nederlandstalig. Het oudst bekende pamflet uit de catalogus van Knuttel dateert uit 1486. Uit 1494 stamt *Petri Bonomi Tergestini In Serenissimi Maximiliani Romanor*,⁸⁵ het vroegst bekende pamflet met een – Latijns – gedicht: een bruiloftslied, over het tweede huwelijk van Maximiliaan I, de Duitse keizer die tevens het bewind over de Nederlanden voerde. Dit in Leuven gedrukte pamflet bevat verder enkele prozateksten.

Uit de jaren tot 1527 is er alleen maar Latijnse poëzie in pamfletten overgeleverd. De eerste Nederlandstalige poëzie duikt in dat jaar op, in *Nyeuvve tijdinge van Ferdinandus*.⁸⁶ Eén jaar later vinden we met *Eyn merckelick gedichte nyges gemaket van dem vorgiftigen ketter Mar-*

de mogelijkheden van de DAG: Leerintveld 2006). De KB is voornemens pamfletten uit 1672 en 1695 in digitale vorm beschikbaar te stellen. Zie: <http://krait.kb.nl/coop/dag/dag-html/index.html> (28-01-2005). De gecatalogiseerde collecties verschillen in details van elkaar (zo bevat de Leidse Thysius-collectie naar verhouding meer ‘man bijt hond’-berichten dan die van Knuttel), maar uiteindelijk blijken ze elkaar grotendeels te overlappen (Dijstelberge 2000: 283). Dat betekent niet dat er buiten de Knuttelverzameling en de andere gecatalogiseerde verzamelingen geen interessante en waardevolle pamfletten te vinden zijn, zoals Koppenol en Verhoeven laten zien. Zij ontdekten in de Rotterdamse bibliotheek twee Haarlemse pamfletten uit 1611 met gedichten over de tulp, die bij nadere beschouwing een rol speelden in de spanningen tussen de oorspronkelijke bewoners van Haarlem en immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden (Koppenol & Verhoeven 2001).

82 Ruim dertig duizend pamfletten, verschenen tussen 1486 en 1853, zijn door Knuttel thematisch gegroepeerd en chronologisch geordend. Door zijn grote omvang heeft deze catalogus het karakter van een Nederlandse bibliografie van pamfletten gekregen (Van der Hoeven 1978: xx.). Ordonnanties en plakaten heeft Knuttel buiten beschouwing gelaten, ofschoon hij op deze regel uitzonderingen maakte om het beeld van een bepaald onderwerp vollediger te maken. Met name deze toegevoegde geschriften, door Knuttel niet altijd helder onderscheiden van de pamfletten, maken de catalogus bij tijd en wijle volumineus en verwarrend. Daarnaast is het lang niet altijd duidelijk waarom Knuttel een bepaald pamflet aan een specifiek jaar heeft gekoppeld, of op welke manier hij achter de naam en achtergrond van de betreffende pamfletauteurs is gekomen. Zie ook: Harline 1987: 233-238; Van der Hoeven 1978: XVIII-XXIII; en Ter Horst 1932: 26.

83 Voor de eerste drie periodes blijkt dat uit de tabel in Harline 1987: 4-5, de tabel van Van Deursen 1991: 164, en uit de grafiek van Van Otegem 2001: 57. Er is mij geen statistiek bekend waarin 1672 voorkomt; deze bewering berust derhalve op eigen waarneming.

84 Harline 1987: 5.

85 Kn. 3.

86 Kn. 29a.

87 Kn. 42.

tino Luther⁸⁷ het eerste pamflet dat geheel uit poëzie bestaat. Het bevat drie Nederlandstalige gedichten die op zeer felle toon tegen Luther ageren.⁸⁸ Tot aan 1600 stijgt het aandeel van poëzie in pamfletten gestaag.

De tabellen 1 en 2 bieden zicht op het kwantitatieve aandeel van poëzie in pamfletten.⁸⁹ Het eerste getal betreft het aantal pamfletten waaruit het corpus bestaat. Daaronder volgt het aantal pamfletten waarin poëzie voorkomt; pamfletten met alleen proza heb ik uiteraard buiten beschouwing gelaten. Vervolgens is de categorie 'pamfletten met poëzie' uitgesplitst in pamfletten die louter uit poëtische teksten bestaan en pamfletten waarin sprake is van een mengeling van proza en poëzie (deel A). Een belangrijk criterium is de taal waarin de teksten geschreven zijn (deel B). De getallen die hier staan hebben betrekking op de pamfletten waarin poëzie voorkomt. Sommige pamfletten bevatten meerdere vreemde talen (deel C).

De aan de getallen gekoppelde percentages zijn in twee stappen gepresenteerd. De eerste kolom bevat de absolute aantallen. De tweede kolom heeft betrekking op het totale corpus aan pamfletten in Knuttels catalogus. De derde kolom met percentages heeft betrekking op mijn corpus van pamfletten met poëtische vormen.

Tabel 1 Het aandeel poëzie in pamfletten in 1486-1600

Totaal aantal pamfletten tot 1600		1445	(100 %)	
Pamfletten met poëzie		221	(15,3 %)	(100 %)
A	met alleen poëzie	82		(37,1 %)
	proza & poëzie	139		(62,9 %)
B	waarvan in de volkstaal	104		(47,1 %)
	Nederlands en anderstalig	9		(4,1 %)
	alleen anderstalig	108		(48,9 %)
C	Latijn	70		(31,7 %)
	Frans	38		(17,2 %)
	Duits	14		(6,3 %)
	Engels	2		(0,9 %)
	Italiaans	2		(0,9 %)
	Grieks	2		(0,9 %)

⁸⁸ Het pamflet is niet uitsluitend in de volkstaal geschreven, want het bevat Latijnse kanttekeningen. Strikt genomen is Een nieu gedichte van dat croonement van Domfemandus (Kn. 53a) uit 1530 het oudst bewaard gebleven pamflet met alleen maar poëzie en zonder gebruik van vreemde talen.

⁸⁹ De hier en in het vervolg van dit hoofdstuk gepresenteerde getallen zijn het resultaat van zo nauwkeurig mogelijk inventariseren en rekenen door Clazina Dingemanse en mijzelf, die in het kader van haar onderzoek naar gesprekspamfletten eveneens de Knuttelcollectie gebruikt; percentages zijn afgerond tot op één cijfer achter de komma. Het betreft hier geen statistische analyse zoals in het onderzoek van Harline. De hier gepresenteerde getallen gelden voor de collectie van de Koninklijke Bibliotheek.

Tabel 2 Het aandeel poëzie in pamfletten in 1607-1609, 1618-1619, 1646-1648, 1672⁹⁰

Totaal aantal pamfletten		2451	(100 %)
Pamfletten met poëzie		637	(26 %) (100 %)
A	met alleen poëzie	353	(55,4 %)
	proza & poëzie	284	(44,6 %)
B	waarvan in de volkstaal	550	(86,4 %)
	Nederlands en anderstalig	28	(4,4 %)
	alleen anderstalig	59	(9,3 %)
C	Latijn	56	(8,8 %)
	Frans	21	(3,3 %)
	Duits	8	(1,3 %)
	Engels	4	(0,7 %)
	Italiaans	1	(0,2 %)
	Grieks	1	(0,2 %)

De tabellen vertonen op meerdere fronten duidelijke verschillen. Allereerst valt op dat het percentage van 15,3 procent voor ‘pamfletten met poëzie’ tot 1600 fors lager is dan in de vier zeventiende-eeuwse piekperiodes gezamenlijk waar 26 procent van de pamfletten poëzie bevat. Als we kijken naar de verhouding tussen de pamfletten waarin alleen poëzie voorkomt en die waarin zowel proza als poëzie voorkomt, dan valt op dat die verhouding vóór en ná 1600 omgekeerd is. Poëzie heeft in de zeventiende eeuw duidelijk aan belang gewonnen, zozeer zelfs, dat er veel meer pamfletten gedrukt zijn met uitsluitend poëzie dan in eerdere tijden (een stijging van 37,1 naar 55,4 procent).

De percentages van de anderstalige pamfletten vertonen eveneens opvallende verschillen. In de periode tot 1600 wordt in 8,1 procent van het totaal aantal overgeleverde Knuttelpamfletten een andere taal dan het Nederlands gebruikt. Voor pamfletten met poëzie ligt dit getal echter veel hoger: liefst 52,9 procent van de pamfletten met poëzie voor 1600 is geschreven in een buitenlandse taal. Vóór 1600 mag dus gelden dat voor poëzie in pamfletten doorgaans een andere taal dan het Nederlands gebruikt werd. In de vier piekjaren uit de zeventiende eeuw ligt het percentage Nederlandstalige pamfletten met poëzie ruim anderhalf keer hoger dan vóór 1600.

Hoewel anderstalige poëzie geen onderwerp is van dit onderzoek, wil ik er hier toch kort bij stilstaan om de Nederlandstaligheid van pamfletten met poëzie reliëf te geven en om aan te geven om welke redenen een pamflet in een andere taal dan de Nederlandse gesteld kon worden. De verschillen in percentages vóór en na 1600 hebben vanzelfsprekend te maken met de groeiende productie van pamfletten. Zich basierend op Knutels catalogus en de pamfletverzamelingen te Gent en Leiden heeft Harline aangenomen dat er voor 1565 jaarlijks niet meer dan tien pamfletten verschenen. In de jaren tot aan

90 De tabellen 3, 4, 5 en 6 (verderop in deze paragraaf) beschrijven elke ijkperiode afzonderlijk.

1606 klom dit aantal gestaag naar enkele tientallen, om verder in deze eeuw een hoge vlucht te nemen van minimaal enkele honderden per jaar.⁹¹ Deze aantallen verklaren gedeeltelijk de hoge percentages voor pamfletten met anderstalige poëzie: één enkel pamflet heeft meer gewicht naarmate er minder pamfletten zijn overgeleverd.

Er zijn echter ook inhoudelijke redenen aan te voeren om het groeiende aandeel van Nederlandstalige pamfletten te verklaren. Geurts en Harline concludeerden reeds dat auteurs van pamfletten vóór 1600 veelal een buitenlands publiek voor ogen hadden en het pamflet als propagandamiddel benutten om de Opstand te verklaren en te rechtvaardigen, maar dat hun blik geleidelijk aan naar het 'binnenland' verschoof.⁹² In dit licht bezien is het logisch dat het aandeel van anderstalige pamfletten afneemt. Tevens won de volkstaal in de zeventiende eeuw aan betekenis: het standaardiseringsproces zorgde voor een positievere taalattitude, wat inhield dat de volkstaal voor meer en meer publicaties geschikt werd geacht.⁹³

Uit tabel 1 en 2 valt ook af te lezen dat Latijn de populairste vreemde taal is, op ruime afstand gevolgd door het Frans. De overige talen, Duits, Engels, Italiaans en Grieks, worden incidenteel gebruikt. Het merendeel van de Latijnse pamfletten bestaat uit oraties of teksten voor vergelijkbare officiële gelegenheden, zoals bijvoorbeeld de oratie van de Leidenaar Willem Verheiden uit 1589, die als het ware ingelijst is tussen poëzie.⁹⁴ Hoewel oraties in de zeventiende eeuw nog altijd in pamfletten voorkomen, vormen ze in de jaren die hier centraal staan een kleiner corpus dan in de jaren tot en met 1600. In 1672 vinden we er zelfs geen meer.⁹⁵

Van de niet-Nederlandstalige pamfletten zijn er meerdere daadwerkelijk van buitenlandse makelij. Zo zijn *The Dutch Usurpation* en *The Dangerous Condition of the United Provinces*⁹⁶ evident oorspronkelijk Engels, in 1672 gedrukt in Londen en bedoeld voor een Engels publiek. De stemmingmakerij en de beschrijving van de 'Cruelties and Injustices exercised upon the Subjects of the English Nation'⁹⁷ en van de 'Crueltyes committed by the Dutch upon our English-men at Amboyna, Polaroon, and Lantore in the East-Indies'⁹⁸ waren uiteraard niet primair bestemd voor inwoners van de Republiek.

Ondanks het feit dat veel anderstalige pamfletten dus daadwerkelijk van buitenlandse herkomst zijn, blijft er een grote groep over die in Nederland gedrukt is, in steden als Amsterdam, Leiden, Groningen en Utrecht. Leiden spant in dit opzicht de kroon in de door mij geselecteerde jaren uit de zeventiende eeuw. Latijnse oraties en andere (semi-)wetenschappelijke teksten vormen de hoofdmoot van de Leidse productie, wat niet verwonderlijk is voor een universiteitsstad.⁹⁹ Latijn was niet de enige vreemde taal

91 Harline 1987: 3-5.

92 Geurts 1956: 259; Harline 1987: 34-42.

93 Van der Wal 1995: 40-41.

94 Kn. 859.

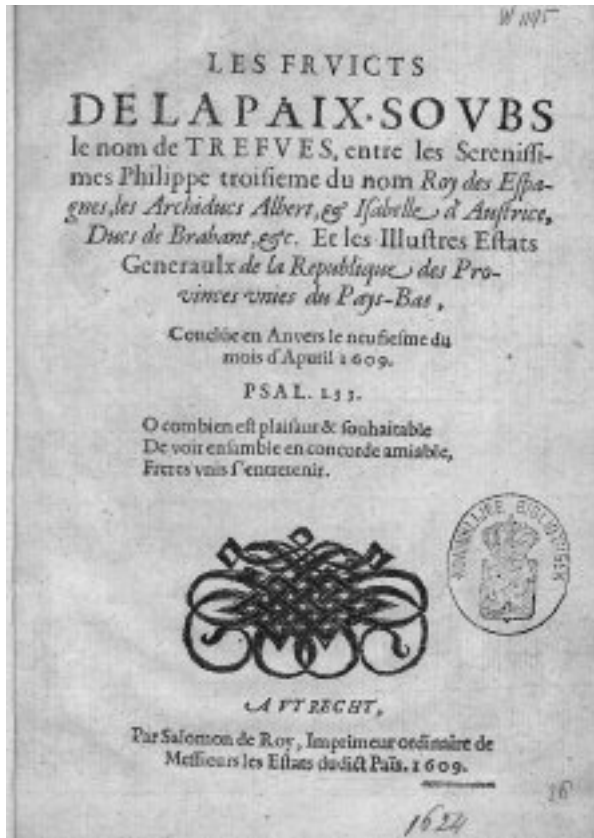
95 Zie voor de Amsterdamse situatie Van Miert 2003.

96 Kn. 9951 en 9952.

97 In Kn. 9951.

98 In Kn. 9952.

99 Drukkers/uitgevers in Leiden die verantwoordelijk waren voor deze pamfletten waren onder meer Johannes a Dorp (Kn. 1393), Joannis Patius (Kn. 1558, 1650 en 1651), Henricus ab Haestens (Kn. 1379), Godefridus Basson (Kn. 2657) en Isaac Elsevirius (Kn. 2658 en 2796).

Titelpagina *Les Fruits de la Paix* van Jean François le Petit, 1609. (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 1624)

waarin Nederlanders teksten hebben gedrukt. In 1609 verscheen bijvoorbeeld *Les Fruits de la Paix*¹⁰⁰ bij de Utrechtse drukker Salomon de Roy met 36 sonnetten van de Middelburgse notaris Jean François le Petit, oorspronkelijk afkomstig uit Artois en van wie we eveneens een Franstalige kroniek over de gebeurtenissen in de Noordelijke Nederlanden kennen.¹⁰¹ In de Republiek bestond een ruim publiek voor deze Franse poëzie, want het Frans was er in de meeste steden de tweede taal.¹⁰² Het was al eeuwenlang de taal van de diplomatie, bijvoorbeeld aan het stadhouderlijke hof, en van het internationale handelsverkeer.¹⁰³

Aankankelijk werd poëzie in pamfletten dus gedomineerd door Latijnse en Franse gedichten, en niet door Nederlandstalige. Gedurende de zestiende eeuw zien we een verschuiving, totdat de explosie van de pamfletproductie in de zeventiende eeuw zelfs leidt tot een ondergeschikte positie voor de anderstalige pamfletten. In de rest van mijn onderzoek zal pamfletliteratuur in vreemde talen slechts aan de orde komen als er relaties te leggen zijn met de functie van Nederlandstalige poëzie in pamfletten.

¹⁰⁰ Kn. 1624.

¹⁰¹ Meertens 1943a: 445.

¹⁰² Frijhoff & Spies 1999: 234.

¹⁰³ Frijhoff & Spies 1999: 233-235.

Mijn totale onderzoekscorpus telt 637 pamfletten, dat wil zeggen alle pamfletten uit de ijkperioden waarin op enigerlei wijze poëzie voorkomt. Wat het aandeel van poëzie in pamfletten in elk van deze perioden is geweest, laten de tabellen 3 tot en met 6 zien. De uitsplitsing naar afzonderlijke vreemde talen heb ik in deze tabellen weggelaten.

Tabel 3 Het aandeel poëzie in pamfletten tussen 1607-1609

Totaal aantal pamfletten	387	(100 %)	
Pamfletten met poëzie	135	(34,9 %)	(100 %)
A met alleen poëzie	83		(61,5 %)
proza & poëzie	52		(38,5 %)
B waarvan in de volkstaal	113		(83,7 %)
Nederlands en anderstalig	22		(16,3 %)

Tabel 4 Het aandeel poëzie in pamfletten in 1618-1619

Totaal aantal pamfletten	557	(100 %)	
Pamfletten met poëzie	118	(21,2 %)	(100 %)
A met alleen poëzie	57		(48,3 %)
proza & poëzie	61		(51,7 %)
B waarvan in de volkstaal	100		(84,7 %)
Nederlands en anderstalig	18		(15,3 %)

Tabel 5 Het aandeel poëzie in pamfletten in 1646-1648

Totaal aantal pamfletten	664	(100 %)	
Pamfletten met poëzie	110	(16,6 %)	(100 %)
A met alleen poëzie	70		(63,6 %)
proza & poëzie	40		(36,4 %)
B waarvan in de volkstaal	83		(75,5 %)
Nederlands en anderstalig	27		(24,5 %)

Tabel 6 Het aandeel poëzie in pamfletten in 1672

Totaal aantal pamfletten		845	(100 %)
Pamfletten met poëzie		274	(32,4 %) (100 %)
A	met alleen poëzie	143	(52,2 %)
	proza & poëzie	131	(47,8 %)
B	waarvan in de volkstaal	254	(92,7 %)
	Nederlands en anderstalig	20	(7,3 %)

Hoewel de absolute aantallen geproduceerde pamfletten in mijn vier ijkperiodes blijven stijgen, schommelt het aandeel pamfletten met poëzie: 34,9 procent in 1607-1609, 21,2 procent in 1618-1619, 16,6 procent in 1646-1648 en 32,4 procent in 1672. Verhoudingsgewijs verschijnen er gedurende de vier ijkperiodes meer pamfletten met uitsluitend poëzie dan pamfletten waarin ook proza voorkomt. Het aandeel teksten met poëzie in een vreemde taal daalt van 16,3 procent in 1607-1609 naar 15,3 procent in 1618-1619. In 1646-1648 zien we met 24,5 procent van het totale aantal een opleving voor het pamflet met vreemde talen, wellicht onder invloed van een internationale gebeurtenis als de Vrede van Münster, om uiteindelijk in 1672 terug te vallen naar 7,3 procent.

DE OPZET VAN DIT BOEK

Na deze inleiding op mijn onderzoeksvragen en bronnenmateriaal volgt in hoofdstuk 2 een beknopt overzicht van de belangrijkste ontwikkelingen, discussies en conflicten in de vier ijkperiodes op politiek en religieus gebied. Ik heb deze achtergrondinformatie uit praktisch oogpunt in een apart hoofdstuk geplaatst, zodat ik elders kan volstaan met verwijzingen en ter plekke waar nodig meer specifieke en gedetailleerde toelichting kan geven.

In de hoofdstukken 3, 4, en 5 concentreer ik me op de drie afzonderlijke genres, respectievelijk het sonnet, het lied en de echo. In elk van deze hoofdstukken staat een pamflet of een klein cluster pamfletten centraal dat ik exemplarisch acht voor de pamfletten met het betreffende poëtische genre. Naast deze exemplarische teksten behandel ik steeds een aantal andere pamfletten, ter nuancering of aanvulling.

Als gezegd staat de vraag naar de functie van de poëzie in pamfletten centraal. Deze wordt steeds beantwoord aan de hand van twee invalshoeken: de structurele functie en de affectieve functie. Bij de structurele functie heb ik bekeken welke posities de verschillende genres in de compositie van het pamflet innemen en welke effecten daaraan toe te kennen zijn. Kunnen deze effecten verklaard worden en zijn ze (al of niet) te beschrijven in termen van de standaardfuncties die in de retorica aan de verschillende posities worden gekoppeld (zoals de functies van *exordium* en *peroratio*)? Ook komt de vraag aan de orde of er onderscheid is in de gebruiksmogelijkheden tussen de verschillende genres.

Bij de affectieve functie heb ik het eerder beschreven onderscheid tussen neutraal verslaglegend, persuasief, polemisch en diverterend gemaakt. Voor elk genre wordt bekeken in welke categorie(ën) de poëzie in te delen is, welke literaire vormen en stijlmiddelen worden ingezet en of de praktijk te koppelen is aan de termen en begrippen uit de retorica. Ook hier komt de vraag naar verschillende gebruiksmogelijkheden voor de genres aan de orde.

In het slothoofdstuk evalueer ik het gebruik van de drie poëtische genres in de vier ijkperiodes en probeer ik tot een overkoepelend antwoord op de vraag naar de functie en het effect van deze poëzie in pamfletten te komen. Daarbij zal ik ook aandacht besteden aan de typering van de betrokken auteurs en de bijzondere eigenschappen die er aan pamfletpoëzie kunnen worden toegekend.

Historische context

In mijn onderzoek naar de functie van poëzie in pamfletten heb ik mij beperkt tot vier ijkperiodes: 1607-1609, 1618-1619, 1646-1648 en 1672. In dit hoofdstuk zal ik in kort bestek de belangrijkste historische ontwikkelingen vanaf de late zestiende eeuw tot en met het rampjaar 1672 aan de orde stellen.¹ Daarbij concentreer ik me op de grote lijnen en de gebeurtenissen die het referentiekader vormen van mijn onderzoekscorpus. Meer gedetailleerde omstandigheden zal ik belichten wanneer de pamfletten in kwestie zelf aan de orde komen.

HET STAATSBESTEL²

De Nederlanden werden in de zeventiende eeuw in buitenlandse ogen gekenmerkt door wat de toenmalige Britse ambassadeur Sir William Temple (1628-1699) ook wel ‘de Hollandse ziekte’ heeft genoemd: de Republiek moest voortdurend balanceren tussen eenheid en tweedracht, veroorzaakt door spanningen tussen de landelijke en de stedelijke politiek, spanningen tussen staatsgezinden en prinsgezinden, de rol van verschillende belangengroeperingen en veel wisselende loyaliteiten. Temple noemde deze ziekte ‘Hollands’ vanwege de dominantie van het gewest Holland, en ‘ziekte’ omdat ze de suggestie wekte een verlammende uitwerking te hebben op de macht en voorspoed van de Republiek en steeds weer terugkeerde als een virus waartegen geen middel bestand was.

Maarten Prak betoogt in zijn overzichtstudie *Het raadsel van de Republiek* uit 2002 dat de verdeeldheid in de Republiek onterecht beschouwd wordt als een tekort.³ Inderdaad bezat het staatsbestel mankementen, zeker in vergelijking met enkele omringende moderne staten met hun centralistische besluitvorming en hun bureaucratisch apparaat. Daar stond tegenover dat in landen als Frankrijk en Engeland de centrale overheid soms

1 Bij de weergave van de gebeurtenissen in de jaren die in mijn onderzoek centraal staan, heb ik vooral gebruik gemaakt van Israel 1996, Frijhoff & Spies 1999, Prak 2002 en Van Deursen 2004. Op plaatsen waar dit noodzakelijk is, zal ik verwijzen naar concrete passages uit deze en andere relevante publicaties.

2 Behalve op de reeds eerder genoemde literatuur baseer ik mij in deze paragraaf op Roorda 1961, Groenveld 1983 en Groenveld 1985.

3 Prak 2002: 10-11.

grote moeite had medewerking te verkrijgen van lokale overheden en centraal genomen besluiten overal door te voeren. De bijbehorende bureaucratische instellingen werkten ook verre van volmaakt. De Republiek had van beide zaken weinig last: er was een behoorlijk efficiënt lokaal bestuur en de burgers hadden over het algemeen vertrouwen in de overheid door haar nabijheid. Lokale bestuurders hielden ook rekening met de meningen en wensen van ondernemers en kooplieden, immers de groep waaruit het merendeel zelf afkomstig was. Omdat er in de meeste steden een pragmatische tolerantie heerste voor de diverse godsdiensten, kon er een cultureel klimaat ontstaan dat ruimte bood aan onder meer de vernieuwende schilderkunst waar de Republiek ook heden ten dage sterk mee geassocieerd wordt.

De Republiek had met het bovenstaande een succesformule in handen die zowel de kracht als de zwakte van het land met zich meedroeg. De kiem werd aan het einde van de zestiende eeuw gelegd, toen de Nederlanden onder aanvoering van het gewest Holland en Willem van Oranje (1533-1584) in 1581 het gezag van de Spaanse koning Filips II (1527-1598) niet meer erkenden. Er ontstond een machtsvacuüm dat gevuld moest worden. Er waren in feite meerdere opties om dit probleem op te lossen: men kon de soevereiniteit bij een vorst, bij de Staten-Generaal of bij de afzonderlijke gewesten leggen. Aangezien de republikeinse staatsvorm al eeuwen in onbruik was, lagen de laatste twee opties niet voor de hand. Men bood de hertog van Anjou (1556-1584) soevereine macht aan, maar deze Fransman bleek ongeschikt. De Engelse koningin Elizabeth I (1558-1603) weigerde vervolgens de soevereiniteit over de Nederlanden, maar stuurde de graaf van Leicester (1533-1588) in haar plaats. Toen ook deze ongeschikt en weinig succesvol bleek, besloot men – ondanks stevig verzet van de stad Amsterdam – Willem van Oranje tot graaf van Holland en Zeeland te verheffen. Willem was immers de leider van de Opstand geweest en had in het recente verleden al de positie van stadhouder bekleed. Een Oranje als soeverein was dus niet ongewoon en de grafelijke waardigheid zou die koppeling legaliseren. De moord op Willem van Oranje in 1584 te Delft betekende echter een flinke kink in de kabel. De Staten-Generaal benoemden nu Maurits (1567-1625), de jonge zoon van Willem van Oranje, tot stadhouder van Holland en Zeeland en kapitein-generaal van het Staatse leger. Maurits was een echte militair, die de politieke kant van zijn ambt aanvankelijk voornamelijk aan de Staten-Generaal overliet. In de praktijk beschikten de provinciale Staten over de soevereiniteit, waarbij de Hollandse Staten een sterk overwicht hadden. Deze machtsindeling beviel zo goed dat de gewesten na 1584 al spoedig een afkeer kregen van het idee weer een vorstelijk persoon boven zich te moeten dulden.

De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was dus een statenbond van zeven onafhankelijke republieken, die alle over hun eigen parlement, Staten, beschikten. In deze provinciale Staten hadden vertegenwoordigers van de adel, de burgerij en tot 1580 in enkele gevallen ook de geestelijkheid zitting.⁴ Er bestond voor de gehele Republiek in de vorm van de Staten-Generaal een overkoepelend lichaam voor militaire zaken en de buitenlandse politiek. In de praktijk domineerde Holland de Republiek, omdat dit

4 De aanwezigheid van de geestelijkheid bleef beperkt tot Zeeland en Utrecht.

gewest het rijkst was en financieel de grootste bijdrage leverde aan de unie. Holland was tevens het meest verstedelijkte gewest en in de steden maakten groepen van rijke kooplieden de dienst uit. Hun macht was gebaseerd op familie- en vriendschapsrelaties en de macht berustte in feite bij een klein select groepje regenten. Dergelijke groepen werden facties genoemd.⁵ Door de verstedelijkte maatschappij van Holland hadden de Hollandse Staten veel afgevaardigden uit de burgerij in hun midden en in vergelijking met de andere gewesten veel minder uit de adel. Omdat vanwege de relatief beperkte omvang van de Republiek de gigantische kosten van het militaire apparaat grotendeels door Holland gedragen moesten worden, ontstond er geregeld spanning in de Staten-Generaal over de te volgen koers. Holland stelde in zaken van algemeen belang meestal de belangen van de burgerij en de handel voorop, terwijl de andere gewesten in sommige gevallen meer oog hadden voor de belangen van de adel (en van de Oranjes in het bijzonder) en moeite hadden met de dominante rol van Holland.

Een bijzondere positie in de Staten van Holland was weggelegd voor de raadpensionaris. In naam was de man die op deze post zat een ambtenaar in dienst van de Staten. Die Staten, ook de Staten-Generaal, wisselden regelmatig van samenstelling. Omdat de prioriteit van de meeste regenten bij hun stad lag en niet bij het gewest, besteedde men liever tijd aan zaken die dichterbij huis en de eigen belangen lagen dan aan het gewestelijke of het staatsbelang. De raadpensionaris vervulde zijn functie in principe voor onbepaalde tijd en kon door lang te blijven zitten een grote voorsprong in deskundigheid en ervaring opbouwen. In de praktijk was de raadpensionaris van Holland een dominante figuur in de Staten-Generaal, met Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619) en Johan de Witt (1625-1672) waarschijnlijk als bekendste voorbeelden. De secretariële werkzaamheden en bovenal het voeren van de buitenlandse correspondentie, kerntaken van de raadpensionaris, verschaften een begaafde persoonlijkheid de mogelijkheid om uit te groeien tot leider van het gewest Holland en van de Republiek, zeker in stadhouderloze tijdperken of ten tijde van zwakke stadhouders.

Ook de stadhouder was formeel een dienaar van de Staten door wiens leden hij benoemd werd. Net als het ambt van raadpensionaris bevatte de stadhouderspost voldoende mogelijkheden tot het opbouwen van een machtspositie. Het verschil tussen beide posities zat voornamelijk in de bijbehorende achterban en de belangen die de raadpensionaris (als politieke functionaris van Holland) en de stadhouder (als politieke en militaire functionaris van meerdere gewesten) dienden. De stadhouder was altijd een persoon uit het Huis van Oranje en in die hoedanigheid een zelfstandige persoon die vooral zijn dynastieke belangen probeerde veilig te stellen. Stadhouders stelden doorgaans groot belang in het uitbreiden van het grondgebied van de Republiek en bestempelden deze belangen tot het algemeen belang. De status van de Oranjes hing samen met de resultaten van hun krijgsdaden: dankzij zijn overwinningen wist Maurits veel gezag en aanhang te verwerven. Zo verging het in 1672 ook Willem III (1650-1702). De achterban van de Oranjes was te vinden in brede lagen van de bevolking en de orthodoxe calvinisten, die streefden naar een sterke positie van de gereformeerde kerk in

5 Roorda 1961: 6.

het staatsbestel. De raadpensionaris moest rekening houden met zijn stedelijke achterban, vooral bestaande uit handelaren en kooplieden. De regenten zochten in hun beleid doorgaans een evenwicht tussen familiebelangen en de algemene belangen van de betreffende stad, Staten of gewest. Zij waren vooral gebaat bij vrede en een onbelemmerde mogelijkheid tot handel drijven. In tijden van voorspoed deden de belangenconflicten tussen de diverse groeperingen zich niet zo voelen en in de strijd om onafhankelijkheid vond iedereen een gemeenschappelijk doel. In tijden van nood kwamen de verschillende opvattingen, uitgangspunten en belangen echter sterk naar voren en werd de balans tussen algemeen en particulier belang verstoord, wat tot grote crises kon leiden. In het brandpunt van deze crises verscheen menig pamflet. In de komende paragrafen komen de vier periodes die in mijn onderzoek centraal staan nader aan bod.

DE BESTANDSONDERHANDELINGEN (1607-1609)⁶

De oorlog met Spanje was in 1607 op een dood punt beland. Zowel de Nederlanders als de Spanjaarden hadden zich achter hun stellingen verschanst en er zat weinig schot in de zaak. Noch de Republiek, noch Spanje zag kans binnen afzienbare tijd een beslissende slag te slaan. Daarnaast beleefde Spanje een staatsbankroet en gingen er ook binnen de Republiek stemmen op om de geldverslindende strijd te staken. Johan van Oldenbarnevelt kwam met pater Jean Neyen, de afgezant van aartshertog Albert van de Zuidelijke Nederlanden (1559-1621) en tevens een Antwerpenaar met Zeeuwse wortels die inmiddels commissaris-generaal van de Nederlandse provincie der Franciscanen was,⁷ overeen dat er een wapenstilstand gesloten kon worden. De onderhandelingen hierover duurden enkele maanden, want beide partijen hadden zo hun eisen. Zo stond Oldenbarnevelt erop dat de Noordelijke Nederlanden gezien werden als een soevereine staat, als een onafhankelijke gesprekspartner. Morrend ging Albert (en feitelijk ook de Spaanse koning) hiermee akkoord en op 12 april 1607⁸ kwamen beide partijen een wapenstilstand voor acht maanden overeen, die op 4 mei 1607 zou beginnen.⁹

Door het voorlopige bestand was de mogelijkheid geschapen om in Den Haag een conferentie te beginnen die de mogelijkheid van een echte vrede zou onderzoeken.¹⁰ Deze beraadslagingen, waarin overigens al snel duidelijk werd dat een echte vrede buiten de mogelijkheden lag, zouden langer dan de eerder overeengekomen acht maanden in beslag nemen, waardoor het voorlopige bestand telkens verlengd werd tot in 1609 het Twaalfjarig Bestand inging.

De politieke betekenis van de wapenstilstand voor acht maanden mag niet onderschat worden. Niet alleen toonde dit aan dat Spanje de Noordelijke Nederlanden als een

6 Behalve van de eerder genoemde publicaties heb ik voor de weergave van de gebeurtenissen tussen 1607 en 1609 gebruik gemaakt van Van Eysinga 1959, Kaper 1980 en Van Deursen 2000.

7 Den Tex 1962: 552.

8 Om protocollaire redenen echter gedagtekend op 24 april 1607.

9 Van Eysinga 1959: 82-83.

10 Van Eysinga 1959: 95-109.

Aankomst van de Spaanse delegatie voor de Bestandsonderhandelingen in Den Haag (Amsterdam, Rijksmuseum).

zelfstandig land zag, ook betekende de opstelling van Oldenbarnevelt dat het Noorden feitelijk de hoop op hereniging met de Zuidelijke Nederlanden had opgegeven.¹¹ Ofschoon aan beide zijden van de grens hoop bleef bestaan op een gezamenlijke toekomst, dwong de actualiteit van de oorlog de betrokkenen het eigenbelang voorop te stellen. Dit zorgde uiteraard ook voor hevige polemieken tussen voor- en tegenstanders van een dergelijke vrede, die vaak uitgevochten werden in pamfletten. In het zuiden verweet men de opstandige gewesten de scheiding, terwijl in het noorden de schuld bij de Spanjaarden en de Jezuïeten gelegd werd.¹² Hoeveel mensen op dat moment de verstrekkende gevolgen van het bestand overzagen, valt niet vast te stellen. Men was, behalve verbaasd, vooral blij met de wapenstilstand. Het zag er immers nu echt naar uit dat de inmiddels veertigjarige oorlog tot een einde zou gaan komen. In hoofdstuk 3 over sonnetten in pamfletten zal een pamflet uit de periode van het voorlopige bestand centraal staan en zullen de geluiden pro en contra duidelijk zichtbaar worden.

In de periode voor het Twaalfjarig Bestand was een sterk anti-katholiek sentiment dominant. Vooral de orde der Jezuïeten kreeg het zwaar voor de kiezen vanwege hun voortrekkersrol in de katholieke Contrareformatie. Na het Concilie van Trente werden de Jezuïeten steeds dominanter. In de strijd tegen het protestantisme zette de katholieke kerk hen in het onderwijs in. De leerlingen van de diverse Jezuïetencolleges kregen een wereldbeeld mee dat vijandig stond tegenover religieuze tolerantie, de stedelijke privileges en de daaraan verbonden vrijheden. Dit werd gekoppeld aan een zeer militante instelling, waardoor de Jezuïeten een belangrijke rol speelden bij het opwekken van de strijd tegen het protestantisme. Hun invloed in de Duitse landen en ook in de Zuidelijke Nederlanden zorgde voor een verdere polarisatie tussen Noord en Zuid. Hoewel ook de Jezuïeten het ideaal van de verenigde Nederlanden koesterden, betekende dit voor hen wel een onderwerping van Noord aan Zuid, terug onder Spaans gezag en binnen de katholieke invloedssfeer. In 1607 zagen de Jezuïeten door het bestand de kans op het bereiken van dergelijke doelen verdampen. Ze wenden vervolgens al hun invloed aan om een bestand te voorkomen, zonder succes. Het leverde hen wel een slechte reputatie op.¹³

¹¹ Van Eysinga 1959: 68.

¹² Van Zuilen 2006: 81-82.

¹³ Israel 1996: 460-462.

In de periode 1607-1609 werd ook de kiem gelegd voor een twist rondom de predestinatieleer die zou leiden tot diepe verdeeldheid binnen de gereformeerde kerk. De benoeming van Jacobus Arminius (1560-1609) tot hoogleraar theologie aan de universiteit te Leiden, waarschijnlijk mede op instigatie van Oldenbarnevelt, betekende dat de strenge calvinisten, met als voorman Franciscus Gomarus (1563-1641), er een geduchte tegenstander bij kregen. Gomarus was een aanhanger van de absolute predestinatie: het geloof was in zijn ogen vrucht van uitverkiezing, waarbij het individu van tevoren reeds veroordeeld was tot heil of verdoemenis. Arminius zag dit anders. Hij wijzigde de predestinatieleer ingrijpend en bood de individuele wil van ieder mens ruimte in zijn proces van uitverkiezing door God tot het eeuwige heil.¹⁴ De Arminianen, met Johannes Uytenbogaert (1557-1644) als drijvende kracht na het overlijden van Arminius in 1609, schreven een 'Remonstrantie' aan de Staten van Holland, waarin zij Arminius' predestinatieleer nog eens uiteenzetten en verdedigden en de Staten vroegen het geschil te beslechten. Dit geschrift leverde hen de naam remonstranten op, hun tegenstanders werden contraremonstranten genoemd.

Oldenbarnevelt wilde aan de interne verdeeldheid van de gereformeerde kerk een eind maken door tijdens een Nationale Synode enkele geloofspunten door te spreken en zodanig te formuleren dat er plaats was voor meerdere inzichten. Veel gereformeerde predikanten waren echter mordicus tegen deze inmenging van de staat in kerkelijke zaken en zaten ook niet te wachten op aanwijzingen van bovenaf over hoe de nog niet uitgekristalliseerde calvinistische kerkpraktijken moesten worden vormgegeven. Een synode was dus wel wenselijk, maar dan zuiver en alleen bedoeld om de calvinistische kerk vorm te geven. Het zou tot 1618 duren voordat er eindelijk een Nationale Synode kwam, maar toen waren de politieke omstandigheden gewijzigd.

DE BESTANDSTWISTEN (1618-1619)¹⁵

Johan van Oldenbarnevelt had in 1618 in zijn functie van landsadvocaat (na diens terechtstelling in 1619 werd deze term afgeschaft en werd de term 'raadpensionaris' ingevoerd) al decennia lang de feitelijke macht in de Nederlanden in handen. Prins Maurits kon rekenen op een grote populariteit vanwege zijn militaire successen in de strijd tegen de Spanjaarden. In de periode 1615-1618 begon het bewind van de regenten onder leiding van Oldenbarnevelt te wankelen. In hoofdzaak kwam dit door onenigheid binnen de Staten van Holland over de te volgen koers in de oorlog: onder de regenten heerste verdeeldheid, waarbij sommigen het bestand met Spanje graag wilden verlenen en anders juist weer niet. Maurits was uitgesproken voorstander van een oorlogspolitiek, hij wilde de Zuidelijke Nederlanden bevrijden van het Spaanse juk. Deze belangenconflicten zorgden voor veel spanning. Tevens was er sprake van een langzaam sterker wordende contraremonstrantse beweging die zich verzette tegen Oldenbarne-

¹⁴ Zie ook Van Deursen 1991: 304-305.

¹⁵ Voor de weergave van de gebeurtenissen tijdens het bestand heb ik, naast de eerder genoemde literatuur, gebruik gemaakt van Poelhekke 1960, Van Deursen 1991 en Van Deursen 2000.

velts visie op de actieve rol die de staat in de kerk diende te spelen. Minstens zo belangrijk was de groeiende maatschappelijke onrust. Geïmmigreerde (vooral contraremonstrantse) zuiderlingen begonnen zich maatschappelijk buitengesloten te voelen. Tevens begon de economie van de Noordelijke Nederlanden door toegenomen concurrentie in het buitenland haarscheurtjes te vertonen.¹⁶

Rond 1615 begon het militante calvinisme van de contraremonstranten reeds naar de oppervlakte te borrelen. In eerste instantie beperkte dit zich tot een uittocht op de zondag van contraremonstranten uit remonstrantse steden, die in naburige gemeentes op het platteland de verkondiging van het ware geloof wilden bijwonen. Deze contraremonstranten verwierven zo de bijnaam 'slijkgeuzen'.¹⁷ Echter, in 1617 en 1618 keerden de kansen en vormden meerdere groepen contraremonstranten een bedreiging voor de zittende remonstrantse bewindhebbers, zowel die van de staat als van de kerk.¹⁸ Dit resulteerde in onlusten in diverse steden.

De kwestie waardoor Oldenbarnevelt en zijn aanhangers uiteindelijk hun greep op het land verloren, was de Scherpe Resolutie uit 1617. Deze resolutie gaf elke Hollandse stad het recht militairen in dienst te nemen om de orde te bewaken. Deze militairen moesten trouw zweren aan de instantie die hen betaalde, in dit geval dus de Hollandse steden en expliciet niet de Staten-Generaal of de stadhouder. Daarmee wilde Oldenbarnevelt de steden een andere mogelijkheid dan het Staatse leger verschaffen om contraremonstrantse onrust de kop in te drukken. Tegen deze waardgelders, zoals de betrokken militairen genoemd werden, rees veel bezwaar omdat zij geen rechtsbasis zouden hebben en een soort privélegertje dreigden te worden van Oldenbarnevelt en Holland. Maurits drong er op aan de waardgelders af te schaffen, omdat een burgeroorlog dreigde. Oldenbarnevelt, met in zijn kielzog andere belangrijke mannen als Rombout Hoogherbeets (1561-1625) en Hugo de Groot (1583-1645), bestreed dit en drukte de waardgelders op het hart trouw te blijven aan de steden en mogelijke bevelen van de Staten-Generaal of de prins naast zich neer te leggen. Dit druiste volledig in tegen de regels en de praktijk van militaire bevelvoering in de Republiek tot op dat moment en in de kern vormde het de reden voor Maurits om Oldenbarnevelt op beschuldiging van hoogverraad te laten arresteren en in een later stadium terecht te stellen.¹⁹

Toen prins Maurits in 1618 de macht min of meer alleen in handen gekregen had, verzette hij in meerdere steden de wet, waarbij hij tegenstanders binnen de magistratuur verving door contraremonstrantse en oranjegezinde regenten.²⁰ Zo vond een belangrijke machtswisseling plaats: het openbaar bestuur werd vanaf dit moment gedomineerd door contraremonstrantse regenten, die vervolgens hun best deden de remonstranten op vele terreinen te dwarsbomen. Oldenbarnevelt was uiteindelijk de enige van Maurits' tegenstanders die geëxecuteerd werd (1619). De Utrechtse Staten-secretaris Gillis van Ledenberg (1590-1618) pleegde zelfmoord, terwijl Hugo de Groot

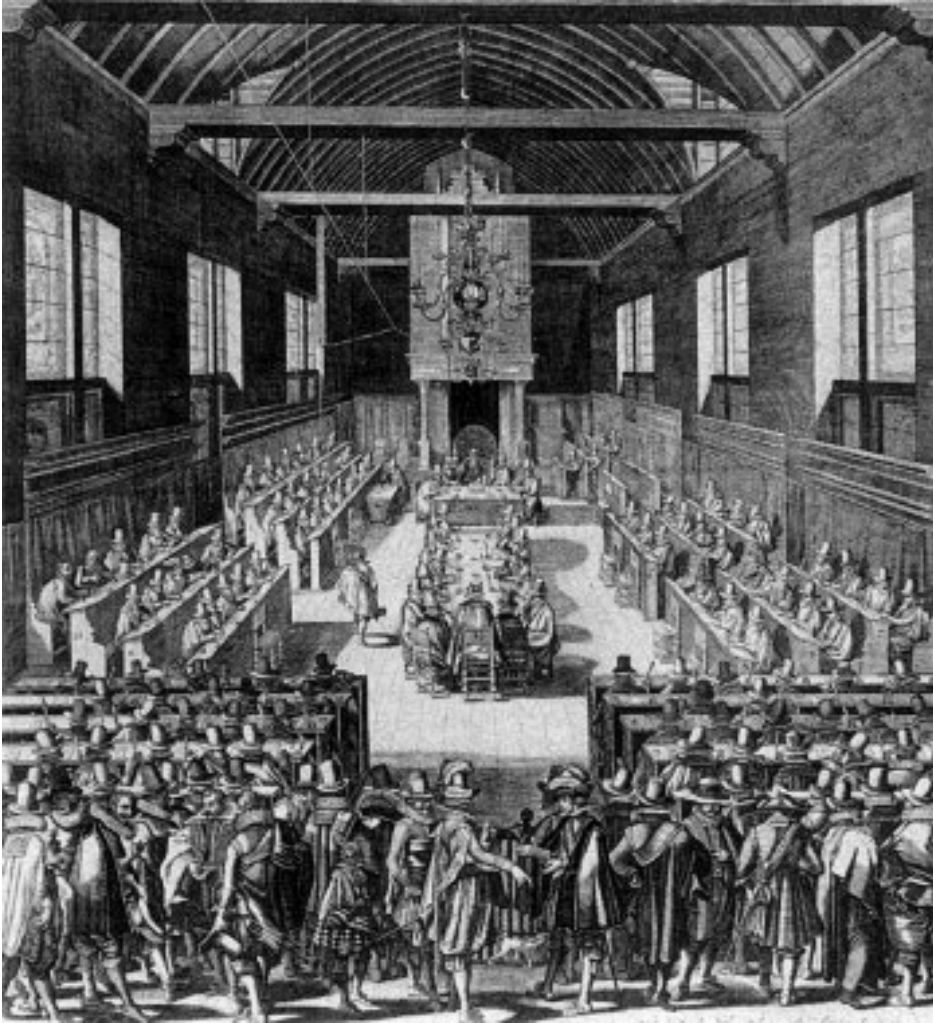
16 Israel 1996: 480-482.

17 Van Deursen 1974: 321.

18 Israel 1996: 483.

19 Israel 1996: 494.

20 Israel 1996: 497-530.

De opening van de Nationale Synode te Dordrecht in november 1618 (Leiden, Prentenkabinet Rijksuniversiteit Leiden).

en Rombout Hoogherbeets werden opgesloten in Slot Loevestein; bij vele andere remonstrantse regenten bleef de schade beperkt tot het verlies van hun publieke functies. Deze politieke strubbelingen zijn het onderwerp van enkele pamfletten die de kern vormen van hoofdstuk 4 over liederen in pamfletten.

De religieuze onenigheid binnen de protestantse beweging culmineerde in 1618 in de Synode van Dordrecht, de Nationale Synode waar Oldenbarnevelt reeds naar gestreefd had. Centraal in de discussie stond de predestinatieleer, die gedurende de bestandsjaren uitgelopen was op een grote propaganda-oorlog over de vrije wil van de mens. De remonstranten zagen een grotere rol voor de mens op het gebied van zijn eigen predestinatie weggelegd dan de contraremonstranten, wat de remonstranten de negatief bedoelde be-

naming 'libertijnen' opleverde.²¹ De Dordtse Synode diende duidelijkheid in deze geloofszaken te scheppen. Die kwam er: de arminiaanse theologie werd verworpen en de remonstrantse predikanten dienden hun trouw aan de kerk te bewijzen door een formulier van onderwerping te ondertekenen. Slechts weinigen van hen deden dit en de weigeraars werden ontzet uit hun ambt of zelfs verbannen uit de Republiek.

De verwijdering van de remonstranten uit de gereformeerde kerk was een zware klap voor deze groepering. Uytenbogaert en enkele anderen streden nog wel enkele jaren vanuit hun ballingsdoorden tegen Maurits en de contraremonstranten, maar erg veel haalde dit niet uit. De contraremonstrantse repressie was niet wreed, maar wel voelbaar en effectief. Vele remonstranten gaven de moed gedurende de jaren twintig van de zeventiende eeuw op. Eind jaren twintig keerden de leiders van de remonstranten terug in de Republiek. De Remonstrantse Broederschap, in ballingschap opgericht, organiseerde zich in de Noordelijke Nederlanden en profileerde zich meer en meer als een afzonderlijk kerkgenootschap. Dit leidde tot algemene vergaderingen, een seminarie waar remonstrantse predikanten werden opgeleid en een remonstrantse catechismus van de hand van Uytenbogaert. Toch spraken relatief weinig mensen zich in het openbaar uit als remonstrant. De remonstranten konden echter rekenen op flink wat sympathisanten. De sfeer van tolerantie en geloofsvrijheid sprak meer mensen aan, ook uit pragmatisch oogpunt, zonder dat de achterliggende geloofswaarheden meteen in het openbaar onderschreven werden. Lobby's van contraremonstranten voor een verbod van het remonstrantse seminarie liepen keer op keer op niets uit. Met de hoop op hereniging verdween na 1650 geleidelijk ook de discussie tussen remonstranten en contraremonstranten en bestonden beide groeperingen naast elkaar zonder zich al te veel van elkaar aan te trekken.²²

RONDOM DE VREDE VAN MÜNSTER (1646-1648)²³

Niet alleen voor de Republiek en Spanje betekende het jaar 1648 het einde van de oorlogssituatie: Duitsland en Frankrijk kwamen eveneens tot een vergelijk. Deze laatste twee landen sloten de Vrede van Osnabrück, de vrede tussen Spanje en de Republiek zou bekend worden als de Vrede van Münster. Door het sluiten van deze vrede erkende de Spaanse koning Filips IV (1605-1665) de Republiek na tachtig jaar strijd als een soevereine staat. De Vrede van Münster bevestigde de grenzen tussen de Republiek en de Zuidelijke Nederlanden, een betekenisvolle scheiding omdat er met de veldslagen en veroveringen van Den Bosch (1629) en Maastricht (1632) nog enkele serieuze verschuivingen hadden plaatsgevonden.

De vredesonderhandelingen verliepen beslist niet gesmeerd. Ook tijdens de Tachtigjarige Oorlog waren er al diverse pogingen gedaan om vrede te bewerkstelligen tus-

21 Zie over de problematiek rondom de term 'libertijnen' De la Fontaine Verwey 1979b: 56-57.

22 Frijhoff & Spies 1999: 394-398.

23 Deze weergave van gebeurtenissen baseer ik, behalve op de reeds genoemde literatuur, voornamelijk op Poelhekke 1948 en Dane 1998.

sen Spanje en de opstandige gewesten, maar iedere keer leidde dit tot niets. De Spaanse koningen, respectievelijk Filips II (1555-1578), daarna Filips III (1578-1621) en ten slotte Filips IV, bleken halsstarrig: geen van hen wilde concessies doen over de religieuze conflicten. In hun ogen dienden de protestantse ketters te vertrekken, zodat de Spaanse koning zijn landen weer grootmoedig in zijn bezit kon opnemen. Ook de Republiek had eisen waarover geen onderhandeling mogelijk was, zodat de beraadslagingen geregeld vastliepen.

Dat Filips IV in 1648 toch besloot tot het sluiten van de Vrede van Münster, betekende niet dat hij tot andere religieuze inzichten was gekomen. De politieke en militaire toestand dreef hem in de armen van de Republiek en hij erkende de onafhankelijkheid van het Noord-Nederlandse grondgebied in Europa en in de Indische bezittingen. Tevens bleef de Schelde gesloten voor handelsverkeer, een zware slag voor de havenstad Antwerpen. Ook voor de Republiek was vrede een dringende noodzaak. De oorlog bracht hoge kosten met zich mee en deze lasten drukten zwaar op de begroting.

Ook in de jaren 1646 tot 1648 stak een aloude tegenstelling de kop op, die onder meer zijn weerslag had op de pamfletproductie. Grote groepen kooplieden in de steden ijverden al jaren voor de vrede. De stadhouder en de contraremonstrantse predikanten namen echter een radicaal andere positie in. De stadhouders Maurits en Frederik-Hendrik (1584-1647) hadden door militaire successen de veiligheid van de grenzen van de Republiek verzekerd. De verovering van Breda in 1637 was het laatste grote succes van Frederik-Hendrik; de oorlog zat daarna muurvast. Het aangaan van de vredesonderhandelingen bracht meerdere problemen met zich mee. Allereerst moest er heel wat water door de Rijn stromen voordat de delegatie naar ieders tevredenheid samengesteld was. Gedurende de onderhandelingen in Münster bleek het ontbreken van een éenhoofdig gezag in de Republiek oorzaak voor vele vertragingen in het onderhandelingsproces. De gehechtheid van elk gewest en stemhebbende stad aan medezeggenschap in het regeringsbeleid zorgde ervoor dat eenieders stem gehoord en geteld moest worden in zaken van oorlog en vrede en de gezanten reisden veel op en neer om de vereiste ruggespraak te houden. Zeeland bleek uiteindelijk het felst tegen de vrede gekant: het vreesde voor zijn militaire veiligheid en hechtte veel meer belang aan het voortzetten van de strijd om godsdienstige redenen dan het dominante gewest Holland. Dit laatste kwam voort uit de veel homogener samengestelde calvinistische Zeeuwse bevolking. Daar kwam nog bij dat Zeeland een stevige vinger in de pap had bij de zeer winstgevendende kaapvaart namens de West-Indische Compagnie op Spaanse schepen. Ondanks deze ideologische en economische bezwaren heeft Zeeland uiteindelijk de Vrede van Münster mede ondertekend.

De onderhandelingen met Spanje zorgden, wat buitenlandse politiek betreft, voor complicaties in de verhouding met Frankrijk. De Republiek had in 1635 namelijk een verdrag van wederzijdse bijstand ondertekend. De Republiek beloofde daarin geen vrede te sluiten zonder de Fransen daarin te kennen. Volgens de Nederlandse interpretatie behelsde dit dat om Frankrijks mening moest worden gevraagd, de Franse kroon vond echter dat zij toestemming moest geven aan Nederlandse vredesplannen. Tot op het laatst heeft Frankrijk getracht de Republiek van het sluiten van de vrede af te hou-

den. De Fransen deden dit middels diplomatieke druk en soms ook omkoping van Nederlandse gezanten. Zelfs na 1648 bleven de Fransen ijveren voor hervatting van de oorlog met Spanje.

Toen de vrede op 15 mei 1648 officieel werd en in de steden en gewesten van de Republiek werd afgekondigd, ging dit gepaard met feestvertoon en vreugdevuren. Er werden veel triomfantelijke schilderijen geproduceerd en ook de dichters lieten zich niet onbetuigd: verzamelbundels als de *Olyfkrans der Vrede* uit 1649 zagen het licht en ook verscheen er een stroom aan pamfletten met lofdichten en -zangen op de pas gesloten vrede.

VAN DE VREDE VAN MÜNSTER NAAR HET RAMPJAAR (1648-1672)²⁴

Toen Willem II (1626-1650), de zoon van Frederik-Hendrik, tot stadhouder van Holland benoemd werd, keerden de tegengestelde belangen van staats- en oranjegezinden weer in volle hevigheid terug. De Vrede van Münster ontnam Willem II de kans op militaire roem en versterking van zijn positie. Daarom ontwikkelde hij een ander streven: de Stuarts moesten weer op de Engelse troon geholpen worden, waar ze inmiddels door Cromwell (1599-1658) waren afgestoten. De Nederlandse kooplieden waren nog altijd het meest gebaat bij vrede en de partijen stonden weer tegenover elkaar. Toen Holland het leger, de voornaamste machtsbasis van de stadhouder, wilde inkrimpen, was de maat voor Willem II vol. In 1650 zette hij op Slot Loevestein zes vooraanstaande regenten vast en probeerde hij samen met de Friese stadhouder Willem Frederik (1613-1664) Amsterdam bij verrassing in te nemen. Hoewel de feitelijke inname uitbleef, moesten de staatsgezinden inbinden (zo trok het voorname Amsterdamse regentengeslacht Bicker zich terug uit alle openbare functies). Omdat Willem II in 1650 onverwacht overleed aan de pokken, konden de Loevesteinse regenten hun posities weer bezetten. Staatsgezinden werden sindsdien ook wel Loevesteiners genoemd.

Met de dood van Willem II leek het Huis van Oranje uitgestorven, totdat acht dagen na de dood van zijn vader Willem III geboren werd. In de ogen van de regenten was de Republiek maar net ontsnapt aan een nieuwe tiran en ze namen maatregelen. Er werd geen nieuwe stadhouder en geen kapitein-generaal benoemd en de stadhoudersfunctie werd bij voorbaat flink uitgekleeft. Het ontbreken van een Oranje en de relatieve rust op het religieuze front zorgden ervoor dat de Loevesteinse factie de macht steviger in handen had dan ooit. In deze periode verwierf Johan de Witt in 1653 de positie van raadpensionaris van Holland.

De Witt bleek een plichtsgetrouwe, hard werkende en briljante geest, die uitstekend geschikt was voor het voorzichtige politieke manoeuvreren dat noodzakelijk was voor zijn ambt. Als zoon van één van de op Loevestein gevangen gezette regenten, was hij een verstokte aanhanger van het gedachtegoed van die factie. Duurzame uitschakeling van de Oranjes was de uitgesproken intentie van Johan de Witt, vandaar dat de Acte van Se-

²⁴ Voor de weergave van de gebeurtenissen in 1672 heb ik, behalve uit de eerder genoemde literatuur, geput uit Roorda 1971, De Bruin 1991, Troost 2001 en Panhuysen 2005.

clusie bij de vrede die hij met Cromwell sloot erg van pas kwam. De Vrede van Westminster (1654) beëindigde de Eerste Engelse Oorlog, maar Cromwell had vanwege de dynastieke verbinding tussen de Stuarts en de Oranjes veel belang bij de neergang van het Huis van Oranje. Als vredesvoorwaarde stelde Engeland dat de Republiek de Oranjes zou uitsluiten van de ambten van stadhouder en kapitein-generaal, wat in de Acte van Seclusie vastgelegd werd. Zo sloeg De Witt twee vliegen in één klap.

In 1660 werden de Stuarts in ere hersteld en Charles II (1630-1685) was de Nederlanden niet gunstig gezind. Om oorlogsdreiging af te wenden, schrapte Johan de Witt de Acte van Seclusie. Charles, oom van de jonge Willem III, verzocht de Staten van Holland de opvoeding van de prins ter hand te nemen. De Witt gaf hieraan gehoor, en greep de gelegenheid aan om opruiming te houden in de hofhouding van de prins. Anglofielen werden verwijderd, en daarmee maakte de raadpensionaris veel vijanden. De maatregelen en tegemoetkomingen van De Witt ten spijt brak er oorlog uit tussen Engeland en de Republiek vanwege de botsende handelsbelangen (en zijdelings ook door de drang van Charles II om de Oranjes in hun oude waardigheden te herstellen). Gesteund door een verbond met Frankrijk wisten de strijdkrachten ter zee en op land goed partij te bieden. De vredesonderhandelingen in 1667 verliepen stroef. De doorbraak kwam met de overwinning die de Nederlandse vloot datzelfde jaar boekte bij Chatham. Cornelis de Witt (1623-1672), de oudere broer van de Hollandse raadpensionaris, speelde als afgevaardigde van de Staten-Generaal op de vloot een belangrijke rol. De Nederlanders wisten de Engelse vloot in de Medway, een zijrivier van de Theems, te verrassen. Vele schepen werden verwoest, en het vlaggenschip van de Engelsen werd in triomf meegevoerd naar de Nederlanden. De vrede werd snel getekend, en ook de Tweede Engelse Oorlog was afgelopen.

Ondertussen was in 1667 het Eeuwig Edict opgesteld. De prins naderde zijn volwassenheid, zodat de bedreiging van een potentieel machtige Oranje zich weer deed voelen. Het Eeuwig Edict hield in dat de ambten van stadhouder en kapitein-generaal voor altijd onverenigbaar waren, en het stadhouderschap in Holland zelfs voor eeuwig afgeschaft werd. Voor orangisten was het Edict een zoveelste bewijs van de Oranjehaat van Johan de Witt. Tevens werd zijn op Frankrijk gerichte buitenlandse politiek niet gewaardeerd. Toen in 1667 Lodewijk XIV (1638-1715) zijn rijk uitbreidde met een gedeelte van de Zuidelijke Nederlanden, drong het ook tot De Witt door dat de nieuwe buurman het wel eens op de vrijheid en de godsdienst van de Republiek kon hebben voorzien. Om de Franse dreiging af te wenden, sloot De Witt een verbond met Engeland en Zweden, de zogenaamde Triple Alliantie (1668). Zo had De Witt dus zowel een verbond met Frankrijk als met Engeland, en de monarchen van beide landen waren hierover zo verbolgen dat ze elkaar onder meer om deze kwestie in het Verdrag van Dover (1670) vonden.

In 1671 bereikte de spanning een hoogtepunt. De Witt had fors bezuinigd op het leger, dat in verwaarloosde staat verkeerde. Het ontbrak bovendien aan een sterke militaire bevelhebber. Van zee viel er weinig te duchten: de vloot was het troetelkindje van Johan de Witt en er was op de uitgaven ten bate van de vloot nog niet gekort. Maar nu de Republiek geen bondgenoten meer over had, was de dreiging te land ongemeen

groot. Men meende dat Willem III tot kapitein-generaal benoemd moest worden, om op die manier Charles II gunstig te stemmen en hem te doen afzien van een oorlog met de Republiek. Onder zware druk ging De Witt overstag: voor één veldtocht werd de prins benoemd.

In april en mei 1672 ontvingen Willem III en Johan de Witt oorlogsverklaringen uit Parijs, Londen, Münster en Keulen. Al spoedig walsten de Franse troepen over de Nederlandse linies aan de Rijn en de IJssel heen. De overblijfselen van het Staatse leger trokken zich terug tot in Holland, en verschansten zich achter een geïmproviseerde waterlinie. Lodewijk XIV verdeed zijn tijd echter met het veroveren van tientallen steden in de rest van de Republiek, waaronder Utrecht, waardoor er tijd gewonnen werd voor de Republiek om het leger te reorganiseren. Toch was voor Johan de Witt het kwaad al geschied: het algemeen gevoel onder grote lagen van de bevolking was dat de gunstige positie van de Fransen te danken was zijn verraad. Frankrijk zou hem geld geboden hebben voor een vrije doorgang, en De Witt had onder het motto 'liever Frans dan Prins' gekozen voor het geld en het minste van twee kwaden. De Oranjehaat van De Witt was blijkbaar zo groot dat hij bereid was de Republiek uit te leveren aan een vreemde mogendheid in plaats van een Oranje in een leidende positie te accepteren. Dat was immers al gebleken uit zijn schoonmaak in de hofhouding van de toen nog jonge prins, en uit zijn meedogenloze optreden tegen de orangistische samenzweerder Henry Fleury de Buat (?-1666).²⁵

De periode van juni tot eind augustus 1672 vormde het brandpunt van het Rampjaar: de Engelsen bedreigden het land vanaf de zee, terwijl Lodewijk XIV eind juni reeds drie gewesten had ingenomen. Drie andere gewesten stonden onder zeer grote druk. Men vermoedde wel dat de Waterlinie de Fransen ditmaal niet zou tegenhouden, en de regerende staatsgezinde regenten moesten alle zeilen bijzetten om de Republiek te vrijwaren van een Franse bezetting. Daartoe besloten de Staten van Holland de diplomaat Pieter de Groot (1615-1678) naar de Franse monarch te zenden met een vredesvoorstel dat veel weg had van een capitulatie. De zogenaamde Generaliteitslanden (Brabant en Limburg) zouden in Franse handen overgaan, en de Republiek was bereid nog meer concessies te doen voor behoud van 'regering, unie en religie'. Voor een aantal zaken in deze periode is niet precies vast te stellen wat de feiten waren. Wat wel duidelijk wordt, is dat geruchten over verraad een grote rol gespeeld hebben. Regenten vertrouwden elkaar nog minder dan eerst. In de junimaand van 1672 roerden ook de schutterijen in diverse steden en het grauw zich hevig, waarbij men al snel alle gebeurtenissen in het perspectief plaatste van een groot boos plan van de regenten onder leiding van Johan de Witt om het land aan de Fransen uit te leveren, als gezegd onder het motto 'liever Frans dan Prins', liever onder de Fransen dan onder Willem III.

Over precies deze kwestie gaat het cluster pamfletten met echogedichten dat in hoofdstuk 5 als casus opgevoerd wordt. In dit cluster worden de vredesvoorstellen van Pieter de Groot vanuit Amsterdams perspectief bekeken. In Amsterdam waren twee groepen regenten betrokken bij de kwestie: de groep onder leiding van burgemeester

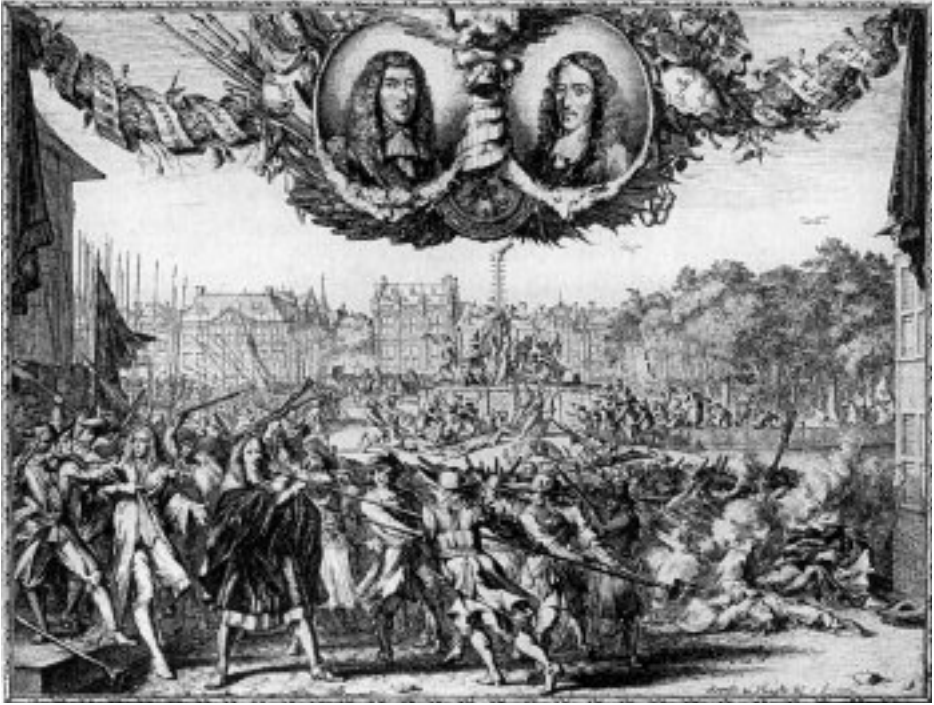
25 Zie voor de affaire-Buat Rowen 1978: 613-622.

De Graef was van plan in te stemmen met De Groots plannen, terwijl de andere groep onder aanvoering van Gillis Valckenier (1623-1680) fel tegen dit voornemen gekant was en de factie van De Graef van verraad beschuldigde. Op 26 juni 1672 moest de Amsterdamse vroedschap besluiten over de voortzetting van de besprekingen met de Fransen, naar aanleiding van de rapportage van Pieter de Groot over zijn besprekingen. Vergelijkbare kwesties speelden ook in andere Hollandse steden. Naar verluidt stemden de leden van de Amsterdamse vroedschap met 20 tegen 16 voor het terugsturen van De Groot met een voorstel tot capitulatie. Feit is in ieder geval dat Amsterdam dit uiteindelijk niet heeft gedaan, omdat de factie van Gillis Valckenier bedreigd zou hebben met het inzetten van de schutterij tegen leden van de vroedschap die vóór gestemd hadden. Het volk bleef nog dagen geagiteerd, en Valckenier werd de held van de stad.

Op 21 juni 1672 werd er door een groepje prinsgezinde jongeren in Den Haag een aanslag gepleegd op het leven van Johan de Witt, die daarbij zware verwondingen opliep. Slechts één van de daders werd gepakt: Jacob van der Graeff (?-1672), zoon van een prinsgezinde raadsheer. Zonder pardon werd deze jongen onthoofd op grond van majesteitsschennis, gepleegd aan de persoon van een staatsdienaar. Van der Graeff groeide echter uit tot een martelaar der prinsgezinden, onder meer door ophitsende preken en pamfletten van oranjegezinde dominees.

In de weken waarin De Witt van zijn verwondingen herstelde, stortte zijn machtspositie ineen. Overal dwong de bevolking de vroedschappen het Eeuwig Edict te herroepen en de kant van de prins te kiezen. Voor Johan de Witt was de benoeming van Willem III tot stadhouder begin juli aanleiding om ontslag te vragen, wat hem verleend werd. Inmiddels was tegen zijn broer Cornelis, de held van Chatham, vervolging ingesteld op beschuldiging van complotteren tegen het leven van de prins. Deze beschuldiging kwam uit de mond van een zekere Willem Tichelaer, een barbier met een bedenkelijke reputatie. Cornelis de Witt werd verhoord en gepijnigd; desondanks bekende hij niets. De woedende volksmenigte had de rechters echter angst ingeboezemd, zodat Cornelis niet aan een veroordeling mocht ontkomen. Het bleef bij verbanning uit ambt en land, en dat was een vreemd vonnis. Immers, was Cornelis de Witt schuldig geweest, dan was de doodstraf het logische gevolg geweest; was Cornelis onschuldig dan had het hof hem moeten vrijspreken. Naar alle waarschijnlijkheid onder aanvoering van ophitsende figuren nam het verzamelde grauw geen genoegen met dit vonnis. Toen Johan de Witt op 20 augustus zijn broer bij de Haagse Gevangenpoort kwam ophalen, werden beiden door een zelfstandig opererend schuttersvaandel uit het gebouw gesleept en met de kolven van musketten neergeslagen. Nadat de schutters vervolgens hun musketten op de broers hadden leeggeschoten, grepen ze niet in toen de lijken naar een schavot gesleept werden en verscheurd werden. Er ontstond een levendige handel in lichaamsdelen, en pas rond middernacht kon de familie met enkele sympathisanten de resten overbrengen naar de woning van Johan de Witt. De gruwelijke moord op de gebroeders De Witt was reden voor een stortvloed aan pamfletten.

In de dagen na de moord, en ook nog vele jaren later, rees het vermoeden dat er een complot achter de moord had gezeten. Voormalige leden van het hof, door Johan de Witt uit hun ambt gestoten, zouden wraak hebben willen nemen, daarbij gesteund

Gravure van Romeyn de Hooghe van de dood van de gebroeders De Witt (Amsterdam, Rijksmuseum).

door predikanten als Simonides (1629-1675) en Vollenhove (1631-1708). Ook de prins zou er een grote hand in hebben gehad. Inderdaad valt de passiviteit op die Willem III in de roerige zomer van 1672 aan de dag heeft gelegd. Wellicht zag hij in de woedende volksmenigtes een probaat middel om de regenten naar zijn pijpen te laten dansen. Geen van de complottheorieën is overigens ooit overtuigend bewezen.²⁶

Na de dood van Johan de Witt had Willem III vrij spel. Met steun van de vorst van Brandenburg en de keizer van Duitsland wist hij de Fransen langzaam maar gestaag van Nederlands grondgebied te verjagen. Aan het einde van 1672 was de oorlog nog niet voorbij, maar het ergste leed was wel geleden. In 1674 sloot de Republiek vrede met Keulen, Münster en Engeland. Met Frankrijk bleef de Republiek nog in oorlog tot 1678, hoewel het strijdtoneel zich voornamelijk in de Zuidelijke Nederlanden bevond. Holland en Zeeland, beducht voor de hoge kosten van de oorlog, drongen aan op vrede, en in 1678 werd tussen Frankrijk en de Republiek de Vrede van Nijmegen getekend.

²⁶ Zie bijvoorbeeld Fruin 1929, Haijer 1967 en Timman 1979.

Pamfletten met sonnetten

Het sonnet, vaak klinkdicht genoemd, komt in mijn corpus regelmatig voor, maar de populariteit van dit genre nam gedurende de zeventiende eeuw af:

Tabel 7 Aantal pamfletten met sonnetten in het onderzoekscorpus en spreiding over de periodes

1607-1609	26
1618-1619	6
1646-1648	0
1672	3

Uit de vroegste periode van mijn onderzoek stamt de *Boeren-litanie, ofte Clachte der Kempensche Land-lieden*, met maar liefst acht sonnetten. In de eerste paragraaf zal ik dit pamflet in zijn actuele context plaatsen en de functie van de acht sonnetten beschrijven. Mijn bevindingen over dit pamflet vormen het uitgangspunt voor toetsing aan de overige pamfletten met sonnetten.

DE BOEREN-LITANIE, OFTE CLACHTE DER KEMPENSCH E LAND-LIEDEN

Als er in 1607 een voorlopige wapenstilstand gesloten wordt en het er op gaat lijken dat een vrede tussen de Nederlanden en Spanje binnen bereik komt, verschijnen er steeds meer pamfletten die de oorlog en een mogelijke vrede tot onderwerp hebben. Eén ervan is de *Boeren-litanie, ofte Clachte der Kempensche Land-lieden*, een titel waarvan twee drukken bekend zijn.¹ De meest uitgebreide druk van de twee² bevat achtereenvolgens de verzen:³

* 1 Clinck-dicht

2 Naem-dicht Aen den Peys

3 Boeren-litanie ofte Clachte der Kempensche Land-lieden Over de ellenden van dese Lanck-durighe Nederlandsche Oorloghe

1 Kn. 1395 en 1396. Zie in de bijlagen A.

2 Kn. 1396.

3 De sonnetten heb ik in dit overzicht gemarkeerd met een asterisk.

- 4 Soldaten-confiteor Ofte Antwoorde der Crijghs-knechten op de voorige Boeren-clachte
- 5 Ghedichte van den Vrydom ende Vrede der Vereenichde Nederlanden
- * 6 Van t'Bestand voor acht Maenden. Clinck-dicht
- * 7 Ander
- * 8 Van de Iesuiten des Oorloghs Stoke-branden. Wentel-klinckdicht
- 9 Naem-dicht van de Vroomheyt der Iesuiten
- 10 Ander
- 11 Graf-schriften van den dapperen Held en de Cloeck-moedighen Admiraal Iacob Heems-kerck
- 12 Ander
- 13 Ander
- 14 Ander
- 15 Ander, met sijn Anagramma ofte Naem-spreuk. Iacob Heemskerck spreekt
- * 16 Van den selven, Clinckdicht
- * 17 Ander
- * 18 Ander
- 19 Breeder vergelijckinghe der selver
- 20 Op het Wapen van Iacob Heemskerck
- 21 Eidem
- * 22 Eer-dicht, allen Crijghs-lieden met haren Admiraal in den Zee-slagh voor Gibraltar gebleven
- 23 Sermoon van Broeder Iehan de Roca-taillada op des Pauws hoovaerdigh Steert-proncken ende Tijrannische Heerschappye over d'andere Vogelen

In de minder uitgebreide druk staan negen teksten die identiek zijn aan die uit de bovenstaande lijst:

- 2 Boeren-litanie ofte Clachte der Kempensche Land-lieden
- 3 Vroomheyt der Landt-lieden ofte Antwoordt der Krijghs-knechten op de vorighe Boeren-klachte⁴
- 4 Naem-dicht aen den Peys
- * 6 Van t'Bestand voor acht Maenden
- * 7 Ander
- * 8 Van de Iesuiten des Oorloghs Stoke-branden
- 11 Graf-schrift van den dapperen Heldt, ende Man-haftigen Admiraal, Iacob Heems-kerck
- 12 Ander voor den selven⁵
- 15 Ander, met sijn Anagramma ofte Naem-spreuck; Heems-kerck spreekt

Het is verleidelijk om op basis van de Knuttelnummering en het grotere aantal teksten te veronderstellen dat Kn. 1396 de vermeerderde uitgave is van Kn. 1395, ware het niet dat de datering op de titelbladen aangeeft dat Kn. 1396 gedrukt is in 1607 en Kn. 1395 in 1608. De uitgebreide uitgave is dus waarschijnlijk de oudste. De exacte datum van de oudste druk is niet te achterhalen, hoewel de grafschriften op de Nederlandse admiraal Jacob van Heemskerck, die bij de Slag bij Gibraltar op 25 april 1607 gesneuveld was, een indicatie geven. Op 2 juni 1607 werd de overwinning bij Gibraltar bekend in de Repu-

4 Ondanks de afwijkende titel dezelfde tekst als 'Soldaten-confiteor Ofte Antwoorde der Crijghs-knechten op de voorige Boeren-clachte'.

5 Wederom een enigszins afwijkende titel ten opzichte van Kn. 1396, maar opnieuw betreft het een identieke tekst.

bliek,⁶ dus de verschijning van de eerste Boeren-litanie (Kn. 1396) zal kort na deze datum liggen.

Het auteurschap van de Boeren-litanie is niet achterhaald. In 1607 en 1608 verscheen het pamflet anoniem; in later tijden dook de naam van de Zeeuwse rederijker Johannes Rempel op, maar als hij al bij dit pamflet betrokken is geweest dan is hij waarschijnlijk niet de auteur van alle teksten.⁷ Het is maar de vraag of we één auteur verantwoordelijk kunnen houden voor de Boeren-litanie: de twee verschillende drukken bewijzen dat er niet zoiets was als een 'vaste vorm' voor pamfletten. Drukkers konden bestaande titels vermeerderen met nieuwe gedichten, of gedateerde teksten juist verwijderen. Een andere mogelijkheid is dat de Boeren-litanie de weerslag vormt van rederijkersproducties bij één van de vele rederijkerswedstrijden die gehouden werden rondom het vraagstuk van oorlog of vrede.⁸

In het vervolg concentreer ik mij op de meest uitgebreide druk van de Boeren-litanie (Kn. 1396). Deze bestaat uit grofweg drie onderwerpen verdeeld over vier delen:⁹ eerst zeven teksten met het voorlopig bestand als onderwerp (1-7), vervolgens een eerste groep anti-katholieke gedichten over de orde der Jezuïeten (8-10) en een groep met poëzie over de strijd lust van de Nederlandse admiraal Jacob van Heemskerck (11-22); tot slot nogmaals een anti-katholiek gedicht, dit keer gericht tegen paus (23). Bij al deze onderdelen zijn sonnetten betrokken; om hun functie te kunnen bepalen zal ik eerst beschrijven hoe de Boeren-litanie is opgebouwd en welk standpunt erin verdedigd wordt.

Het pamflet wordt geopend met een 'clinc-dicht' (1) dat duidelijk maakt waar het in de afdeling over het voorlopig bestand om zal draaien:

- O Vrede lang gewenscht, salstu dan eens weer bloeijen?
 O Oorlogh salmen sien dijn eynde seer verwacht?
 Sal dan ons Poort end Vest eens wesen sonder wacht?
 Sal weder sonder sorgh het schip deur t'water roeijen?
 5 De Landman in de wey sien sonder wacht sijn koeyen?
 End sijn verwildert land weer bouwen onverdacht [*niet op iets bedacht*?]
 Sal s'Vredes blijde Son den langhen droeven nacht
 Van dees Inlandschen Crijgh eens doen van ons wech spoeijen?
 Voorwaer, tsal niet gheschien deur onse cleyne macht
 10 Tsal niet gheschien als d'een of d'ander t'onderbracht [*zich onderwerpt*]
 Na dien ick schicken moet die heel sal liggen boven [*Waarna ik me onderwerpen moet aan degene
 die de overhand zal hebben gekregen*],

6 Den Tex 1962: 567.

7 Zie Meertens 1943a: 145-146 en Te Winkel 1908-1921: 119. De 'Boeren-litanie' wordt ondertekend met de zinspreuk 'Denckt op't eynde', die door Te Winkel toegeschreven wordt aan de Zeeuw Rempel. Meertens bestrijdt niet dat Rempel verbonden moet worden aan die zinspreuk, maar betwijfelt wel diens auteurschap van de Boeren-litanie. Meertens vindt het vreemd dat Rempel dit reeds in 1607 gepubliceerd zou hebben, maar pas in 1615 officieel lid is geworden van de rederijderskamer. Zijn 'bewezen' activiteiten zijn ook van veel later datum: zo was hij met zekerheid actief op de landjuwelen van de Haarlemse (1629) en de Vlissingse kamer (1641). Feitelijk suggereert Meertens dat er meer mensen dezelfde zinspreuk gehanteerd kunnen hebben. Dit lijkt mij een aanvaardbare stelling.

8 Zie Smits-Veldt 1992: 83-84; Van Boheemen & Van der Heijden 1999a: 264-370.

9 De getallen tussen haakjes verwijzen naar mijn nummering van de inhoudsopgave van Kn. 1396.

Maer als Gods heyslaem oogh sal neer-sien op ons smert,
 End sijne stercke hand vermorwen s'Conincks hert,
 Dan sult ghy hem alleen, O Neerland, daer voor loven.

De eerste zes regels beschrijven enkele gevolgen van de oorlog voor het dagelijks leven van de Nederlandse stedelingen, schippers en boeren. In 1607 duurde de oorlog tegen Spanje immers al bijna veertig jaar en het is niet meer dan logisch dat velen snakten naar vrede. Met name voor de boerenbevolking was de oorlogsvoering vaak een ware plaag, omdat vechtende garnizoenen niet zelden hun gevechtsterrein kozen op akkerland. Beruchter nog zijn de vele plunderingen door soldaten in Spaanse dienst, die het veroverde gebied kaalplukten, of, om hun karige of uitblijvende soldij aan te vullen, de boeren terroriseerden. Het tweede deel (r. 7-14) van het klinkdicht bevat een nog belangrijker boodschap: alleen God is in staat de oorlog uit het land te verdrijven.

Op het klinkdicht volgt een 'Naem-dicht aen den Peys' (2), een acrostichon met zes kolommen woorden waarvan de beginletters van bovenaf naar beneden telkens het woord 'peys' vormen. Hoewel een officiële vrede nog ver weg was, verwelkomt de auteur van dit gedicht de vrede als een 'Prijselicke Peerl' (r. 1), die een einde maakt aan de huidige oorlogsellende. Het klinkdicht en het naamdicht (1-2) vormen de inleidende verzen. De hoofdtekst wordt gevormd door de 'Boeren-litanie' (3) en het 'Soldaten-confiteor' (4). In dertien vierregelige strofen spuit de boerenstand zijn klachten over de oorlog waardoor hij gekweld wordt, in eveneens dertien vierregelige strofen reageren de soldaten daarop. De boeren klagen dat ze 'met de lont gedreyght, in brant gestelt' (r. 7) worden als zij weigeren om hun oogst af te staan aan plunderende legereenheden. Ze concluderen: 'voor den Vremdeling wy tassen onse schuren [stapelen wij graan in onze schuren]' (r. 23). Hoewel de boeren beseffen in dit soort tijden een kwetsbare groep te vormen en ze zich ook tot op zekere hoogte in hun lot kunnen schikken, vinden ze wel dat de oorlog een extreem zware wissel trekt op hun generatie:

Ons Ouders wierdt in haeres weeldes daghen [dagen vol welvaart]
 Oock somtijts gecastijdt met s'Oorlogs strenge roen [roedes],
 Maer hebben noyt soo langh t'Crijghs overlast gedraghen
 Noyt soo veel quaets geleen als wy (och arme!) doen
 20 IN ONSE DAGHEN¹⁰ IN DIEBUS NOSTRIS
 (r. 16-20)

Daarom zijn ze erg blij met de wapenstilstand, maar ze maken het voorbehoud dat alleen een algemene vrede een bevrijding betekent:

Och! die Peys duert niet langh, noch kan ons niet bevrijden,
 Maer een gemeenen [algehele] Peys die vast sy end oprecht,
 Doch wilstu met die roed noch langer ons castijden

10 Verdeeld over het gedicht komt een aantal Nederlandse en Latijnse regels in kapitalen voor. Deze regels moeten steeds bij de voorgaande regel gelezen worden. Samen geven ze echter ook het Latijnse gebed 'Da pacem domine in diebus nostris quia non est qui pugnet pro nobis nisi tu deus noster' en de bijbehorende Nederlandse vertaling 'Geef vrede Heere in onse daghen want daer is gheen die strijde voor ons dan ghy God onse'.

Wy hebben't wel verdient (ick ken het) du hebst recht
 15 HEERE DOMINE
 (r. 11-15)

Maar de klachten bereiken slechts dovemansoren. Daarom richten de boeren zich in de laatste vijf strofen in een gebed tot God, die zorg moet dragen voor een vrede die 'oprecht, bestendigh end fijn is' (r. 62). Alleen dan zullen de plunderende krijgslieden verdwijnen en zal de krijgssituatie veranderen in vrede:

55 Soo salmen eer langh sien hun clauwen afgesneden,
 End voor't Lont-recht t' Lant-recht in synen ouden schijn,
 Soo salmen t' s'cherp geweert tot sickels crom versmeden,
 End d'eerste gulden Eeuw end goede Tijd sal sijn
 ONSE NOSTER
 (r. 55-59)

Deze litanie is dus een reeks klachten en grieven van de boeren. Een 'litanie' kon in het algemeen twee vormen aannemen: een reeks van smeekbeden of verheerlijkingen, door een rooms-katholieke priester uitgesproken, waarmee steeds kort wordt ingestemd door koor of gemeente; of een lange, eentonige opsomming die meestal verbonden wordt met klagen.¹¹ Vooral in de laatste strofen van de 'Boeren-litanie' staan nog sporen van de religieuze oorsprong van de term 'litanie': daar verandert de litanie van een klachtenopsomming in een gebed.

De tekst die op de 'Boeren-litanie' (3) reageert, het 'Soldaten-confiteor' (4), is een schuldbelijdenis, maar wel een vreemde. Aan het woord zijn de krijgslieden, maar voordat zij ingaan op de concrete situatie in de Republiek proberen ze de geloofwaardigheid van de boeren onderuit te halen. Ze wijzen op hun dubbelhartigheid: boeren doen altijd alsof ze geen rooie cent hebben, met name als de tijd gekomen is om pacht aan de landeigenaren af te dragen. Boeren komen dan 'een magren gans oft coppel hoenders brenghen' (r. 8), alsof ze niets beters hebben overgehouden aan het afgelopen jaar. Tegelijk gedragen ze zich als 'der Landen eyghen heeren' (r. 16) omdat 'met dreygemen ten sy all' ander Pachters weeren' (r. 18). Ook in de handel zijn ze onbetrouwbaar. Wanneer kooplieden hen goederen op de pof leveren, komen de boeren uiteindelijk maar zelden met geld op de proppen, terwijl 'sy hebben gelts ghenoech voor Richters, Advocaten, voor't Speelhuys end Herbergh' (r. 21-22). Zodra zo'n bedrogen koopman zijn geld voor de geleverde waren komt opeisen, weten de boeren door 'valsche Eeden' (r. 29) te bewerkstelligen dat ze met hun verderfelijke handelwijze weggelopen.

De soldaten zijn inmiddels al zes strofen bezig de boeren neer te zetten als onbetrouwbare sujetten wier woorden niet al te makkelijk geloofd moeten worden. Pas in de zevende strofe komen ze aan bij het feitelijke onderwerp van de 'Boeren-litanie' (3), de wijze waarop de boerenstand te lijden heeft van de soldaten. Maar ook hier draaien de soldaten de beschuldiging om:

11 WNT lemma 'litanie'.

- 30 Sy hebben t'eeuwelick [altijd al] op onsen dienst gheladen [gemunt]
 End zijn doot-vyanden van d'armen Oorloghs-man,
 Hoe menigh vroom [dapper] Soldaet is van hun oyt verraden
 Ja heymelick vermoordt? T'is waer, men segghen kan
 DIE QUI
- 35 Wy hebben somtijts wel van haren const [=akkerbouw/veeteelt] ghenuttet [gegeten]
 Uit groten honghers noot, dat staet den Crijghs-man vry,
 Die hun van het ghewelt der vyanden beschuttet,
 Soo [als] hy sich des beclaeght, d'Huys-man [boer] selfs [zelf] Crijghs-man sy
 STRYDE PUGNET
- (r. 30-39)

De soldaten erkennen dat zij zich zo nu en dan voeden met de producten van de boeren, maar vinden dat zij daar ook recht op hebben. Immers, soldaten zijn arm, hebben honger en beschermen ook de boeren tegen het geweld van de Spanjaarden. Daar mag dan best een beloning tegenover staan. Als de boeren het daar niet mee eens zijn, moeten ze zelf maar soldaat worden en hun landerijen verdedigen.

In de laatste vier strofen richten ook de soldaten zich tot God. Zij zien de oorlog als Zijn straf voor de boeren en beschouwen zichzelf dus veel minder als een schuldige partij. Het zijn de boeren die in de loop der tijd gecorrumpeerd zijn en het is aan God om 'dees snoo Boeren weer in d'eersten staet herstellen' (r. 50). Daarmee wordt verwezen naar de allereerste opmerking van het 'Soldaten-confiteor' (4): 'De Boeren wierden eer gheheeten, Goede Lieden, nu werden sy te recht boos end ontrou gheacht' (r. 1-2). 'Hervorm hun dubbel hert van alle arge-list, dat sy hun handel voorts met trouw end eer versellen [gepaard laten gaan], vermorw hun straf [streng] gemoet' (r. 51-53), zo smeken de soldaten. Zodra dit bereikt is, heeft de oorlog zijn doel verloren en zal heel het land bevrijd zijn van de plaag die oorlog heet. Sterker nog, de soldaten zullen zich dan ook op de landbouw gaan toelagen en zichzelf op die manier ontdoen van de armoede die hen in oorlogstijd dwingt tot plundering en roof:

- 55 Zoo zullen wy wel haest dijn toornicheyt sien swichten,
 End t'gansche Nederland van s'Oorlogh plaegh bevrydt,
 Zoo sullen wy ons oock ten land-bouw gaen verplichten,
 Op dat de goede Tijd end wel-vaert sy altijd
 NOSTER¹²

- Zoo sullen wy Crijghs-lien gheraecken tot een eynde
 60 Van ons' armoed, end t'Land van t'Spaensche jock sien ontlast
 (r. 55-60).

Voor een zeventiende-eeuwer was al snel duidelijk dat er in de Boeren-litanie gespeeld werd met de twee gangbare begripsdefinities van een litanie en een confiteor. De lita-

12 'Noster' ('onze') moet met de lopende tekst meegelezen worden. Normaliter staat de Nederlandse vertaling van de woorden van het 'Da pacem' ook bij de betreffende regel afgedrukt; 'onze' was echter al nodig na de voorgaande strofe, de vertaling wordt hier niet herhaald.

nie zal meteen in verband gebracht zijn met een rooms-katholieke context. De Latijnse en Nederlandse woorden van ‘Da Pacem’ die over de tekst verspreid zijn, passen goed bij de korte antwoorden van het smeekgebed. De zin die deze woorden vormen, luidt: ‘Da pacem domine in diebus nostris quia non est qui pugnet pro nobis nisi tu deus noster’, in het pamflet zelf reeds vertaald met de woorden: ‘Geef vrede, Heere, in onse dagen want daer is geen die strijde voor ons dan ghy God onse’. Dit gebed had zijn vaste plaats na het ‘Onze Vader’ tijdens de katholieke eredienst van vóór de Reformatie, hoewel na dat gebed ook andere, vergelijkbare gebeden werden uitgesproken. Tijdens het Concilie van Trente (1562) werd de tekst die na het ‘Onze Vader’ in de mis voorgelezen diende te worden formeel vastgesteld. De keuze viel daarbij niet op het ‘Da pacem’, dat zo verdween uit de liturgie maar vanaf dat moment geregeld opduikt als een bezielde roep om vrede.

Het verband met het katholicisme wordt versterkt door het feit dat de volgende tekst een confiteor is, een zondenbelijdenis uit de rooms-katholieke eredienst. Officieel zou zo’n tekst ook moeten beginnen met ‘confiteor’ (‘ik beken; ik belijd’), wat hier niet gebeurt. Van een echte belijdenis is dan ook geen sprake. Feitelijk geven de soldaten de schuld juist aan de boeren; hun enige bekentenis is dat ze (soms) voedsel van de boeren stelen. Ondanks de termen ‘litanie’ en ‘confiteor’ wilde de auteur van deze teksten daar geen werkelijkheidsgetrouwe versie van geven. Door de litanie van de boeren in de Zuid-Nederlandse Kempen te plaatsen, is het katholieke karakter van hun klacht verklaarbaar. Door de term ‘confiteor’ te gebruiken voor het antwoord van de soldaten, koppelde de auteur het katholieke geloof ook aan de aard van de soldaten: zij zijn corrupt en schijnheilig.

Na de ‘Boeren-litanie’ (3) en het ‘Soldaten-confiteor’ (4) volgen drie gedichten over de gewenste vrede. Het ‘Gedichte van den Vrydom ende Vrede der Vereenichde Nederlanden’ (5) trekt een parallel tussen de beproevingen en de strijd van de joden in Egypte en het bijbelse land enerzijds en die van de Republiek anderzijds. Beide zijn beproevingen van God. Twee gegevens zijn voor de vergelijking van groot belang: de duur van beide beproevingen en de tirannie waaraan beide volkeren dienden te ontsnappen. Duurde de tocht van Mozes en zijn gevolg uit Egypte ‘Veertigh jaren’ (r. 5), de oorlog met de Spanjaarden was in 1607 ook al bijna veertig jaar gaande. En het is niet moeilijk om de ‘wreede Tyranny’ (r. 20) van de Egyptische farao te vergelijken met die van de Spaanse koning. De auteur van dit gedicht plaatst de strijd van de Nederlanders tegen Spanje zo in de context van het ‘ware’ geloof en weet door de parallel met de Israëlieten duidelijk te maken dat deze strijd rechtvaardig is en de steun van God heeft. Daarom is vertrouwen in God op zijn plaats.¹³

Na het vrij lange ‘Gedichte van den Vrydom ende Vrede der Vereenichde Nederlanden’ (5) volgen twee klinkdichten op het bestand voor acht maanden, dat in 1607 gesloten werd tussen de Noordelijke Nederlanden en Spanje en een periode van rust moest garanderen waarin beide partijen konden onderhandelen over een werkelijke vrede. De bevolking was behalve verbaasd vooral blij om de wapenstilstand. Het zag er

13 Zie voor de parallellen tussen de Republiek en Israël bijvoorbeeld Groenhuis 1977: 79–107.

immers nu echt naar uit dat de veertigjarige oorlog tot een einde zou komen. Ook in ‘Van ‘tBestant voor acht Maenden. Clinck-dicht’ (6) klinkt die vreugde door:

- Zijt welle-kom, Bestand, O Juweel uitghelesen [voortreffelijk juweel],
 Voorbode vanden Peys, elck is met dij verblijdt,
 Dewyle ghy alreed met dyns by-wesens vlijt [met de inzet van uw aanwezigheid],
 Den schadelicken storm des Oorloochs hebt belesen [uitgedreven].¹⁴
- 5 Ghy sult acht Maenden langh voor ons bevruchtet wesen,
 Indien ghy (t’welck men hoopt) met Een-dracht swanger sijt,
 God geef dy veel ghelucks, op dat te rechter tijt [op het juiste moment],
 Een goeden vasten Peys, ons uit dy com’ geresen.
 Maer sou ghy (t’werde gevreesd) van Twee-dracht vruchtbaer zijn,
- 10 End onder schoon ghelaet bedecken boos fenijn,
 Oft na een cleyne calmt ons baren groot onweder,
 Ick wensch dat d’Achtste Maend dy mach zyn doodelick,
 Dat dijne snoode Vrucht in s’Moeders lijf verstick,
 End seg, Adieu Bestand, end Oorlogh com’ ons weder.

Toch spreekt er uit dit gedicht een zekere voorzichtigheid. De auteur hoopt dat het bestand, hier voorgesteld als een zwangere vrouw,¹⁵ het land eendracht zal opleveren. Als echter zou blijken dat de vrucht in de schoot de vijand alleen maar gelegenheid geeft tot herbewapening en het beramen van nieuwe plannen, dan moet men zijn conclusie trekken en kiezen voor oorlog.

De auteur stond niet alleen in zijn zorgen over de eenheid in de Noordelijke Nederlanden. Oldenbarnevelt, maar ook iemand als Hugo de Groot, vreesde interne twisten over de juiste staatsvorm nu de gemeenschappelijke vijand bezworen leek te worden.¹⁶ Niemand kon natuurlijk weten dat de oorlog pas over veertig jaar afgelopen zou zijn.

Met de twee sonnetten (6-7) wordt het gedeelte over het bestand afgesloten. De overige teksten zijn in te delen in twee groepen: anti-katholieke gedichten (8-10 en 23) en poëzie op Jacob van Heemskerck (11-22). De Jezuïeten worden in ‘Van de Iesuiten des Oorloghs Stoke-branden. Wentel-klinckdicht’ (8) omschreven als de aanstichters (‘Stoke-branden’) van de oorlog. Daarmee is de inzet van het sonnet en de erop volgende naam-dichten (9-10) duidelijk: de Jezuïeten worden aangepakt vanwege hun rol in de oorlog tussen Spanje en de Nederlanden.

14 Mogelijk speelt hier ook een variante betekenis van ‘belesen’, namelijk ‘verleid’ een rol. Het Bestand zou dan de oorlog verleiden hebben en de vrucht van deze verleiding in zich dragen.

15 De beeldspraak van de zwangere vrouw wordt ondersteund door het prentje op de titelpagina bij één van de twee drukken van de *Boeren-litanie* (Kn. 1395). Deze prent toont een vrouw in een kraambed, terwijl op de voorgrond een andere vrouw een (pasgeboren) kindje in de tobbe wil wassen. Aan de zijkant zien we nog eens drie vrouwen van wie niet heel duidelijk is vast te stellen wat zij precies doen. Het is verleidelijk om de moeder-kindmetafoor door te trekken en ook de andere personages vanuit de tekst een betekenis te geven. Echter, de prent is al eerder gebruikt en wel als voorkant van een *Vroetwijfs-boeck* (Knuttel 1978: 279). Dit betekent dat de prent in het kader van de *Boeren-litanie* weliswaar gepolitiseerd is, maar niet dat elke figuur een bewuste allegorische betekenis heeft.

16 Van Eysinga 1959: 91.

Titelpagina Boeren-litanie, ofte
Klachte der Kempensche Landt-lieden,
1608 (Den Haag, Koninklijke
Bibliotheek, Kn. 1395).

- Mars, Vulcanus, Ate [Alektō], de siele, t'hert, de handen,
Der Moorders, Brantstichters, end Twistmakers onsoet [wreed],
Schiep, smede, end vervuld', uit stael, van vier [vuur], met bloet,
Die quetsen, branden, slaen de Christelicke Standen [christelijke gemeenschap].
- 5 De wreetheyt, grimmicheyt, end hongherighe tanden,
Eens Turcks, eens Arabiers, eens Canibaels verwoet,
Die prickelet, ontsteect, end stieren [leiden] hun ghemoet,
Steeds krijg, vier, bloet, roet, spout [braaksel], end dorsten in dees Landen.
Och dat sulck fel Geslacht door eenen Peys vergae [moge vergaan],
- 10 Oft datse s'Hemels Vlam in eenen schrick verslae,
Oft s'Aerdrijcks drooghen schoot, in hun bloet sick verluste,
Op dat het stael, vier, bloet, scherp, heet, dick, deur den Peys,
Verroest, uitgae, verdroogh, dat nu soo meenghe reys,
Quetst, brandet, ende slaet de Nederlandsche ruste.

In het octaaf van dit klinkdicht wordt het gedrag van de Jezuïeten beschreven: zij doen niets anders dan ‘quetsen, branden, slaen’ (r. 4) en de auteur kenschetst hen dan ook als ‘Moorders, Brandstichters, end Twistmakers onsoet’ (r. 2). Hij spreekt in het sextet de hoop uit dat met de vrede de rol van de Jezuïeten uitgespeeld zal zijn: ‘Och, dat sulck fel Geslacht door eenen peys vergae’ (r. 9).

De reden voor deze heftige afkeer van de Jezuïeten schuilt in hun rol tijdens de Contrareformatie. Na het Concilie van Trente werd deze orde steeds dominanter. In de strijd tegen het protestantisme zette de katholieke kerk hen in het onderwijs in. De leerlingen van de diverse Jezuïetencolleges kregen een wereldbeeld mee dat vijandig stond tegenover tolerantie en de stedelijke privileges en de daarmee verbonden vrijheden. Dit werd gekoppeld aan een zeer militante instelling, waardoor de Jezuïeten een belangrijke rol speelden bij het opwekken van de strijd tegen het protestantisme. Hun invloed in de Duitse landen en ook in de Zuidelijke Nederlanden zorgde voor een verdere polarisatie tussen Noord en Zuid. De Jezuïeten koesterden het ideaal van de verenigde Nederlanden, maar alleen in de vorm van een onderwerping aan het Spaanse gezag in de katholieke invloedssfeer. In 1607 zagen ze door het bestand voor acht maanden de kans op het bereiken van dergelijke doelen verdampen. Ze wendden al hun invloed aan om een bestand te voorkomen.¹⁷ Het is ook daarom dat de auteur van ‘Van de Iesuiten des Oorloghs Stoke-branden. Wentel-kinckdicht’ (8) hoopt dat ze snel zullen verdwijnen, want door hun gestook zal er moeilijk sprake kunnen zijn van de zo vurig gewenste ‘Nederlandsche ruste’ (r. 14).

Op de anti-katholieke gedichten volgt een reeks poëzie waarin admiraal Jacob van Heemskerck de centrale figuur is (11–22). Het betreft vooral grafschriften. De Amsterdammer Heemskerck was in 1607 benoemd tot bevelhebber van de vloot van de Republiek. Deze benoeming had hij te danken aan grote verdiensten in de Oost, waar hij vanaf 1598 bijna onafgebroken was geweest. Behalve door het leggen van belangrijke handelscontacten was hij bekend geworden door de verovering van de grote, rijkgeladen Portugese kraak Santa Catharina in de Straat van Malakka. Op basis van zijn goede reputatie benoemde Oldenbarnevelt Heemskerck tot admiraal; hij kreeg als opdracht mee zoveel mogelijk schade te berokkenen aan de Spaanse vloot. Toen Heemskerck op 25 april 1607 bij vlakbij Gibraltar op de Spanjaard stuitte, zette hij meteen de aanval in. De Spanjaarden kregen dekking van de vesting op Gibraltar, waardoor de Nederlanders zware verliezen leden. Al vroeg in de slag sneuvelde Heemskerck, wat niet verhinderde dat de Nederlanders een verpletterende overwinning behaalden. De Spaanse vloot was zo goed als vernietigd. Dit droeg bij aan de faam van Heemskerck, die in juni in Amsterdam met groot uiterlijk vertoon begraven werd.

Het mag enigszins vreemd lijken dat in een pamflet zowel gedichten staan die de wapenstilstand en de vrede bejubelen als gedichten die een gevallen admiraal bezingen, die ook nog eens sneuvelde dertien dagen nadat er op 12 april 1607 een eerste voorlopig bestand was gesloten. Echter, oorspronkelijk gold het voorlopige bestand alleen te

17 Israel 1996: 460–462.

De Slag bij Gibraltar door Adriaen Willaerts (Amsterdam, Rijksmuseum).

land en slechts voor een aantal weken. Juist de slag bij Gibraltar, waarbij nagenoeg de hele Spaanse vloot vernietigd was, zorgde ervoor dat bij de Spaanse koning de wens ontstond het bestand uit te breiden naar de zee.¹⁸ De overwinning bij Gibraltar werd pas op 2 juni 1607 bekend in de Republiek en verstevigde haar positie, en al op 5 juni 1607 wisten beide partijen een nieuwe wapenstilstand overeen te komen, ditmaal ter land en ter zee.¹⁹

Heemskercks strijdlustige dood was reden genoeg hem te portretteren als een dappere held die voorop ging in het heetst van de strijd. In de gedichten in de *Boeren-litanie* keert deze eigenschap dan ook keer op keer terug, terwijl de admiraal tot op dat moment meer bekend stond om zijn organisatorische kwaliteiten dan om zijn vechtlust. Hij wordt geroemd om zijn opofferingsgezindheid, zijn deugd en zijn vroomheid. In 'Ander, met zijn Anagramma ofte Naem-spreek. Iacob Heemskerck spreekt' (15) vertelt de admiraal er 'zelf' over:

Uit liefde niet om loon, vrijwilligh niet bedwongen [*gedwongen*]
 Heb ick voor't vaderland mijn ionge lijf gewaeght,
 End Spaenschen hoo moet [*hoogmoed*] eerst cloeckmoedighlick bespronghen,
 Een ander Soeck den Buyt, maer ick heb Eer beiaeght [*nagejaagd*].
 (r. 1-4)

Er wordt benadrukt dat Heemskerck niet uit was op persoonlijke roem, rijkdom of andere materiële zaken. Hij was daar om de eer van het land te verdedigen. Van datzelfde plichtsbef was de hele vloot vervuld. Het 'Eer-dicht, allen Crijghs-lieden met haren Admiraal in den Zee-slaghe voor Gibraltar gebleven' (22) onderstreept dit:

¹⁸ Den Tex 1962: 567; Van Eysinga 1959: 89.

¹⁹ Van Eysinga 1959: 93.

- O dat ick waer begaeft met de const-rijcke tael
 Des Griekschen Redenaers, die t'Lof der vromer Helden
 (Die voor haers Lands vrydom de Marathoonsche velden
 Root-verwden met haer bloet) uitriep met cloeck verhael,
 5 Ick soude met mijn stem deur s'werelts ruyme sael
 De trouw' end dapperheyt der Crijghs-lien luy vermelden,
 Die op het peerse Velt met hare doot neervelden
 Den Spaenschen wreeden grim [toorn] hoogh hert [trots] end fieren prael.
 O grau Neptuni Volck, O Zee-ridders gepresen,
 10 O Campioenen vroom, ghy hebt ons recht [werkelyk] bewesen
 Dat die d'Eer heven [verheffen] wil het Leven haten moet.
 Geluckigh, o voorwaer, ist sulcken doot te sterven,
 Hoe kondt ghy dierder [kostbaarder] doch besteen uw' yvrygh bloet
 Dan voor den vrydom weerd van uwe Vaders-erven?

Vanaf het begin wordt hier een vergelijking getrokken tussen de Nederlanders en de oude Grieken. Graag had de auteur de zeventiende-eeuwse slachtoffers bezongen met de welsprekendheid van de Griekse redenaars in hun lof op de grote overwinning op de Perzen bij Marathon.

In het derde klinkdicht 'Ander' (18) wordt Heemskerck met de stervende klassieke veldheer Epameinondas vergeleken, die zelfs getroffen door een speer 'gewondet totter doot' (r. 2) de situatie aanschouwde en bevelen gaf aan zijn Thebaanse manschappen die in de slag bij Mantinea in 362 v.C. de Spartanen probeerden te verslaan. Hetzelfde deed Heemskerck in zijn laatste ogenblikken:

- Als voortijts Grieken-land den Thebaenschen Velt-heer
 Gewondet totter doot in sijns Crijghs-heys aenschouwen
 Sach met een moedigh hert noch sijnen Schilt op-houwen
 Tot dat syns Vyants macht geheelick lagh omveyr
 5 Soo sach t'Vereenichd-land onlangs op't Spaensche Meyr
 Den Vromen Admiraal deur den Slach [???]²⁰ouwen
 Gants doodelick gequetst, in sijn Plicht niet verflouwen [verzwakken]
 Voor dat het Spaensch geweld gevellet was ter neer.
 Die [=Heemskerck], heeft half doot end cout syn Crijghs-volck moet gegeven
 10 Met syne cloecke stem, end syn vermoede [uitgeputte] leven
 Op het vermeestert [overwonnen] Velt in eeren uitgestreckt.
 Dees [=Heemskerck], met sijns gelaets schrick zelf na syn doot vermande [bedwong]
 Des Vyands stercke Vloot, end stervend heeft verweckt
 Voor't land een groote Seegh, sich Eer, den Spaingiaert Schande.

In deze scène worden de elementen genoemd die Heemskerck zo groot maken. Tot aan het einde toe bleef hij zijn mannen aanvuren om de zege voor het land te behalen, zichzelf eer te verschaffen en de Spanjaarden te schande te maken. De loftuitingen op papier en de staatsbegrafenis die Heemskerck ten deel viel, vormden het begin van wat later een vertrouwd patroon zou worden: de verheerlijking van admiraals bood de

staatsgezinde partij de mogelijkheid om hun eigen helden naast de prins van Oranje te zetten.²¹ Behalve Heemskerck krijgen hier ook zijn mannen lof voor hun dappere en eervolle strijd, die ze uiteindelijk winnen. Dat moet dienen als hart onder de riem van alle Nederlanders: wie eervol vecht, zal de zege behalen.

Met het anti-katholieke ‘Sermoon van Broeder Iehan de Roca-taillada op des Pauws hoovaerdigh Steert-proncken ende Tijrannische Heerschappye over d’andere vogelen’ (23) wordt het pamflet afgesloten. Deze tekst wordt in de mond gelegd van Jean de la Rochetaillade, een Franse Franciscaner monnik uit het einde van de veertiende eeuw die vanwege een conflict met paus Innocentius VI gevangen werd gezet.²² Hoewel van Rochetaillade niet bekend is of hij zich ook daadwerkelijk van de katholieke kerk wilde afscheiden, wordt hij wel door de auteur van deze tekst in de protestantse strijd geïncorporeerd.

Het betreft hier een sermoen, een preek, in de vorm van een fabel over de aanvaankelijck naakte pauw, die van alle andere vogels veren krijgt omdat zij medelijden hebben met het beest. De nu mooi aangeklede vogel vervalt door zijn verenpracht al snel in hoogmoed en trots en meent gezag te kunnen uitoefenen over alle andere vogels. In regel 38 stelt de auteur de lezer de volgende vraag:

- Nu raedt, wat Voghel ist die m’ons hier recht beschrijvet?
 Ist niet de trotsche PAUWs met sijnen schoonen steert?
 40 Of ist de PAPE-gay root van verw [kleur], groot van weerd [waarde]?
 (r. 38-40)

Vanaf dit moment blijkt het anti-katholieke karakter van de tekst. Voor ‘PAUWS’ dient men ‘pauw’ te lezen; het signaal van de kapitalen in ‘PAUWS’ wordt herhaald in ‘PAPE-gay’ (en ook verderop in ‘PAUWS’, r. 75). Sommige vogels besluiten hun veren terug te eisen:

- Doen ginck men hier end daer allenskens weer uit-trecken
 60 De Pluymen diemen had hier voortijds sien verstrecken
 (By veel uit vrijen wil, doch haeres ondancks meest)
 Tot cleedingh end cieraet van dit ghepurpert Beest,
 Dat het sijn ouden staet eens weder mocht erkennen.
 Den Duytschen Arent eerst cort-vleughelt [kortwiekt] sijne Pennen,
 65 De Swidscher Struys [=struisvogel] pluckt hem oock eenghe Veren uit,
 Den Engelschen Fasant sijn lust-hof hem toesluyt [dicht deed],
 De Schotse Gans verbiedt hem sijn Visch-rijcke stroomen,
 De Sweedschen Reygher drijft hem uit sijn hooghe boomen,
 De Denemarcsche Valck sijn jacht niet meer en lijdt [niet meer toestaat],
 70 Den coenen Franschen Haen hem dickmaels oock verbijt [toetakelt],
 De Nederlandsche Swaen hem eens deels heeft benomen [afgenomen]
 Het mild Aes dat hem pleegh uit hare Meyrs te comen,

²¹ Israel 1996: 441.

²² Zie bijvoorbeeld <http://www.regard.eu.org/Livres.1/Eglise.d'Occid.%20au.moyen.ave/40.html> (25-05-2006).

O die beleven mocht den gheluck saelghen tijt!
 Dat eens de Christenheyt geheelick waer bevrijdt
 75 Van't wreede PAUWS ghebiedt end lastigh jock der siele,
 Dat m'in Gods kerck alleen Gods heyligh Woort behiele [zou behouden],
 (r. 59-76)

In deze regels wordt de reformatie weergegeven: het purperen beest (de paus) wordt verlaten door 'vogels' uit diverse landen die, bepaald niet toevallig, allemaal het rooms-katholieke geloof hebben afgezworen. De enige uitzondering hierop is Frankrijk, maar in dit land werd sinds het Edict van Nantes (1598) aan de protestanten een zekere mate van geloofsvrijheid geschonken.

In de volgende paragraaf ga ik nader in op de specifieke functie van de sonnetten in de *Boeren-litanie*. De band tussen de groepen in dit pamflet is niet sterk, maar er is wel een duidelijke aanhaking bij de actualiteit van 1607.²³ Ook de strekking van de teksten vertoont overeenkomsten. De eerste afdeling met de hoofdtekst en de omringende gedichten (1-7) betreft poëzie die rechtstreeks over het bestand gaat. Daarbij is sprake van een impliciete anti-katholieke toon, omdat gesuggereerd wordt dat de (Spaanse) soldaten in hun confiteor liegen. Deze milde ironie wordt gevolgd door de felle anti-katholieke poëzie op de Jezuïeten en de paus (8-10 en 23). Op het hoogtepunt van de Tachtigjarige Oorlog werd zelden onderscheid gemaakt tussen de Spanjaard en de katholiek. Omdat de strijd eerst en vooral als een religieuze strijd werd gezien, waren 'Spanje' en 'de roomse kerk' in veel Nederlandse ogen hetzelfde; de kritiek op de katholieken is dus ook kritiek op de Spanjaarden.²⁴ De derde afdeling in de *Boeren-litanie* bevat lofpoëzie over de heldendaden van de Nederlanders in de strijd tegen de Spanjaarden, waarbij gesteld wordt dat de moedige Nederlanders uiteindelijk de Spanjaarden zullen verslaan.

Maar de auteur van de *Boeren-litanie* had niet alleen een politiek doel, hij wilde ook een literair spel spelen. In het pamflet staan meerdere verwijzingen naar klassieke en meer recente literatuur die voor een heel ander publiek dan de gewone man in de straat bedoeld waren. Ik zal daar later op terugkomen.

In elk onderdeel van de *Boeren-litanie* is de strekking dus dat de bedrieglijke Spanjaarden uiteindelijk verslagen zullen worden. De lezer wordt derhalve met achtereenvolgens milde ironie, felle aantijgingen, appellaties aan zijn eergevoel en nogmaals een felle aanklacht moed ingesproken. De vraag is nu of binnen de drie afdelingen met meerdere gedichten sprake is van een hechtere compositie. Bovendien wordt het nu tijd om de sonnetten in deze afdelingen op hun structurele en affectieve functies te analyseren. Voordat ik dat doe, geef ik eerst een korte voorgeschiedenis en typering van het sonnettenggenre in het algemeen.²⁵

23 Van Zuilen 2006 laat zien dat in het noorden geageerd werd tegen de Habsburgse landsheren, de Spanjaarden en de Jezuïeten, de drie partijen die in de ogen van de Noordelijke Nederlanden schuldig waren aan de scheiding tussen noord en zuid. De *Boeren-litanie* sluit hier goed op aan.

24 Meijer Drees 1997: 90.

25 Met name Wim Vermeer heeft met een reeks artikelen een grote stempel gedrukt op het discours rondom het sonnet in de Nederlanden, zie bijvoorbeeld Vermeer 1979, Vermeer 1981, Vermeer 1985, Vermeer 1986a, Vermeer 1986b, Vermeer 1987 en Vermeer 1994. Een synthetiserende genrestudie is er echter nooit verschenen.

Over de oorsprong van het sonnet bestaat veel onduidelijkheid. Aangenomen wordt dat het genre is ontstaan uit de canzone, lyrische poëzie die met name in Italië werd gevonden. De canzone was op zijn beurt weer ontstaan uit het Franse canso, een liefdeslied dat gebonden was aan eisen met betrekking tot het rijmschema en de lengte van de versregels.²⁶ De oudste sonnetten stammen uit het begin van de dertiende eeuw en zijn waarschijnlijk geschreven aan het hof van Frederik II op Sicilië door Giacomo da Lentini.²⁷ Vooral in Italië kwam het sonnet al vroeg tot bloei, met onder meer beoefenaars als Dante, Cavalcanti, Guinizelli en vooral Petrarca. Vanuit Italië verspreidde het sonnet – in het Nederlandse taalgebied vanwege het technische aspect van het klankspel ook wel klinkdicht genoemd – zich over geheel Europa, waar het gedurende de renaissance de dichtvorm bij uitstek was.

Het sonnet heeft een aantal vaste vormkenmerken, zoals de omvang van veertien dichtregels. De 'volta', een 'wending' of 'keer' die technisch gemarkeerd wordt door het veranderen van de rijmklanken en inhoudelijk ook dikwijls een grens is tussen een vaak algemener octaaf en een concreter sextet, is een ander wezenlijk kenmerk. Ten slotte kregen alexandrijnen doorgaans de voorkeur. In de westerse vroegmoderne literatuur zijn er drie gangbare types.²⁸ Het zogenaamde Petrarca-sonnet bestaat uit veertien regels van elf lettergrepen, met het rijmschema abba abba cdc dcd of abba abba cde cde. De volta ligt tussen het octaaf en het sextet. Daarnaast is er het Engelse of Shakespeare-sonnet, bestaande uit drie kwatrijnen en één distichon met als rijmschema abab cdcd efef gg. Dit sonnet wordt geschreven in jambische pentameters (tien lettergrepen). De volta bevindt zich doorgaans tussen het derde kwatrijn en het afsluitende distichon.

Het derde type is afgeleid van de sonnetten van de Franse dichter Ronsard, die aan de basis hebben gestaan van het renaissancesonnet in de Nederlanden.²⁹ Dit type sonnet telde eveneens veertien regels, diende geschreven te zijn in alexandrijnen en moest vijf rijmklanken bezitten in het rijmschema abba abba ccd ede of abba abba ccd eed. De volta ligt doorgaans tussen het octaaf en het sextet. Het is aan Zuid-Nederlanders als Lucas d'Heere en Jan van der Noot te danken dat het Ronsard-type de Nederlanden heeft veroverd. Vanaf het midden van de zestiende eeuw schreef d'Heere sonnetten die zich steeds meer richtten naar de voorschriften uit Frankrijk. Zijn oudste sonnetten in *Den hof en boomgaard der poësen* (1565) laten zien dat dit lang niet altijd eenvoudig was. In ons taalgebied was tot dan toe het heffingsvers dominant, waarbij het ritme van de poëzie bepaald werd door een vast aantal heffingen per regel en de regellengte van secundair belang was. De vroege sonnetten van d'Heere dragen dan ook zeer veel sporen van deze poëzie en zijn rijmschema's zijn veelal gebaseerd op rederijkersrefreinen.³⁰ D'Heeres latere sonnetten tonen dat hij zich langzamerhand het Franse model eigen maakte.³¹ De sonnetten die Jan van der Noot in *Het Bosken* (1570-1571) publiceerde, laten een grote

26 Van Dooren 1999: 21-22.

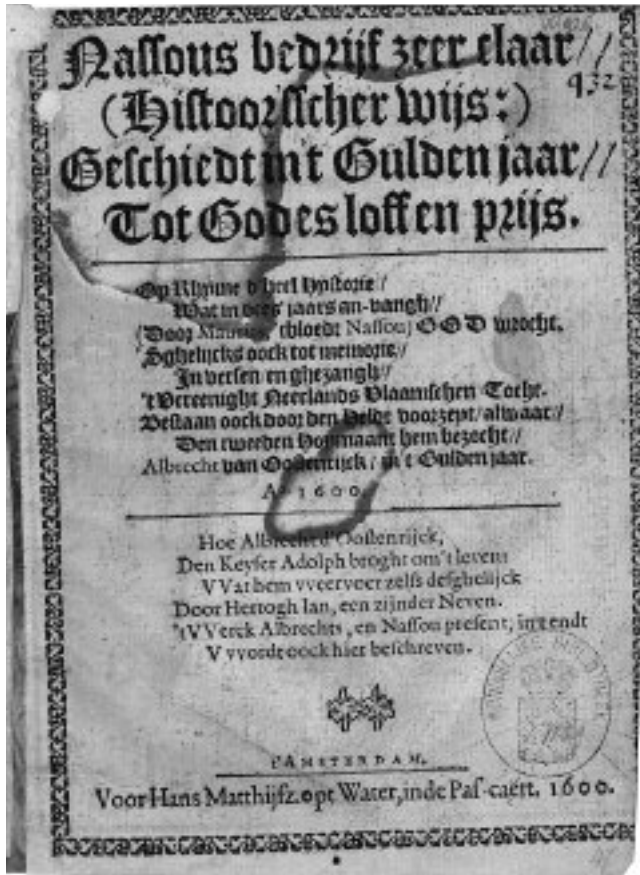
27 Van Dooren 1999: 84.

28 Van Gorp, Delabastita & Ghesquiere 1998: 409.

29 Van Gorp, Delabastita & Ghesquiere 1998: 409.

30 Vermeer 1979: 95.

31 Vermeer 1979: 98-99.

Titelpagina Nassous bedrijf zeer elaar, 1600 (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 1139).

vaardigheid in het hanteren van het getelde lettergrepenvers – wat het sonnet bij uitstek was – zien. Het is Van der Noot die, ook in sonnetten, vaardig gebruik weet te maken van technieken als de cesuur en het enjambement.³² D'Heeres verdienste is vooral geweest dat hij het sonnet in onze streken introduceerde. Van der Noot ontwikkelde het genre verder naar een hoger niveau.³³

In totaal staan er in de *Boeren-litanie* acht sonnetten van waarschijnlijk verschillende auteurs, allemaal klinkdichten genoemd behalve het laatste, het reeds eerder genoemde 'Eer-dicht, allen Crijghs-lieden met haren Admiraal in den Zee-slagh voor Gibraltar gebleven' (22). De eerste zes sonnetten (1, 6-8, 16-17) kennen het rijmschema abba abba ccd eed, de laatste twee (18, 22) hebben abba abba ccd ede. Daarmee horen ze bij de sonnetten van het Ronsard-type. De sonnetten in de *Boeren-litanie* bevinden zich ergens tussen D'Heere en Van der Noot. Ze zijn geschreven in alexandrijnen en hebben strakke rijmschema's. In verreweg de meeste gevallen ligt de cesuur in het midden van de re-

³² Bostoen 1993: 173.

³³ Zie bijvoorbeeld Vermeer 1986b.

gel, dus na de derde heffing, waardoor de vele enjambementen hun effect van verrassing niet missen.

Maar zeventiende-eeuwse sonnetten zijn in het algemeen niet alleen te typeren naar hun vorm. Ook thematisch valt er een driedeling te constateren. Zo beoefenden zeventiende-eeuwers het sonnet om liefdesgedichten te schrijven in de geest van Petrarca. Tevens gebruikten zij het voor verslaglegging van gebeurtenissen, bijvoorbeeld in sonnetencycli. Daarnaast kan het zeventiende-eeuwse genre ook gezien worden als een voortzetting van het klassieke epigram.³⁴ In epigrammatische sonnetten vindt men doorgaans een wijze les of een vriendschapsbetuiging, maar in een enkel geval ook een hekeldicht.³⁵ Het epigrammatische type komt bijvoorbeeld ook voor als drempeldicht in boeken en als onderschrift bij portretten.³⁶ In de Nederlanden brachten Vondel, Bredero en vooral Hooft het sonnet in de zeventiende eeuw tot grote bloei.

De sonnetten in de *Boeren-litanie* behoren niet tot het verslaggevende type. Dat soort sonnetten komt wel voor in andere vroegzeventiende-eeuwse pamfletten, bijvoorbeeld in het *Nassous bedrijf zeer klaar*³⁷ uit 1600, waarin de veldtocht van Maurits in een sonnetencyclus beschreven wordt. Liefdesonnetten bevinden zich evenmin in de pamfletten uit mijn corpus. In de *Boeren-litanie* staan alleen sonnetten uit de epigrammatische categorie; de volta blijkt er niet altijd een absolute wending. Dikwijls is er eerder sprake van een conclusie in de tweede helft van een sonnet na een balansredenering in de eerste helft dan van een pure tegenstelling tussen beide delen.

FUNCTIE VAN DE SONNETTEN IN DE *BOEREN-LITANIE*

De structurele functies van sonnetten in de *Boeren-litanie* worden zichtbaar in de afdeling teksten die over het voorlopig bestand gaan (1-7). Het 'Clinck-dicht' (1) over de gewenste vrede opent de *Boeren-litanie*. Een sonnet diende veel vaker ter opening van een pamflet. Meestal betrof het dan een drempeldicht dat de lof van de auteur bezong. Hier is daar echter geen sprake van: het 'Clinck-dicht' handelt in algemene zin over oorlog en vrede. Het octaaf bestaat geheel uit retorische vragen over de Nederlanden in vreedstijd. Die vragen weerspiegelen in feite de wens van de auteur om vrede. Tussen het octaaf en het sextet zit de wending die typisch is voor het sonnet: wierp het octaaf alleen maar vragen op, het sextet beantwoordt ze. De gewenste vredessituatie kan alleen bereikt worden als het God behaagt zijn 'heylsaem oogh' (r. 12) op ons te slaan. Met andere woorden: de Nederlanders kunnen vechten wat ze willen, uiteindelijk beschikt God over oorlog en vrede.

Het 'Clinck-dicht' (1) is veel minder concreet over de problematiek die in de 'Boeren-litanie' (3) en het 'Soldaten-confiteor' (4) op de voorgrond treedt. Het poneert op meer algemene wijze de kwestie van oorlog en vrede. Er wordt weliswaar aandacht be-

34 Vermeer 1987: 146.

35 Forster 1967: 280-281.

36 Koppenol 1991: 74.

37 Kn. 1139.

steed aan het lot van de boeren (r. 5-6), maar ook de stedelingen en de schippers worden niet vergeten (r. 3-4), waarmee duidelijk wordt dat de oorlog iedereen raakt en dat dus ook iedereen gebaat is bij vrede. De hoofdteksten (3 en 4) richten hun blik dan meer in het bijzonder op het verlangen naar vrede bij twee bevolkingsgroepen. Het eerste 'Clinck-dicht' (1) heeft dus een exordiale functie omdat het fungeert als inleiding op de rest van het pamflet, waarin meteen de belangrijkste dingen verteld worden, namelijk dat de vrede wenselijk is en men op God vertrouwen moet (*docilem parare*). Tegelijk fungeert het sonnet persuasief omdat de auteur niet nalaat te benadrukken dat wat hem betreft een bestand wenselijk is.

Ook het naamdicht (2) dat tussen het eerste sonnet en de hoofdtekst staat, vervult een exordiale functie: het is een opstapje naar de kern van de *Boeren-litanie*. De lezer zal, mits hij het ermee eens is, welwillend gestemd zijn om de rest van het pamflet tot zich te nemen. Onder het 'Naem-dicht aen den Peys' (2) staat verder nog de Latijnse spreuk 'Dies en attulit ultro', een fragment uit boek IX van Vergilius' *Aeneis*: 'Turne, quod optanti divum promittere nemo auderet, volvenda dies en attulit ultro' (r. 6-7), wat betekent: 'Turnus, wat op uw wens u geen der goden had durven beloven, dat heeft u de loop der tijden van zelve gebracht'.³⁸ Deze woorden spreekt een afgezant van de godin Juno tegen Turnus, een vijandige vorst die de rivaal van Aeneas in politiek en liefde blijkt, als de laatste arriveert in Latium. Op deze plaats is in de *Aeneis* sprake van een grote oorlog op het Italiaanse vasteland. Het citaat refereert aan een moeilijk moment voor Aeneas: hij moet een leger op de been brengen na gedwongen zijn stad te hebben verlaten. Turnus maakt van Aeneas' afwezigheid gebruik en richt een bloedbad aan. Uiteindelijk zal Turnus door Aeneas' toedoen sterven, maar op dit moment was daar nog geen sprake van. Dit citaat fungeert in de *Boeren-litanie* als een soort motto: ondanks de Spaanse onbetrouwbaarheid en de hoeveelheid moeilijkheden die de Republiek nog zal moeten overwinnen, het voortschrijden van de tijd zal uiteindelijk in het voordeel werken van de Nederlanders, die de oorlog zullen winnen.

De hoofdteksten van het pamflet, de 'Boeren-litanie' (3) en het 'Soldaten-confiteor' (4), vormen de kern van de gedichten over het naderende bestand (1-7). Zij fungeren mijns inziens als de *narratio* en *argumentatio* uit de klassieke retorica, met dien verstande dat de nadruk meer op de *argumentatio* ligt: de *narratio* (uiteenzetting van de situatie) is opgesloten in de *argumentatio*. Dit argumenteren gebeurt op emotionerende wijze, de auteur legt veel *pathos* in zijn tekst. Niet alleen schilderen zowel de boeren als de soldaten hun situatie in zwart-witte bewoordingen, ook staan beide teksten vol met retorische middelen om emotie op te wekken. Zo maken de boeren veel gebruik van uitroepen, *exclamationes*, om hun betoog kracht bij te zetten. Tevens zijn de laatste strofen een aanspreking, een *apostrophe*, aan God. Dit soort stijlmiddelen zette een auteur in als hij de emoties van zijn publiek wilde bespelen, niet wanneer hij op ethische of logische wijze wilde overtuigen. De soldaten spelen in hun reactie in het 'Soldaten-confiteor' net als de boeren erg op de man. Zij zetten de boeren neer als een egoïstische, sluwe en onbetrouwbare bevolkingsgroep, met als beoogd effect dat de lezer de boeren na deze ar-

38 Vertaling van Schwartz in Vergilius 1995: 160.

gumentatio ad hominem niet meer serieus kan nemen. Net als de boeren eindigen de soldaten met een aantal strofen die een apostrophe aan God zijn. Beide bevolkingsgroepen smeken om Zijn zegen en beide verlangen uiteindelijk naar vrede.

De klagende boeren in de 'Boeren-litanie' (3) refereren aan een bekend literair motief. In de eerste *Ecloga* van Vergilius bijvoorbeeld vindt een dialoog plaats tussen de Italiaanse boer Meliboeus en de herder Tityrus. Vergilius verwijst hier naar de situatie in 42 v.C., toen grote stukken land in Italië geconfisqueerd werden en als beloning voor bewezen diensten geschonken werden aan de soldaten die gevochten hadden in de Slag bij Phillippi. Steden als Cremona en Mantua werden getroffen door deze maatregel. Menige boer trok klagend naar Rome of een andere grote stad, op zoek naar een nieuw stuk land of een andere manier om in zijn levensonderhoud te voorzien.³⁹ Tityrus geniet daarentegen van zijn zojuist verworven status als vrijgemaakte slaaf en maakt zich minder druk dan Meliboeus. Voor hem is zijn vrijheid zijn belangrijkste bezit.

In 1563 publiceerde Cornelis van Beresteijn in Antwerpen een Nederlandse vertaling van een gefingeerde biografie van Marcus Aurelius door de Spaanse Franciscaan Antonio de Guevara uit 1623, *T'gulden Boeck, van het leven ende Seyndbrieven van den wel-sprekenden orateur ende keyser Marcus Aurelius*. In deze biografie komt een passage voor waarin Milenus, een boer uit het Donaudal, zijn beklag komt doen in de Romeinse Senaat over de terreur die de Romeinen uitoefenden in de overheerste Germaanse gebieden. De Guevara wilde hiermee kritiek leveren op het optreden van Spanje tegenover de Indianen.⁴⁰ De bewuste passage werd in 1578 door de Vlaming Jean Baptista Houwaert bewerkt tot een zelfstandige tekst: *Milenus clachte, waer inne de groote tyrannye der Romeynen verhaelt ende den handel van desen tegenwoordighen tyt daerlyc ontdenkt wordt*. Deze tekst ging vergezeld van een vergelijkbare klacht, ditmaal van een ambassadeur van de Hebreëen, een van de vele door de Romeinen onderworpen volkeren. Houwaert heeft de tekst van De Guevara dusdanig bewerkt dat het mogelijk is in Milenus *clachte* de Romeinen te vervangen door de Spanjaarden en de passages over Rome te lezen als verwijzingen naar de rooms-katholieke kerk.⁴¹ In 1598 werd Milenus *clachte* in Dordrecht herdrukt. De tekst van Houwaert was dus zowel in de Zuidelijke als de Noordelijke Nederlanden bekend. In de *Boeren-litanie* staan geen rechtstreekse verwijzingen naar De Guevara of Houwaert, maar het motief van klagende boeren en terroriserende soldaten mag destijds bij een destijds geletterd publiek als bekend verondersteld worden en heeft dus voor ingewijden een echo-effect gehad.

Het 'Ghedichte van den Vrydom ende Vrede' (5) dat op de hoofdttekst volgt, bestaat uit een grote vergelijking (*similitudo*) tussen het bijbelse volk en het Nederlandse volk, hoofdzakelijk met betrekking tot de tocht van de Israëlieten uit Egypte onder leiding van Mozes. De parallel tussen de joden die de Egyptische farao ontvluchten en de Nederlanders die het Spaanse juk van Filips II en Filips III afschudden, lag voor de hand. De Rode Zee was voor Mozes een zware beproeving die in dit gedicht vergeleken wordt met de vervolging van ketters; de tocht door de woestijn was voor de joden een lange

39 Clausen 1994: 30.

40 Smits-Veldt 1992: 89-90.

41 De Bock 1960: 11.

en zware tocht die hier vergeleken wordt met de langdurige oorlog die de Nederlanders voerden. Deze beproevingen zijn afkomstig van dezelfde God, die er uiteindelijk ook voor zal zorgen dat het Beloofde Land in de vorm van een zeventiende-eeuwse ‘gouden Eeuw’ bereikt zal worden. Ook hier zien we dezelfde boodschap: godsvertrouwen is de enige weg naar vrede. Dit gedicht vervult een peroratieve functie: de boodschap van de hoofdtekst wordt herhaald en de aantrekkelijke vorm zorgt ervoor dat het allemaal beter beklijven kan.

Ook de twee sonnetten die het gedeelte over het bestand besluiten (6-7) hebben een peroratieve functie. Ze brengen een slotsom die nauw aansluit bij de boodschap van de eerdere teksten, echter niet meer in concreto over boeren en krijgslieden maar wat algemener over oorlog en vrede in 1607, zoals we dat eerder zagen bij het openingsklinkdicht (1). Het komt erop neer dat men de komst van een bestand toejuicht, mits dit het land tot voordeel zal strekken: een bestand is een voorbode van echte vrede. Mocht het allemaal niet gunstig uitpakken, dan is het zonder dralen: ‘Adieu Bestandt, en’ d’Oorloogh kom’ ons weder’ (r. 14). Met name in het eerste klinkdicht (6) vindt er een omslag plaats zoals we die in sonnetten vaker zien, de volta. Het octaaf bejubelt het bestand, het sextet maakt daar het reeds eerder genoemde voorbehoud bij. Er is niet zozeer sprake van een verschil tussen subjectief/objectief of concreet/algemeen, zoals dikwijls het geval is bij sonnetten. De wending is inhoudelijk: het eerste deel schetst de positieve gevolgen van het bestand, het tweede zegt wat de Republiek te doen staat mocht het ideaal niet sporen met de werkelijkheid.

Het tweede klinkdicht op het bestand voor acht maanden (7) is nog wat abstracter dan het eerste. Onderwerp is niet zozeer het effect van een eventueel bestand of zelfs vrede, maar wederom het godsvertrouwen. In de openingsregels wordt de gang van oorlog naar vrede op één lijn gesteld met andere goddelijke ‘acties’, zoals duisternis gevolgd door licht, en winter gevolgd door lente:

- De Goede God, die uit den harden storm kan trecken,
 Een liefvelicke calmt, uit duysternisse t'licht,
 Uit s'winters strenghe coud der Lenten schoon ghesicht,
 End eenen langhen Crijgh, tot eeuw'ghen Peys uit-recken [verlengen].
 5 Gaf, dat de wreedste strijt met onverwachte trecken,
 Uit s'Vyands groot on-macht heeft een Bestand ghesticht,
 End onsen Staet daer aen acht Maenden langh verplicht,
 Om te beraen, of t ons tot eenen Peys kan strecken [gelden].
 Dewijl men ons aenbiedt t'gheen daer [waar] wy na verlangen,
 10 Ey, laet ons vry den Peys met goet voorsicht [behoedzaamheid] ontfanghen,
 Mids dat wy eeuwighlick van Spagnien sijn bevrijdt.
 Laet de gheleghenthey vast grijpen by den haire,
 End datmen op den Peys te peysen [over de vrede na te denken] raet vergare,
 De Mensch vergheefs weerroept den wech-gevluchten tijt.

Ook hier is er een wending aan te wijzen. Tot aan regel 10 klinkt er lof op God, in een beschrijving van het heden en verleden. De omslag zit in de aansporing in regel 10: ‘Ey, laet ons vry den Peys met goet voorsicht ontfanghen’. De waarschuwing wordt in de

Portret van Jacob van
Heemskerck (via Israel 1996:
440).

daaropvolgende regels uitgelegd: hoewel de vijand nu aanbiedt waarnaar door de Republiek zeer wordt verlangd, moet men ervoor zorgen dat het nu een echte en eeuwige vrede wordt. De peroratieve functie van dit sonnet wordt eveneens persuasief ingevuld: behalve een slotakkoord na de hoofdtekst poneert ook dit gedicht de stelling dat de Spanjaard onbetrouwbaar is maar dat de Republiek uiteindelijk overwinnen zal.

Daarmee is het bestandsthema afgerond. Na de twee gedichten met een exordiale functie (1-2) en een motto volgden de hoofdteksten (3-4), waarna een lang gedicht (5) en de twee sonnetten op het bestand voor acht maanden (6-7) een peroratieve functie hadden. De sonnetten vervullen naast hun structurele functie eveneens een persuasieve functie. De toon van de sonnetten is weliswaar emotionerend, maar minder fel dan in de 'Boeren-litanie' en het 'Soldaten-confiteor'. Er wordt vooral gehamerd op het bewaren van de rust en het vertrouwen in God en de sonnetten bieden als zodanig dus enerzijds een inhoudelijke opstap naar de hoofdtekst en anderzijds een concluderende, samenvattende uitsmijter.

Er staan nog vijf andere sonnetten in de *Boeren-litanie*. Na de teksten over het bestand volgt een hele 'staart' aan dichtwerk, waaronder dus het sonnet tegen de Jezuïeten (8) en de sonnetten over de dood van Jacob van Heemskerck (16-18 en 22). Ook deze sonnetten zijn epigrammatisch. Inhoudelijk sluiten ze niet direct aan bij de hoofdtekst,

waardoor hier niet gesproken kan worden van structurele maar uitsluitend van affectieve functies.

De elf gedichten op Heemskerck (11-22) zijn lofdichten vol referenties aan de klassieke oudheid. Niet alleen wordt Heemskerck vergeleken met een Grieks krijgsheer en de Hollandse Mars genoemd, ook zijn er verwijzingen naar lauwerkransen. Het eerste sonnet in deze reeks aan gedichten (16) gaat over de beloning die Heemskerck van God voor zijn strijd zal ontvangen, het tweede (17) over diens uitvaart, het derde (18) gaat nader in op de dapperheid van de admiraal, die geportretteerd wordt als iemand die stervend zijn mannen nog aanvuurde en zijn leven gaf voor het hogere doel van de overwinning. Alleen in het eerste klinkdicht (16) is er sprake van een volta. Hier wordt in het sextet een algemene les getrokken, nadat in het octaaf de goede daden van Heemskerck geprezen zijn:

- Nacominghen trou soo dickmaels ghy verhalet
 De Daden mannelick van meenigh dapper Held,
 Deur welcker strijtbaer sweert het wreede Spaensch geweld
 Zelf met haer eygen doot, in Neerland is bepalet,
 5 Dat doch voor al by u werd danckbaerlick vertalet
 Des coenen Heemskercks lof, die om goet noch om gelt
 Maer uit een yvrigh hert oyt uit-beschuymde Velt [de zee]
 Voor sijn lief Vaderland het leven heeft betalet.
 Want God ontwyselick dees sijne trouwicheyt
 10 In s'hemels hoogen troon tot inder eeuwicheyt
 Met d'onverwelckte Croon der Eeren sal beloonen,
 Terwijl de Vaders trou syns vryen Vaderlands
 Tot danckaerheys bethoon, met s'Overwinninghs Crans
 Van Palme end Laurier sijn weerdigh Graf becroonen.

Heemskerck (en dus ook iedereen die als Heemskerck handelt) zal door God beloond worden, luidt de boodschap. Het vierde klinkdicht op Heemskerck (22) bewierrookt tevens alle gesneuvelde manschappen. De auteur stelt in het octaaf dat hem de poëtische kracht ontbreekt om de heldendaden van de mannen precies zo te beschrijven als de Griekse redenaars in hun verslag van de Slag bij Marathon. Vervolgens doet hij toch een poging en prijst de opofferingsgezindheid van de matrozen.

De sonnetten en de overige gedichten op Heemskerck en de Slag bij Gibraltar in de Boeren-litanie sluiten nauw aan bij andere gedichten die hierover bekend zijn. Gedichten als 'Triumphe van den Slach van Heemskerck' en de 'Zee-gevechten van Heemskerck tegen de Spaansche Armade voor Gibraltar' leggen veel nadruk op de moed van de gesneuvelde admiraal.⁴² Het 'Victoryliedt op den Scheepsstrijt'⁴³ beschrijft de slag en bezingt de heldenrol van de Nederlandse vloot. Bekende Nederlandse schrijvers als Hooft en Heinsius waagden zich aan een lofdicht op de admiraal.⁴⁴

⁴² In Scheurleer 1914: 73-103.

⁴³ In Van Vloten 1864: 378-387.

⁴⁴ Voor een analyse van Heinsius' 'Op de doot ende treffelicke victorie van de mannelicken helt Jacob Heemskerck, admiraal, begraven binnen Amsterdam', zie Witstein 1969: 135-161.

Het mag opmerkelijk lijken dat er in dit pamflet geen treurdicht op de dood van een loffelijk heerschap als Heemskerck te vinden is. Dat is het echter niet, als we in ogen-schouw nemen dat het bij hooggeplaatsten en helden lang niet altijd gepast werd geacht hen te beklagen – behalve in grafdichten uiteraard. Geen medelijden, maar bewondering voor de overledene wil de schrijver bij zijn publiek bewerkstelligen.⁴⁵ Ook in de *Boeren-litanie* is dit het geval. De gedichten op Heemskerck fixeren zich op een aantal telkens terugkerende deugden. Vooral zijn moed (*fortitudo*) springt in het oog. Het *decorum* schreef voor dat bij militairen juist deze deugd nadruk verdiende.⁴⁶ Ik wees er al eerder op dat er in de zeventiende eeuw regelmatig sprake was van een admiraalscultus. Latere collega's van Heemskerck, zoals Maarten Tromp en Michiel de Ruyter, zouden nog veel grotere huldeblijken ontvangen, waarbij steeds de nadruk op de lof-topoi moed, inzicht en verdiensten lag. Niet alleen verschaftte dit de staatsgezinde partij een mogelijkheid haar eigen helden tegenover de prins van Oranje te zetten, ook probeerde men door dit soort poëzie de strijdbaarheid van de bevolking te bevorderen. Om dezelfde reden richten de gedichten over de Slag van Gibraltar, ook die in de *Boeren-litanie*, zich op de hoogtepunten van die slag. Daarom keert de verovering van het Spaanse admiraalschip om de haverklap terug, net als de heldhaftige dood van Heemskerck, die zijn laatste adem nog gebruikte om bevelen te geven. Deze tactiek, fixatie op de hoogtepunten van de strijd, diende ter vermeerdering van de beoogde *laus* (lof), en ter vermeerdering van de strijd lust onder de Nederlanders.⁴⁷

De persuasieve functie van de poëzie op Heemskerck en zijn mannen is op zichzelf evident. De sonnetten voeren propaganda voor de strijd van de Republiek en verheerlijken de in de oorlog gevallen helden. Gezien het feit dat het aantal gedichten op Heemskerck in de latere druk van de *Boeren-litanie* weliswaar kleiner is geworden, maar nog altijd een wezenlijk onderdeel uitmaakt van het pamflet, lijkt het erop dat deze gedichten ook een diverterende functie hadden. Immers: met het verstrijken van de tijd is het overlijden van Heemskerck en de impact van de slag bij Gibraltar niet actueler geworden en is de noodzaak zich daarover uit te spreken minder groot. De poëzie op Heemskerck vraagt daarnaast aandacht voor zichzelf door de uitwerking van de betrokken auteur(s): vergelijkingen met de klassieke oudheid zijn – zeker binnen het beknop-te bestek van een sonnet – grondig uitgewerkt, de sonnetten voldoen aan de strenge eisen van het Ronsardtype en het taalgebruik is bloemrijk en levendig.

Ten slotte is er nog 'Van de Iesuiten des Oorloghs Stoke-branden. Wentel-kinckdicht' (8). De benaming 'wentel-kinckdicht' doelt op de inderdaad duizelingwekkende cadans van het gedicht, dat bol staat van de opsommingen en climaxen. In de eerste regels worden de Jesuïeten al neergezet als de voornaamste onruststokers in het land, zij zijn verantwoordelijk voor moord, brand en alles wat slecht is. De Jesuïeten hadden aan het begin van de zeventiende eeuw bij protestanten een slechte naam. Belangrijke oorzaak daarvan was hun streven naar het voorkomen van een bestand tussen Spanje

45 Witstein 1969: 136.

46 Witstein 1969: 143-144.

47 Witstein 1969: 155.

en de Nederlanden.⁴⁸ Door alle opsommingen en climaxen, vooral in het octaaf, zweept het sonnet op in zijn haat tegen de Jezuïeten en hun rol in de oorlog. Er is duidelijk geen sprake van een relatief neutrale weergave van de feiten, en het sonnet bezit dan ook zeker een persuasieve functie. ‘Van de Iesuiten des Oorloghs Stoke-branden. Wentel-klinckdicht’ past tevens naadloos binnen de stroom pamfletten uit deze periode waarin de katholieken gehekeld, het pausdom bekritiseerd en de Jezuïeten (als ultieme vertegenwoordigers van beide) geblameerd werden.⁴⁹ Vanwege deze vergelijkbare te-
neur en retoriek is het, ondanks de afwezigheid van polemieken in de *Boeren-litanie* zelf, toch mogelijk een polemische functie toe te kennen vanwege de rol die ‘Van de Iesuiten des Oorloghs Stoke-branden. Wentel-klinckdicht’ temidden van de andere poëzie tegen de Jezuïeten kan hebben gespeeld.

De analyse van de *Boeren-litanie* biedt een aantal aanknopingspunten voor de typering van de functie van het sonnet in pamfletten. De plaatsing van enkele sonnetten (1 en 6-7) bleek te sporen met respectievelijk de exordiale en de peroratieve functie. Het exordiale sonnet (1) gaf een thematische inleiding op de hoofdtekst. Vanwege de stellingname die hier expliciet ingenomen werd, bezat het sonnet eveneens een persuasieve affectieve functie. De twee peroratieve sonnetten (6-7) fungeerden als slotsom na de hoofdtekst, met een samenvattende en concluderende strekking. Ook deze sonnetten sloegen een (mild) emotionerende toon aan, zodat naast de peroratieve ook een persuasieve functie kon worden toegekend.

Voor de vijf overige sonnetten die op de hoofdtekst volgden (8, 16-18, 22), gold dat aan deze gedichten geen structurele maar wel affectieve functies toegekend konden worden. Geen van de gedichten slaat in dit pamflet een relatief neutrale toon aan. De sonnetten op Heemskerck (16-18 en 22) vervulden een persuasieve functie in hun lofzang op de gesneuvelde admiraal en hun poging de Nederlanders moed in te spreken in de strijd tegen Spanje. Het sonnet over de Jezuïeten (8) was eerder polemissch van aard, niet omdat er expliciet binnen het pamflet gepolemiseerd werd maar omdat het deel uitmaakte van een bredere discussie rondom de Jezuïeten en gesteld was in felle, opzweepende verzen met stevige *ad hominem*-argumentatie.

De diverterende functie van sonnetten in pamfletten ontbreekt vooralsnog. Wel is er sprake van een diverterend element in de reeks poëzie die op de hoofdtekst volgt (8-23), en dan met name de poëzie op het sneuvelen van Heemskerck. De latere, beknoptere druk van de *Boeren-litanie* (Kn. 1395) bevatte nog steeds een aantal gedichten op deze gebeurtenis (8, 12, 15). De slag bij Gibraltar was in 1608 alweer een jaar geleden, maar nog steeds boden de gedichten de lezer van de *Boeren-litanie* amusement door verandering van toon en onderwerp, in combinatie met een geslaagde literaire vormgeving. De diverterende dimensie van de poëzie in beide drukken van de *Boeren-litanie* stond echter in dienst van haar opiniërende doelstelling.

De overige sonnetten in mijn corpus staan op twee uitzonderingen na in pamflet-

48 Israel 1996: 460-462.

49 Zie bijvoorbeeld Kn. 1657-1681.

ten met meerdere teksten, waarbij sonnetten zelden de hoofdtekst vormen. Ik gebruik de resultaten van de analyse van de *Boeren-litanie* als uitgangspunt: overheerst één van de door mij onderscheiden functies in de overige pamfletten met sonnetten? Is de verhouding tussen de overige sonnetten met een exordiale en een peroratieve functie ten opzichte van de hoofdtekst vergelijkbaar, of gebeuren er andere dingen?

PAMFLETTEN MET SONNETTEN VOORAFGAAND AAN DE HOOFDTEKST

De groep pamfletten met sonnetten vóór de hoofdtekst is getalsmatig in mijn onderzoek het grootst. Deze pamfletten komen uitsluitend uit de twee vroegste periodes in mijn onderzoek (1607-1609 en 1618-1619); ik zal ze chronologisch aan de orde stellen. Alle sonnetten vervullen een exordiale functie, die op twee manieren wordt ingezet. Er bestaan exordiale sonnetten die het karakter hebben van een lovend drempeldicht en er zijn exordiale sonnetten die als thematische inleiding op de hoofdtekst dienen, vergelijkbaar met het eerste sonnet in de *Boeren-litanie* dus. Ook voor deze sonnetten geldt dat hun affectieve functie aan bod zal komen als daar aanleiding voor is.

Binnen de eerste periode van mijn onderzoek (1607-1609) lijkt de *Claghte vanden Cloecken Soldaet, ende vanden Poltron: als ook een Disput vanden Soldaet ende Boer*⁵⁰ uit 1609 enigszins op de *Boeren-litanie*. Het bestand wordt bekeken vanuit verschillende perspectieven, waarbij dit keer de krijgsman centraal staat. Een 'kloeke' soldaat spreekt met drie personen: een Poltron (lummel of vlegel, hier ook lafaard), een Landtsman (boer) en een Coopman. De soldaat – bang overbodig te worden als de wapens worden neergelegd – vraagt hen in het 'Disput', een samenspraak, om raad. De Poltron denkt dat het zo'n vaart niet lopen zal: een bestand betekent niet automatisch vrede en bovendien zullen de steden altijd wel krijgslieden binnen de poorten willen houden. De soldaat is er niet zeker van en wordt in zijn vermoedens bevestigd wanneer hij een uitgelaten Landtsman tegenkomt. Deze lijkt helemaal in zijn sas met het bestand, omdat, zo voegt hij de soldaat toe: 'uwen buyt [oorlogstroef] benam my rijckdoms schat.' De boer heeft ook al een bestemming voor het oorlogsmaterieel: het kan omgesmeed worden tot landbouwwerktuigen.⁵¹ Ook de Coopman heeft baat bij rust en vrede. Toch is hij genuanceerder over de waarde die de militairen hebben gehad in de strijd tegen Spanje. De Landtsman ziet de soldaat liever vandaag dan morgen begraven worden, terwijl de Coopman ervan overtuigd is dat God de krijgsman belonen zal voor zijn dapperheid en inzet in de oorlog. De lezer zal begrepen hebben dat de Coopman, anders dan de boer, natuurlijk ook financieel garen gesponnen heeft bij de strijd. De oorlog tegen Spanje had er immers onder meer toe geleid dat Amsterdam de belangrijkste havenstad ter wereld werd.

In opbouw lijkt de *Claghte vanden Cloecken Soldaet* op de *Boeren-litanie*. De hoofdtekst is de samenspraak, deze wordt omgeven door een aantal andere teksten. Vooraf gaat een

⁵⁰ Kn. 1571.

⁵¹ Dit vergiliaanse topos staat ook in de regels 45-48 van de 'Boeren-litanie' in de *Boeren-litanie* uit 1607.

‘Sonnet’, terwijl ná de samenspraak het lied ‘De Clachte ende Adieu vanden Cloecken Soldaet’ en een ‘Bonis’, een 12-regelige toegift, staan. Het openingssonnet is er een van het Ronsardtype en valt inhoudelijk binnen de epigrammatische categorie; het is vooral een dankzegging aan God voor de vrede en een aansporing aan de Nederlanders om die te bewaren:

Ghemerckt dat Godt den Heer ons desen Treves [wapenstilstand] gheeft
 Door sijne goedheyd groot, hem zy oock lof ghegheven.
 Verlicht ons Nederland hier door, o Heer verheven,
 En door den Treves maeckt dat Vrede by ons leeft.

- 5 De gulden Eeuw alree [reeds] op ons gheschoten heeft
 De straelen van haer bly en blinckende ghesichte.
 Wat beter deel en schat can ons bycomen dichte [ons dicht naderen],
 Dan dat met vreedigh is, en voor gheen oorloogh beeft.

- Gheluckigh heden zijn de schoone Nederlanden,
 10 Dat sy dees groote gonst ontfanghen van [uit] Gods handen,
 Verblijdet u dan seer, o Nederlanders al.

God schietet over u ghenadigh sijne stralen.
 Leeft dan in ruste t’saem, bevrydet van veel qualen,
 End uwe Overheyd eert, en looft in dit dal.

In het octaaf wordt God geëerd omdat Hij de vrede bewerkstelligd heeft en daaraan wordt de smeekbede verbonden dat uit de wapenstilstand ook een duurzame vrede geboren moge worden. De Gouden Eeuw straalt en blinkt al wel in de Nederlanden, maar een vredige rust en zorgeloosheid ontbreken er. In het sextet benadrukt de auteur nogmaals dat de vrede een gunst van God is, die behalve dank ook de verantwoordelijkheid van duurzame vreedzaamheid en gehoorzaamheid aan de landsregering, de ‘Overheyd’ (r. 14), oplegt. Rebellen tegen God en de wereldlijke overheid is dus ongewenst. In dezelfde geest besluit de Coopman zijn dialoog met de soldaat: ‘Blijft God, Nassouw, en Staten by. Al wat sy doen heeft een waeromme, al murckelt [mort] menighmael de domme.’

Zo zijn er wel meer inhoudelijke lijnen te trekken tussen het ‘Sonnet’ en de ‘Claghte van den cloecken Soldaet’. Net als bij de Boeren-litanie vervult het sonnet een exordiale functie. In kort bestek komt in het ‘Sonnet’ de boodschap van de *Claghte vanden Cloecken Soldaet* als geheel reeds naar voren: dank en vertrouwen op God, leef vanaf nu in eendracht en vertrouw de regering. Zonder dit heel concreet toe te spitsen op de bevolkingsgroepen die in de *Claghte vanden cloecken Soldaet* aan het woord komen, geeft het ‘Sonnet’ in vrij algemene woorden en beelden het grotere kader aan. Net als in het eerste klinkdicht in de Boeren-litanie geschiedt dit in beperkte mate met emotionerende stijlmiddelen: het blijft voornamelijk bij twee apostrophes (aansprekingen) van God (r. 3) en de Nederlanders (r. 11). Opnieuw dient het sonnet als een meer algemeeniserende, wat abstractere tekst ter inleiding op een hoofdtekst, terwijl het tevens een persuasieve functie heeft. De hoofdtekst amplificeert vervolgens de verdiensten en misdaden van soldaten, in dit

geval door achtereenvolgens een verklaarde voorstander en tegenstander van de soldaat, gevolgd door een genuanceerder persoon aan het woord te laten. Deze laatste wikt en weegt en beoordeelt de rol van de soldaten overwegend positief. Deze houding sluit goed aan bij de oproep tot eendracht in het ‘Sonnet’.

Een ander pamflet uit 1609 vertoont een gevarieerder gebruik van sonnetten vóór de hoofdtekst. Het *Vreeds-Triumph-gedicht*, gecomponeert ende Rethorijckelijken vertoont by de Camer “Vernieut uit Liefden” tot Gorinchem, op den generalen Vreeds-Triumphdach, ghecelebreert den 5. Mey des Jaers 1609, handelende van tghemeen wantrouwigh ghevoelen, contrarie opinien ende andere vruchten, spruytende uitet twaelfff Jarich Bestant over de ghemeene Nederlanden⁵² is een product van de rederijerskamer ‘Vernieut uyt Liefde’, naast ‘t Segelbloemken’ één van Gorcums rederijerskamers.⁵³ Achtereenvolgens staan in dit pamflet de volgende teksten:⁵⁴

- * 1 Sonnet. Tot waerschouwingh’ vant Nederlant (Hendrick vander Muyr)
- 2 Edele, wijse voorsinnighe seer discrete Heeren Drossaerd, Burgermeesteren, Schepenen ende Raedt der Stadt Gorinchem (Hendrick vander Muyr)
- * 3 Sonnet (Allerd Liefversz. van der Voochd)
- * 4 Sonnet opt spel der Vreeds-Triumph ghedicht den 5. Mey t’Jaers 1609 (Ghisbert Handricxsoon)
- 5 Epigramma (G.V.W.D. Heyndricx)
- * 6 Sonnet (G.V.W.D. Heyndricx)
- * 7 Sonnet (J. de Weert)
- * 8 Sonnet tot loff des Auteurs (A. Vosberghen)
- * 9 Clinckdicht, oft Sonnet (Abraham Kemp)
- 10 Carmen Sapphicum oft Lier-dicht, Tot loff desselvigen Auteurs (Abraham Kemp)
- * 11 Sonnet totten traechverbeterende doch snellen berisper (Hendrick vander Muyr)
- 12 Vreeds-Triumph-gedicht (Hendrick vander Muyr)

Hoofdtekst is de samenspraak ‘Vreeds-Triumph-gedicht’ (12) tussen Pax, Mars en enkele anderen, geschreven door de notaris en procureur Hendrick vander Muyr.⁵⁵ Vande Muyr schreef eveneens twee sonnetten (1 en 11) en een voorwoord (2) waarin hij het pamflet opdraagt aan het stadsbestuur van Gorcum. Hij meldt in dit voorwoord dat het gedicht over Pax en Mars in het openbaar opgevoerd werd op de feestdag 5 mei 1609, toen het hele land het pas gesloten bestand vierde.⁵⁶

Het voorwerk van het pamflet bevat verder veel dremelpoëzie van andere leden van de Gorcumse rederijerskamer, achtereenvolgens een ‘Sonnet’ (3) van notaris Allerd Liefversz. van der Voochd,⁵⁷ een ‘Sonnet opt spel des Vreeds-Triumph-ghedicht’⁵⁸ (4) van

52 Kn. 1612.

53 Van Boheemen & Van der Heijden 1999b: 249.

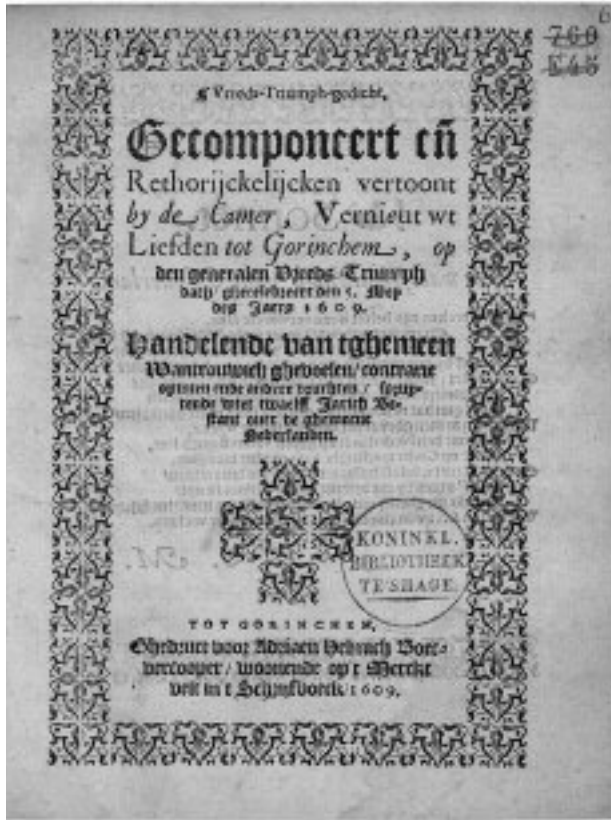
54 De sonnetten heb ik in dit overzicht met een asterisk gemarkeerd; tussen haken staat de vermoedelijke auteur van de betreffende tekst.

55 Van Boheemen & Van der Heijden 1999b: 250.

56 In Vander Muyrs eigen woorden: het ‘Vreeds-Triumph-gedicht’ is ‘by de Cameristen [rederijers] deser Stede openbaerlicken [...] vertoont’. Even verderop meldt hij de heren van het stadsbestuur dat het gedicht voor hun eigen ogen ‘speelsghewijs is vertoont’.

57 Herkenbaar aan de zinspreuk ‘God Aller Voogd’.

58 Niet alleen een sonnet, maar ook een acrostichon.

Titelpagina Vreeds-Triumph-
gedicht van Hendrick vander
Muyr, 1609 (Den Haag,
Koninklijke Bibliotheek,
Kn. 1612).

brouwer Gisberth Handricxsoon, een 'Epigramme' (5) en een 'Sonnet' (6) van G.V.W.D. Heyndricx,⁵⁹ een 'Sonnet' (7) van J. de Weert, een 'Sonnet tot loff des Auteurs' (8) van A. Vosberghen, en tenslotte van notaris Abraham Kemp⁶⁰ een 'Clinckdicht, oft Sonnet' (9) en een 'Carmen Sapphicum oft Lier-dicht' (10).⁶¹

Het merendeel van de sonnetten behoort tot het Ronsardtype en is epigrammatisch. Dit laatste is niet zo heel vreemd: het zijn drempeldichten die de lof zingen van de auteur van de hoofdtekst.⁶² Die lof wordt meermaals gekoppeld aan het onderhavige bestand. Van der Voochd bijvoorbeeld stelt in zijn 'Sonnet' (3) dat het de Republiek goed is gegaan omdat de inwoners zoveel respect betuigden aan Gods woord en de Nederlandse wetten. God had de Republiek daarvoor overvloedig beloond. De oorlog zorgt echter voor allerlei vervelende zaken als roof, plundering, brand en wreedheden. Daarom is het bestand, als voorloper van een vrede, te prijzen, net als de auteur van het pamflet.

59 Wellicht dezelfde persoon als Ghisbert Handricxsoon, de auteur van het voorgaande sonnet (4).

60 Herkenbaar aan zijn zinspreuk 'Elck mensch moet Kempen' waarmee hij zijn gedichten ondertekende.

61 De biografische gegevens van de afzonderlijke auteurs zijn ontleend aan Van Boheemen & Van der Heijden 1999b: 250.

62 Uitzondering hierop zijn vanzelfsprekend de sonnetten van Vander Muyr zelf (1 en 11) die zichzelf geen lof toezwaait. Het sonnet van Heyndricx (6) heeft een vormtechnische afwijking: het bevat vijftien regels en is strikt genomen dus geen sonnet.

Uit de volledige titel van het pamflet blijkt dat Vander Muyr wil waarschuwen: men moet vooral niet denken dat met het Twaalfjarig Bestand de vrede al bereikt is. Het 'Vreeds-Triumph-gedicht' gaat over 'tghemeen wantrouwich ghevoelen' dat men moet blijven oppassen voor de Spanjaarden. Deze mening wordt in de titel gesteld tegenover de jubel over het Bestand, hier omschreven als 'opinion ende andere vruchten'. Het Twaalfjarig Bestand betekent slechts dat de oorlog tijdelijk stil ligt. Vander Muyr wijst tweedracht in de Republiek zelf als mogelijke oorzaak voor reactivering van de oorlog aan, naast de onbetrouwbaarheid van de Spanjaarden het tweede argument om waakzaam te blijven.

Alle sonnetten in het *Vreeds-Triumph-gedicht* hebben een exordiale functie, die steeds op één van de twee verschillende manieren tot uiting komt. Verreweg de grootste groep sonnetten (3-4, 7-9 en 11) is drempelpoëzie waarin de auteurs Vander Muys geloofwaardigheid proberen te vergroten door hem te prijzen. Op deze manier moeten de lezers voor hem ingenomen raken en welwillend gestemd worden om zijn stuk te lezen (*benevolum parare*). Ook Van der Muyr zelf schreef zo'n drempeldicht. In het 'Sonnet totten traechverbeterende doch snellen berisper' (11) verdedigt hij zich bij voorbaat tegen mogelijke kritiek op zijn rijmtechniek en dichttalent:

- So haest en had ick met mijn slecht rijm ongheschaeft,
 Roeck'loosich uit mijn penn' secretelick doen vloeyen,
 Off Momus was ghereet met spot sulcx te verfoeyen,
 My scheldende dat ick onvruchtbaer had ghestaeft,
 5 Het nieu Fransch-maet ghedicht twelck als op voeten draeft,
 T'gunt [hetgeen] ick als Leerlingh jongh om volghen my gingh moeyen [poogde na te volgen],
 Bespotten hy, en sey t'Dicht loopt oft lach aen boeyen,
 In somma pricklen duyst (o Mome) ghy my gaeft:
 Maer wat? Off schoon ghy vont Homerum in u wegghen,
 10 Oock den gekrulden Sol, Jae oock de Muse negghen,
 Ghy die berispen soudt hoe veel te vryer mijn,
 Tot Leerlick onderwijs' wil'ck my wel gaern verlegghen [verlagen],
 Maer uit berispen bot gheen leeringh comt ghestegghen,
 Dies nu d'onderwijsingh prijs voor s'lasteraers fenijn.

In het octaaf wijst hij er met een bekende bescheidenheidstopos op dat zijn rijm beter had gekund en hij haastig en onzorgvuldig te werk moest gaan. Vervolgens noemt hij de mogelijke verwijten die de 'snellen berisper' zal spuien op zijn gebruik van de 'nieu Fransch-maet', alexandrijnen met een cesuur in het midden van de regel, de versmaat van zowel het 'Vreeds-Triumph-gedicht' (12) als zijn sonnetten (1, 11). Vander Muyr neemt de opmerkingen van dergelijke criticasters niet serieus, want al had zo iemand werk van Homerus of de muzen zelf voor zich liggen, dan nog zou er een berisping volgen. Bot berispen, door Vander Muyr in dit sonnet op één lijn gesteld met venijnig lasteren, biedt geen lering. Vander Muyr probeert met dit sonnet zijn mogelijke criticasters wind uit de zeilen te nemen en zijn publiek voor zich te winnen.

Naast de drempelpoëzie is er een kleinere groep exordiale sonnetten (1 en 6) die fungeren als inleiding op de thematiek van de hoofdtekst. In het 'Sonnet tot waerschou-

wingh' vant Nederlant' (1) waarmee het pamflet opent, waarschuwt Vander Muyr het land altijd op de hoede te blijven voor de verraderlijke Spanjaarden, de 'Mooren swert' (r. 6):

- Te breken zijn beloft is een vervloecte sake,
 En een senti oudt: maer seght: Wie brack oyt dien?
 Is by t'Nassausche bloet wel sulcken daet ghesien?
 Off by den gheen die oyt voor Nederlant droech wake?
 5 Gantsch niet; Maer wie off dan zijns woorts belofte brake?
 Ghy weetet Mooren swert, kwil melden niet by wien
 Godt gun dat nemmermeer aen ons sulcx moet gheschien,
 Want men in dien gheval verdubblen sou de Wrake,
 Betrouwt [vertrouwt] dan Nederlandt op gheen Vreets sluyten soet,
 10 Maer op Godts machtighe hant en uwe sake goet,
 En breekt niet u beloft volvoert [voer uit] die steeds ten rechten [op de juiste wijze],
 Soo s'uwen vyant breekt aleer t'Bestant is uyt,
 Denckt uit gheveynsde Vreed' verrassings vruchten spruyt,
 Wilt dan als Leeuwen cloeck voort Vaderlant weer vechten.

Vander Muyr concludeert dat de Republiek niet vertrouwen mag op de gesloten vrede, want de Spanjaarden zijn niet te vertrouwen. Als zij het bestand voortijdig zouden schenden, moeten de Nederlanders weer als leeuwen voor het vaderland vechten. Ze mogen daarbij alleen dan op Gods steun rekenen als ze zelf het bestand eervol hebben nageleefd. Het sonnet heeft dus een exordiale functie: het bereidt de hoofdttekst inhoudelijk voor. Daarnaast is het sonnet ook persuasief, met name in de expliciete instructie die Vander Muyr in de slotregels opneemt.

In de zes drempeldichten tot lof van Vander Muyr zijn bijna alle dichters voorbij gegaan aan de boodschap uit diens sonnet en hoofdttekst.⁶³ Zij zien het bestand wel degelijk als een vanzelfsprekende voorbode van de vrede. Dit roept de vraag op of de lofdichters de tekst van Vander Muyr wel kenden. Waarschijnlijk beoogden de drempeldichters iets anders dan duiding van het spel. In hun poëzie probeerden Vander Muys kamer-genoten zijn geloofwaardigheid als auteur van de hoofdttekst vergroten. Een prijzenswaardige man schrijft immers teksten die de moeite van het lezen waard zijn. Alleen het 'Sonnet' (6) bereidt net als het 'Sonnet tot waerschouwingh' vant Nederlant' (1) de lering van de hoofdttekst voor:⁶⁴

63 Dit is overigens niet uitzonderlijk, hetzelfde verschijnsel doet zich voor bij bijvoorbeeld het sonnet van een zekere 'Non Nobis' in het voorwerk van Bredero's *Griane* (1616); zie Konst 1994: 56-60.

64 Dit sonnet bevat 15 regels en voldoet dus niet aan de eisen die aan de sonnetvorm gesteld worden. Ik behandel dit gedicht toch op deze plaats, omdat het expliciet 'sonnet' genoemd wordt. Bij drie gedichten in mijn corpus die 'klinkdicht' genoemd worden, zijn belangrijke afwijkingen te constateren van de regels van het sonnet. Het gaat – in chronologische volgorde – om het 'Klinck-dicht' in Reuck-Appel, *Af-ghevende den liefelijcken Geur van de Daden des Doorluchtighen ende Hoogh-ghebooren Vorsts, den Prince van Orangien, Hoogh-Loffelijcker ghedachten* (Kn. 2562) uit 1618 van de remonstrantse predikant Jacob Taurinus (1576-1618); het anonieme 'Klinck-dicht' in *Christelike Meditatie ende Vyerighe Aen-sprake eenes bekommerden ghemoeds tot Godt* (Kn. 2986) uit 1619; en ten slotte het 'Klinck-dicht' van Joachim van Baalen in *Zegenwensch aan sijn Hoogheyt den Heere Prince van Orange, &c. als Capitain Generaal van't Vereenigd Nederland* (Kn. 9962) uit 1672 van diens broer en hofpredikant Petrus van Baalen. Deze klinkdichten hebben respectievelijk 6, 64 en 68 regels; de betekenis van de term was dus niet beperkt tot 'sonnet'.

Mars een wreet Oorlochs Godt langh hebbende gheplaecht,
 Het Nederlant met een seer zwaren Oorloch bloedich,
 Soo dat den eenen mensch vernielden dander woedich,
 Pax een Goddin des Vreeds heeft sulcx seer quaelck behaecht.

- 5 Sy heeft den Mars die was te koren onvertsaecht,
 Seer haest ter neer ghevelt en als Goddinne goedich,
 Het Nederlant bevrijdt van hem die gaern was voedich,
 Met veler menschen bloet, (twelck noch dick wert beclaecht.)

- Wantrouwch ghevoel mishaecht dit eensdeels door profijt,
 10 Des Oorlochs anders oock midts hy niet g'looft bevrijt,
 t'Zijn van ons Vyandt voor h' heeft schatten groot vergaert.

- Liefhebber der vryheyt wenscht om verscheyde rede,
 Den Treves, doch goe krijch in plaets van quade vrede,
 Godt en Regering goet heeft ons tot noch bewaert,
 15 Dies wensch ick T'neerlant noch oock Eendracht en welvaert.

In het octaaf vertelt Heyndricx hoe de wrede God Mars door de vredesgodin Pax is geveld. In het sextet laat hij mogelijke reacties zien van twee allegorische personages uit het *Vreeds-Triumph-gedicht*, 'Wantrouwch ghevoel' en 'Liefhebber der vryheyt'. De wantrouwige gelooft enerzijds niet dat de oorlog zo slecht was omdat deze hem veel profijt heeft gebracht, en anderzijds niet dat de vijand zomaar zou opgeven. De liefhebber van de vrijheid maakt ook een voorbehoud: hoewel hij meerdere redenen heeft ten gunste van een bestand, prefereert hij nog altijd een goede oorlog boven een nadelige vrede. Ook Heyndricx wijst erop dat het lot van de Republiek afhankelijk is van Gods bescherming en een verstandige regering; hij benadrukt in zijn laatste regel dat eendracht belangrijker is om sterk te staan. De exordiale functie van dit sonnet is evident: de auteur leidt de lezer in een beknopte vorm naar de centrale these van de hoofdtekst en bereidt die boodschap voor.

De sonnetten in het voorwerk van het *Vreeds-Triumph-gedicht* hebben dus een exordiale functie. De drempelpoëzie van Vander Muysr kamergenoten (3-4 en 7-9) en zijn eigen 'Sonnet totten traechverbeterende doch snellen berisper' (11) proberen de persoon van Vander Muysr zo gunstig mogelijk af te schilderen, het publiek voor hem in te nemen zodat de strekking van de hoofdtekst gemakkelijker bijval zal vinden. In het 'Sonnet tot waerschouwingh' vant Nederlant' (1) en het 'Sonnet' (6) van Heyndricx wordt de exordiale functie anders ingevuld; zij leiden in kernachtige bewoordingen in op de thematiek van het pamflet als geheel.

Net als het *Vreeds-Triumph-gedicht* reageert het pamflet *Epitaphium ende Klachdicht over den doot vande Rechtveerdige, Wel-gheleerde ende Wijdt-vermaerde Nederlandtsche Oorloghe; met eenighe Graf-schriften op syn Graff*⁶⁵ uit 1609 op het zojuist gesloten bestand met de Spanjaarden. Het be-

vat achtereenvolgens een ‘Sonnet’, een klein titelloos naamdichtje, de hoofdttekst ‘Epitaphium ende Klachdicht’ en een staart met het ‘Graf-schrift over het Nederlandsche Oorlogh’ en twee varianten daarop, een ‘Retrograde’ en het gedicht ‘Het Af-scheyt van de Nederlandsche Krijghs-knechten’. In de hoofdttekst wordt de dood van het allegorische personage Oorlog beweend, omdat hij zo veel profijt heeft gebracht en het middel was om vrijheid te verwerven. Profijt betekent hier voornamelijk geldelijk gewin, en de oorlog wordt dus als belangrijke factor in de welvaart van de Republiek gezien.

Het Epitaphium ende Klachdicht over den doot vande Rechtveerdige, Wel-gheleerde ende Wijdt-vermaerde Nederlandsche Oorloghe speelt met de formele afhandeling van sterfgevallen en de tradities die daaraan vastzaten. Wanneer iemand zijn sterven voelde naderen, kon hij een testament op laten stellen. Daarop kon eventueel een nadere bepaling of toevoeging in de vorm van een codicil volgen. Wanneer het een bekend persoon betrof, werd de overledene dikwijls herdacht in klaagdichten (epitaphia) en grafschriften. In het openingssonnet van Epitaphium ende Klachdicht over den doot vande Rechtveerdige, Wel-gheleerde ende Wijdt-vermaerde Nederlandsche Oorloghe, van het Ronsardtype maar met vier in plaats van vijf vereiste rijmklanken, komt dit aan bod:

Als nu t’Oorlogh lagh kranc [ziek] ging’t syn Testament maken
Met noch een Codicil van datter over was,
En sterf terstondt daer na dat het [=Oorlogh] niet weer ghenas
Dus ist Testament vast en bondich sonder wraken [niet aanvechtbaar].

- 5 En hoe wel datter veel so aen veel goets gheraken
Even wel woudens’ wel hy [=Oorlogh] leefden weer dit pas,
Want eene groote gaeff die mindert doch seer ras [snel],
Een daghelix inkomst is goet in allen saecken.

- Als nu door’t Testament den rou doch niet en swigt
10 So ben ic genootsaect te schrijven dit claeght-dicht,
En t’is oock het ghebruyck als vroom’ geleerde sterven
Datmen de vrienden met een klaegh en troost-dicht
Doch een cleyn corte som salic geven int licht
Soud’ ickse schrijven al, hoe soud’ick tijt verwerven.

Eerst beschrijft de auteur de ‘procedure’: toen de oorlog op sterven lag maakte hij een testament, waarop nog een codicil volgde om de overgebleven dingen te verdelen. En hoewel op die manier veel mensen bedeed werden met een grote gift, stak bij sommigen alweer het verlangen naar een levende oorlog de kop op. Immers, geld wordt uitgegeven en inkomsten (liefst dagelijkse) zijn noodzakelijk. Na dit ‘feitelijke’ relaas in het octaaf volgt het sextet na een volta: de auteur schakelt over naar de rechtvaardiging van zijn klaagdicht, per slot van rekening de hoofdttekst van het pamflet. Als een testament niet genoeg is om de rouw te doen verstommen, is een klaagdicht wellicht noodzakelijk. Daarnaast acht de auteur het een goed gebruik dat bij het overlijden van een ‘vroom’ geleerde’ (r. 11) zijn vrienden met een klaagdicht getroost en gesticht worden.

In een klaagdicht gaat het erom de goede eigenschappen en de verdiensten van de

Titelpagina *Journal*, ofte Beschryvinghe van de wonderlicke reyse, ghedaen door Willem Cornelisz Schouten van Hoorn, inde Jaren 1615, 1616, en 1617, 1618 (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 2494).

overledene centraal te stellen. Daarom verschuift het bloedvergieten tijdens de oorlog naar de achtergrond, ten faveure van het geldelijk gewin dat de Nederlanders bij de strijd tegen de Spanjaarden hadden en het feit dat de oorlog uiteindelijk het middel tot vrijheid bleek. In het openingssonnet wordt dit alles voorbereid. Het biedt een inleiding op de hoofdtekst en onthult de motieven van de auteur om het *Epitaphium* ende *Klachdicht* over den doot vande *Rechtveerdige, Wel-gheleerde ende Wijdt-vermaerde Nederlandsche Oorloghe* te schrijven.⁶⁶ De exordiale functie van dit sonnet is vooral de lezer nieuwsgierig en welwillend te maken (*attentum* en *benevolum parare*) en tegelijk een inhoudelijke opstap te maken naar de strekking van de hoofdtekst.

De voorgaande pamfletten met sonnetten stamden allemaal uit de vroegste periode van mijn onderzoek. Uit de tweede periode (1618–1619) komt het *Journal*, ofte *Beschryvinghe van de wonderlicke reyse*, ghedaen door Willem Cornelisz Schouten van Hoorn, inde Jaren 1615, 1616, en 1617,

⁶⁶ Het verwijst trouwens ook naar andere verwante pamfletten, te weten het *Testament* ofte *Utersten wille vande Nederlandsche Oorloghe* (Kn. 1581–1583) en *Codicille van de Nederlandsche Oorloghe* (Kn. 1584) uit 1609. Zie ook Meijer Drees & Vrieler 2004: 8–10.

⁶⁷ Kn. 1618.

in 1618 te Amsterdam gedrukt.⁶⁷ Het doet verslag van de reis van schipper Schouten, die op verzoek van het stadsbestuur en enkele kooplieden uit Hoorn de wereld rondvoer en een nieuwe vaarroute naar de Oost ontdekte. In het voorwerk wordt na de opdracht 'Den Eersamen, Voorsienighen, Wijsen, en seer Discrete Heeren, mijn Heeren, Schout, Burgermeesteren, Schepenen en Regeerders der vermaerde Zee en Koopstadt Hoorn' in de 'Voor-reden aen den goetdwillighen Leser' de voorgeschiedenis uit de doeken gedaan. Daarna volgen een anagram op de naam van schipper Willem Corneliszoon Schouten van Joost van den Vondel en twee pagina's met kaarten waarop de landen en de route van Schouten te zien zijn. Dan is het de beurt aan de poëzie: een 'Klinck-ghe-dicht op de vreemde Reyse van Willem Cornelisz Schouten van Hoorn' en een 'Vier-lingh' van Abraham de Koning⁶⁸ en een 'Klinckert op de wonderlicke reyse vanden Hoornsche Meyr-Man Willem Cornelisz. Schouten' van Vondel. Pas hierna begint de hoofdttekst, het scheepsjournaal, dat volgens de traditie van dit soort teksten een tamelijk droge opsomming van data en gebeurtenissen geeft.

De reis en het scheepsjournaal van Willem Schouten waren bij verschijnen niet onomstreden. Isaac le Maire, een van de oprichters van de VOC, was in 1615 uit de Amsterdamse kamer van de VOC gestapt en wilde het monopolie van de compagnie op de handel met Indië via Kaap de Goede Hoop omzeilen door een nieuwe vaarroute via Vuurland te proberen. Vervolgens zou men eerst Australië, waar vage berichten over circuleerden, proberen te vinden en daarna doorvaren naar Oost-Indië. Daarom noemde Le Maire de handelscompagnie die hij met steun van Hoornse kooplieden opzette de Australische Compagnie. Algemeen leider van de expeditie werd zijn zoon Jacob le Maire, terwijl de nautische leiding in handen van de ervaren Willem Cornelisz Schouten werd gelegd.⁶⁹ De weg naar Indië via het zuidelijke puntje van Zuid-Amerika, dat zij Kaap Hoorn doopten, werd gevonden; Australië echter niet. Bij aankomst in Indië nam de gouverneur, Jan Pietersz. Coen, alle goederen (inclusief de scheepsjournaals) van de Australische Compagnie in beslag, op beschuldiging van het breken van het monopolie van de VOC. Le Maire en Schouten werden met admiraal Van Spilbergen teruggestuurd naar het vaderland. Onderweg overleed Le Maire jr.

In de Republiek ontstond zich een langdurige juridische strijd tussen vader Le Maire en de VOC over de goederen, scheepsjournaals en kaarten van de Australische Compagnie, een strijd die hij pas in 1622 zou winnen. Ondertussen wist Le Maire te bewerkstelligen dat de Staten van Holland in 1617 drukker Willem Jansz Blaeu verboden om journalen en kaarten van reizen via de noordelijke en zuidelijke zeeën uit te geven.⁷⁰ Behalve eer zouden zulke nieuwe gegevens Isaac le Maire immers veel geld opleveren.⁷¹ Toen er her en der toch kaarten opdoken die de nieuwe informatie van de reis van Le Maire en Schouten hadden verwerkt, vocht Blaeu op zijn beurt met succes de Hollandse resolutie aan. Het scheepsjournaal van Jacob le Maire bleef evenwel buiten zijn be-

68 Ondertekend met De Konings zinspreuk 'Blijft volstandich'.

69 De la Fontaine Verwey 1979a: 36-37.

70 Weekhout 1998: 375.

71 Barreveld 2002: 183.

72 Zie voor een uitgebreid verslag van alle verwickelingen Engelbrecht & Herwerden 1945: 65-97; en Barreveld 2002: 165-167.

reik.⁷³ Blaeu was echter niet voor één gat te vangen, stelde een tekst samen op basis van het verslag van van Le Maire en enkele andere verslagen en gaf deze uit onder de naam van schipper Willem Schouten.⁷⁴ Pas in 1622 verscheen de *Spiegel der Australische Navigatie*, het officiële verslag van Jacob le Maire. Merkwaardig genoeg is dit verslag nooit herdrukt, terwijl dat van (de pseudo-)Schouten tot 1766 diverse herdrukken beleefde.⁷⁵ Omdat de juridische kwestie tussen Le Maire en de VOC zich nog tot 1622 voortsleepte, bleef het reisverslag van Schouten actueel. In de tussenliggende periode voerden diverse drukkers 'strijd' om de primeur van publicatie.⁷⁵

Tot zover de context bij dit pamflet. Wat betreft de teksten kunnen de klinkdichten van De Koning en Vondel als drempeldichten bestempeld worden waarin Schoutens prestaties als schipper op zee worden bewierrookt. De Koning begint met een zeer beknopte beschrijving van ontdekkingsreizen door de eeuwen heen. De Portugezen waren er het eerst bij, de Britten en de 'Batavieren' (r. 5) volgden al snel en wisten 'als Nep-tuni soonen' (r. 6) gelijke koers te houden:

- D'eergier'ge Portugees, hooghmoedigh preuts en prat,
 Zijn zeylen om en om den aerdkloot heenen reckte,
 En door een Magellaen de kromme Straet ontdeckte,
 Waer van hy roem en lof, heeft wijt en breed ghehad,
 5 Dees' volghden Brittaniers en Batavieren rad,
 Die als Neptuni soonen ghelijcke kourssen hielden,
 En met een houten paert, rondtom de werelt wielden:
 Maer eynd'lick sprack le Mair, ey vrienden wat is dat,
 Den Spaengiaert tot zijn roem nu vijfde maal te volgen?
 10 Com soecken w'eenen wegh door onbekende golgen [golven],
 Naer't zuyd woest werelts-deel. t'geen g'luckelick betracht
 U kloecken Palinuyr [stuurman van Aeneas], ô Hoorn, dijn Wilhem Schouten,
 (Die geen ghevaer ontsach) hem willich gingh verstouten
 Om soecken 't geen hy vond, en loffelijck heeft volbracht.

In regel 8 vindt dan de volta plaats, dat wil zeggen het perspectief verschuift van de ruime blik op de geschiedenis van de scheepvaart naar de concrete Hoornse situatie. Er is dus opnieuw sprake van een relatieve volta: er is geen grote breuk met het voorgaande maar eerder een logische vervolgstap na het opzetje van de eerste regels. De Koning geeft Le Maire een voortrekkersrol in het opzetten van de expeditie, die Schouten bleek te kunnen klaren. In het sonnet valt op dat De Koning alle betrokkenen voor hun rol bij de geslaagde expeditie prijst: schipper Schouten, koopman Le Maire en de stad Hoorn. Le Maire wordt hier nog niet zo gemarginaliseerd als in het voorwoord en de rest van het pamflet.

Het volgende gedicht is de 'Klinckert' van Vondel, een sonnet van het Ronsard-type dat in nauw verband met de prent in het *Journal* gelezen moet worden. Deze prent toont een globe met de reis van Schouten, met daarboven zijn portret naast dat van Fernão de

73 De la Fontaine Verwey 1979a: 39-40.

74 De la Fontaine Verwey 1979a: 52.

75 Barend-van Haften 1993: 149.

Magalhães. Aan weerskanten van de globe staan Francis Drake, Olivier van Noort, Thomas Cavendish en Joris van Spilbergen. Al deze namen keren terug in de ‘Klinckert’, waarin Vondel zich voornamelijk concentreert op *adnominatio*, het spelen met de namen van deze personen. In de titel noemt Vondel Schouten een ‘Meyr-Man’, verwijzend naar het feit dat Schouten in opdracht van de Hoornse koopman Le Maire uitvoer en naar de zee waarop de schipper zijn succes wist te behalen. Ook Vondel bewierookt Schouten, naar alle waarschijnlijkheid overigens zijn neef,⁷⁶ en stelt hem boven een aantal grote namen uit de scheepvaarthistorie. Deze kijken vol bewondering naar de prestatie van de Nederlandse schipper:

- Als over Hooren blies de faem haer gulden horen,
 Hoe Schouten d’aerden-kloot op nieuws was omgegaen,
 Niet als meer and’re, door de Straet van Magellaen,
 Maer d’engte van le Mair, zoo niemand dee te voren:
- 5 Nu is sprack Ferdinand mijn eeren-krans verloren:
 Draeck vyer en vlam uytspoogh, en Thomas zagghmen staen
 Versuft door wangeloof: van Noord sprack wel beraen,
 ‘T is oly in het vier om nae yet nieuws te sporen.
 En Speilberg naulijcx noch ‘t gherucht en quam verrassche
- 10 Nu legghen (riep hy) al mijn spillen inder asschen!
 O Magelaen! vaert wel, Draeck, Candisch, Olivier,
 En Speilberg, die tot noch gheweest zijt trouwe mackers
 ‘T is heel met ons ghedaen, de Schout komt met zijn rackers
 Fluxx jongens op een zy, en packt u wech van hier.

Niet toevallig komen alle genoemde ontdekkingsreizigers uit Portugal en Engeland, doorgaans voor de Nederlanders de grootste concurrenten op zee. Ze worden door Vondel op satirische wijze ‘verdubbeld’: Drake is een draak vol ‘vyer en vlam’ (r. 6), Cavendish is een ongelovige Thomas (r. 6-7), Van Spilbergen is iemand die een berg spillen (klossen) in het vuur laat vallen en zo het werk van één dag verspild (r. 9-10) en De Magalhães wordt gespiegeld aan zijn landgenoot Ferdinand, de Portugese kandidaat voor de Duitse keizerskroon die zojuist gezichtsverlies geleden had omdat de kroon aan hem voorbij was gegaan (r. 5). Zij kunnen allemaal inpakken nu Schouten op het toneel verschenen is.⁷⁷

Beide sonnetten fungeren als drempeldichten en vervullen ten opzichte van de hoofdtekst een exordiale functie. De auteur van het journaal wordt gekenschetst als een groot schipper, zijn bevindingen zijn daarom de moeite waard. De ‘Klinckert’ van Vondel heeft daarbij eveneens een persuasieve functie. Van Duinkerken ziet dit sonnet als een vroeg stadium in Vondels hekeldichterschap, dat pas later met vele hekeldichten (en in 1625 met *Palamedes*) tot volle wasdom kwam.⁷⁸ Vondel spreekt zich hier uit vóór de Australische Compagnie en dus tegen de VOC. Dit had in de nazomer van 1618 een extra politieke lading: Oldenbarnevelt, die regelmatig overhoop lag met de Amsterdamse kamer van

76 Molkenboer 1950: 478.

77 De la Fontaine Verwey 1979a: 47-48.

78 Van Duinkerken 1947: 185-186.

de VOC, was op 29 augustus gearresteerd. Het *Journael* werd blijkens de opdracht eind september 1618 gepubliceerd, en door nu zijn Hoornse neef Schouten te eren, kon Vondel impliciet steun betuigen aan Oldenbarnevelt. Binnen het pamflet fungeren de sonnetten echter duidelijk exordiaal: drempeldichten waarin de persoon van de auteur van de hoofdtekst geloofwaardig en respectabel voorgesteld moet worden.

Eveneens uit 1618 stamt een controverse rondom de Delftse koopman Cornelis Adriaensz Boomgaert (1558-1626). Wanneer hij zijn *Aendachtighe Ghebeden ende Meditatie over den 51en Psalm Davids* publiceert, wordt in diverse pamfletten geprobeerd dit boek te weerleggen. Als eerste verschijnt *Annotatie op de Voor-reden van Cornelis Boogaerts Aendachtighe Ghebeden ende Meditatie over den 51en Psalm Davids*⁷⁹ (1), waarop de *Verdedinge van Cornelis Booghaert teghen de Calumnien*, hem opghedicht in een Boeck gheintituleert: *Annotatie op de Voor-reden van C. Boogaerts Aendachtighe Ghebeden ende Meditatie over den 51en Psalm Davids* (2) reageert.⁸⁰ Ten slotte verschijnt *Eenighe Correctien ofte verbeteringhen ghedaen op de Meditatie van Cornelis Booghaert over het 7. vers vanden 51. Psalm Davids* (3).⁸¹ Kennelijk had Boomgaert een gevoelige snaar geraakt.

Cornelis Boomgaert onderhield vriendschappen en briefwisselingen met Coornhert en Spiegel.⁸² In 1613 publiceerde hij een vertaling van Plutarchus' *Van de rust des ghemoeds: ende vant nut datmen uyt sijne vyanden mach hebben*. Verder verscheen er een levensbeschrijving van Coornhert van zijn hand in de *Wercken Dirck Volckaerts Coornhert*, wiens literaire nalatenschap hij blijvend beheerde.⁸³ In zijn levensbeschrijving van Coornhert richt Boomgaert zich vooral op het politiek-religieuze terrein. Coornherts literaire werk blijft bijna buiten beschouwing en hij wordt door Boomgaert vooral neergezet als schrijver van polemisch-theologische geschriften over tolerantie.⁸⁴ Dezelfde signatuur dragen de twee publicaties die verder van Boomgaert bekend zijn, de reeds eerder genoemde *Aendachtighe Ghebeden ende Meditatie over den 51en Psalm Davids* uit 1618 en *Merck-teycken, om te komen tot kennisse vande ware ende valsche religie* uit 1633. Boomgaert kunnen we plaatsen in de religieus tolerante groep der remonstranten.

De auteur van het anoniem verschenen *Annotatie op de Voor-reden* (1) en het pamflet *Eenighe Correctien ofte verbeteringhen* (3) blijkt in de voorrede van *Eenighe Correctien ofte verbeteringhen* (3) Willem Krijnsz te zijn, lid van de gereformeerde kerk te Delft. De *Verdedinge van Cornelis Booghaert* (2) verscheen anoniem. In de twee pamfletten van Krijnsz (1 en 3) vinden we in het voorwerk sonnetten, gevolgd door lange stukken proza. Het thema is telkens de predestinatie: heeft God geloof geschonken aan mensen die voorbestemd zijn in de hemel te komen (de contraremonstrantse visie) of schenkt God hemelopneming aan de mensen die geloven (de remonstrantse visie)?⁸⁵ De Synode van Dordrecht, die in november 1618 begon, was bedoeld om onder meer over deze kwestie een definitieve uitspraak te doen. Deze reeks pamfletten verscheen nog daarvóór; Krijnsz da-

79 Kn. 2743.

80 Kn. 2744.

81 Kn. 2745.

82 Bongers 1941: 37; Duits 1991: 145.

83 Duits 1991: 128.

84 Duits 1991: 142.

85 Van Deursen 1991: 304-305.

teert de *Eenighe Correctien ofte verbeteringhen* (3) in het voorwoord in oktober 1618. Hij spreekt over religietwisten die de kerk dreigen te verscheuren en neemt stelling tegen ‘libertijnen’, de remonstranten, die een grotere rol voor de mens zien in de kwestie van predestinatie. Boomgaert is in Krijnsz’ ogen een vertegenwoordiger van die libertijnse stroming. Met zijn pamfletten hoopt hij een bijdrage te leveren aan het beëindigen van de twisten door de libertijnen te overtuigen van hun ongelijk.⁸⁶

De 51^e psalm, een tekst over de zondigheid van de mens en de genade Gods, werd door Boomgaert in zijn boek besproken. In de hoofdstekst van *Annotatien op de Voor-reden* (1) en *Eenighe Correctien ofte verbeteringhen* (3) wordt Boomgaerts tekst uitgebreid geciteerd, waarbij Krijnsz direct zijn commentaar en verbeteringen levert. Hetzelfde gebeurt in de hoofdstekst van *Verdedinge van Cornelis Booghaert* (2), waarbij ditmaal Krijnsz geciteerd wordt. We hebben hier duidelijk te maken met polemieken. De openingstekst van Krijnsz’ *Annotatien op de Voor-reden* (1) is echter een ‘Klinck-dicht’ dat de algemenere kwestie aansnijdt van de waarde van het dienen van God met de geest en met uiterlijke daden:

- Den Libertijn wil Gods slechts dienen metten Gheest:
 Den Hypocrijt [huichelaar] wil’t doen met daden uytterlijke,
 ‘tis beyde quaedt of goet: Quaedt ist, als de practijcke
 Gheschiedt naer ‘svleyschs vernuft, ‘twelck God te recht niet vreest:
 5 Goet ist, alst wel gheschoeyt is na des Bibels leest:
 Maer gheen van beyden kan de maet ten vollen halen:
 Want Godt wil inden Gheest ghedient zijn zonder falen,
 End’ niet min uytterlijck, van minst ende van meest.
 Dus moet het zijn van beyds, zal’t zijn na [naar] Godts behaghen,
 10 Met Lichaem ende Gheest moet elck zonder vertragen
 Godt eeren in’t ghemee, als in’t byzonder oock.
 Godt heeft Ziel ende Lijf beyd’ ghemaect; ‘tis dan reden
 Dat hy met hert end’ mondt ghedient word’ end beleden:
 Watmen hier teghen-werpt, is ydelheyt end’ roock.

Twee groepen gelovigen, die beide maar half gelijk hebben, worden door de anonieme auteur beschreven, de libertijn en de hypocriet. Voor beide manieren van geloven valt iets te zeggen, aangezien God zowel lijf als ziel gemaakt heeft, maar beide manieren schieten ook tekort. Zowel ‘den Libertijn’ als ‘den Hypocrijt’ doen iets verkeerd: lichaam en geest moeten God dienen. Het ‘Klinck-dicht’ draait om deze tegenstelling tussen lichaam en geest. De auteur concludeert in het sextet dat God het beste gediend kan worden door aan beide een even groot belang te hechten.

Dit klinkdicht in *Annotatien op de Voor-reden* (1) heeft een exordiale functie. Door zijn boodschap dat God gediend moet worden met lichaam en geest, dus met uiterlijke daden en innerlijk geloof, bereidt het ‘Klinck-dicht’ de uiteindelijke lering van *Annotatien op de Voor-reden* (1) voor. Het haakt niet heel concreet in op de controversie rondom Boomgaert en is dus niet polemisch, maar wel persuasief omdat de boodschap te maken heeft met de discussie in 1618 over de predestinatie en de rol die de mens in zijn eigen uit-

86 Zie over de problematiek van de term ‘libertijnen’ De la Fontaine Verwey 1979b: 56-57.

verkiezing heeft.

Wat dat betreft zijn de twee klinkdichten in *Eenighe Correctien ofte verbeteringhen* (3) anders. Dit pamflet opent niet met een sonnet, maar met een voorrede. Pas daarna vinden we twee klinkdichten. Het eerste 'Clinckdicht' is een schimpdicht op Boomgaert, dat zich in de discussie rondom predestinatie toespitst op de kwestie van de erfzonde, wordt de mens zondig geboren of niet:

- Gods Gheest, deur Davids Mondt, hier in dit versken leert
 Onse verdorventheydt, natuyrlijck aen-ghebooren:
 Waer teghen Boogaert drijft [betoogt], om dese Leer te smoooren [verstikken],
 Dat ons gheboorte zy [zou zijn], reyn ende onverfeert.
- 5 Hy acht dat Adams val ons gantsch'lijck niet en deert,
 Soo langh wy sijn [Adams] misdaed niet daet'lijck naer en volghen [navolgen]:
 Sulcx dat den goeden God, op niemant werdt verbolghen,
 Die niet ghesondicht heeft, met lust, wil end' begheert.
 Gods Gheest aen d'ander zijd' meenigh exempel stelt
- 10 Waer deur hy openbaer vercondicht end' vertelt
 Ons algemeene smet, uyt een zond' voort-ghecomen.
 Dit can Boogaerts vernuft begrijpen gantsch'lijck niet;
 Meent daerom, t'is niet waer: want wat hy niet deur-siet,
 Of vatet, of verstaet, schijnt hem niet zijn [niets anders te zijn] als droomen.

In de eerste twee regels zegt de auteur van het 'Clinckdicht' dat God ons in de psalm bij monde van David leert dat de menselijke verdorvenheid aangeboren is. Boomgaert bestrijdt dit (r. 3) en betoogt dat de pasgeboren mens rein en vrij van zonden is en nog niet aangetast door de fouten van Adam en Eva in het paradijs (r. 4-5). Pas als mensen ervoor kiezen te zondigen tegen Gods wetten, raken ze verdorven (r. 6-8). In het sextet verschuift het perspectief naar de mening van de auteur van het sonnet – niet noodzakelijkerwijs Willem Krijnsz zelf, die verantwoordelijk was voor de hoofdtekst –, tevens de mening die aansluit bij de rest van *Eenighe Correctien ofte verbeteringhen* (3). God heeft volgens de auteur immers genoeg voorbeelden gegeven die bewijzen dat de mens een 'algemeene smet, uyt een zond' voort-ghecomen' (r. 11) bezit. Er volgen echter geen voorbeelden om deze bewering te staven. In plaats daarvan trekt de auteur van het 'Clinckdicht' een conclusie over de geringe waarde van de mening van Boomgaert. Hij maakt daarbij gebruik van *ad hominem*-argumentatie: met zijn beperkte verstand kan Boomgaert Gods woord niet goed doorgronden, daarom is zijn gedachtegang per definitie niet de waarheid (r. 12-14).

Het eerste sonnet in *Eenighe Correctien ofte verbeteringhen* (3) heeft ten opzichte van de hoofdtekst een exordiale functie. Het betreft een drempeldicht met een sterk polemische lading: het leidt in op de thematiek door Boomgaerts persoon onderuit te halen en op die manier de correcties voor te bereiden die Krijnsz in de hoofdtekst op het werk van Boomgaert geeft. Behalve een inhoudelijke opstap bieden naar de hoofdtekst wil de auteur zijn partij meeblazen in het offensief tegen Boomgaert.

Ook het tweede klinkdicht in *Eenighe Correctien ofte verbeteringhen* (3) gaat over de mate van zondigheid van de mens bij geboorte:

- Raedt; waerom wilde God, dat Jonghers [jongens] van acht daghen
 Moesten besneden zijn? Dat oock eens Christens kindt,
 Wordt in Gods naem ghedoopt? Hoe compt datmen bevindt
 Soo menigh kindt vol pijns, oock lydende [lijdend aan] s'Doods plaghen?
- 5 t'Is om te wijsen aen t'gunt [om aan te wijzen dat wat] ons Ooghen niet saghen,
 Ick meen de sond' end' smet inder' gheboordt [bij de geboorte] ontsaen [ontstaan],
 Die God deur synen Gheest, besnijdt na [naar] Schrifts vermaen [voorschrift],
 End' wascht in Christi bloedt, na syn goet wel-behaghen.
 Het loon der sonden is (soo Paulus leert) de Doodt,
- 10 De sieckten insgelijcks, Armoed' end' hongers noodt
 Syn Bewijs-teeckens claer van de verdiende sonden.
 Soo nu de Kinders cleyn, sulcx onderworpen zijn,
 Soo moet daer wesen yets, waerom haer dese pijn
 Van God wordt op-gheleydt [opgelegd] in veel verscheyden stonden.

In het eerste kwatrijn vraagt de auteur zich in een reeks retorische vragen af waarom jongetjes besneden en kinderen van christenen gedoopt moeten worden. Het antwoord luidt dat God deze wetten uitgevaardigd heeft omdat hij weet dat de mens zondig geboren wordt. Zichtbare gevolgen van het overtreden van Gods wetten zijn dood, ziekte, armoede en hongersnood, zo leert de eerste terzine ons (r. 9-11). De voorschriften voor besnijdenis en doop enerzijds en de zichtbare tekenen van zonde anderzijds in ogenschouw nemende, is er maar één conclusie te trekken over de vraag of de mens zondig geboren wordt: er moet 'yets' (r. 13) zijn waarom God dat doet.

Het tweede klinkdicht in *Eenighe Correctien ofte verbeteringhen* (3) sluit op vergelijkbare wijze als het 'Klinkdicht' van de *Annotatien op de Voor-reden* (1) aan bij de discussie over predestinatie. Beide gedichten fungeren als inleiding op de prozaverhandelingen die in de respectievelijke pamfletten volgen en geven in kort bestek het standpunt van de auteur weer. Het tweede sonnet in *Eenighe Correctien ofte verbeteringhen* (3) is echter neutraler dan het eerste sonnet in datzelfde pamflet. Hier gaat het niet concreet over de polemiek rondom Boomgaerts boek, maar over de meer algemene zondethematiek.

De voorgaande pamfletten gingen telkens over kwesties van nationaal belang, maar ook in de periode 1618-1619 was er natuurlijk sprake van 'klein leed'. Wanneer in 1619 te Amsterdam de gereformeerde predikant Hallius komt te overlijden, verschijnt in datzelfde jaar de *Clachte ende Vertrouwinghe over het Christelick overlijden van den seer Godt-vruchtigen ende Wel-geleerden Ioannes Hallius*,⁸⁷ een co-productie van J. van Reygersberch en Jacobus Viverius. Hoofdttekst van dit pamflet is een lange 'Clachte' waarin Hallius' dood beweend wordt en zijn verdiensten opgesomd en geprezen. Daaraan vooraf gaat het 'Troostghedicht', een sonnet waarmee de anonieme auteur de Amsterdamse christelijke gemeente steun probeert te bieden. Hallius had blijkbaar een lang ziekbed gekend en zijn dood kwam als verlossing:

87 Kn. 2959.

U Herder trou, heeft u de Heer ontnomen,
 O Christi Kerck, naer dat hy wonder langh'
 Met sieckte swaer ghemaect heeft hem seer bangh:
 Want door veel drucks [leed] moest hy tot blijdschap comen.

- 5 Het meeste Cruys hier over comt den vromen:
 Want die Godt mint, dien hy meest lijden doet,
 Die hier niet lijdt, die gaet naer d'Helsche gloedt;
 Die hier veel lijdt, om hoogh juyght sonder schromen.

- U ooghskens dan, o lieve, wisschet af,
 10 Bedroppelt niet van Hallius het graf:
 Laet hem nu vreught naer soo veel drucks verwerven.

Slaet uwe oogh op Christum onsen Heer,
 Die blyft u by, die stervet nimmermeer:
 Wie datter sterft, Christ die en sal niet sterven.

De gemeente moet troost putten uit de gedachte dat God de mensen die hij het meest lief heeft laat lijden en dat Hallius inmiddels de hemel heeft bereikt. Daarenboven stelt de auteur dat het zo mogelijk nog troostrijker is dat Christus de gewone sterveling altijd zal bijstaan.

Dit 'Troost-ghedicht' stelt in beknopte vorm wat het pamflet te bieden heeft: zowel de klacht van de gemeente over de dood van Hallius als vertroostende gedachten over diens heengaan. Op grond daarvan kan aan het sonnet een exordiale functie toegewezen worden, inleidend op de thematiek van de hoofdtekst en op die manier het potentiële lezerspubliek welwillend stemmend.

In deze paragraaf heb ik laten zien dat sonnetten in pamfletten die aan de hoofdtekst voorafgaan doorgaans een exordiale functie vervullen. Daarbij bestaan er grofweg twee varianten. Het populairst is het sonnet dat in kernachtige bewoordingen inleidt op de thematiek van de hoofdtekst, zoals het openingssonnet van de *Boeren-litanie*. Dit gebeurt soms op belevende, soms op schimpende en soms op lovende wijze, waardoor er sprake is van een persuasieve affectieve functie (in *Eenighe Correctien ofte verbeteringhen* zelfs van een polemische functie). De exordiale en persuasieve sonnetten zijn vooral herkenbaar aan expliciete morele instructie. De auteur beoogde er voornamelijk mee de potentiële lezer gunstig te stemmen en nieuwsgierig te maken naar de hoofdtekst.

De tweede groep exordiale sonnetten, een groep die in de *Boeren-litanie* niet voorkwam, wordt gevormd door drempeldichten waarin de kwaliteiten van de auteur van de hoofdtekst – literaire of persoonlijke kwaliteiten – bezongen worden. Dit kan gebeuren door de betreffende auteur uitbundig te prijzen, of juist diens bescheidenheid centraal te stellen. Auteurs van deze drempeldichten proberen het publiek voor de auteur van de hoofdtekst in te nemen, zodat het de hoofdtekst sneller voor waar of overtuigend aan zal nemen.

PAMFLETTEN MET SONNETTEN NA DE HOOFDTEKST

In de *Boeren-litanie* stonden twee sonnetten met een peroratieve functie. Hun boodschap sloot nauw aan bij de hoofdtekst en ze vatten die boodschap samen in een beknopte en aantrekkelijke vorm. In mijn onderzoekscorpus volgen maar weinig sonnetten op de hoofdtekst. De twee pamfletten waarin ik dit heb aangetroffen zullen nu aan de orde komen.

De hoofdtekst van het *Vreeds-Triumph-gedicht* uit 1609 van de Gorcumse rederijker Hendrik vander Muyr, dat in de vorige paragraaf ruimschoots ter sprake is gekomen, is een spel over de zojuist gesloten wapenstilstand dat afgesloten wordt met een sonnet. Aan het woord is Mars, de oorlogsgod, die in het toneelstuk door Pax buitenspel is gezet maar erop rekent dat de voorwaarden voor zijn terugkeer aanwezig blijven:

Sy gaen soo vredsae[m] wech en laten my hier blijven,
Beschempt, bespot, versmaet, en wanen [denken] ick ben doot,
Of ymmers soo in flaut [krachteloos] dat voor my gantsch gheen noot [noodzaak],
Te sorghen meer en is om my soo te verdryven.

- 5 Maer of een goede hoop hun daer toe gaet verstijven,
Voorwaer tis sotticheyt, want uit dees blijdschap groot,
Sal spruyten gantsch ghewis een sulcken droefheyt snoot,
Dat hier ghevaer en hert vol smerten sal beclijven.

- Niemant te wanen hoeft datmen my uit Neerlant,
10 Sal houden eeuwichlick of t'eynden [tot het einde van] dit Bestant,
Gantsch niet, tzy dus soo Tweedracht my oyt gheriefden.

Al schijn ick verr' te gaen, k'wil doch niet scheyden wijt [ver weggaan],
K'blijf noch in Nederlant alwaer k'verbey[wacht op] den tijt,
Dat nieuwen oorloch wreet daer wert vernieut uit liefden.

Pax, Wantrouwch ghevoel en Liefhebber der vryheyt denken dus dat ze Mars voor dood hebben achtergelaten (r. 1-4), maar dat is buiten de waard gerekend, zoals blijkt in het sextet (r. 9-14).

In dit sonnet houdt Mars aan het einde van het 'Vreeds-Triumph-gedicht' een slotrede. Hij eindigt met de centrale waarschuwing van de teksten: hoewel er een bestand gesloten is, waarborgt dit geen eeuwige vrede. Dit sonnet kan als peroratie bestempeld worden omdat het in enkele regels de stelling van het hele pamflet weergeeft en de onderliggende argumentatie herhaalt. Door de expliciete waarschuwing die erin gegeven wordt, vervult dit sonnet ook een persuasieve functie: de Nederlanders dienen hun eendracht te bewaren, want mocht de oorlog weer beginnen dan zal er weer stevig gevochten moeten worden.

Ook het pamflet *Codicille van de Nederlandsche Oorloghe*⁸⁸ uit 1609 gaat over het tijdelijke stilvallen van de oorlog tegen Spanje. De titel verwijst naar een officieel document: codicil

als aanvullende bepaling bij een testament. Hier betreft het een lang gedicht, waardoor het meteen duidelijk is dat we met een literair pseudo-codicil te maken hebben.⁸⁹ In de hoofdtekst van het *Codicille van de Nederlandsche Oorloghe* worden bondgenoten van de overleden oorlog – vijanden dus van de Republiek – bedankt voor bewezen diensten en gedeeld met een deel van Oorloghes nalatenschap. Tot de begunstigden behoort bijvoorbeeld de hertog van Alva, maar ook de Zuid-Nederlandse bemiddelaar pater Jean Neyen mag zich ‘verheugen’ in een erfdeel.

Op het ‘Codicille van de Nederlandsche Oorloghe’ volgt een staart mengelpoëzie, zoals die ook in de *Boeren-litanie* te vinden is. Het betreft kleine gedichtjes, zoals een ‘Viervers’, een ‘Epigramma’ en een ‘Rondeel’. Ook staat er een ‘Clinck-dicht van t’Bestand’ tussen; dit sonnet neemt geen opvallende plaats in. De gedichten in deze staart zijn nogal divers: soms zijn ze wat filosofisch van inslag, zoals ‘Aen het Nederlandt’. Andere gedichten zijn een stuk feller, met heftige *ad hominem*-argumentatie, zoals in het ‘Epigramma’ waarin de naam van Neyen op allerlei manieren herspeld en verhaspeld wordt (*adnominatio*) om duidelijk te maken dat deze Franciscaan in de ogen van de auteur niet deugde. Het ‘Clinck-dicht van t’Bestand’ bevat een vergelijking, *similitudo*, van de oorlog met ziekte (‘Coorts’, r. 6) en het bestand als medicijn:

- O Wel! dat het Bestant ten lesten eens bestaet,
 Als een recht middel-pat om ons tot Peys te leyden:
 Waer in het vol bestant bestaet van onsen Staet,
 End d’onbestandicheyt des Oorloghs werdt gescheyden.
 5 Doch (eylaes!) het Bestant is maer een cort verbeyden [uitstel]
 Des Coorts die onsen Stant niet ganschelick [geheel] verlaet,
 Maer tot een swaerder Sieckt’ quaet voetsel sal bereyden,
 Het weer instorten meer dan d’eerste Sieckte schaedt.
 De hooghste Medecijn voor onghelijck [ongeluk] behouwet [behoed]
 10 Die trouw den mensch wantrouwt end op sijn trouw’ betrouwet.
 End staet stanthaftighlick na syn hulp in ghevaer,
 Dus, o Vry Volck, op hem bouwt uw Ghemeene Saecke,
 Dat syn bystant t’Bestant uw’s Stants bestandigh maecke
 End in bestandicheyt een volle [complete] Vrede baer’.

De auteur vermoedt dat in dit geval het medicijn erger zal zijn dan de kwaal (r. 7-8). Het enige juiste medicijn is God. God zal zijn steun geven aan degene die de mens wantrouwt en op God vertrouwt (r. 10). De volta in dit sonnet vindt plaats in regel 12, wanneer de auteur het Nederlandse volk aanspreekt (*apostrophe*) en de logische conclusie trekt uit het voorgaande: bouw op God.

Het ‘Clinck-dicht van t’Bestand’ is een sonnet zoals we al vaak zijn tegengekomen: naar de vorm van het Ronsardtype en inhoudelijk epigrammatisch. Op enigszins algemeeniserende wijze gaat de auteur in op de actuele politieke discussie, maar een nauwe relatie met de hoofdtekst is er niet. Het is dan ook niet mogelijk te spreken van een pe-

88 Kn. 1584.

89 Als zodanig is het een aanvulling op het eveneens literaire Testament ofte Uutersten wille vande Nederlandsche Oorloghe (Kn. 1581) uit 1609. Zie voor deze en andere testamentsteksten in pamfletten Meijer Drees & Vrieler 2004.

roratieve functie. De heldere boodschap van het sonnet luidt dat de Nederlandse bevolking God in plaats van het bestand vertrouwen moet. Daardoor bezit het gedicht een persuasieve functie. Deze persuasieve functie wordt ondersteund door een aantal diversiterende elementen. Het sonnet maakt deel uit van een pamflet waarin veel zorg is besteed aan de literaire vormgeving van de teksten en bevindt zich temidden van een veelheid andere genres. Daarnaast hanteert de auteur van het sonnet een opvallend klankspel, in regel 13 en 14 met de verwante woorden ‘bystant’, ‘Bestandt’, ‘Stant’, ‘bestandigh’ en ‘bestandicheyt’ en in regel 10: ‘Die trouw den mensch wantrouwt end op zijn trouw’ betrouwet.’

Het aantal sonnetten na de hoofdtekst is maar klein en stamt daarnaast alleen uit de vroegste periode van mijn onderzoek. Niet elk sonnet dat achter de hoofdtekst geplaatst is en over hetzelfde thema gaat als de hoofdtekst, heeft een peroratieve functie. Het wijst erop dat nauwgezette poëziecomposities in pamfletten niet heel vaak voorkomen: ze zijn er wel, maar het pamflet behoudt een open en enigszins ongecomponeerd karakter. Beknopte dichtgenres als het sonnet konden er wel op rekenen dikwijls opgenomen te worden in een aan variatie onderhevige staart aan dichtmengelwerk na de hoofdtekst, zoals de twee bekende drukken van de *Boeren-litanie* laten zien. De sonnetten hebben veelal een polemische of persuasieve functie, al naar gelang hun actualiteitswaarde, waarbij diversiterende aspecten in dienst staan van de twee eerdergenoemde functies.

SONNETTEN ALS HOOFDTEKST

Tot dusver zijn er nog vier sonnetten uit mijn onderzoekscorpus onbesproken gebleven, één uit de eerste (1607-1609) en drie uit de laatste periode (1672). Het betreft in alle gevallen sonnetten als hoofdtekst van een pamflet. Ik zal ze in deze paragraaf chronologisch behandelen.

Het *Clinck-ghedicht vande Winter ende Somer*⁹⁰ wordt door Knuttel gedateerd op 1609, hoewel daar eigenlijk geen concrete aanwijzingen voor zijn. Het pamflet is anoniem overgeleverd: drukker, plaats en jaar van uitgave zijn onbekend. Dit pamflet is kennelijk op grond van het onderwerp bij 1609 geplaatst: ‘den Treeffves [wapenstilstand] lang’. De schrijver vraagt zich hier af wat het langdurige bestand brengen zal: brengt het nu eindelijk de verlangde vrede?

Vande Winter.

Den Winter cout, den mensch benout,
Vriest beursen toe:
Den Treeffves lang, maeckter veel bang,
En oock heel moe.

- 5 Compt Pays nu voort, ons niet verstoort,
 Laet t'Compas draijen:
 Siet wel deur t'glas, ist niet zoot was,
 T'sal noch soo waijen.
 Maer God die weet, al ons secreteet [*mysterie*],
 10 Wat voor ons best is:
 Die gheef ons samen, hier mede Amen,
 Dat goet het lest is.

Vande Somer.

- Den Soomer heet, ontdoyt t'secreteet [*toilet*],
 Dat lach bevrooren:
 15 S'vyants geruchten, geven quaeluchten,
 Men salt noch hooren.
 Ons dient goeis raet, diet meest aengaet,
 Met mijn versint:
 Neempt God t'verstant, al uit dees Lant,
 20 Wy blyven t'kint.
 Waerschout al vry, t'is profecy,
 Van al dees saecken:
 T'is niet heel claer, de hant int haer,
 Wat salmen maecken.
 25 Valt Godt te voet, hem boete doet,
 Die al bekende:
 Roept vry o Heer, siet nu doch neer,
 Gheeft een goet ende.

Het gaat om een uitzonderlijk klinkgedicht. Het ogenschijnlijke aantal van 28 regels verandert in veertien paarsgewijs rijmende regels wanneer de tekst in alexandrijnen geteld wordt. De traditionele afwisseling van octaaf en sextet ligt bij dit gedicht andersom en wordt ondersteund door tussenkopjes. Daarnaast is er sprake van binnenrijm. Al deze afwijkende vormkenmerken maken het lastig om het *Clinck-ghedicht vande Winter ende Somer* te scharen onder de Ronsard- of Petrarcasonnetten. Dat de auteur of de drukker dit gedicht een klinkdicht heeft genoemd, zou weleens voornamelijk te maken kunnen hebben met de letterlijke betekenis van dit woord. Het veelvuldige binnenrijm brengt een overdadig klankspel tot stand.

Inhoudelijk behoort ook dit sonnet tot het epigrammatische type. Dit *Clinck-ghedicht vande Winter ende Somer* lijkt op het klinkdicht dat de Boeren-litanie opende. Het speelt in op de actualiteit van het moment en mengt zich in de discussies over oorlog en vrede, zonder concrete kwesties aan te roeren. Het geheel is erg literair verpakt, doordat de auteur oorlog en vrede antithetisch met respectievelijk winter en zomer vergelijkt (*similitudo*). In de oorlog, de winter, ging het allemaal niet best (r. 1-2). Vervolgens vraagt de auteur zich af of met het bestand de winter eigenlijk wel verdwijnen zal. Immers, een bestand is nog geen vrede. Deze onzekerheid over de toekomst wordt verder aangeduid als het 'secreteet' (r. 9), een (goddelijk) mysterie, waarover dus ook alleen God zeg-

genschap heeft. In het tweede deel gaat de auteur verder over dit ‘secreet’, al gaat het dan om een andere betekenis van dit woord: behalve ‘geheim’ of ‘mysterie’ betekent ‘secreet’ ook ‘privaat’, een toilet dus. De vrede ofwel het bestand zal de winter verdrijven en de toekomst wordt dan vanzelf duidelijk: door de dooi van het ‘secreet’ komen de kwade luchten weer vrij (r. 13–16). Eerder dan stelling nemen in de discussie over oorlog en vrede, wil de auteur uitdragen dat alleen God weet wat het beste voor ‘ons’ is. Beide delen van het gedicht eindigen ook met een dergelijke formulering: in het eerste deel met de woorden ‘dat goet het leest is’ (r. 12) en in het tweede deel met een apostrophe aan God, ‘gheeft een goet ende’ (r. 28).

Het is lastig vast te stellen wanneer het *Clinck-ghedicht vande Winter ende Somer* werd gepubliceerd. Als zodanig is het moeilijk uit te maken of het sonnet persuasief of zelfs polemisch gefunctioneerd heeft. Wel is er duidelijk sprake van een diverterende inslag, waarbij vooral de beeldspraak zomer/winter en het uitgebreide klankspel door het binnenrijm opvallen. In het *Clinck-ghedicht vande Winter ende Somer* wordt in feite een mening onderstreept die vaker en feller in andere pamfletten werd uitgedragen, ditmaal in een luchtiger vorm.

Tot dusver kwamen in dit hoofdstuk uitsluitend pamfletten aan bod uit de eerste twee periodes van mijn onderzoek. Ook in de laatste periode, 1672, bevinden zich enkele sonnetten in pamfletten, zoals in *Symbolum Regium*.⁹¹ Het is een opvallend pamflet omdat het – hoogst ongebruikelijk – in vier talen gesteld is: Nederlands, Latijn, Duits en Frans. Achtereenvolgens bevinden zich in dit pamflet de volgende teksten:⁹²

- 1 Erklärungs-Bericht
- *2 Eclairissement de la Devise Royale, sur les preparatifs de la Campagne de l’an 1672, avec ce Mot: evexi, sed discutiam. Sonnet.
- 3 Evolutio Symboli Regii, super Apparatu Expeditionis Bellica, Anno 1672, cum Lemmate: evexi, sed discutiam
- 4 Animadversio
- 5 In effigiem Wilhelmi in Principis Auriaci, Summi Militie in Batavia Duci
- 6 Über die Abbildung Seiner Hoheit, Prinzens von Oranien
- 7 In Emblema Laudatissimi Principis, nec sorte nec fato!
- 8 Über dessen Sinnbild: Weder durch Gunst, noch Zwang!
- 9 Distichon
- 10 Par Urbi Domus haec
- 11 Dies Haus für eine Stadt
- *12 Verklaringe van ’t Koninklike Sinne-Beeld, op de Toerusting des Veldtochts van ’t Jaer 1672, met dese By-spreuk: evexi, sed discutiam. Klink-Dicht
- 13 Erörterung des Königlichen Sinnbilds, über die Zubereitung auf künfftigen Feld-Zug, 1672, mit der Beischrift: Ich erhebe, aber will zernichten

Het sonnet in *Symbolum Regium* kent dus zowel een Franse (2) als een Nederlandse versie (12), terwijl er ook nog een Latijnse (3) en een Duitse tekst (13) te vinden is met dezelf-

91 Kn. 9998a.

92 De sonnetten zijn gemarkeerd met een asterisk.

Titelpagina *Symbolium Regium*,
1672 (Den Haag, Koninklijke
Bibliotheek, Kn. 9998a).

de titel, maar zonder de vormkenmerken van het sonnet. De Nederlandse titel luidt ‘Verklaringe van ’t Koninklike Sinne-Beeld, op de Toerusting des Veldtochts van’t Jaer 1672 met dese By-spreuk: *evexi, sed discutiam*’ en verwijst daarmee naar de titel van het pamflet. Daarom beschouw ik dit sonnet, samen met de vertalingen, als hoofdtekst van het pamflet. Het bedoelde zinnebeeld is het symbool dat Lodewijk XIV voor zichzelf gekozen had en afgedrukt staat op de voorpagina van *Symbolium Regium*: de zon.

Het ‘Erklärungs-Bericht’ (1) stelt dat de Franse abt Claude-Oronce Finé de Brianville (1620–1690) een sonnet geschreven had op deze zinneprint.⁹³ In dit ‘Eclairissement de la Devise Royale’ (2) legt De Brianville uit welke betekenis aan de voorstelling van het koninklijk zinnebeeld gehecht moet worden. De Nederlandse vertaling (12) volgt het origineel:

Als ik tot Blixem voor de stout-verheven Bergen,
Wiens schaduw myne Macht had over d’Aerd verswakt,
Dees Dampen optrok, daer myn Donder was gepakt,
Van’t laagst der Poelen tot het hoogst des Hemels swergen:

93 Van deze Brianville zijn diverse gedichten op zinnebeeldige prenten bekend, als ook de boeken *Jeu d’armoiries des souverains et états d’Europe, pour apprendre le blason, le géographie* (1660) en het postuum gedrukte *Histoire sacrée en tableaux, avec leur explication suivant le texte de l’Écriture* (1715).

5 Soo zyn dees Nevels yders oogen komen tergen;
 En of men hare schyn slechts vond van glas gebakt,
 Op myne Glans Ieloers sag men haar t'saam gesakt,
 Staag poogend myn gestraal de Duisternis te vergen.

Van d'een tot d'ander Ax door winden voort gedreven,
 10 Trotsch heer schend daar op't land en't water Menschen leven,
 Bragt haar verwoed Geweld den Schrik aan alle kant;

Doch ydel is't al om dat sy my tegen schynen,
 D'Ondankb're konnen sonder my niet zyn bestant:
 Ik quam haar trekken op: Ik kan haar doen verdwynen.

De bijnaam van Lodewijk XIV was de Zonnekoning. De vergelijking tussen de zon en de Franse koning wordt zowel in het zinnebeeld als in het gedicht aangegrepen om de grootsheid van de koning te benadrukken. Voordurend gebruikt de auteur termen die verband houden met 'licht' en 'donker'. In het octaaf is de zonnekoning in eigen persoon aan het woord. Hij vertelt over bergen, die met hun schaduw zijn macht aantasten (r. 1-2), en over nevelen die de glans van zijn macht proberen te dempen (r. 4-8). Ook de eerste terzine van het sextet gaat over de tegenstand die de Franse koning ondervindt. Hierna volgt de wending, als Lodewijk suggereert macht te hebben over al zijn tegenstanders (r. 12-14). Hun verzet tegen diens opmars door Europa in 1672 is zinloos, want hij heeft zelfs de macht om de zon te controleren.

Omdat de tekst van het sonnet niet los gezien mag worden van de prent op de titelpagina, heb ik het sonnet tot hoofdtypekst bestempeld. Toch vervult deze hoofdtypekst niet de verwachte retorische functie van *narratio* en *argumentatio*, omdat er niet echt sprake is van een compositorische dimensie. Hier is sprake van een verzamelpamflet waarin lofpoëzie op Lodewijk staat, naast enkele lofdichten op een tegenstander als Willem III (5-8). Door het hele pamflet vindt daarnaast beeldspraak plaats die de zon en de Franse koning met elkaar vergelijkt. Er is duidelijk bedoeld op divertissement. Het sonnet beoogt de persoon van Lodewijk XIV op imponerende wijze neer te zetten, in samenwerking met de prent op de voorpagina. Dat Lodewijk in zo'n gunstig daglicht wordt gesteld, zal reactie hebben opgeroepen in de stortvloed aan pamfletten over hem. Het sonnet bezit dan ook zeker een persuasieve functie, al is het nog maar de vraag of dat in het kader van het pamflet *Symbolum Regium* ook de bedoeling was. Die wijst namelijk veel meer in de richting van een diverterende functie.

Ook in Den Batavier, op het aenvaerden van het Kapiteinschap Generael der Vereenigde Nederlanden⁹⁴ uit 1672 is een sonnet hoofdtypekst omdat het hele pamflet slechts bestaat uit deze tekst. Auteur is de orangistische schilder, graveur, dichter en toneelschrijver Samuel van Hoogstraten (1627-1678).⁹⁵ Hij spreekt hier bij monde van 'den Batavier', de bijnaam die hij had overgehouden aan zijn lidmaatschap van een Nederlandse schildergroep tijdens

94 Kn. 9964.

95 Thissen 1994: 156-157.

zijn verblijf in Rome.⁹⁶ In dit lofdicht voor Willem III in de vorm van een Ronsardsonnet is hij dus zelf aan het woord.

Willem III wordt in het octaaf vergeleken met de antieke Romein Scipio:

Toen 't Puinsche [Carthaaqse] Heir [leger] vol trots den Tyber scheen te nad'ren,
Bezweek de Roomsche Jeught, verschrikt door dat gevaer,
Behalven Scipio: hy dwongh de gansche Schaer [menigte]
Te zweeren, goedt en bloedt te waegen met de Vad'ren.

5 Dus ziet Prins Willem 'tbloed ook in doorluchtige Ad'ren,
Gemoed als Scipio: men wort de geest gewaer
Van Willem, die den Staet beschoorde zoo veel Jaer;
Nu eeuwich door de Faem gevoert op goude rad'ren.

Voor-oud'ren Deugden zyn hem prikkels, om den Staet,
10 In't harrenas te Veldt, te Hoof met wyzen raet,
Kloekmoedigh voor te staen, te steunen 't land met stylen.

Men Sarr' de Leeuw nu niet, die met verheven borst,
En toegenepen [dichtgeknepen] Klauw, en 't Schilt van dezen Vorst,
Gereet staet om te slaen, met zeven scharpe Pylen.

Scipio was een Romein uit de tweede eeuw voor Christus die als legerleider een beslissende rol speelde in Spanje, maar vooral in de oorlog tegen Carthago en zijn beroemde aanvoerder Hannibal.⁹⁷ Van Hoogstraten beschrijft hoe Scipio in staat was eerst het Romeinse volk te verenigen en het vervolgens aan te vuren in de strijd tegen de Carthagers die Rome steeds serieuzer bedreigden (r. 1-4). Hannibal was met zijn troepen tot diep in Italië doorgedrongen, en de moed van Scipio stak schril af bij de angstige houding van de overige Romeinen. In het tweede kwatrijn wordt de vergelijking met Willem III getrokken. Van Hoogstraten ziet in het optreden van Willem III namelijk dezelfde 'geest' (r. 6) als die van Scipio en meent dat er door Willems 'doorluchtige Ad'ren' (r. 5) hetzelfde soort bloed stroomt. In de eerste terzine stelt Van Hoogstraten dat Willem III de staat met daad en woord steunt, precies zoals Scipio gedaan had (r. 9-11). Scipio verdwijnt naarmate het sonnet vordert naar de achtergrond ten gunste van Willem III. Door de laatste te vergelijken met Scipio doet Van Hoogstraten meteen een voorspelling: de Republiek zal de oorlog winnen, Scipio heeft Carthago immers ook overwonnen. Van Hoogstraten zegt in zijn conclusie dat het beter is Nederland (de leeuw) nu niet uit te dagen omdat het met deze aanvoerder (het schild is Willem III) gereed staat terug te slaan (r. 12-14). Met zeven pijlen maar liefst (r. 14), wat verwijst naar een gangbare vergelijking van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden met een pijlenbos. Iedere pijl staat voor een gewest, de pijlenbundel suggereert eenheid en kracht.

In Den Batavier, op het aenvaerden van het Kapiteinschap Generael der Vereenigde Nederlanden wordt gebruik gemaakt van dezelfde tactieken ter verheerlijking van de prins als in de

⁹⁶ Brusati 1995: 74-75.

⁹⁷ Moormann & Uitterhoeve 1989: 195-196.

Boeren-litanie in de gedichten op admiraal Van Heemskerck. Er wordt gehamerd op de combinatie van heldenmoed en opoffering, dit alles in pathetische bewoordingen en stijl. Het sonnet is een typisch voorbeeld van gelegenheidslyriek waarin de *laus benadrukt* wordt die de held verdient. Het sonnet fungeert dus persuasief, iets wat onderstreept wordt door de slotregels die de strijdbaarheid van het Nederlandse volk moeten opwekken (r. 12-14).

Van Hoogstraten jubelde in het vorige pamflet over de verheffing van de prins van Oranje. Diens voornaamste tegenstanders, de gebroeders De Witt, vonden niet veel later op gruwelijke wijze de dood. Het pamflet *Sonnet op de Doot van Mr. Kornelis en Iohan de Wit*⁹⁸ uit 1672 gaat hier nader op in. Het bevat drie teksten: het titelgedicht, en twee kleine gedichtjes over leven en dood van de vermoorde broers. In het 'Sonnet op de Doot van Mr. Kornelis en Iohan de Wit' werkt de anonieme auteur net als Van Hoogstraten in het vorige pamflet een parallel uit tussen de klassieke oudheid en het zeventiende-eeuwse Nederland: de moord op Julius Caesar door Cassius en Brutus wordt vergeleken met de moord op de gebroeders De Witt door het Haagse gepeupel:

De Keyser Julius wist Rome Voogt te maecken,
Te Water en te Landt, sich selven van den Raedt:
Twee Helden Kassius en Brutus, sulck een smaet
Verkropten, tot zy hem op 't Kapitoel deurstaecken.

5 Het Vrye Neerlandt zachm' in volle voorspoet bleacken,
Met Zeege-weelde aen Zee, aen zouwt en zoete stroom
Tot dat de Witten t' landt, als met gebit en toom,
Zoo menden, dat het stondt wel haest ten val te raecken.

Dit speet elck Burger, hoeft voor hoeft had schae geleen,
10 En 't uitterste bederf hing over 't algemeen.
Zyn Brute en Kassius al d'Eeuwen deur geprezen,

Om 't stutten van 't geweld van Caezars Dwinglandy?
Het dooden van die geen, die 't Landt in slaeverny
Vervoerden, zal dan oock aen 'tvolck geoorloft wezen.

De auteur volgde bij het schrijven de voorschriften voor een sonnet in grote lijnen. De meeste aandacht wordt in dit sonnet gegeven aan de geloofwaardigheid van de opgezette parallel tussen de moord op Julius Caesar en op Cornelis en Johan de Witt.

Julius Caesar kende in pamfletten al een eeuw lang een zekere populariteit.⁹⁹ Hij krijgt hier in eerste instantie een positieve omschrijving vanwege het feit dat hij het Romeinse Rijk de opperste heerschappij ter land en ter zee schonk (r. 1-2). Hierin horen we de echo van de stereotiepe voorstelling van de broers De Witt. Cornelis werd be-

98 Kn. 10422.

99 Geurts 1956: 268-279.

roemd door zijn rol bij Chatham, waar een Nederlandse vloot onder zijn leiding de Engelse vloot wist te verrassen. Ondertussen had Johan in Den Haag de teugels stevig in handen. De toevoeging dat Caesar ook 'den Raedt' (r. 2), de Senaat, voor zich wist te winnen, suggereert al iets wat verderop in het sonnet geëxpliciteerd zal worden: Caesar was een dictator. Cassius en Brutus, de moordenaars van de Romeinse aanvoerder, worden geïntroduceerd als 'Twee Helden' (r. 3) die pas toen zij tot het uiterste getergd waren overgingen tot het plegen van geweld. De beeldvorming van Caesar als een tiran tegen wie opstand gerechtvaardigd was, was al populair in pamfletten aan het eind van de zestiende eeuw. In deze pamfletten werd Brutus een geuzennaam.¹⁰⁰

Door het gehele sonnet speelt de tegenstelling tussen vrijheid en gebondenheid. In de tweede strofe wordt hier een begin mee gemaakt, wanneer uitgelegd wordt hoe de vrije Republiek (r. 5) op een verkeerde manier door de De Witten geleid wordt. De auteur vergelijkt hun bewind met het mennen van een paard: de De Witten hanteerden het 'gebit en toom' (r. 7) zodanig dat ze het land te gronde richtten. Eerder kreeg Caesar al een sneer over zijn beleid; in de laatste strofe wordt duidelijk dat Caesars beleid gekarakteriseerd wordt als 'Dwinglandy' (r. 12). De stelling dat zowel Rome als de Nederlanden gecontroleerd werden door dictatoriale machten is hiermee voor de auteur genoeg uitgewerkt.

Het tweede dat de auteur wil bewijzen voordat hij met een algemenerende conclusie kan komen, is dat beide moorden terecht waren. Cassius' en Brutus' motivatie was dat Caesar door de controle die hij op de Senaat uitoefende geen ruimte liet aan anderen, en dat zijn dwingelandij bovendien nog eens gepaard ging met geweld (r. 12). Hoewel dit argument niet uitgewerkt wordt, is het ook een verwijt aan de gebroeders De Witt. De auteur richt zijn pijlen verder op het verval van de Nederlanden in 1672. De tweede strofe stelt dat alles voortvarend verliep, totdat de De Witten de teugels in handen kregen. Hun leiderschap berokkende schade aan iedere burger, en in deze stelling schuilt de rechtmatigheid van de moord. De derde strofe is geheel gewijd aan het uitwerken van de gedachte dat iedere Nederlander schade leed door het beleid van de De Witten; in dat kader vallen de volgende formuleringen op: 'elck Burger', 'hoofd voor hoofd' (r. 9) en 'over 't algemeen' (r. 10).

De auteur heeft een parallel opgezet tussen de moord op Caesar en op de gebroeders De Witt. Zijn stelling luidt dat een volk in slavernij degenen die daaraan schuld hebben mag doden. Deze stelling in regel 13 en 14 wordt voorafgegaan door de retorische vraag (*interrogatio*) 'Zyn Brute en Kassius al d'Eeuwen deur geprezen, / Om 't stutten van 't gewelt van Caezars Dwinglandy?' (r. 11-12). Deze vraag dient na het voorgaande bevestigend beantwoord te worden, waaruit volgt dat Cassius en Brutus een voorbeeld zijn voor het Nederlandse volk. Daarmee wijkt de auteur van dit sonnet dus niet af van het geluid wat reeds in de zestiende eeuw te horen was. Er zijn echter ook voorbeelden van zeventiende-eeuwse poëzie en toneelstukken waarin zowel Caesar als zijn moordenaars negatief worden beoordeeld.¹⁰¹

Het 'Sonnet op de Doot van Mr. Kornelis en Iohan de Wit' wordt gevolgd door twee

¹⁰⁰ Geurts 1956: 194.

¹⁰¹ Zie bijvoorbeeld Grootes 2002 en Meijer Drees 1989: 146-147.

korte teksten, getiteld 'Vergeleken met Phaëton en Ikarus'¹⁰² en 'Een ander Voorbeeld'. Beide gedichtjes hebben het karakter van een exempel, waarin opnieuw de contemporaine zeventiende-eeuwse situatie vergeleken wordt met voorbeelden uit de klassieke oudheid. De broers worden geportretteerd als hoogmoedig en overmoedig, en bovendien vooral uit op uitbreiding van hun persoonlijke macht. De twee korte gedichtjes herhalen feitelijk wat in de hoofdtekst al geponeerd werd. Als zodanig fungeren ze peroratief: ze zijn zijn een kort, fel nawoord waarin nog even flink op het gemoed wordt gewerkt.

Het 'Sonnet op de Doot van Mr. Kornelis en Iohan de Wit' heeft een polemische functie. Beide broers waren reeds vermoord, en het pamflet past binnen een hausse aan pamfletten die de moord op diverse manieren probeerden te rechtvaardigen (*Het Geding ofte Proces der Geesten*, van Mr. Kornelis en Iohan de Wit bijvoorbeeld maakte daar ook deel van uit). Alledrie de teksten in het *Sonnet op de Doot van Mr. Kornelis en Iohan de Wit* bulken van de vergelijkingen en verwijzingen naar de klassieke oudheid. Deze diverterende componenten staan echter in dienst van de polemieck.

Pamfletten met sonnetten als hoofdtekst komen opvallend genoeg vooral uit 1672. Hoewel de sonnetten hoofdtekst zijn, bleek het zelden mogelijk ook de gangbare retorische functie van *narratio* en *argumentatio* daaraan te koppelen. De beperkte omvang van het sonnet zal daar debet aan zijn. Bij het bepalen van de affectieve functie van hoofdtekst-sonnetten komt telkens weer de spanning tussen het diverterende element van de poëtische vormgeving en de scherpte van de inhoudelijke teneur naar voren. Juist omdat het sonnet een genre was met veel vaste regels en uitnodigde tot het invlechten van stijlfiguren zoals accurate maar beknopte vergelijkingen met de klassieke oudheid, personificaties en andere beeldspraak, bevatten sonnetten ook in pamfletten geregeld diverterende elementen. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de gelegenheidslyriek van Van Hoogstraten uit 1672, maar ook in het *Sonnet op de Doot van Mr. Kornelis en Iohan de Wit*. Toch kon aan deze sonnetten elke keer weer een persuasieve of polemische functie toegekend worden. Stijlmiddelen en rijmvormen stonden in dienst van expliciete stellingname en morele instructie aan de lezer.

CONCLUSIES

Nu de 35 pamfletten met sonnetten uit mijn corpus gekarakteriseerd zijn naar vorm, inhoud en functies, zal ik voor dit genre een aantal algemene lijnen laten zien die hieruit naar voren komen en daarop mijn conclusies voor dit hoofdstuk baseren.

In de onderzochte pamfletten komen geen Petrarca- of Shakespearesonnetten voor, maar enkel sonnetten van het Ronsardtype en direct daarvan afgeleide vormen. Behalve door vijf rijmklanken wordt dit type gekenmerkt door verzen van twaalf of dertien lettergrepen (alexandrijnen) met eventueel halverwege de regel een cesuur. Maar liefst

102 Ook te vinden in Kn. 10414, *Den Val van de Witten*.

negentien sonnetten of klinkdichten kennen een van de vereiste rijmschema's *abba abba ccd eed* of *abba abba ccd ede*. Ook de dertien sonnetten met afwijkend rijmschema zijn van het Ronsardtype: twee hebben net als het Ronsard-type vijf rijmklanken, twee sonnetten hebben er vier, acht sonnetten hebben er zes en één sonnet heeft er zelfs zeven.¹⁰³ Dit laatste gedicht, het Clinck-dicht van de *Somer en de Winter* (1672), is een apart geval: elke regel is in twee delen gesplitst, wat bij lezing in alexandrijnen veertien sonnetregels oplevert. Naarmate de zeventiende eeuw vorderde, gingen de sonnetten in pamfletten wel steeds beter aan de eisen van het Ronsardtype voldoen.

In het algemeen wordt er niet alleen een onderscheid gemaakt tussen sonnetten op basis van hun vormkenmerken, maar ook op inhoudelijke gronden. Reeds in de Boerenlitanie waren alle sonnetten te scharen in de epigrammatische categorie: sonnetten met een wijze les, een vriendschapsbetuiging, of zelfs een hekeldicht. Dit geldt voor alle onderzochte sonnetten; de andere categorieën, het petrarkistische liefdessonnet en het verslaggevende sonnet, komen in mijn corpus niet voor. Maar wanneer de sonnetten van 1600 en eerder erbij genomen worden, zien we dat in *Nassous bedrijf seer klaar*¹⁰⁴ louter sonnetten staan van het verslaggevende type, waarin verhaald wordt van de prestaties van Maurits tijdens zijn veldtocht in 1600. De conclusie is gerechtvaardigd dat in pamfletten sonnetten van het petrarkistische type niet of nauwelijks, verslaggevende soms en epigrammatische het meest voorkomen. Dit hangt natuurlijk samen met de functie van het medium pamflet. Het richtte zich op de actualiteit en vertelde de gebeurtenissen van de dag, vaak met een krachtig commentaar. Er was in pamfletten dus geen plaats voor de lyrische kanten van het sonnet, maar wel voor de rationele, redenerende aspecten.

Hoewel het sonnet steeds beter aan de vormtechnische eisen ging voldoen, kent het in mijn corpus een dalende populariteit. Verreweg het grootste aantal dateert uit de vroege zeventiende eeuw; uit 1672 zijn maar drie pamfletten met sonnetten overgeleverd, die ook nog eens alledrie hoofdtekst zijn. Dit is een teken dat het genre aan populariteit en moderniteit had ingeboet. Juist op een moment dat de pamfletproductie een hoge piek had, valt het aantal sonnetten sterk terug. Hoe verder de eeuw vordert, hoe minder variatie er optreedt in het gebruik van sonnetten in pamfletten. Het sonnet was dus, toen het eenmaal aangepast was aan de strenge literaire regels, blijkbaar minder aantrekkelijk voor pamfletschrijvers.

Sonnetten staan in pamfletten zowel vóór als na de hoofdtekst, en in enkele gevallen zijn ze zelfs de hoofdtekst. Deze laatste groep is het kleinst, waarschijnlijk maakte het beperkte aantal beschikbare versregels het genre minder aantrekkelijk om als hoofdtekst te dienen. Binnen sonnetten zelf is slechts zelden plaats voor een retorische opbouw met *exordium*, *narratio*, *argumentatio* en *peroratio*, omdat het genre daarvoor simpelweg te beknopt is. Dat verhinderde evenwel niet het gebruik van affectieve retorische technieken en stijlmiddelen.

¹⁰³ De 44 sonnetten uit de jaren vóór mijn corpus veranderen niets aan dit beeld.

¹⁰⁴ Kn. 1139.

Sonnetten met een exordiale functie vallen uiteen in twee groepen. Het eenvoudigst te onderscheiden zijn de sonnetten die functioneren als drempeldichten zoals die in de zeventiende eeuw veel voorkwamen. Het betreft gelegenheidsgedichten die de lof van de auteur bezingen en het werk dat volgt aanprijzen en op deze manier de auteur autoriteit verlenen in zijn visie op de gebeurtenissen zoals hij die in de hoofdtekst geeft. Voorbeelden hiervan zijn de sonnetten in het *Vreeds-Triumph-gedicht* (1609) en het sonnet van Abraham de Koning in het *Journal* (1618) van Willem Schouten. Het tweede type wordt gevormd door sonnetten die in een nauwer verband staan met de teksten die erop volgen, deze inleiden of de boodschap voorbereiden. De exordiale functie van het sonnet in pamfletten vertoont veel overeenkomsten met die van de proloog in een drama, die het gegeven, de personages en de omstandigheden van het werk situeerde. Een proloog bevatte dikwijls een aansporing (*invocatio*) tot het publiek, die gepaard ging met *pathos*. De overeenkomsten met de klinkdichten uit bijvoorbeeld de *Boeren-litanie* zijn legio: ze beogen de lezer in te leiden in het onderwerp van de hoofdtekst, maar hebben ook een op zichzelf staande redenering en dikwijls morele instructie voor de lezer. Dit type exordiale sonnetten fungeerde dan ook regelmatig persuasief, zoals de openings-sonnetten van de *Boeren-litanie*, van de *Claghte vanden Cloecken Soldaet, ende vanden Poltron*: als ook een *Disput vanden Soldaet ende Boer* (1607) en van *Clachte ende Vertroostinghe over het Christelick overlijden van den seer Godt-vruchtigen ende Wel-geleerden Ioannes Hallius* (1619). In een enkel geval fungeerde zo'n openingssonnet ook polemisch, zoals één van de sonnetten in de pamflettenstrijd rondom Cornelis Boomgaert uit 1618.

Sonnetten ná de hoofdtekst komen voor in mijn corpus, maar ze fungeren lang niet altijd peroratief. Ook peroratieve sonnetten vallen uiteen in twee groepen. Sonnetten als die in de *Boeren-litanie* bevatten een slotsom, het zijn gedichten waarin de argumentatie van de hoofdtekst herhaald wordt in meer algemene bewoordingen. De tweede manier waarop peroratieve sonnetten fungeren, lijkt meer op een nawoord zoals het slotsonnet in het *Vreeds-Triumph-gedicht*, waarin nog even flink op het gemoed van de lezer wordt gewerkt. Ook bij deze peroratieve sonnetten is doorgaans sprake van een persuasieve inslag: er wordt stelling genomen in een actueel vraagstuk en de lezer krijgt dikwijls expliciete instructie mee.

Relatief neutrale sonnetten in pamfletten bestaan wel, maar in mijn corpus kom ik ze niet tegen. De persuasieve functie keert regelmatig terug binnen de groep sonnetten die zich in een staart aan poëzie achter de hoofdtekst bevinden. Het betreft dan zelden zeer felle poëzie, maar eerder traditionele gelegenheidslyriek waarin de lof van een beroemd persoon wordt bezongen of de waarde van een belangrijke gebeurtenis getoetst wordt. Voorbeelden van deze lyriek zijn onder meer de sonnetten op Heemskerck in de *Boeren-litanie*, maar ook het sonnet op het bestand in *Codicille van de Nederlandsche Oorloghe* (1609). De toon daarvan is bepaald niet neutraal: door strategisch gekozen vergelijkingen en specifieke instructie wordt de lezer een mening opgedrongen.

De polemische functie van sonnetten in pamfletten blijft beperkt tot het sonnet op de Jezuiten in de *Boeren-litanie*, één van de exordiale sonnetten in een pamflet over de kwestie-Boomgaert en het sonnet uit 1672 over de moord op de gebroeders De Witt. Deze sonnetten maken deel uit van een actuele discussie en reageren op eerder verkon-

digde standpunten hierover. Met retorische vragen, uitgebreide blaamtopiek, beschuldigende vergelijkingen tussen de zeventiende-eeuwse personen en slechteriken uit de klassieke oudheid en stevige *ad hominem*-argumentatie leverden de schrijvers een bijdrage aan het publieke debat.

De diverterende functie van sonnetten in pamfletten blijft enigszins op de achtergrond. Sonnetten in een staart aan dichtwerk hebben meestal geen diverterende maar eerder een persuasieve functie. In pamfletten als *Clinck-ghedicht vande Winter ende Somer* (1672) of *Symbolum Regium* (1672) is duidelijk sprake van poëzie die ook aandacht voor zichzelf opeist door vele en ingewikkelde rijmtechnieken, uitgesponnen metaforiek en een uitgesproken literair vormgegeven compositie, maar doorgaans staan retoriek en beeldspraak in dienst van het persuasieve danwel polemische karakter van het gedicht.

Sonnetten in pamfletten zijn dus zelden staaltjes van poëtische techniek. De auteurs zoeken een middel om kort hun boodschap te brengen, maar blijken meestal niet in staat of niet geïnteresseerd in de productie van verfijnde taalbouwsels. Het sonnet heeft vaak wel de persuasieve functie van het versterken van de boodschap van de hoofdtekst, die het in een enkel geval zelf is. Evenmin als de poëtische techniek op de millimeter was de verfijnde rangschikking van de teksten binnen een pamflet een brandend aandachtspunt. Doorgaans werden teksten rondom een bepaald thema gegroepeerd. Wel valt op dat het sonnet goed bruikbaar was als inleiding op de thematiek en in iets mindere mate als kernachtige samenvatting achteraf. In het volgende hoofdstuk ga ik na hoe dit voor het lied in pamfletten zit.

Pamfletten met liederen

‘Koop Brillen, koop brillen, koop brillen’, is de stokregel van het lied van Brilleman in *Brillen voor alderhande gesichten*.¹ Deze boodschap krijgt extra kracht door de vormgeving: de melodie en de herhaling van klanken en woorden, elementen die voor liederen wezenlijk zijn – ook in pamfletten. Liederer spraken tot de verbeelding, zeker als rondreizende zangers en marskramers ze ten gehore brachten om de verkoop van hun waar te stimuleren.² Sommige pamfletten kondigen op de titelpagina dan ook enthousiasmerend aan dat er iets te zingen valt.³ Menige prent toont liedjeszangers die losse vellen verkochten en veel liedjes die in liedboekjes verzameld zijn, zullen ooit gecirculeerd hebben op losse blaadjes.⁴

Het lied is een effectief poëtisch middel, zoals de dialoog tussen de allegorische personages Mensch en Armveracht Mensch in het *Droom-gesicht*⁵ uit 1607 illustreert. Eerst zingen ze samen psalm 103 en vervolgens vertelt Armveracht Mensch:⁶

AV: Ic hebbe voor 8 of 10 dagen, van de singers die op straet singen, een blat liedekens gekocht, daerop is een Liedeken, daer in had ic doen [toen] lust, om dattet op 3 verscheyden wel-luydende voysen [melodieën] wert gesangen, maer nu begin ick, te dencken op zijn inhoud ende zin (die ick doen als maer [slechts] omt gheluijt singhende niet en verstond) te mercken, dat het stichtelijck is, ende rechts dient ten propooste [doel], ick salt krijgen. Siet daer ick bid u l., laet ons dat noch eens t’samen singen, want ick’t nu met beter verstant, lust, ende smaeck, als voor-heen geschiet is sal doen, ende bidde u l. mij niet qualijck af te nemen, dat ick u l. dus lang ophoudt.

[...]

M: Nu op welck voyse singdijt liefst, op den stem des 130 psalms of nae geluyt van ‘Wilhelmus van Nassouwe’. Of op den voys van: ‘Van Lief te zyn verscheyden’.

AV: T’gelt mij gelijcke veel.

M: Mij oock, ick salt dan aenvangen te zingen een-toonich met dat ‘Van Lief te zyn verscheyden’.

1 Kn. 10327.

2 Zie bijvoorbeeld Grijp 2004.

3 Visser 1993: 166; Grijp 1992b: 346.

4 Grijp 1992b: 355–356.

5 Kn. 1408.

6 Cursivering van mij.

Hier komen al enkele aspecten van het genre dat in dit hoofdstuk centraal zal staan naar voren: de variabele vormgeving, de uitvoeringsmogelijkheden en de commerciële attractiviteit.

Liederen vormen een veel ouder en diverser genre dan het sonnet. Ik beperk me hier tot een beknopte weergave van de geschiedenis en de factoren waarmee voor het lied in de zeventiende-eeuwse Republiek rekening moet worden gehouden. Voor liederen bestonden meerdere publicatiemedia: eenvoudig uitgevoerde goedkope liedboekjes, luxere dure liedboeken en pamfletten. Al in de zestiende eeuw verschenen er vele wereldlijke en geestelijke liedboeken. De bekendste vertegenwoordigers hiervan zijn het *Antwerps liedboek* en het *Devoot ende profitelijck boecxken*, beide van rond 1540. In diezelfde periode verschenen ook de *Souterliedekens*, de eerste Nederlandstalige psalmberijmingen op wereldlijke melodieën. In de vroegste jaren van de Nederlandse opstand vonden geuzenliedboekjes met strijdliederen gretig aftrek onder de Nederlandse bevolking. Liedjes vormden een effectief middel om propagandistische doeleinden te verwezenlijken. Immers, veel mensen waren analfabeet en door een boodschap in liedvorm te verpakken, was de kans groter dat tekst en boodschap bij de luisteraars bleven hangen.⁷ Juist daarom konden in deze vroege periode van de opstand liedboekjes met dergelijke liederen zich in een grote populariteit verheugen. Ook in pamfletten, die vaak eveneens dicht op de actualiteit zitten, komen veel liederen voor. Eén van de vragen is dan ook in welke mate ze daar een propagandistische functie hebben.

Maar de geschiedenis van het lied bleef in de zeventiende eeuw niet beperkt tot populaire vormen, er waren ook ontwikkelingen die het lied in een elitairder context plaatsten. Vanaf het eind van de zestiende eeuw werd het lied verheven tot kunstvorm, mede onder invloed van de Italiaanse en Franse liedboeken die de Nederlanden in die tijd overspoelden. Schrijvers als Hooft en Bredero volgden vooral de Franse traditie na. Men kan gerust stellen dat het lied als kunstvorm in de vroege zeventiende eeuw in de mode was. Dan komt er ook een nieuw soort liedboek op de markt: nieuwe poëzie in luxueuze uitgaven die inspeelden op de vraag (volgend op de gecreëerde behoefte) van de rijke (Hollandse) jeugd.⁸ Terwijl de luxueuze edities in de mode waren, bleven de goedkopere, ouderwetse, liedboekjes gewoon bestaan; ze werden feitelijk zelfs frequenter herdrukt dan hun duurdere broertjes.⁹ Vanaf 1620 kwam een derde type op de markt: het lokale liedboekje.

Om redenen die moeilijk te achterhalen zijn, raakte de artistieke uitdaging van het lied vanaf 1625 blijkbaar uit de mode, dat wil zeggen in de zogenaamde 'hoge cultuur'. Liedboekjes werden namelijk nog altijd in groten getale gedrukt.¹⁰ Ook in pamfletten blijft het lied langer populair. Desalniettemin mag het effect van de geringe aandacht van grote schrijvers voor het genre niet onderschat worden.

⁷ Visser 1993: 169.

⁸ Zie F. Matters inleiding bij Bredero 1979: 18–19.

⁹ Grootes 1987: 86.

¹⁰ Grijp 2001: 252–253.

Liederen vormden dus een oud en divers genre en werden gemaakt door dichters van allerlei allooi. Maar om wat voor teksten gaat het precies? Anders dan het sonnet is het lied een minder vastomlijnd genre. Bij mijn selectie heb ik gebruik gemaakt van de criteria zoals die door Louis Grijp omschreven zijn.¹¹ Grijp neemt als basis dat een lied een zingbare, strofische tekst is, die zich vaak via uiterlijke kenmerken (attributen) als zodanig afficheert. De voornaamste attributen zijn muzieknotatie, wijsaanduiding en benaming. Deze attributen zijn echter niet altijd aanwezig en dan moet interne of externe evidentie identificatie mogelijk maken. Bij interne evidentie zijn strofenvorm, rijmschema, metrum en herhaling belangrijke criteria; bij externe evidentie gaat het om identificatie op grond van informatie uit andere tekstuele bronnen. Grijp heeft een uitgebreide en verfijnde methode ontwikkeld om bij veronderstelde liedteksten melodieën op te sporen, de zogenaamde liederenbank.¹² Mijn doel was vooral liederen te selecteren die voor de zeventiende-eeuwse lezer direct als zodanig herkenbaar waren. Daarom heb ik zoveel mogelijk met behulp van Grijps attributieve criterium uit Knuttels pamflettencatalogus de pamfletten met liederen gefilterd. Ik beschouw een tekst als lied als er 'lied', 'liederen', 'deun' of iets dergelijks boven staat en ook als er een wijsaanduiding opgenomen is.¹³ Tevens heb ik teksten opgenomen die aangekondigd worden via de van het toneel afkomstige 'cantat-formule': in een tekst wordt gerefereerd aan zang of muziek, hetzij voorafgaand aan de gezongen passage of daarin vervat.¹⁴ Omdat deze methode al meer dan genoeg materiaal opleverde, heb ik mijn zoektocht niet uitgebreid met gevallen die alleen via interne of externe evidentie op te sporen waren. Het ging mij immers niet om een zo volledige mogelijke inventarisatie van het liedaan-

11 Grijp 1991: 41-45. Ook J. Smelik publiceerde een overzichtstudie naar liedcultuur en het muziekleven in de Noordelijke Nederlanden: Smelik 1993. Grijp bestrijkt echter ook de periode ná 1650, waar Smeliks studie eindigt. Bovendien heeft Grijp een grote stempel op het discours rondom het lied gedrukt, vandaar dat ik grotendeels uitga van zijn bevindingen.

12 <http://www.meertens.knaw.nl/meertensnet/wdb.php?url=/databanken/lied.html> (29-12-2005)

13 Bij aanduidingen als 'zangh' vraag ik mij wel af of deze teksten steeds daadwerkelijk zingbaar waren. Een dergelijke benaming staat dikwijls boven teksten zonder liedattributen, een duidelijke strofe-indeling of herhalingen. Grijp schaaft ze zonder meer bij de liederen. In sommige gevallen schreven auteurs namelijk gedichten zonder er een specifieke melodie bij in het hoofd te hebben en gingen er vanuit dat de door hen aangeleverde strofen eenvoudig op nieuw te componeren melodieën te zetten waren (zie de bijdrage van Grijp over melodieën in *Granida* in Hooft 1998: 19-22). Spies betoogde dat er een omslag heeft plaatsgevonden van een zang- naar een leescultuur (Spies 1987: 89-109) en suggereerde dat teksten – ondanks een benaming die verwijst naar een zangtekst – vanaf 1625-1650 niet meer per se bedoeld waren om te zingen. Grijp laat zien dat deze veronderstelde omslag niet heeft plaatsgevonden (Grijp 2001). Bij twijfel over de zingbaarheid heb ik de betreffende tekst niet in de analyse betrokken (het gaat om teksten in 't Nassousche Mey-Kransken (Kn. 2749), Der Arminianen Troost (Kn. 2987), de Christelijke Betrachtinghe Des lijdens Christi (Kn. 2997), de Veersche Vreughde-Galm en Zege-wensch (Kn. 9966), Veel Honden was de Haes sijn Doodt (Kn. 9977), de Aanspraak aan alle Voorstanders der Vryheit van de Verenigde Nederlanden (Kn. 10027), 't Vermogen Van den ronden God, in de zaken des Oorlogs (Kn. 10306), de Ontknoopinghe vanden Valstrick Van syn Hoogheydt Den Heere Prince van Orangie (Kn. 10354), De Haeghe Anatomie (Kn. 10403), Het Groote Witte Moort-Toneel (Kn. 10447), de Wonderlijke staatkundige Droomen en Gesichten (Kn. 10494), de Lyck-tranen (Kn. 10514), het Loff van eenige Nieuwe Kalver-baasen (Kn. 10537), de Roskam Op de Vier sinneloose Ambassadeurs (Kn. 10552a), en De loffelycke Wonder-daden Gods (Kn. 10639)). Wel heb ik de 'zang/tegenzang/zang'-reeksen opgenomen vanwege hun gelijkenis met de koren en reien in het toneel, die doorgaans wel gezongen werden (Van Gemert 1990: 125; Grijp 1991: 155-156; zie ook Grijps analyse van de zingbaarheid van passages uit P.C. Hoofts *Granida*, Hooft 1998: 19-22).

14 Grijp & Meeus 1996: 123. Grijp & Meeus benadrukken overigens dat het in het algemeen een moeilijk probleem blijft om te bepalen of een tekst al dan niet gezongen werd (Grijp & Meeus: 122). Binnen mijn onderzoek is de dubbele betekenis van 'zingen' in enkele gevallen problematisch. Het *WNT* geeft als betekenis van 'zingen' ook 'dichten'. Ik heb me in mijn onderzoek willen beperken tot de evident zingbare passages.

deel in pamfletten. In een enkel geval heb ik gebruik gemaakt van interne evidentie.

Het aandeel van de pamfletten met liederen in mijn corpus is na mijn selectie op evidente zingbaarheid als volgt verdeeld over de verschillende jaren:

Tabel 8 Aantal pamfletten met liederen

1607-1609	32	waarvan 2 doublures
1618-1619	27	waarvan 6 doublures
1646-1648	14	waarvan 0 doublures
1672	31	waarvan 18 doublures
totaal	104	waarvan 26 doublures

In de 104 pamfletten uit mijn onderzoekscorpus komen 144 liederen voor:

Tabel 9 Aantal liederen in pamfletten

1607-1609	42
1618-1619	37
1646-1648	22
1672	43
totaal	144

Op het eerste gezicht lijkt het aandeel van het lied aan het begin en eind van de zeventiende eeuw gelijk te zijn, na een daling in de tussenperiode, maar tabel 8 laat niet duidelijk zien dat het absolute aantal nieuwe pamfletten met liederen gedurende de zeventiende eeuw drastisch afneemt. Maar liefst achttien pamfletten uit 1672 zijn variante drukken van dezelfde titel, zodat de absolute daling zich voortzet van ongeveer dertig pamfletten per ijkperiode in de vroege zeventiende eeuw naar dertien 'nieuwe' uitgaven. De daling is zeer zeker ook relatief. De productie van pamfletten nam gedurende de zeventiende eeuw immers een geweldige vlucht, met 1672 als hoogste piek.¹⁵ Het aantal pamfletten met liederen nam echter af. Dezelfde teruggang zagen we in hoofdstuk 3 bij pamfletten met sonnetten. Als er in de loop van de zeventiende eeuw liederen in pamfletten voorkomen, dan staan ze doorgaans temidden van andere teksten of zijn ze geïntegreerd in een lange prozatekst. In tabel 9 herkennen we logischerwijs de afname in liedproductie van tabel 8.

De verklaring voor de afname van de populariteit van het lied in pamfletten is volgens mij tweeledig: ten eerste kreeg het pamflet met liederen concurrentie van een ander medium en daarnaast raakte het lied als genre langzaam uit de mode. Aan de concurrentie met een ander medium, waardoor het pamflet langzamerhand niet meer het meest geschikte podium bleek voor het publiceren van liederen, moet volgens mij het meeste belang worden gehecht. Ik doel op het (lokale) liedboek. Behalve de dure en luxe uitgaven van bijvoorbeeld het *Boertigh, amoureuus, en aendachtigh groot lied-boeck* (1622) van Bredero, bestonden er reeds goedkopere en handzamere liedboekjes voor het gebruik

¹⁵ Van Otegem 2001: 57.

in gezelschap. Deze hielden bij het verschijnen van de luxe-edities natuurlijk niet op te bestaan: het populaire lied bleef.¹⁶ Vanaf ongeveer 1620 zien we de opkomst van de zogenaamde lokale liedboekjes, waarin ongeveer dezelfde liedgenres opgenomen waren als in pamfletten, hoewel het zwaartepunt eerder op liefdeslyriek dan op geuzenliederen lag.¹⁷ De combinatie van de bestaande liedboekjes en de lokale liedboekjes maakte op een gegeven moment het lied in pamfletten minder lucratief. Deze liedboekjes vielen net als het pamflet in de categorie goedkoop en populair drukwerk, samen met bijvoorbeeld almanakken, schoolboekjes en pamfletten.¹⁸ Pamfletten met liederen en de (lokale) liedboekjes vormden vergelijkbare podia. Net als bij de pamfletten met liederen (maar ook met andere literaire vormen) wekken de meeste lokale liedboekjes de indruk het product te zijn van de lokale rederijkerskamer of andere plaatselijke dichters.¹⁹ Ik heb de indruk dat na 1620 schrijvers hun liederen eerder in (lokale) liedboekjes dan pamfletten publiceerden.

Voordat ik overga tot de typering van het corpus, bespreek ik een aantal algemene elementen uit het liedgenre: eerst de kwestie van de titelaanduidingen, vervolgens de melodiekeuze en de rol van contrafactuur.

Doorgaans onderscheidt men naar hun ontstaan volksliederen en cultuurliederen en naar de stof die ze behandelen geestelijke en wereldlijke liederen. Daarbinnen bestaat een heel veld aan inhoudelijke toespitsingen: boertige liederen, natuurlieder, drinkliederen, kinderliedjes, geuzenliederen, historielieder, ambachtsliederen, gelegenhedslieder, amoureuze liederen en daarbij ook nog allerlei ‘officieuze’ genres als het bedelied, het triomflied, het meilied en het vredeslied.²⁰ Zoals ik eerder aangaf, kan identificatie als lied onder meer plaatsvinden als er een aanduiding bij staat die in deze richting wijst. Daarbij hanteer ik het onderscheid dat Grijp maakt tussen titel en wijsaanduiding. Samen vormen deze twee elementen het zogenaamde opschrift, dat voortafgaat aan de eerste regel van het lied. De titel op zijn beurt heeft in principe betrekking op twee aspecten van het lied: de soort en het onderwerp.²¹ In het kort komt het erop neer dat in de titel *Een nieu Liedt vande Hollantsche Armade*²² ‘Een nieu Liedt’ de soort-aanduiding en ‘vande Hollantsche Armade’ het onderwerp van het lied is. In mijn corpus zijn er vele liederen die zich volgens dit stramien presenteren, maar er zijn ook liederen waarbij dat veel minder eenvoudig ligt. Een tekst als ‘Sapphoÿsche lier’ duidt op lyriek die mogelijk in liedvorm gegoten is, maar bij ‘beschrijvinghe’, ‘rommel-pot’, ‘tsamen sprekinghe’ of ‘verhael’ moet de verdere evidentie uitkomst bieden.

Bij de titelkwestie is voor mijn selectie vooral de aanduiding van het soort lied van belang. Al de verschillende ‘soortelijke’ benamingen zijn een typisch zeventiende-eeuws verschijnsel. Mede onder invloed van P.C. Hooft ontstond er een ware rage in het ver-

16 Grootes 1993: 205.

17 Grijp 1992a: 26–28.

18 Van Selm 1990: 108.

19 Grijp 1992a: 61.

20 Grijp 1992a: 64–65.

21 Grijp 1991: 150–154.

22 Kn. 1375a.

zinnen van aanduidingen die het neutrale ‘lied(eken)’ bij wijze van literair spel konden vervangen.²³ Ergens tussen 1619 en 1646 verdwijnt de term ‘lied(eken)’ dan ook nagenoeg uit de pamfletten. Uit de eerste twee perioden in mijn onderzoek heeft meer dan de helft de aanduiding ‘lied’ of ‘liedeken’; in de twee laatste perioden zijn deze benamingen op één hand te tellen. In deze perioden overheerst ‘zang’ of een afgeleide dan wel uitgebreide vorm hiervan. Deze zangen vertonen minder kenmerken van het lied: doorgaans gaat het om lange teksten zonder indeling in coupletten of refreinen die doen denken aan koor- of reipassages uit toneelteksten.

Grijp onderscheidt in het woud van liedtitels (waarbij het dus in feite niet om het onderwerp maar om het *soort* gaat) grofweg twee categorieën: typische liedtitels en titels die verwijzen naar andere literaire genres, maar die bij nader inzien wel degelijk gezongen dienen te worden.²⁴ In mijn corpus zijn beide groepen vertegenwoordigd. Tot de typische benamingen behoren bijvoorbeeld een ‘beclagh liedeken’, een ‘swanen-gezangh’ en een ‘brandewyns-deun’. Een bijzondere groep binnen deze categorie vormen de liederen met een titel die afgeleid is van een muziekinstrument: een ‘lierdicht’, een ‘rommel-pot’, een ‘Sapphoÿsche lier’ en een ‘trommelslach’. Het zal de lezer onmiddellijk duidelijk zijn geweest dat met een benaming als ‘trommelslach’ een lied als een trommelslag bedoeld werd. De ‘rommel-pot’ in *De Noortsche Rommel-pot*²⁵ uit 1607 stond in de bijbel omschreven als een soort kookpot (Jeremia 1:13). De schrijver maakt in dit liedje over de vijandschap tussen de diverse geloven ook veelvuldig gebruik van bijbelse verwijzingen. Tevens werd met ‘rommel-pot’ gedoeld op een goedkoop muziekinstrument, een pot bespannen met een varkensblaas waar een stok doorheen gestoken was, zodat een rommelend of brommend geluid gemaakt kon worden. Hiermee trokken armen zingend langs huizen om geld of andere gaven in te zamelen. Het lierdicht, ofwel de ‘ode’ is van oudsher een tekst die onder begeleiding van een lier werd voorgedragen. Al deze benamingen zijn duidelijk muziekgerelateerd, derhalve niet problematisch en waarschijnlijk typisch binnen het genre van het lied. Voor de benamingen ‘trommelslach’ en ‘rommel-pot’ dient opgemerkt te worden dat beide muziekinstrumenten slaginstrumenten zijn, instrumenten die opvallen en de aandacht trekken. Dergelijke instrumenten waren voor een pamfletauteur aantrekkelijk, met zijn pamflet had hij immers dikwijls hetzelfde doel voor ogen. Aanduidingen als ‘beschrijvinghe’, ‘tsamen sprekinghe’ en ‘verhael’ ten slotte zijn voorbeelden uit mijn corpus van liederen met een titel die lijkt te wijzen op een prozatekst.

Behalve een typische liedbenaming bezat een lied meer onderscheidende eigenschappen, zoals de aanwezigheid van een melodie. Vrijwel alle liederen uit de zeventiende eeuw werden gemaakt volgens het principe van contrafactuur: een nieuwe tekst op een bestaande melodie.²⁶ Contrafactuur vond plaats op meerdere niveaus: muzikale ontlening, formele ontlening en literaire ontlening. Dit betekent respectievelijk overname van de melodie van het model, overname van de strofevorm van het model en overname van

²³ Grijp 1991: 155.

²⁴ Grijp 1991: 155-156.

²⁵ Kn. 1482.

²⁶ Grijp 1991: 27.

tekstuele en inhoudelijke elementen van het model.²⁷ Uit tabel 10 blijkt dat maar liefst 66 procent van de 144 liederen uit mijn corpus een wijsaanduiding heeft en dus een contrafact is:²⁸

Tabel 10 Wijsaanduidingen

	Nederlands	buitenlands	psalm	totaal met wijs	zonder wijs
1607-1609	24	3	4	31 (74 %)	11 (26 %)
1618-1619	26	0	14	40 (91 %)	4 (9 %)
1646-1648	6	0	3	9 (41 %)	13 (59 %)
1672	10	7	2	19 (45 %)	23 (55 %)
totaal	66	10	23	99 (66 %)	51 (34 %)

Binnen het corpus is een duidelijke omslag waar te nemen. In het begin van de zeventiende eeuw krijgt het overgrote deel van de liederen in pamfletten een wijsaanduiding mee, respectievelijk 74 procent en 91 procent van de liederen in mijn onderzoekscorpus. Deze verhouding keert ongeveer om in de latere jaren uit mijn onderzoek. Wederom geldt hier de beperking van de doublures: in mijn corpus bevinden zich veel in 1672 gedrukte en weer herdrukte pamfletten.

De wijsaanduidingen komen meestal slechts één of twee keer voor. De meest voorkomende melodieën zijn die van de twee bekendste geuzenliederen, het ‘Wilhelmus’ en ‘Maximiliaan de Bossu’, met respectievelijk zes en vijf vermeldingen, en psalm 68 met zeven vermeldingen. De wijsaanduidingen kennen een uiteenlopende oorsprong. De meeste zijn bekend van geuzenliederen, zoals ‘Als men een duysent vijf hondert jaer’ in *Een warachtich verhael van den grooten Ys-ganc*²⁹ uit 1609, en ‘Ic ben niet als de plyme’ in *Een liedeken ghemaect tusschen Bestant ende Oorlogh*.³⁰ In iets mindere mate maakte men gebruik van oudere geestelijke melodieën, zoals ‘Den tijdt is hier’ in *Het eerste Nieuw dicht gestelt tot prijs vermeldt, van het Bestant*³¹ uit 1607 en ‘De fiere Nachtegale, Die sanck &c’ in *Een nieu Tryomph-Liet over het Bestant*³² uit 1609. Ook wereldlijke melodieën worden gebruikt, bijvoorbeeld ‘Schoon Ionck-vrou ick moet u klaghen’ in *De Noortsche Rommel pot* uit 1608. Met ‘Een Ridder en een Meysken jonc, Op een rivierken, &c’ in *Een nieuw Liedeken van eenige quade schijn deuchdelijcke Jesuiten*³³ uit 1609, hebben we een melodie die bekend was uit zowel wereld-

27 Grijp 1991: 57.

28 Dat geldt ook voor ‘Een cort vers en Liedeken voor de beproefde Catholijcken’ in *Een nieuw Liedeken van eenige quade schijn deuchdelijcke Jesuiten* uit 1609 (Kn. 1667), waarbij de mededeling staat ‘op de wijze alst begint’. Mogelijk hebben we hier te maken met een origineel lied, maar waarschijnlijker is dat deze auteur de eerste regel van een bekend ouder lied in zijn geheel heeft overgenomen om zijn lied mee te beginnen. Een vergelijkbaar geval is het *Nieuw Mey-liedeken der Roode Mateligkens binnen Warmond* uit 1609 (Kn. 1614) van Willem Yselveer. Deze stelt een nieuw liedje te hebben gemaakt dat gezongen wordt volgens een oude melodie waarvan de beginregel identiek was: ‘Den voys die schoon staet, wilt wel versinnen al / Op d’ouden t’hoon gaet, soo’t nieuw beginnen sal.’

29 Kn. 1564.

30 Kn. 1617.

31 Kn. 1397.

32 Kn. 1618.

33 Kn. 1667.

lijke als geestelijke liedboeken. Mijn algemene indruk is dat de meeste pamfletauteurs voor hun liederen een melodie in het hoofd hadden die bekend was van een geuzenlied. Immers, in de zeventiende eeuw bleven de oudere geuzenliederen populair, waarbij met name het ‘Wilhelmus’ en ‘Maximilianus de Bossu’ de voorkeur genoten.³⁴ Dat we in mijn corpus pamfletten dezelfde ontwikkeling waarnemen, is dan ook niet verwonderlijk. Het Geuzenliedboek blijkt eens te meer een van de belangrijkste bronnen voor het zeventiende-eeuwse politieke lied.³⁵

De Nederlandse liedcultuur was sterk afhankelijk van buitenlandse melodieën. In de Republiek werd maar weinig nieuwe muziek gecomponeerd, men maakte gretig gebruik van wat er in het buitenland gemaakt werd.³⁶ Hoewel er, ook in pamfletten, vrijwel altijd een Nederlandstalige wijsaanduiding gevonden wordt, zal er bij een precieze en uitputtende reconstructie van de hele geschiedenis van een bepaalde melodie (ook bij geuzenliederen) dikwijls een buitenlandse wijs als oorsprong uitrollen. Ik ben in mijn selectie slechts een enkele keer een buitenlandse wijs tegengekomen. ‘Almange d’Amoureux’ in *Het eerste Nieuw dicht gestelt tot prijs vermeldt, van het Bestant is een Franse wijs* en ‘Si tanto Gratosia’ in *De worsteling Jacobs*³⁷ uit 1672 is een Italiaanse wijsaanduiding die gedurende de hele zeventiende eeuw bijzonder populair was en door vele dichters gebruikt werd, onder meer Bredero, Hooft en Starter.³⁸ Ook de wijsaanduiding ‘O Ialouse nuit’ in het *Nassous Lof-gesangh*³⁹ uit 1618 verwijst naar een buitenlandse wijs. Het betreft de eerste regel van het gedicht ‘O nuit, jalouse nuit contre moy coniurée’ van de laat-zestiende-eeuwse Fransman Desportes. Deze melodie werd later onder meer gebruikt door J.J. Starter in zijn *Friesche Lust-Hof* (1621).⁴⁰ Ook sommige psalmen, met maar liefst 23 vermeldingen beslist populair in mijn corpus, gaan weer terug op oude Franse melodieën, en zo zal er wel meer verborgen buitenlandse contrafactuur te ontdekken zijn.

Uit tabel 10 bleek dat er in mijn corpus 150 wijsaanduidingen zijn voor slechts 144 liederen. De verklaring hiervoor ligt in het feit dat sommige liederen op meer dan één melodie gezongen konden worden. Het zojuist genoemde *Nassous Lof-gesangh* geeft op de titelpagina verschillende wijzen aan, terwijl de drukker van de *France Brandewyns-deun*⁴¹ uit 1672 het simpelweg bij de mededeling ‘en andre Wijsen meer’ liet. Zulke mededelingen zijn een dienst van de drukker of de auteur aan de lezer en tevens gericht op het plezier dat een zanger met dit lied kon hebben door het op verschillende melodieën uit te voeren.⁴² In de dialoog uit het *Droom-gesicht* uit 1607, waarmee dit hoofdstuk begint, zagen we hier al een demonstratie van. Een lied dat op meer dan één wijs gezongen kon worden, werd aantrekkelijker gevonden.

De melodiekeuze kon dus de attractiviteit verhogen, maar ook een betekenisgeven-

34 Grijp 1994b: 271.

35 Grijp 1987a: 167.

36 Grijp 1991: 31–32.

37 Kn. 10456.

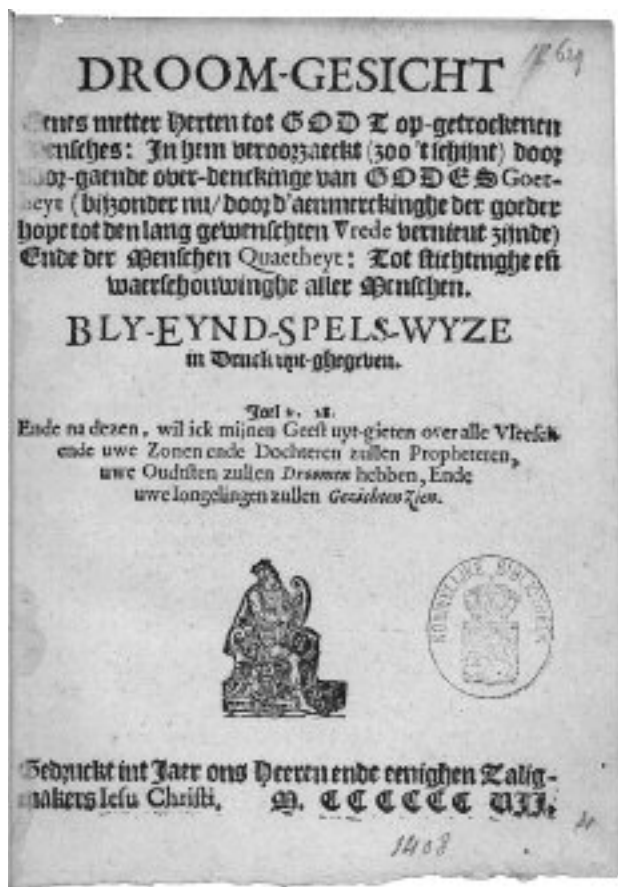
38 Bredero 1979: 142–145.

39 Kn. 2750.

40 Veldhuyzen 1967: 58.

41 Kn. 10000.

42 Grijp 1991: 192.

Titelpagina Droom-gesicht, 1607
(Den Haag, Koninklijke
Bibliotheek, Kn. 1408).

de functie hebben. Over de rol die de melodie spelen kan bij liederen, geeft de dialoog tussen Armveracht Mensch en Mensch uit het Droom-gesicht inzicht. Nadat beide mannen enkele bespiegelingen hebben gewijd aan de tekst van het lied, dat zij zojuist op de wijs van 'Van Lief te zyn verscheyden' hebben gezongen, geeft Armveracht Mensch een wending aan het gesprek. Hij 'ontmaskert' Mensch als de dichter van dit stichtelijke lied. Armveracht Mensch blijkt oorspronkelijk plezier te hebben beleefd aan elk willekeurig lied, ongeacht de inhoud, als de melodie maar pakkend genoeg was. Hij vraagt Mensch vervolgens naar zijn beweegredenen om dit lied te schrijven:⁴³

AV: Ja mijn lieve Broeder, soud' ic niet, in alle sulcke on-eerlijck Liedekens heb ick leyder [helaas] mijn behagen gehat (Eeuwige lof sy GODT diet nu met mij heeft verandert, zoo dat ick mach zeggen zulckx geweest te zijn) gelijk dat is op welckens Vois het wert ghesongen: Ick ben zeer lustich (tis dees kort) dat noch te zingen, ende dat niet alleen om dattet u l. (als oock het eerste) heeft gemaect, maer om dattet oock t'onsen Propooste dient, ende daer mede sal ick u l. hoochlijck bedancken, ende niet langer op houden, aan u l. de Voys?

M: Neen niet wel, ick heb alleen de woor-deken aengetelt, int maken: ende was dit mijn oirzaeck, da-

43 Cursivering van mij.

erom ick't op de wijze van een zoo ongheschickten Liet maeckte, Ick hoorde dat het selve oncuysche Liet wert gezongen, bij verscheyden Dochters van mijne Kennisse, ende als ick haer daer over berispte, ende seyde dat den Dochters niet en betaemde dan tucht, ende Eerbaerheyt, zoo wel in woorden als in wercken, ende geensins zulcke oneerbare Liedekens te zingen: zoo verschoonden zij haer voorgenoemde seyden, dat het haer om den Voys te doen was, ende niet om de woorden, daerom verstont ick (*dewijle alle Voisen in haer selven doch even goet zijn te weten middelbaer, dats noch goet noch quaet*) dit Liedeken op die Vois te maken, op dat zij-lieden, zoo se doch die Vois wilden zingen, mochten wat stichtelijcx ende tot haer vermaninge ende verbeteringe dienende zingen, ende alsoo niet alleen lust Scheppen int hooren des geluyts (t'welck sonder eenen stichtelijcken zin, doch maer eene Kintsche ijdelheyt is) maer oock mochten vrucht verkrijgen, doort verstaen vanden sin [...].

Mensch vertelt dat hij een meisje een liedje met schandelijke inhoud hoorde zingen. Zij schiep behagen in de melodie en om haar dat niet te ontnemen heeft Mensch er stichtelijke woorden bij gemaakt. Hier is sprake van geestelijke contrafactuur, die zich regelmatig bediende van wereldlijke melodieën. Die waren immers een uitstekend middel om een geestelijke boodschap over te brengen.⁴⁴ In het *Droom-gezicht* gaat het eerder om een moreel motief. Wereldlijke liederen die door de jongeren gezongen werden, waren vele ouderen een doorn in het oog en hadden volgens veel predikanten een verderfelijke invloed op de jeugd.⁴⁵ Deze verderfelijkheid was de schuld van de woorden, niet van de muziek.⁴⁶ Door de gewraakte woorden te vervangen, werd het lied 'verbeterd' en de jeugd gesticht. Desondanks voelden vele auteurs van geestelijke liederen zich verplicht tot verantwoording van hun keuze, zoals we bij Mensch zien, die met zijn nieuwe tekst het effect van het andere lied probeerde te neutraliseren.⁴⁷

Niet alleen Mensch betrachtte voorzichtigheid bij het dichten van geestelijke liederen op wereldlijke melodieën. Gereformeerde dichters probeerden frivole, politiek beladen of mythologisch gekleurde wijzen te vermijden.⁴⁸ De overwegingen die predikant-dichters als Johannes de Vrije (ca. 1625) en Jodocus van Lodenstein (1620-1677) bij hun melodiekeuzes voor geestelijke melodieën hadden, tonen aan dat de melodie lang niet altijd zo neutraal was als Mensch in het *Droom-gezicht* wel zou willen. Dit gaat ook op voor wereldlijke melodieën, en zeker bij politieke kwesties werd de melodie juist vaak bewust gekozen, zoals in *Eene Nieuwe tijdinghe, ofte Clachte, Johans van Olden-Barnevelt*,⁴⁹ waarin auteur Cannenburgh met de melodie 'Maximiliaen de Bossu' aangeeft dat hij de vijandige stemming van dit lied jegens Oldenbarnevelt overneemt. Op die manier heeft het 'Wilhelmus' de melodie gegeven aan talloze prinsgezinde liederen, waarbij actualiseringen (door bijvoorbeeld Willem van Oranje te vervangen door één van zijn opvolgers) van de originele tekst populair waren.⁵⁰ Zo'n actualisering is het *Liedt ter eeren van den doorluchtighen Prince van Orangien, Mauritius Grave van Nassau*⁵¹ uit 1618. Het 'Wilhelmus'

44 Grijp 1991: 24.

45 Stronks 1996: 39-40.

46 Grijp 1991: 24-25.

47 Stronks 1996: 50-51.

48 Stronks 1996: 52.

49 Kn. 2757.

50 De Bruin 1998: 33.

51 Kn. 2751.

heeft óók de melodie geleverd aan vele liederen van de tegenpartij, de zogenoemde politieke antwoordliederen.⁵² Een van de vroegste voorbeelden stamt uit 1576: Fransje Vandencruyce, een driejarig katholiek jongetje uit Luik, zong toen dertig strofen op de melodie van het 'Wilhelmus' over de katholieke martelaren die in 1575 in Gorcum aan hun eind kwamen.⁵³ Het 'Wilhelmus' was overigens zelf ook zo'n politiek antwoordlied op een 'vijandige' melodie.⁵⁴ Hoewel er in mijn corpus geen politiek antwoordlied voorkomt, bood het pamflet aan dit type liederen voldoende mogelijkheden.

VIER TYPEN PAMFLETTEN MET LIEDEREN

Ter ordening van de grote hoeveelheid pamfletten met liederen heb ik vier categorieën gemaakt, op basis van de plaatsing van één of meerdere liederen in een pamflet:

- I: liedbladen: één enkel lied (soms twee) op één pagina⁵⁵
- II: pamflet als liedboekje: meerdere liederen op een x-aantal pagina's
- III: één of meer liederen tussen diverse andere tekstsoorten
- IV: één of meer liederen (of fragmenten daarvan) ingevlochten in een prozatekst

Vooraf een toelichting bij tabel 11: het eerste getal is het totaal aantal pamfletten inclusief doublures, tussen haakjes staat het aantal doublures:

Tabel 11 Spreiding van de vier typen pamfletten

	I	II	III	IV	totaal
1607-1609	9	10 (1)	7 (1)	6	32 (2)
1618-1619	2	13 (2)	6 (2)	6 (2)	27 (6)
1646-1648	6	3	2	3	14 (0)
1672	3	0	11	17 (12)	31 (18)
totaal	20 (0)	26 (3)	26 (9)	32 (14)	104 (26)

Opvallend is het aandeel van categorie 1, het pamflet dat bestaat uit een enkel blad, zeker in vergelijking met de sonnetten, die maar zelden de enige tekst waren. Van de 20 liedbladen zijn er maar liefst 17 in folio en slechts 3 in het grotere plano-formaat gedrukt. Deze drie komen uit de jaren 1648 en 1672. Liedbladen kennen meestal maar één liedje; in slechts twee gevallen vinden we twee liederen.

De pamfletproductie is ongeveer gelijkmatig verdeeld over de vier verschijningsvormen, waarbij aangetekend moet worden dat categorie IV veel doublures bevat die derhalve het beeld wat scheef trekken. De bloei van het liedblad ligt duidelijk in de vroege zeventiende eeuw, na 1607-1609 wordt de productie van liedbladen uit de beginperiode niet gehaald. Er is sprake van een kleine opleving in de periode 1646-1648,

52 Grijp 1987a: 169; Grijp 1991: 99-107.

53 Grijp 1994b: 268.

54 Grijp 1991: 102.

55 Ik ontleen de term 'liedblad' aan Grijp, die hem overnam van Kossmann 1941. Zie Grijp 1994a: 116, 131.

maar de liedbladen die dan gedrukt worden zijn in opmaak en vorm duidelijk anders dan de vroegzeventiende-eeuwse varianten. Deze pamfletten zijn verzorgder in hun typografie en opmaak, waardoor zij een ‘duurdere’ indruk maken. De liederen die erin staan zijn veelal van het model zang/tegen-zang/toe-zang en stralen meer literaire prentie uit dan de meeste andere vlugbladen met liederen.

De vier categorieën bespreek ik eerst afzonderlijk, waarbij ik telkens heb geprobeerd de meest opvallende structurele en affectieve functies van de liederen als uitgangspunt te nemen. Vier pamfletten uit 1618 en 1619 staan centraal. Zij staan ieder afzonderlijk model voor de door mij onderscheiden categorieën. De periode 1618-1619 hoort bij de bloeiperiode die het lied aan het begin van de zeventiende eeuw doormaakte en daarom is deze periode de aangewezen toetssteen om de functies van het lied in pamfletten te achterhalen. Een niet onbelangrijk onderdeel van de analyse is ook de thematische rol van de contrafactuur, naast de al besproken emotionele rol van de melodiekeuze.⁵⁶ Het gaat me dan vooral om de thematische ontlening: zijn er inhoudelijke verbanden tussen het lied in het pamflet en het bronlied? Per categorie zal ik met behulp van enkele pamfletten met liederen uit de rest van mijn corpus onderzoeken in hoeverre de bevindingen na de analyse van vier kernpamfletten veralgemeniseerd kunnen worden.

TYPE I: EEN NIEUW LIEDEKEN, TER EEREN SINT IAN

In 1619 verschijnt ‘Een nieuw Liedeken, Ter Eeren Sint Ian’,⁵⁷ dat gepubliceerd werd als een liedblad, een pamflet bestaande uit één blad met één (soms twee) liedjes:

Een nieuw Liedeken Ter Eeren SINT IAN
Op de Wijse vanden 5. Psalm; Verhoort ô Godt mijn woorden klachtigh.

- 1 Den Alderheylichsten gheboren
Van [uit] Vrouwen, die is nu onthoofd,
Dus is Herodes Gheest verdoofd [misleid]:
En dese Landen gaen verloren
- 5 Door sotte dooren [door zinloze pijnlijke zaken].

- ’tLicht gaet ons voor wy volghen nare,
Van alle Steden wy uytgaen,
Nu zy dit quaet hebben ghedaen:
Wraeck roept het bloet met klachten sware,
- 10 In Godts Vierschare [rechtbank].

Ons Herder der Zielen moet vluchten
Nu Joannes syn hooft is quijt,

⁵⁶ Grijp 1987b: 33.

⁵⁷ Kn. 2906. Zie bijlage D.

Nu en ist hier gheen blijvens tijt [nu is het niet de tijd om hier te blijven]:
 Want men mach hier Gods Leer niet luchten,
 15 Gods volck moet suchten [lijden].

Ons Hooftman vlucht inde Woestijne
 Die ons Zielen versaden [voeden] kan
 Met 'sLevens broot, met Hemels Man [manna]:
 Hy verlost ons van al ons pijn
 20 Ons Medecijne.

Hy doet Joannes Gheest steeds leven,
 Hy prijst hem voor Elias goet,
 Maer dit gheslacht [prins Maurits en zijn aanhangers] dorst seer na 'tbloet:
 Sy hebben aen Johan verheven
 25 Haer wil bedreven [hun moedwillige plannen doorgedreven].

Hy sterff [sic!] niet als een Landt-Verrader,
 Maer als een Patriot van 't Landt,
 Hy heeft syn planten wel gheplant:
 Met zijn bloet ghenat [nat gemaakt] Gheests O Vader,
 30 Wasdom [groeit] te gader

Den doot der Heylighen ghepresen,
 Is voor u Heer een costel [kostbare] schat,
 In u Vierschaer ghedenckt ghy dat:
 Wee haer die met het bloet van desen
 35 besmet sal wesen.

tGoet, zy hier quaet, tquaet zy goet heeten [noemen],
 En segghen na haer boosen sin:
 Johannes heeft den Duyvel in [is bezeten door de duivel]:
 Dus gaen ons dees valsche Propheten,
 40 Leugens uyt meten.

Sy prijsen Elias voorleden [de vroegere Elia],
 Maer Elias die haer doen straft,
 Dooden sy met haer Swaert onsaft [hun hardvochtige zwaard]:
 Sy segghen hy maeckt veel onvreden,
 45 In onse Steden.

Baals Papen [de priester van Baal] kunnen niet ghedooghen
 Godts Gheest, die steeds haer doen bespot,
 Sy meynen oock sy kennen Godt:
 Wanneer sy ons na haer vermoghen,
 50 Te dooden poghen.

PRINCE.

Prinslijcke Richters vander Aerden,
 't Ssal [sic] u te bangh vallen voortaan,
 Te strijden teghen ons Hooftman:
 Want hy acht al u stale Swaerden,

55 Van gheender waerden.

In het eerste couplet lezen we dat er een persoon is onthoofd. Het betreft niet zomaar iemand, het is 'den Alderheylichsten' gheboren' (r. 1). Het couplet vervolgt met de mededeling dat de geest van Herodes misleid is en deze streken verloren zullen gaan door dwaze handelingen als het onthoofden van een heilig man. De twee figuren die in dit couplet ter sprake komen, zijn Johannes de Doper (dat konden we reeds uit de titel afleiden) en Herodes Antipas, koning van Antipas, Judea en Samaria. Het couplet over de onthoofding heeft betrekking op de confrontatie tussen beiden die in de bijbel te lezen valt.⁵⁸ Johannes de Doper beschuldigde Herodes van echtbreuk. Deze liet hem daarop gevangen zetten en later, mede op instigatie van zijn vrouw Herodias, onthoofden.

De goede verstaander heeft in 1619 de parallel tussen de bijbelse en de actuele werkelijkheid gauw begrepen. De onthoofde heilige is Johan van Oldenbarnevelt, de landsadvocaat die in 1619 terechtgesteld werd op het Binnenhof te Den Haag. De overeenkomst tussen Oldenbarnevelts voornaam en 'Sint Ian' uit de titel is voldoende. De dwaze zeventiende-eeuwse Herodes is prins Maurits, die in de ogen van Oldenbarnevelt-ge trouwen persoonlijk verantwoordelijk was voor de dood van de landsadvocaat. De auteur van 'Een nieuw Liedeken, ter Eeren Sint Ian' vreest dat door de ontstane tweedracht de Nederlanden verloren zouden kunnen gaan.⁵⁹

In de volgende coupletten wordt enerzijds de lof van Oldenbarnevelt gezongen, terwijl anderzijds zijn tegenstanders worden beschimpt. De auteur doet dit allereerst door de vergelijking tussen Johannes de Doper en Oldenbarnevelt verder uit te werken. Daarbij wordt de bijbelse en de zeventiende-eeuwse actualiteit vermengd. In het derde couplet is bijvoorbeeld sprake van een 'Herder der Zielen' (r. 11) die vluchten moet na de onthoofding van Johannes. Deze herder is Jezus, die na de terechtstelling van Johannes vluchtte.⁶⁰ In het vierde couplet wordt Jezus nogmaals omschreven als een 'Hooftman' die 'inde Woestijne' (r. 16) is gevlucht, maar nog altijd in staat is de zielen van de gelovigen te voeden en te genezen. Hij is immers het 'Medicijne' (r. 20). De auteur zinspeelt hiermee op de zeventiende-eeuwse actualiteit: met de vlucht naar de Zuidelijke Nederlanden van de remonstrantse predikant Johannes Uytenbogaert (1557-1644) krijgt de lezer een parallel voorgeschoteld tussen heden en bijbels verleden.⁶¹ Vanuit zijn ballingschap bleef Uytenbogaert sturing geven aan de opstandige remonstrantse gelovigen en deed zo 'Joannes Gheest steeds leven' (r. 21), zoals Jezus dat met Johannes de Doper deed. De bewoners die achterbleven moesten zuchten onder het juk van andersdenkenden: 'Gods Leer' (r. 14) mocht men niet belijden.

⁵⁸ Mattheus 14:1-12 en Marcus 6:14-29.

⁵⁹ Voor een toelichting op deze periode zie hoofdstuk 2.

⁶⁰ Mattheus 14:13.

⁶¹ Janssen 2001: 66.

Een nieuw Liedeken, Ter Eeren Sint Ian,
 1619 (Den Haag, Koninklijke
 Bibliotheek, Kn. 2906).

62 1 Koningen 18:1-46.

raad, komt aan bod. In het zesde couplet beweert de auteur dat Oldenbarnevelt geen landverrader was, zoals Maurits wilde doen geloven, maar juist een patriot, een held van het vaderland die louter goede dingen voor de Republiek had gedaan (r. 26–28). Ook het zevende couplet heeft nog betrekking op de actualiteit: degenen aan wie het bloed van Oldenbarnevelt kleeft, in het bijzonder de rechters die hem ter dood hebben veroordeeld, zullen dit uiteindelijk betreuen.

Vanaf het achtste couplet moet de lezer zelf de parallel trekken tussen de zeventiende eeuw en de bijbelse achtergrond. De auteur concludeert dat men haast in een omgekeerde wereld leeft: 'tGoet, zy hier quaet, tquaet zy goet heeten' (r. 36). Hij pakt de vergelijking tussen Oldenbarnevelt en Elia weer op. De tegenstanders van Oldenbarnevelt 'prijsen Elias voorleden' (r. 41), maar de Elia met wie zij te maken hebben, doden ze met hun eigen zwaard. In het tiende couplet moet de auteur dan wel concluderen dat 'Baals Papen' (r. 46), in dit geval de contraremonstranten, niet gedogen dat hun geloof in twijfel getrokken wordt. De auteur schaart zich, voor zover dat nog niet duidelijk was, expliciet achter de remonstranten, 'ons' (r. 49).

Het elfde en laatste couplet, de princestrofe, is anders van toon en wordt van de voorgaande coupletten onderscheiden door het opschrift 'Prince'. Een dergelijke slotstrofe was gebruikelijk onder rederijkers: in deze strofe werd de beschermheer van de rederijkerskamer aangesproken. Princestrofen bevatten doorgaans een besluit of een samenvatting van het voorafgaande.⁶³ In retorische termen: een princestrofe functioneert vaak als *peroratio* van een gedicht of lied. In 'Een nieuw Liedeken Ter Eeren Sint Ian' ligt dit niet anders. Nadat de auteur in de eerste tien strofes een vergelijking getrokken heeft tussen bijbelse en zeventiende-eeuwse personages, spreekt hij in de princestrofe de rechters aan die (onder prinselijk gezag) het vonnis over Oldenbarnevelt velden en voegt hen toe dat het ze in de toekomst zwaar zal vallen te strijden tegen de 'Hoofzman', God, aangezien Hij lak heeft aan hun aardse wapengekletter. Vanwege de eerdere vermelding van Gods rechtbank (r. 9–10) en de tegenstelling tussen aardse en hemelse machten in deze laatste strofe, lijkt het me dat de auteur hier niet meer aan Uytenbogaert dacht.

Omdat het lied in dit pamflet de enige tekst is, geldt het in structureel opzicht automatisch als hoofdttekst. Het is een loflied dat enerzijds Oldenbarnevelt prijst en anderzijds diens tegenstanders poogt te blamen. Het rumoer rond de recente onthoofding van Oldenbarnevelt in mei 1619 was nog niet verstomd; in de hevige pamflettenstrijd rondom de rechtmatigheid van de terechtstelling was ook *Een nieuw Liedeken, Ter Eeren Sint Ian* bepaald niet neutraal. Op amplificerende wijze wil de auteur aantonen dat Oldenbarnevelt een strijder voor het geloof was, dat hij als een martelaar gestorven is en dat hij als leider van het land geprezen mag worden voor zijn goede daden. Het belangrijkste retorische middel dat de auteur voor deze verdediging van Oldenbarnevelt inzet, is de vergelijking tussen de landsadvocaat, Uytenbogaert en verschillende bijbelse figuren. Deze *similitudines* maken duidelijk aan welke kant de auteur staat: Oldenbarnevelt is zowel Johannes de Doper als Elia, Johan Uytenbogaert is de herder der zielen, Chris-

tus, Maurits is Herodes en Achab, de remonstranten zijn Gods volk, de contraremonstranten zijn volgelingen van de heidense God Baal. De tegenstanders van de landsadvocaat wordt onder meer religieuze dwaling en redeloze wreedheid verweten. Hoewel de auteur nergens doorslaat naar schelden, is zijn woordkeus fel: de verantwoordelijken voor de dood van Oldenbarnevelt hebben 'quaet' (r. 36) gedaan, hadden 'boosen sin' (r. 37), hun leiders zijn 'valsche Propheten' (r. 39) die 'Leugens uyt meten' (r. 40). De vier-schaar die Oldenbarnevelt veroordeeld heeft, wordt gewaarschuwd: 'Wee haer die met het bloet van desen besmet sal wesen' (34-35).

Het lied kan zelfs polemisch genoemd worden in de door mij bedoelde zin: de titel doet denken aan een fameus pamflet uit 1618, de *Gulden Legende van den nieuwen St. Jan*,⁶⁴ waarin Oldenbarnevelt op felle wijze zwartgemaakt werd. Op zijn beurt zinspeelt deze *Gulden Legende van den nieuwen St. Jan* weer op de katholieke legendeverzameling *Legenda Aurea*. Deze verzameling werd in de dertiende eeuw samengesteld door Jacobus de Voragine. Zij bevat verhalen over bekende en minder bekende heiligen, die stof leverden voor bijvoorbeeld preken.⁶⁵ De verzameling bleef tot diep in de vijftiende eeuw erg populair. De herontdekking van de klassieke bronnen van de bijbel zorgde echter voor hevige kritiek uit humanistische hoek op de *Legenda Aurea*. Daarnaast zagen protestanten in de katholieke heiligenverering een belemmering om leven en werk van Jezus zelf na te volgen.⁶⁶ Kortom: de *Legenda Aurea* werden van meerdere kanten bekritiseerd. Dat in de *Gulden Legende van den nieuwen St. Jan* Oldenbarnevelt uitgemaakt werd voor zo'n gouden-legende-heilige, was dus een extra belediging bovenop alle laster die in het pamflet te lezen was. Oldenbarnevelt sympathiseerde met de remonstranten en dit maakte hem in de ogen van de contraremonstranten tot een verkapte katholiek.⁶⁷

Ondanks het drukverbod dat de Staten van Holland in 1618 reeds uitvaardigden over de *Gulden Legende van den nieuwen St. Jan*,⁶⁸ kende het pamflet meerdere drukken. De verwijzing in de titel van *Een nieuw Liedeken, Ter Eeren Sint Ian* zal dan ook begrepen zijn en het zal allicht de verkoop hebben gestimuleerd. Maar de auteur geeft er verder polemisch een eigen draai aan: dat Oldenbarnevelt neergezet wordt als de zeventiende-eeuwse Sint Jan is hier geen belediging maar een compliment. Protestanten kenden wel de nagedachtenis van heiligen, maar heiligenverering zelf wezen zij af.⁶⁹ Desalniettemin kenden ook de gereformeerden personen uit het recente verleden die zij beschouwden als navolgenswaardige rolmodellen, die door de manier waarop zij beschreven werden wel enkele trekken van heiligen kregen.⁷⁰ Meer in het bijzonder beschrijft de auteur van *Een nieuw Liedeken, Ter Eeren Sint Ian* Oldenbarnevelt als een martelaar voor zijn overtuiging. Door de uitgebreide vergelijking van Oldenbarnevelt met Johannes de Doper en de overeenkomsten van Uytenbogaert met Jezus, krijgen beide mannen het karakter van

64 Kn. 2757.

65 Brandenbarg 1997: VII.

66 Carasso-Kok 1997: 46.

67 Meijer Drees 2001: 240.

68 Weekhout 1998: 375.

69 Caspers 1997: 167.

70 Exalto 2005: 273-279.

Titelpagina Gulden Legende van den nieuwen St. Jan, 1618 (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 2757).

na-afspiegelingen van deze bijbelse figuren. Beide zaken zijn bekende elementen uit de ‘gereformeerde heiligenverering’. Oldenbarnevelt wordt geportretteerd als een rolmodel.⁷¹ De auteur gebruikt deze benaming als een geuzennaam.

Het liedblad *Een nieuw Liedeken, Ter Eeren Sint Ian* is typisch zo’n vliegend blaadje dat onder meer door liedzangers of marskramers aan de man gebracht werd. De strofes zijn kort, de toon is fel, het ademt de gespannen politiek-religieuze sfeer van de jaren 1618-1619. Ook de melodiekeuze sluit daarbij aan: blijkens de wijsaanduiding dient *Een nieuw Liedeken, Ter Eeren Sint Ian* gezongen te worden op de melodie van de 5^e psalm volgens de Datheenberijming uit 1566, beginnend met de woorden ‘Verhoort, ô God, mijn woorden klaghtigh’ die ook boven het lied staan afgedrukt. Op psalmmelodieën werden vaak religieus getinte liederen gezongen.⁷² Het lied vertoont ook inhoudelijk enige raakvlakken met psalm 5, waarin David God aanroept en zijn vertrouwen uitsprekt in Diens

71 Als zodanig maakte de nagedachtenis van Oldenbarnevelt deel uit van de relieken, symbolen en levensbeschrijvingen waarmee de Loevesteinse factie zich identificeerde, ook later in de zeventiende eeuw (Exalto 2005: 232).

72 Grijp 1991: 145.

rechtspraak. Allen die tegen Hem gezondigd hebben, zoals leugenaars en goddelozen, zullen vergaan. De auteur van *Een nieuw Liedeken, Ter Eeren Sint Ian* wenst iets vergelijkbaars. De wijsaanduiding versterkt de boodschap van de auteur: degenen die een vals geloof aanhangen en verantwoordelijk zijn voor misdaden als het onthoofden van Oldenbarnevelt, zullen hun straf niet ontgaan.

In mijn corpus pamfletten met liederen bevinden zich twintig liedbladen als *Een nieuw Liedeken, Ter Eeren Sint Ian*. Negen zijn afkomstig uit de vroege zeventiende eeuw. Zo zijn het *Refereyn ende Liedt, Op de Triumphe van't Bestant*⁷³, *Nieuw Mey-Liedeken der Roode Mateliefkens binnen Warmond*⁷⁴, *Liedt ende Refereyn opt Bestand*⁷⁵ en *Een nieu Tryomph-liet over het Bestant* allemaal in 1609 gedrukt en hebben ze de wording van de Twaalfjarig Bestand als onderwerp. Ook uiterlijk lijken zij veel op elkaar, doordat ze een bescheiden randversiering kennen. Daarin verschillen zij van *Een nieuw Liedeken, Ter Eeren Sint Ian*.

Naarmate de zeventiende eeuw vordert, vinden we nog altijd liedbladen. Een nieuw *Liedeken van Hoere-waerts Soon buyten Yperen*⁷⁶ uit 1648 lijkt in vorm en uiterlijk helemaal op *Een nieuw Liedeken, Ter Eeren Sint Ian* en de pamfletten uit 1609. In de tweede helft van de zeventiende eeuw worden deze liedbladen in aantal overvleugeld door liedbladen met ingewikkeldere teksten, zoals *Liik-zangh Op de Doot van sijn Doorluchtighe Hoogheyt Fredrik Henrik*⁷⁷ uit 1647. Hierin staan drie teksten die benoemd worden als 'Zang', 'Tegen-zang' en 'Toe-zang', zonder verdere typografische zichtbare strofe-indeling, zonder wijsaanduiding en met toelichtende noten in de marge. De relatieve complexiteit van deze teksten gaat samen met een kunstiger en verzorgde vormgeving, bijvoorbeeld het prentje boven de titel van de *Triumph-Trompet Over de Vrede*⁷⁸ uit 1648. Het liedblad is hier dus meer dan in eerdere perioden een artistiek product.

De liedbladen lijken bijna allemaal afkomstig van rederijkers. Het feit dat vele van deze liederen een princestrofe bevatten, wijst op rederijkersinvloed. Dat meerdere pamfletten eveneens een refrein, een typisch rederijkersgenre, bevatten, versterkt deze indruk. Sommige zijn feitelijk ondertekend door rederijkers, bijvoorbeeld *Nieuw Mey-liedeken der Roode Mateliefkens binnen Warmond* van Warmonder Willem Yselveer.⁷⁹ Ook het *Refereyn ende Liedt Op de Triumphe van't Bestant* en het *Liedt ende Refereyn opt Bestand* zijn rederijkersproducten, van respectievelijk de Schiedammers Willem Nieuwpoort en Ioan Dwinglo.⁸⁰ Het *Refereyn ende Liedt Op de Triumphe van't Bestant* van Nieuwpoort bevat zelfs de mededeling 'Ghepronuncieert ende ghesonghen opden vijfden May, Anno 1609'. Dit kan betekenen dat het lied gezongen was in de Schiedamse rederijkerskamer 'De Roo Roosen', waartoe zowel Nieuwpoort als Dwinglo behoorde, maar ook op een openbare vertolking. Rederijkers werden door stadsbesturen ingeschakeld om de stad te ver-

73 Kn. 1611.

74 Kn. 1614.

75 Kn. 1615.

76 Kn. 5808i.

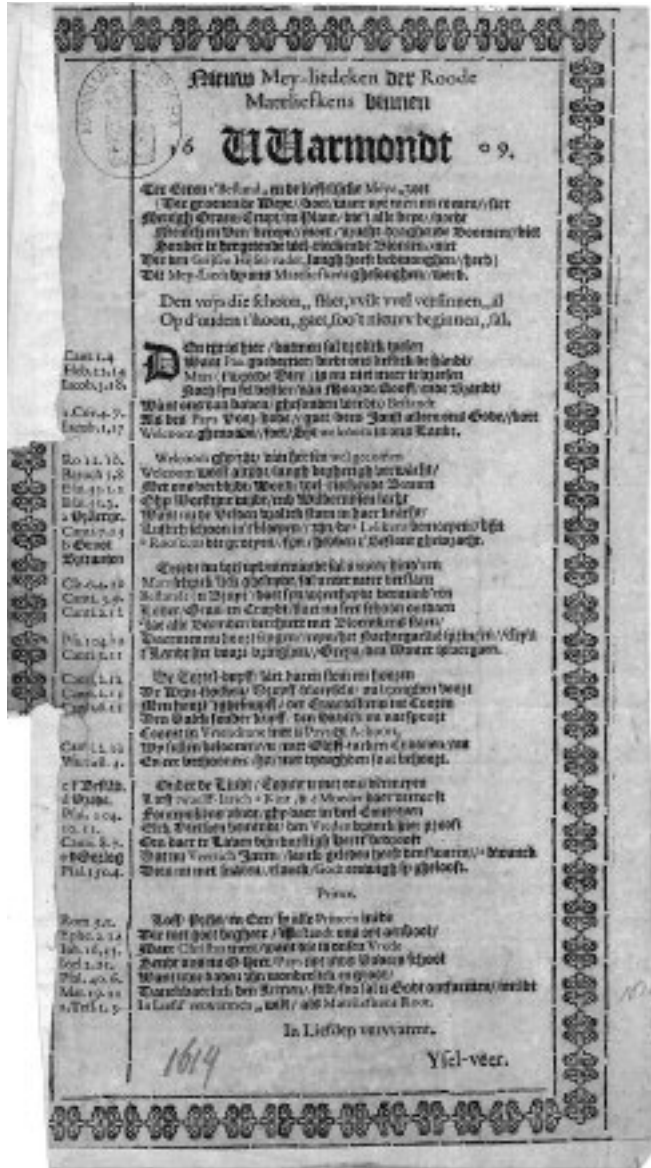
77 Kn. 5573.

78 Kn. 5749.

79 Van Boheemen & Van der Heijden 1999b: 814.

80 Van Boheemen & Van der Heijden 1999b: 768.

Nieuw Mey-liedeken der Roode
Mateliefkens binnen Warmond van
Willem Yselveer, 1609 (Den
Haag, Koninklijke
Bibliotheek, Kn. 1614).

tegenwoordigen bij grote feestelijkheden elders, of ter opluistering van een lokale festiviteit.⁸¹ In dit geval zouden beide rederijkers dus een bijdrage geleverd hebben aan een openbare viering van het afsluiten van het Twaalfjarig Bestand, waarbij de gezongen teksten min of meer gelijktijdig in de vorm van liedbladen verspreid werden onder het publiek.

81 Van Boheemen & Van der Heijden 1999a: 65–100.

Titelpagina Triumph-Trompet Over de Vrede, 1648 (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 5749).

De meeste liederen in dit type pamfletten zijn vrij eenvoudige lof- dan wel schimp-liederen met een persuasieve of een polemische functie, die buiten kennis van de actualiteit niet veel van het tekstbegrip van de lezer of luisteraar vergen – behalve sympathie. Een goed voorbeeld hiervan is *Een nieuw Liedeken van een Hoere-waerts Soon buyten Yperen* uit 1648. Het betreft een schimpdicht op Pieter de la Court en zijn familie, waarin vragen gesteld worden bij hun grote rijkdom.⁸² Hoe konden deze oorspronkelijke Walen zo rijk worden, vraagt de auteur zich af. Dat moet wel met liegen, bedriegen en verraad gebeurd zijn, zoals De la Court, ‘die knuf-look vreeter’ (r. 17) in de eerste coupletten vertoont wordt:

Staet nu de langh-neus [=De la Court] dan niet stout [brutaal]?

Een dreck is nu vergult:

Die goore Rot-sack heeft met gout

⁸² Selier 1999: 10-11.

- Zijn schurfde sack ghevult:
 5 Door lieghen ende bedrieghen,
 En knibbelen op een deuyt [duit],
 Door deuchdens schijn, en vals te zijn
 Wiert rijck, een vreemde guyt [schooier].

De immigranten uit het Zuiden waren dikwijls welvarende kooplieden die door de oorspronkelijke bevolking met enige jaloezie bekeken werden. Maar ook zonder deze specifieke kennis is de tekst zelf vrij eenvoudig en in zijn felheid uitstekend te begrijpen. Ondanks de opkomst gedurende de zeventiende eeuw van duurder ogende liedbladen met ingewikkelder liedteksten en -vormen bleef het eenvoudige type uit het begin van de zeventiende eeuw nog verschijnen. Aangenomen wordt dat pamfletten als deze als bouwstenen hebben gediend voor de diverse uitgaven van geuzenliedboeken.⁸³

Liedbladen met liederen sluiten doorgaans nauw aan op de actualiteit. De geringe zorg die aan het uiterlijk van dit type is besteed, wijst daar al op. Tevens blijkt uit precieze datering dat de publicatie meestal dichtbij de bezongen gebeurtenis ligt.⁸⁴ Binnen deze groep vinden we echter ook enkele liederen die een min of meer neutrale boodschap uitdragen. Het betreft dan historielieder, zoals *Een nieu Liedt vande Hollantsche Armade* uit 1607:⁸⁵

- Alsmen een duysent ses hondert Jaer
 En daer toe seven heeft geschreven
 Is daer gevaren uit Tessel claer
 En uit de Mars in Zeelant even
 5 Een groote vloot die is gegeven
 Macht van de Heeren Staten zaen [samen]
 En van Mauritius hooch verheven
 Om de Spangiaerts te vallen aen

Wat volgt is een verslag van de reis van de Hollandse vloot die onder leiding van Jacob van Heemskerck bij Gibraltar de Spanjaarden wist te verslaan. In 1607 heeft een liedblad als dit vooral een 'krantenfunctie', maar door de liedvorm kon het ook lang nadat de actualiteitswaarde verlopen was nog gezongen worden.⁸⁶

Concluderend zijn de voornaamste zaken die opvallen bij liedbladen dat het lied in deze categorie altijd de hoofdtekst is en er dus geen structurele functies aan kunnen worden toegekend. Voor liederen in liedbladen geldt dat ze een persuasieve functie hebben. Hun inhoud betreft meestal stemmingmakerij tegen personen of gebeurtenissen en daarmee mengden de auteurs zich in een actuele discussie. Ze maakten gebruik van strategisch gekozen vergelijkingen en in een enkel geval ook van intertekstuele associaties. In een enkel geval kon een lied dan ook een polemische functie bezitten, zoals het

83 Grijp 1994a: 120.

84 Grijp 1994a: 120.

85 Kn. 1375a.

86 Grijp 1994a: 120.

lied uit 1648 tegen Pieter de la Court. Een paar liedbladen hebben een meer neutrale toon, het gaat dan meestal om historieliederen.

TYPE II: *EENE NIEUWE TIJDINGHE, OFTE CLACHTE*,
JOHANS VAN OLDEN-BARNEVELT

In of na november 1618 verscheen *Eene Nieuwe tijdinghe, ofte Clachte*, Johans van Olden-Barnevelt, een pamflet van het tweede door mij onderscheiden type: een liedboekje van enkele pagina's met hoofdzakelijk liederen.⁸⁷ De drie teksten nemen vier pagina's in beslag: eerst de hoofdttekst getiteld 'Liedeken', gevolgd door 'Een vrolijcken Trommel-slach' en tenslotte 'Coype, Refereyn'. Van deze teksten werden de eerste twee gezongen. In de geuzenliedboeken na 1618 keren beide liedjes regelmatig terug.⁸⁸ Ze zijn geschreven door Hendrik Cannenburgh, een Middelburgse rederijker van de lokale kamer 'In Minnen Groeyende', die actief was aan het begin van de zeventiende eeuw en zijn werk ondertekende met zijn kenspreuk 'God is mijn burcht'.⁸⁹ Deze Cannenburgh nam een ander standpunt in dan de auteur van *Een nieuw Liedeken, Ter Eeren Sint Ian*.

In het eerste 'Liedeken', de hoofdttekst van het pamflet (in de tekst wordt melding gemaakt van de afdanking van de waardgelders in Gouda, wat betekent dat de tekst na 1 november 1618 moet zijn geschreven; r. 47 en 55), wordt Oldenbarnevelt in gevangenschap sprekend opgevoerd, een techniek die *morum fictio* genoemd wordt. Daarbij is het meteen duidelijk dat deze woorden niet werkelijk van Oldenbarnevelt afkomstig zijn, aangezien de wijze waarop hij zichzelf blameert niet erg realistisch overkomt. Oldenbarnevelt beschrijft zichzelf in deze 'schimprede' als de klassieke gevallen staatsman: vol hoogmoed, geldzucht en machtswellust (in *Het Geding ofte Proces der Geesten*, van Mr. Cornelis en Iohan de Wit uit 1672 waarmee ik dit boek begon, gebeurt eigenlijk hetzelfde). De drie topen worden op amplificerende wijze uitgesponnen.

Het lied kent de retorische opbouw van een redevoering: *exordium*, *narratio*, *argumentatio* en *peroratio*. In het *exordium*, bestaande uit het eerste couplet, introduceert Oldenbarnevelt zichzelf en schildert zijn situatie: eertijds vormde hij de hoogste instantie in de Republiek, maar nu is hij 'ghevallen uyt dien staet, nae Lucifers exempel' (r. 7-8). Daarmee heeft hij zijn positie aangegeven en de vergelijking met de gevallen engel Lucifer wijst al op de visie op de val van Oldenbarnevelt van dit lied (de cursiveringen zijn overgenomen uit de tekst):

Liedeken, na de wyse van Maximilianus de Boussu.

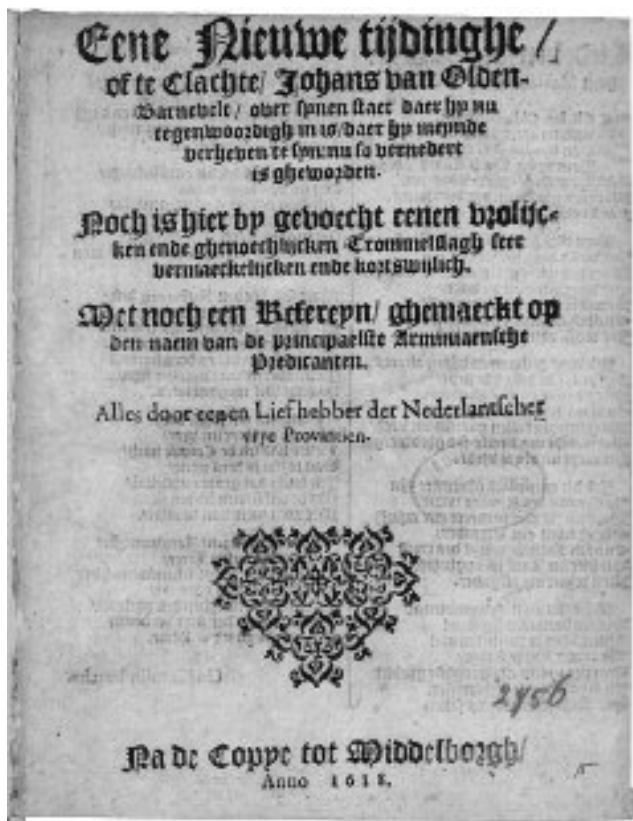
Ick Ian Oldenbarnevelt,
Ridder: Heer vanden Tempel [Oldenbarnevelts buiten].
Van Rooden-rijs, ende ghestelt

87 Kn. 2756. Zie bijlage C.

88 Kuiper & Leendertz 1925-II: 171-174.

89 Kuiper & Leendertz 1925-II: 97.

Titelpagina Eene Nieuwe
tjidinghe, ofte Clachte, Johans van
Olden-Barnevelt, van Hendrik
Cannenburgh, 1618 (Den
Haag, Koninklijke
Bibliotheek, Kn. 2756).

- Bewaerder van s'Landts Stempel [het kenmerkende van het land],
5 Daer toe s'Hofs opper-Advocaet [landsadvocaat],
Maer ben ghevallen uyt dien staet,
Nae Lucifers exempel [naar het voorbeeld van Lucifer].

- Want dien stant docht my [achte ik] alte slecht,
Ick wilde hoogher wesen,
10 Maer ben van Heer gheworden knecht,
Ghevangen oock by desen,
Bewaert ende ghesloten vast,
Ghelijck als eenen snooden gast,
Jae word van elck mispresen.
15 Ick was gecloommen hooch alreets
Schier [bijna] tot de hooghste stede [plaats],
Met Grotius en Hoogherbeets,
En Haen van Haerlem mede:
Maer ben ghevallen gantsch om leech [omlaag],
20 Dat maeckt my therte soo ghedweegh [onderworpen],
Het roept nu al om vrede.

Ick die eens plach gheert te zijn
 Ja gheacht des Lands vader,
 Word nu (ist niet verkeert met mijn?) [is mijn situatie niet veranderd]
 25 Ghescholden een Verrader,
 En oock Autheur van al den twist
 Die hier int Lant is opgehitst,
 Men wijtet my all' gader.

Waer zijn mijn favouriëten al,
 30 Die soo vermeten [overmoedig] spraken?
 Liever bloet te vergieten mal [op dwaze wijze]
 Als water dan te staken,
 D'opper-macht en t'hooghste ghebiet [bevel]
 In Kerck en alle rechten siet,
 35 Hoe slecht staen nu ons saken.

Oock Uitenboogaert goeden vrint,
 Cont ghy my nu niet helpen,
 Ghy hebt my lang seer trou ghedient,
 Meest om de goude Schelpen,
 40 Schrijft en wrijft [peper in] nu vry nacht en dagh
 Dat ick hier haest uyt comen mach,
 Thert sal my overstelpen.

Noyt en had ick dit eens bedacht,
 Dat ick dus [dusdanig] soude dalen,
 45 Ick stont te vast [ik leunde teveel] al op mijn macht,
 En menichte Vassalen [vazallen],
 Rotterdam, Leyden en Dergou [Gouda],
 Haerlem, Alckmaer, Schoonhoven wou
 Met Utrecht my in halen.

50 Maer siet hoe den Nassouwen helt,
 Door last der Heeren Staten,
 My nu met groot benouwen [verdrukking] quelt,
 Eerst dwong hy mijn Soldaten [mijn waardgelders]
 Binnen Utrecht, en doen [toen] daer na
 55 In d'ander steden t'mijnder scha [tot mijn schade],
 Hy hadt wel moghen laten.

Patientia par fortse doch [kracht naar kruis],
 Elck een is Heer int zijne,
 Liever had ick de Coortse noch,
 60 Dan te zijn in dees pijns,
 Ick ducht [vrees] dat groot ongheval [ongeluk],
 My de vijf sinnen kosten sal,
 Met noch meer van de mijne [mijn getrouwen].

Oorlof [adieu] Prinslijcke Leeuwen, fier
 65 Hout aan de rechte Leere,
 Acht niet [let niet op] wat andre schreuwen, heer,
 Want ick beclaegh my seere,
 Dat ick d'huerlinghen heb gheloofte,
 Sy hebben my het hert verdooft,
 70 Och dat claegh ick u, Heere.

Oldenbarnevelt wordt sprekend opgevoerd en profileert zichzelf in de *narratio* en *argumentatio*, de coupletten 2 tot en met 9. Na de vergelijking met Lucifer in het *exordium* was eigenlijk al duidelijk dat hoogmoed Oldenbarnevelt fataal geworden is; dit wordt in de eerste twee coupletten van de *narratio* en *argumentatio* in een *amplificatio* verder uitgesponnen. Deze uitweiding versterkt de negatieve eigenschappen van Oldenbarnevelt. Canenburgh maakt intensief gebruik van *antitheses* die betrekking hebben op hoog en laag. Omdat Oldenbarnevelt steeds hoger wilde klimmen, is hij uiteindelijk 'van Heer ghe worden knecht' (r. 10); hij was 'gheclommen hooch alreets, schier [bijna] tot de hoogste stede [plaats]' (r. 15-16), maar is 'ghevallen gantsch om leech [omlaag]' (r. 19), en ten slotte is hij verworden van 'Lands vader' (r. 23) tot 'Verrader en oock Autheur van al den twist' (r. 25-26).

De enigszins ondergeschikte slechte eigenschap van Oldenbarnevelt, geldzucht, wordt ook diens getrouwen verweten. In het derde couplet worden Hugo de Groot, Rombout Hoogherbeets en Johan de Haen, drie belangrijke pensionarissen in Holland, genoemd als kompanen van de gevallen landsadvocaat. In het zesde couplet komt daar de remonstrantse predikant Johannes Uytenbogaert bij. In de dagen van 1618 en 1619 bleek dat deze 'meest om de goude Schelpen' (r. 39) bekommerd was. Egoïstische geldzucht ging voor de belangrijke landszaken, zo blijkt uit de woorden die Oldenbarnevelt door de auteur in de mond gelegd krijgt.

Na hoogmoed is machtswellust de tweede belangrijke slechte eigenschap die mede verantwoordelijk was voor de val. In het zevende couplet zegt Oldenbarnevelt dan ook nooit te hebben gedacht zo diep te kunnen zinken: 'Ick stont te vast al op mijn macht' (r. 45). In het achtste couplet verschuift de aandacht naar het concrete moment waarop hij zijn greep op de situatie verloor: het moment waarop prins Maurits, 'den Nassouwen helt' (r. 50), medestanders mobiliseerde en de waardgelders wilde afschaffen. Deze waardgelders worden door Oldenbarnevelt omschreven als 'mijn Soldaten' (r. 53). De *sententia* 'Elck een is Heer int zijne' (r. 57) slaat dan ook op de situatie waarin de prins aan de soldaten zijn wil oplegde en tegelijk op Oldenbarnevelts eigen situatie. De gewezen landsadvocaat sluit de *narratio* en *argumentatio* van zijn klacht af met een wens: liever had hij koorts dan te moeten leven met de pijn van zijn vernedering (r. 59-60). Oldenbarnevelt vreest voor zijn leven en dat van meer van zijn getrouwen (r. 61-63). Oldenbarnevelt zou uiteindelijk overigens de enige zijn van de tegenstanders van Maurits die in 1619 geëxecuteerd werd. De Utrechtse Statensecretaris Gillis van Ledenberg pleegde zelfmoord, terwijl Hugo de Groot en Rombout Hoogherbeets opgesloten werden in slot Loevestein; vele andere remonstrantse regenten werden ontzet uit hun publieke functies.

Het laatste couplet van het 'Liedeken' is de *peroratio*. Dat het hier de princestrofe betreft, blijkt uit de aanvang 'Prinslijcke Leeuwen' (r. 64). Deze in het algemeen niet ongewone markering van de princestrofe in de tekst van het laatste couplet als alternatief voor een aparte betiteling van de strofe als 'prince', komt ook in mijn corpus veel voor. Oldenbarnevelt drukt de prinselijke leeuwen (de huurlingen en Maurits) schamper op het hart zich vooral te houden aan die zogenaamde 'rechte Leere' (r. 65). Dat hijzelf (net als Lucifer) bij zijn oude standpunten blijft, blijkt uit het vervolg, waarin hij God smeekt niet te luisteren naar alles wat over hem geroepen wordt en zich beklaagt over zijn verkeerde beslissing om op de huurlingen te vertrouwen.

Het 'Liedeken' is de hoofdtekst van het pamflet. De titelpagina geeft aan het 'Liedeken' de meest prominente plaats in het pamflet, en de overige teksten zijn er in zekere mate aan ondergeschikt. Hoewel ze allemaal een vergelijkbare thematiek en teneur hebben als het 'Liedeken', staan ze compositorisch in een losser verband dan bijvoorbeeld de sonnetten in de Boeren-litanie uit 1607. Het is dan ook niet mogelijk om binnen dit pamflet van exordiale of peroratieve functies te spreken.

Wat betreft de affectieve functies staat de persuasiviteit hier voorop. We zagen verder al dat de boodschap van de afkeuring van het gedrag van Oldenbarnevelt en de zijnen om hun hoogmoed, geldzucht, machtswellust en verkeerde geloofsovertuiging versterkt wordt doordat de landsadvocaat hier zichzelf blameert. Deze *morum fictio* leidt echter niet alleen tot hartgrondige instemming van Oldenbarnevelthaters, maar heeft ook een lachwekkend effect omdat Oldenbarnevelt zich zo hardnekkig als Lucifer blijft gedragen. Behalve een persuasieve heeft het lied dus ook een diverterende functie.

Bovendien speelt er een polemisch element mee. Het 'Liedeken' is een klaaglied op de melodie van 'Maximilianus de Boussu'. De auteur gebruikt daarmee één van de bekendste en populairste geuzenliederen, die reeds vroeg in de gedrukte geuzenliedboeken opdook.⁹⁰ Aan het woord is de graaf van Bossu (1542-1578) die in 1573 gevangen genomen werd door de geuzen en zich over zijn lot beklaagt. De auteur heeft bewust de polemieek gezocht want de overeenkomsten tussen 'Maximilianus de Boussu' en dit 'Liedeken' zijn talrijk. De structurerende regels zijn ontleend aan het voorbeeld: ook de graaf van Bossu stelt zich voor in de eerste regel en het laatste couplet eindigt op dezelfde manier en met dezelfde woorden als het 'Liedeken'. De Bossu en Oldenbarnevelt worden neergezet als belangrijke vijanden van het land. Beiden meenden een stevige positie in te nemen en zijn enigszins verrast door hun tegenspoed, en beiden hangen een ander geloof aan dan de respectieve auteurs. Het 'Liedeken' is in feite een imitatie van het bekende geuzenlied, waarbij de contemporaine personen en gebeurtenissen de plaats hebben ingenomen van die uit het begin van de opstand.

De tweede tekst in *Eene Nieuwe tijdinghe, ofte Clachte, Johans van Olden-Barnevelt* is het lied 'Een vrolijcken Trommelslach' op de melodie 'Bedroefde herteken wat moet ghy lijden' en het borduurt inhoudelijk voort op de hoofdtekst. Het effect van de negen coupletten van 'Een vrolijcken Trommelslach' is gebaseerd op *repetitio*: in elk couplet worden de

twee eerste versvoeten van de eerste drie regels gevormd door dezelfde woorden. Hierdoor wordt de aandacht getrokken van de lezer of degene die het lied hoort en kan het eenvoudiger worden onthouden. Tevens heeft het een sterk opzweepend en diverterend effect, vergelijkbaar met het effect van de trommel die in de titel van het lied genoemd is. 'Een vrolijcken Trommelslach' kan dan ook gerust een lied genoemd worden dat door middel van diverterend pathos zijn effect probeert te bereiken:

Een vrolijcken Trommelslach. Op de wijze: Bedroefde herteken wat moet ghy lijden etc.

Speelt op de Trommel: en maeckt gherommel

Speelt op de Trommel: ons is de cans

Speelt op de Trommel: soot plach voor Bommel [zoals het gewoon was voor Zaltbommel]

Speelt op, Duyts, Enghels, Schots en Frans.

5 Want siet sy druylen [sluipen weg]: met langhe muylen

Want siet sy druylen: met droeven schijn

Want siet sy druylen: ghelijck Nacht-uylen

Die Graven meynden [dachten] van t'Lant te zijn.

Maer d'Heeren Staten: cloeck boven maten,

10 Maer d'Heeren Staten: seer wijs bedacht

Maer d'Heeren Staten: tot onser baten

Hebben s'Lants vryheyt weer-ghebracht.

In spijt van [in weerwil van] Spaengien: floreert Oraengien,

In spijt van Spaengien ende Ligeurs [verbond van Spanje met Franse katholieken]

15 In spijt van Spaengien: is Neer-Almaengien [zijn de Nederlanden]

Door Nassouw vry van veel ghetreurs.

Och arme Hanen [Arminianen]: doet mijn vermanen

Och arme Hanen: keert doch den Rock [verander van gezindheid]

Och arme Hanen: u ydel wanen

20 Heeft meer ghedaen den gouden Stock.

Sy zijn in Banden [in de boeien]: tot haerder schanden

Sy zijn in Banden: dit valsche ghedrocht,

Sy zijn in Banden: die onse Landen.

Soot schijnt, om ghelt hadden ghekocht.

25 Rotterdam, Leyen: mach nu wel schreyen

Rotterdam, Leyen: Haerlem, Dergou [Gouda]

Rotterdam, Leyen: en Alckmaer seyen

Met Utrecht, te weerstaen Nassouw.

Maer hun Waertgelders: zijn geen ghelt telders

30 Maer hun Waertgelders: zijn afghedanckt

Maer hun Waertgelders: vertrecken nu elders [naar elders],
De Ligue is hier door ghekrancet [verzwakt].

Prince.

Prinslijke Heeren: weert [waard] aller eeren,

Prinslijke Heeren: Vaders van t'Lant,

35 Prinslijke Heeren: God wil vermeerden

D'Wijsheyt, Trau, en cloeck Verstant.

Na het *attentum parare* in de eerste vier regels vervolgt Cannenburgh met meer van hetzelfde. Hij vertelt dat zij die 'Graven meynden van t'Lant te zijn' (r. 8) van hun voetstuk gevallen zijn door hun hoogmoed en omdat zij 'om ghelt' (r. 24) het land hadden verkocht. De Staten van Holland hebben met hun wijs beleid erger onheil voorkomen en Oldenbarnevelt gearresteerd. Honend stelt Cannenburgh dat de Nederlanden ('Neer-Almaengien') dankzij Maurits op de goede weg zijn, ondanks de inspanningen van Spanje, de met Spanje verbonden katholieken in Frankrijk⁹¹ ('Ligueurs') en de Arminianen (de 'arme Hanen'). De 'gouden Stock' (r. 20) waarop deze hanen zo graag zaten is tevens een symbool voor de macht waar de remonstranten in de ogen van de contraremonstranten naar streefden en een verwijzing naar een 'gouden Stock' die vaker genoemd werd in verhalen van omkoperij.⁹² De hanen zijn gevangen; de steden die probeerden prins Maurits te weerstaan hebben een nederlaag geleden en kunnen hun borst nat maken. Uit de opsomming van steden waarin Maurits de wet verzette, blijkt dat we ook dit lied na 1 november 1618 moeten dateren: in Gouda (r. 26) was als laatste in de rij op 1 november door de prins orde op zaken gesteld. De waardgelders blijken arm-lastig te zijn (zij zijn immers geen 'ghelt telders' – r. 29). De 'Ligue' en de Arminianen (die ervan beschuldigd werden met de katholieken samen te spannen⁹³) is dus ernstig verzwakt door de afdanking der waardgelders.

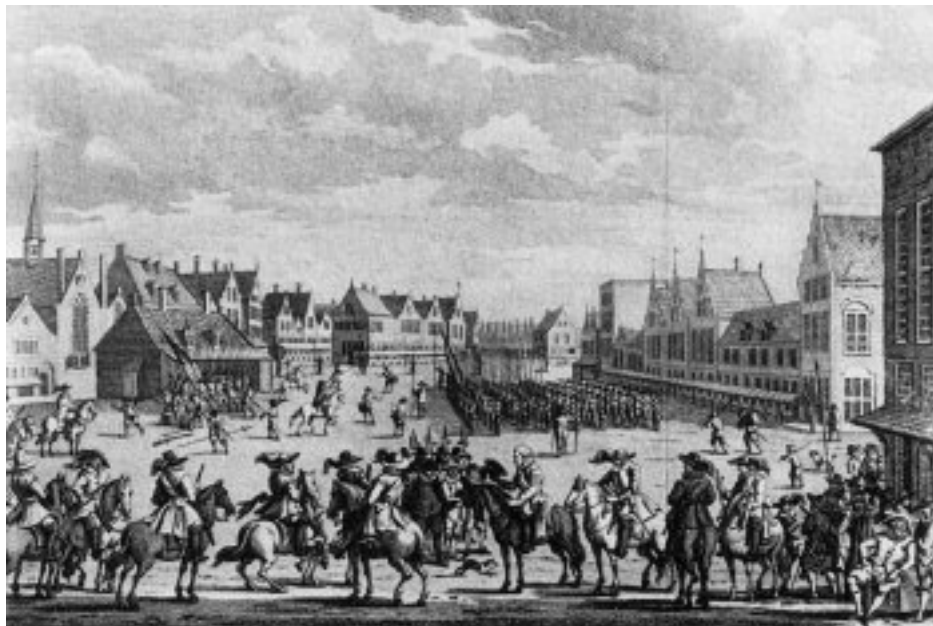
De princestrofe, dit keer wel gemarkeerd met het woord 'prince', vormt een *peroratio*. Hierin spreekt de auteur de 'Prinslijke Heeren' (r. 33) aan als eervolle personen en vaders van het land. Tevens spreekt de auteur het vertrouwen uit dat God hun wijsheid, trouw en verstand mag vermeerderen. Hoewel het standpunt ten opzichte van de actualiteit in 'Een vrolijcken Trommelslach' inhoudelijk overeenkomt met de hoofdtekst, het hiervoor beschreven 'Liedeken', is er geen hecht verband tussen beide. 'Een vrolijcken Trommelslach' is in elk geval geen peroratief gedicht bij de hoofdtekst: er is geen sprake van een samenvattende herhaling, ook niet van een opzweepende uitsmijter. Het lied is simpelweg meer van hetzelfde, ditmaal expliciet vanuit een Mauritsgezinde optiek. Het lied vervult dan ook een persuasieve en diverterende functie.

Net als het 'Liedeken' is 'Een vrolijcken Trommelslach' een geuzenlied naar het voorbeeld van een ouder geuzenlied. 'Een Liedeken gemaect by M. Arent Dirckx. Vos, in zijn leven Pastoor inde Lier', vertoont nadrukkelijke overeenkomsten met 'Een vrolijcken

91 Kuiper & Leendertz 1925-II: 173.

92 Te Winkel 1908–1923: 289 en Kuiper & Leendertz 1925-II: 174.

93 Kuiper & Leendertz 1925-II: 173.

Maurits bezet de stad Utrecht en ontbindt de waardgelders (via Israel 1996: 495).

Trommelslach' en wordt op dezelfde melodie gezongen.⁹⁴ Ook dit oude lied (vermoedelijk uit 1566) ontleent zijn kracht aan de werking van *repetitio*, zij het dat de auteur Vos deze meestal doorvoert tot in de laatste regel van elk couplet:⁹⁵

Slaet op den Trommele van dirredomdeine,
 Slaet op den Trommele van dirredomdoes,
 Slaet op den Trommele van dirredomdeine,
 Vive le Geus, is nu de Loes [leus].
 (r. 1-4)

Ook in dit lied hebben we te maken met een auteur die zijn tegenstanders op felle wijze poogt te blameren, grotendeels volgens hetzelfde recept als Cannenburgh.

'Een vrolijcken Trommelslach' is dus een duidelijke bewerking en navolging van Vos' lied. De wijs 'Bedroefde herteken wat moet ghy lijden' is bekend uit het *Aemstelredams amoreus lietboek* uit 1586⁹⁶ en uit Katharina Boudewyns' *Het prielken der gheestelyker wel-lusten* uit 1587.⁹⁷ Vos heeft de melodie waarschijnlijk via de *Souterliedekens* uit 1540 leren kennen.⁹⁸ Cannenburgh heeft dus zowel een bekend geuzenlied nagevolgd als een bekende melodie gebruikt. Deze twee elementen hebben de kans op herkenning en suc-

⁹⁴ Kuiper & Leendertz 1925-1: 35-36.

⁹⁵ Uitzondering hierop vormen de coupletten 1 en 5.

⁹⁶ *Aemstelredams amoreus lietboek* 1586: 12-13.

⁹⁷ Boudewyns 1927: 54-55.

⁹⁸ Kuiper & Leendertz 1925-1: 35.

ces bij de beoogde lezers vergroot. In één geuzenliedboek heeft 'Een vrolijcken Trommelslach'⁹⁹ nog een andere wijsaanduiding, namelijk 'Wilder dan wilt, wie sal myn temmen'. Deze melodie is waarschijnlijk pas in 1618 gemaakt, aangezien er geen oudere vermeldingen van te vinden zijn en er pas in Bredero's *Boertigh, amoureux, en aendachtigh groot lied-boeck* een muzieknotatie van is afgedrukt.¹⁰⁰

Uit de veelheid aan mogelijke melodieën voor 'Een vrolijcken Trommelslach' leid ik af dat het aansloot bij een populair ouder geuzenlied, maar ook actueel genoeg was om gezongen te worden op een nieuwe melodie. Het behandelt in kort bestek enkele twistpunten uit 1618 met dezelfde bedoeling als de hoofdtekst, maar heeft geen peroratieve functie ten opzichte van het 'Liedeken'. De melodiekeuze en de werking van de repetitio geven aan 'Een vrolijcken Trommelslach' een persuasieve functie.

In het anonieme refrein dat *Eene Nieuwe tijdinghe, ofte Clachte, Johans van Olden-Barnevelt* afsluit, zien we dezelfde politieke overtuiging als in het 'Liedeken' en in 'Een vrolijcken Trommelslach'. De auteur heeft in dit refrein vooral veel eer gelegd in de *adnominatio*, het spelen met namen, zoals blijkt uit de afsluitende regels, waarin de namen van respectievelijk Oldenbarnevelt, Hoogherbeets en De Groot verwerkt zijn:

25 Waert 'Bernen [branden] vant velt niet gheweert [tegen gegaan],
En het hooger bijten [bits spreken] niet verneert [nederig gemaakt],
Noch het grootsich spreken [snoeven] niet vercleent [vernederd],
Het waer schae voor het Lant en goe Ghemeent.

Net als 'Een vrolijcken Trommelslach' is het refrein geen peroratief gedicht maar een persuasieve tekst waarin fel van leer getrokken wordt tegen concrete personen; deze felheid en het woordspel zorgen ook voor divertissement.

In *Eene Nieuwe tijdinghe, ofte Clachte, Johans van Olden-Barnevelt* bevindt zich dus een hoofdtekst die gevolgd wordt door twee teksten die daarmee inhoudelijk verwant zijn, echter zonder de opbouw zoals die in de *Boeren-litanie* (zie hoofdstuk 3) aangetroffen werd. De structuur van het pamflet doet vermoeden dat de auteur/samensteller drie keer hetzelfde effect wilde bereiken, maar de hoofdtekst stond op de voorgrond.

De liederen in *Eene Nieuwe tijdinghe, ofte Clachte, Johans van Olden-Barnevelt* hebben een persuasieve en een diverterende functie. De melodiekeuze van Cannenburgh speelde daarin een belangrijke rol. Met dit pamflet kocht men een liedboekje met enkele nieuwe geuzenliederen, ontleend aan oudere, bekende vertegenwoordigers van het genre. De keuze voor zulke bekende melodieën vergrootte de kans op een wijde verbreiding, men kon het nieuwe lied immers direct meeneuriën.¹⁰¹ De bewerking van een oud geuzenlied als 'Maximilianus de Boussu' had op deze manier – naast de persuasieve inhoud – eveneens een diverterende functie. Wie het ermee eens was, had zich vermaakt; wie het er niet mee eens was, zal juist tegenovergesteld gereageerd hebben. De wisselwerking

99 Hier overigens met de titel 'Een ander nieu Liedeken'.

100 Bredero 1979: 73-74.

101 Grijp 1991: 58.

van de diverterende en de persuasieve functie van liederen is kenmerkend voor dit type pamfletten met liederen.

Eene Nieuwe tijdinghe, ofte Clachte, Johans van Olden-Barnevelt is niet het enige pamflet in mijn corpus dat op een liedboekje lijkt. Met name aan het begin van de zeventiende eeuw vinden we dit type; daarna neemt het aantal drastisch af tot nul in 1672. Waarschijnlijk is dit te wijten aan dezelfde ontwikkeling die ervoor zorgde dat geuzenliedboeken steeds minder gedrukt werden: het lied, en dan met name het geuzenlied, raakte langzaam uit de mode.¹⁰² Liefst 24 van de 32 bekende uitgaven van het geuzenliedboek dateren van voor 1650.¹⁰³ Aangezien politieke liederen hun voornaamste podium in pamfletten vonden, zien we deze trend in mijn corpus terug.

De belangrijkste observatie met betrekking tot dit type liedpamflet lijkt mij net als bij het eerste type de relatie met de actualiteit en – enigszins in het verlengde hiervan – die met geuzenliedboeken. Allereerst waren zowel geuzenliedboeken als pamfletten met liederen zoals *Een Warachtich Verhael van den grooten Ys-ganc*¹⁰⁴ uit 1608 populair en goedkoop drukwerk: klein formaat, dicht bedrukt, alleen wijsaanduidingen en geen muzieknotatie, en als er al sprake was van illustratie dan slechts met simpele houtsneden.¹⁰⁵ Maar ook inhoudelijk is er veel overeenkomst in dit soort drukwerk. Zoals eerder gesteld werden de geuzenliedboeken onder meer samengesteld uit liedbladen en andersoortige pamfletten. Dit gold ook voor pamfletten uit mijn corpus. Zo staat het ‘Historie-liet vervaet, Heems kerck sijn vroomde daet’ over de slag bij Gibraltar in 1607 uit *Het eerste nieu dicht gestelt, tot prijs vermelt, van het Bestant onder de titel ‘Triumphe vanden slach van Heemskerck’* in diverse geuzenliedboeken,¹⁰⁶ net als het eerste lied in *Eene Nieuwe tijdinghe, ofte Clachte, Johans van Olden-Barnevelt*. En hoewel vele liederen uit mijn corpus pamfletten niet terug te vinden zijn in de geuzenliedboeken, hebben deze wel het karakter van geuzenliederen, zoals dat in de *Verclaringhe vande accordatie vanden Peys* uit 1609, of het *Nassous Lof-ghesangh* uit 1618 van de Haarlemse rederijker David van Horenbeeck (1586-na 1629), dat op het ‘Wilhelmus’ gezongen werd.¹⁰⁷ Cannenburgh, auteur van *Eene Nieuwe tijdinghe, ofte Clachte, Johans van Olden-Barnevelt*, liet met *Een Cleyn Vensterken*¹⁰⁸ in 1618 een heel pamflet verschijnen vol contraremonstrants gezinde, felle liedjes op de arrestatie van Oldenbarnevelt en de veranderingen in de regering.¹⁰⁹ Al deze pamfletten hebben met elkaar een losse opbouw gemeen, waarin weliswaar duidelijk een hoofdtekst te herkennen is maar aan de overige teksten geen exordiale of peroratieve functie toegekend kan worden.

Toch bevat deze categorie pamfletten met liederen niet alleen maar geuzenliedboekjes in de dop, juist in deze categorie bevinden zich exemplaren die een zekere afstand

¹⁰² Grijp 1994a: 125-126.

¹⁰³ Grijp 1994a: 130.

¹⁰⁴ Kn. 1564.

¹⁰⁵ Grijp 1987a: 167.

¹⁰⁶ Kuiper & Leendertz 1925-II: 123-126.

¹⁰⁷ Te Winkel 1908-1923-III: 321.

¹⁰⁸ Kn. 2753.

¹⁰⁹ Meertens 1943a: 83.

nemen van de waan van de dag en meer literaire pretentie uitstralen – en als zodanig teksten bevatten met een zwaardere diverterende functie dan in de pamfletten die tot dusver besproken zijn. Zo vinden we de meest uiteenlopende genrebenaamingen juist in deze categorie. In *Het eerste nieu dicht gestelt, tot prijs vermeldt, van het Bestant uit 1607 staat een 'dicht', een 'histori-liet' en een 'lofsang'*; de *Verclaringhe vande accordatie vanden Peys*¹¹⁰ uit 1609 is een gezongen tekst, net als het *Cort Verhael van den Peys*¹¹¹ uit hetzelfde jaar; en de *Clachte ende Vertrouwinghe over het Christelijck overlijden van den seer Godt-vruchtigen ende Wel-geleerden Ioannes Hallius*¹¹² bevat eveneens een gezongen tekst. Verder vinden we nog trommelslagen en zelfs een naamdicht op een melodie. Dit alles is een belangrijk signaal dat de betreffende auteurs en hun publiek waarde hechtten aan creatieve titels.¹¹³

In de pamfletten met liederen die het karakter hebben van liedboekjes bevinden zich pamfletten die uiteenlopende invullingen aan het genre van het lied gaven. Het *Testament vande Oorloghe*¹¹⁴ uit 1607 bijvoorbeeld, is een gefingeerd literair testament, in de vorm van een ballade, waarin de gepersonifieerde zieke Oorlog voor zijn dood zijn nalatenschap regelt. Dit testament is een navolging van het laat-vijftiende-eeuwse *Le Testament de la Guerre* van de Fransman Jean Molinet (1435-1507).¹¹⁵ Literaire testamenten kenden vele vormen, namelijk geestelijke, biografische, politieke of morele testamenten. Dit waren teksten die de laatste woorden, zij het ter lering, vermaning of vermaak, van een historisch bekende persoon in overdrachtelijke zin als testament aan het nageslacht overbrachten. Het *Testament vande Oorloghe* behoort echter, evenals zijn voorbeeld, tot een satirische of humoristische traditie. Hierbij werd de tekst primair ingedeeld volgens de principes van het officiële testament. Wanneer zo'n literair testament in proza geschreven werd, uitte het parodiërend karakter zich vooral in een imitatie van het bijbehorende ambtelijke jargon: lange volzinnen, allerlei standaardformuleringen en dat alles zonder indeling in alinea's.¹¹⁶ In dit testament in poëtische vorm fixeert de auteur zich op een ander element van literaire testamenten: de toegekende legaten van de stervende verwijzen naar externe zaken, naar roerende goederen of naar allegorisch voorgestelde abstracte of morele begrippen.¹¹⁷ Zo schenkt Oorlog in het *Testament vande Oorloghe* het platteland onder meer verbrande kastelen en huizen, lamgeslagenen, vermoorde en bestolen kooplui en verkrachte vrouwen:

Voorts laet ick aen de platte Landouwen [het platteland]
 65 Ghebroken [vernielde] Casteelen en verbrande Huysen,
 De menigthe moghen hun hoofd wel krouwen [krabben]
 Die deur my zijn ghecome in benouwen [in het nauw gebracht],

110 Kn. 1522.

111 Kn. 1610.

112 Kn. 2959.

113 Grijp 1991: 155.

114 Kn. 1409.

115 Coigneau 1992: 118-119.

116 Meijer Drees & Stronks 2002: 123.

117 Coigneau 1992: 120. Zie Meijer Drees & Vrieler 2004 voor meer testamentpamfletten uit de zeventiende en achttiende eeuw.

Oock laet icker ghebroken Spuyen [=soort sluisen] en Sluysen
 Creupel en lamme menschen, deur mijn abuysen [misstappen],
 70 Coopliden vermoort en ghebrocht t'ondere [aan mij onderworpen],
 Vrouwen gheschoffiert [geschonden], en veel meer missuysen [misbruiken],
 Die te lang zijn om verhalen hier in't bysondere.

Op deze wijze veroorzaakt Oorlog onder meer zware belastingen, verwoeste bouwwerken en materieel getroffen burgers, ontvangen ambachtslieden die van de oorlogssituatie geprofiteerd en woekerwinsten behaald hebben uiteenlopende kwellingen en tegenspoed, en krijgen helden die trouw hun heer gediend hebben niets dan de eeuwige zaligheid na de dood toebedeeld. De meeste van deze legaten zijn trouwens rechtstreeks ontleend aan het Franse voorbeeld.¹¹⁸

Het Testament vande Oorloghe heeft vanzelfsprekend een persuasieve functie: door alleen de ongunstige gevolgen van de strijd weer te geven, neemt de auteur stelling tegen een voortzetting van het gevecht tegen de Spanjaarden en pleit derhalve voor een langdurige vrede. De veelheid aan literaire middelen, te weten de parodie op het testament, de gepersonifieerde Oorloghe en de liedvorm, geven aan dit lied ook een belangrijke diverterende functie.

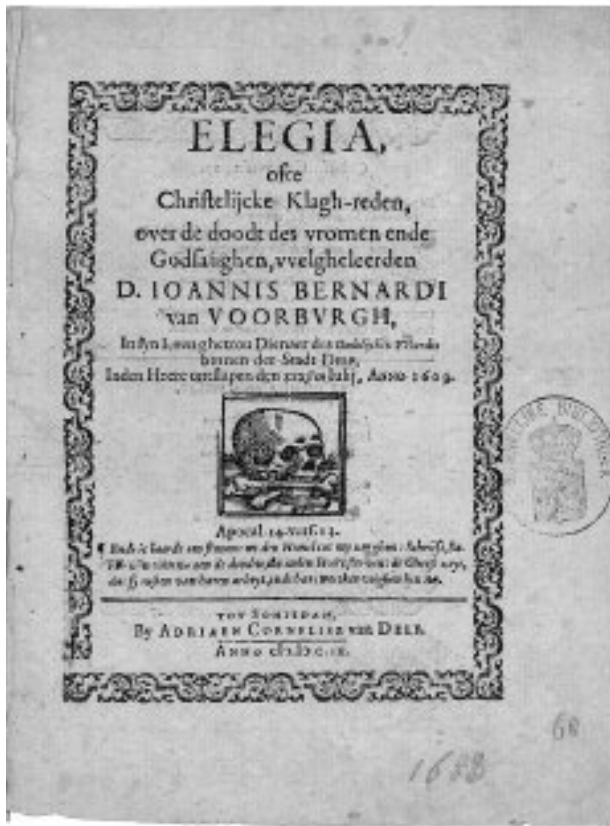
De categorie pamfletten met hoofdzakelijk liederen bevat eveneens exemplaren die een bewust gecomponeerde indruk maken. In *Elegia, ofte Christelijcke Klagh-reden over de doot des vromen ende Godsalighen, welgheleerden D. Ioannis Bernardi van Voorburgh*¹¹⁹ uit 1609 en *de Clachte ende Vertrouwinghe over het Christelijck overlijden van den seer Godt-vruchtigen ende Welgeleerden Ioannes Hallius*¹²⁰ uit 1619 vinden we twee klaagliederen op de dood van de dominees Johannes Bernardus uit Delft en Johannes Hallius uit Amsterdam. Het eerste klaaglied is een schriftuurlijk lied, herkenbaar aan de vele bijbelplaatsen die bij de betreffende passages genoemd worden. Het klaaglied voor Hallius (in het vorige hoofdstuk kwam het sonnet dat in dit pamflet staat al ter sprake) kent 21 vierregelige strofen en is in eerste instantie toegankelijker en eenvoudiger dan dat voor Bernardus.

Hoewel de klaagliederen onderling verschillen, vertonen de pamfletten waarin zij staan opvallende overeenkomsten. Zo bevatten beide een prentje op het titelblad en staan er teksten vóór en ná de hoofdtekst. In *de Elegia, ofte Christelijcke Klagh-reden over de doot des vromen ende Godsalighen, welgheleerden D. Ioannis Bernardi van Voorburgh* zijn dit enkele bijbelcitaten vooraf en een 'Epitaphium ofte Gracht-dicht' van Willem Yselveer na het klaaglied. *De Clachte ende Vertrouwinghe over het Christelijck overlijden van den seer Godt-vruchtigen ende Welgeleerden Ioannes Hallius* bevat een 'Troost-ghedicht' dat aan het lied vooraf gaat. In beide pamfletten blijft het klaaglied de hoofdtekst in een pamflet waarbij meer aandacht aan de uiterlijke en inhoudelijke versiering besteed is dan bij de pamfletten met het karakter van geuzenliedboekjes. In tegenstelling tot *Eene Nieuwe tijdinghe, ofte Clachte, Johans van Olden-Barnevelt* is het bij deze twee herdenkingspamfletten wel degelijk mogelijk om de teksten vóór en ná de hoofdtekst in een structurele relatie te bezien met de hoofdtekst:

118 Coigneau 1992: 121-122.

119 Kn. 1683.

120 Kn. 2959.

Titelpagina Elegia, ofte Christelijcke Klagh-reden over de doot des vromen ende Godsalighen, welgheleerden D. Ioannis Bernardi van Voorburgh, 1609 (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 1683).

het ‘Troost-ghedicht’ vóór de hoofdtekst van *Clachte ende Vertrouwinghe* over het Christelijk overlijden van den seer Godt-vruchtigen ende Wel-geleerden Ioannes Hallius fungeert exordiaal; het ‘Epitaphium ofte Gracht-dicht’ in *Elegia, ofte Christelijcke Klagh-reden over de doot des vromen ende Godsalighen, welgheleerden D. Ioannis Bernardi van Voorburgh* is een peroratief gedicht dat dezelfde argumenten om de dood van Bernardus te betreuren herhaalt als de hoofdtekst. In deze pamfletten is dus wel degelijk sprake van een bewuste compositie.

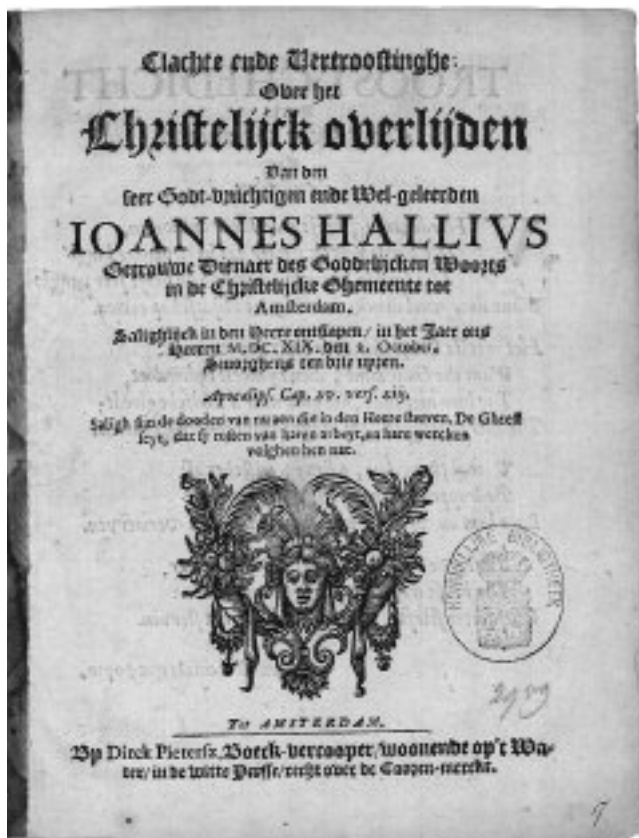
Een opvallend pamflet is *Vreughde-Zangen over den eeuwigen Vreede*¹²¹ uit 1648. Het zingt de lof van de vrede tussen de Nederlanden en Spanje. Uit de ondertekening van het voorwoord en het laatste gedicht met de initialen ‘I.S.V.C.’ kunnen we opmaken dat het hier om werk van de Amsterdamse koopman en dichter Jan Six van Chandelier (1620-1695) gaat.¹²² Deze auteur staat erom bekend dat hij zich met zijn anti-idealistische literatuuropvatting regelmatig van gangbare zeventiende-eeuwse stromingen wilde distantiëren.¹²³ In de *Vreughde-Zangen over den eeuwigen Vreede* blijkt dit met name in het voorwoord, dat in eerste instantie tamelijk hoogdravend stelt dat ‘Geen grooter gees-

121 Kn. 5754.

122 Schenkeveld-van der Dussen 1982: 290.

123 Schenkeveld-van der Dussen 1983: 314-316.

Titelpagina Clachte ende Vertroostinghe over het Christelijck overlijden van den seer Godt-vruchtigen ende Wel-geleerden Ioannes Hallius, 1619 (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 2959).

ten doorwaaden den aardbodem, dan die hier door een kittelinghe, hen van om hoogh ingevloeit, met Poësy, en sielbetoovrende maaten, en toonen, fonteinen [uitspuiten] alles Godliks wat hem den Hemel ingaf. Bij nader inzien blijkt het hier om een vorm van zelfspot te gaan die typerend is voor Six: hij presenteert zich als een dichter met kritiek op zijn collega's die, niet gehinderd door zelfkritiek, gelegenheden als de Vrede van Münster aangrijpen om hoger te vliegen dan zij eigenlijk kunnen. Het moge duidelijk zijn dat het een fijnbesnaarde lezer vergde om Six' ironie te vatten.¹²⁴ Dit laat onverlet dat Six zijn zangen wel degelijk serieus bedoelde en hij de vrede en de rol van het Huis van Oranje wilde bewieroken. Hierin slaagde hij zo goed dat alle tien de zangen opgenomen werden in de Olyf-krans der Vreede, een bloemlezing uit 1649 van diverse gedichten, redevoeringen en andere teksten over de Vrede van Münster.¹²⁵ In zijn verzamelbundel Poësy uit 1657 keren de meeste teksten uit de Vreughde-Zangen over den eeuwigen Vreede terug. Six heeft ze dan echter bewerkt, zowel dichttechnisch als inhoudelijk. De teksten uit de Vreughde-Zangen over den eeuwigen Vreede zijn in Poësy als het ware gedepolitiseerd.

¹²⁴ Schenkeveld-van der Dussen 1983: 305-306.

¹²⁵ Schenkeveld-van der Dussen 1982: 298 en Meijer Drees 1995: 250.

Tussen 1648 en 1657 lagen immers vele gebeurtenissen, met als belangrijkste wellicht de aanslag op Amsterdam van Willem II in 1650. Voor Six als Amsterdammer betekende dit dat Oranjelof lastiger te verkopen was en dus voelde hij zich waarschijnlijk genoodzaakt deze af te zwakken, zonder daarmee overigens het Oranjekamp te verlaten. In de verzamelbundel heeft Six dus minder politiek beladen teksten op willen nemen dan toen hij de *Vreughde-Zangen over den eeuwigen Vreede* als pamflet liet verschijnen.¹²⁶

Het literaire testament uit 1607, de klaagliederen uit 1609 en 1619 en het bundeltje poëzie van Jan Six van Chandelier uit 1648 laten zien dat in pamfletten met louter liederen (of met liederen als hoofdmoot) niet alleen maar sprake was van geuzenliederen.¹²⁷ Weliswaar hebben ook de hier uitgebreider besproken, meer literaire teksten onmiskenbaar een persuasieve en soms polemische functie en leveren ze een bijdrage aan het actuele debat, de nadruk bij de afzonderlijke auteurs ligt veel zwaarder op de vermaakzijde van literatuur.

Tot dusver zijn binnen deze categorie alleen maar pamfletten besproken die een zekere samenhang vertonen. Het gaat meestal om pamfletten met een lied als hoofdtekst, eventueel omgeven door andere liederen of andere poëtische genres die inhoudelijk overeenkomen met de hoofdtekst, zonder dat er sprake is van exordiale of peroratieve poëzie. Daarnaast zijn er enkele pamfletten die de indruk maken bewust gecomponeerd te zijn, in dergelijke gevallen treedt de auteur dikwijls wat meer op de voorgrond.

In de categorie van pamfletten met hoofdzakelijk liederen bevinden zich echter ook pamfletten die meerdere liederen bevatten over uiteenlopende onderwerpen. In het anoniem overgeleverde *Vreughden-ghesanck over de Schoone veranderinghen in't Vrye Nederlandt*¹²⁸ uit 1618 bijvoorbeeld vinden we allereerst als hoofdtekst een grote lofzang op prins Maurits, die regelrecht in de geuzenliedtraditie te plaatsen valt. Maurits wordt bewierookt om zijn daden die tot het succes van de Republiek hebben bijgedragen, waarbij de betreffende historische feiten in klein lettertype naast de lofzang afgedrukt staan, om elk mogelijk misverstand te voorkomen. De tekst die op deze lofzang volgt, is een schimpdicht met een persoonlijke aanval op de Haarlemse dichter Marijn de Brouwer, waar ik in hoofdstuk 1 al kort aandacht aan besteedde. Inhoudelijk vertoont het geen overeenkomstige thematiek met de hoofdtekst, het heeft dan ook geen peroratieve functie. De Brouwer, waarschijnlijk van origine Zuid-Nederlander en omwille van zijn doperse geloofsovertuiging naar de Noordelijke Nederlanden gevlucht, is vooral bekend als dichter van geestelijke liederen en gedichten.¹²⁹ In 1618 zorgt hij voor conflicten als hij in een refrein de contraremonstranten (en dan met name de gevluchte zuiderlingen onder hen) vermaant niet te vervallen in religieus fundamentalisme en zich niet te keren tegen regenten als Oldenbarnevelt, die hen eerder zo gastvrij ontvangen hadden.¹³⁰ Het 'Antwoort, Refereyn en ghedicht, op het schandich, Loghenachtich, fameus libel' in *Vreughden-*

126 Schenkeveld-van der Dussen 1982: 298.

127 Overigens bevatten zelfs de verschillende uitgaven van het geuzenliedboek niet louter geuzenliederen, maar ook bijvoorbeeld geestelijke liederen zonder politieke of historische lading; zie Grijp 1994a: 118.

128 Kn. 2748.

129 Koppenol & Verhoeven 2001: 278-279.

130 Koppenol & Verhoeven 2001: 284.

ghesanck over de Schoone veranderinghen in't Vrye Nederlandt valt De Brouwer op zijn doperse overtuiging aan. De Brouwer heeft eigenlijk geen recht van spreken, aldus de anoniem gebleven auteur, want waren het niet juist de doopsgezinden die voor maatschappelijke onrust zorgden door hun inname van Münster en hun naaktloperij in Amsterdam in de jaren dertig van de zestiende eeuw?¹³¹ In *Vreughden-ghesanck over de Schoone veranderinghen in't Vrye Nederlandt* vinden we dus een geuzenlied dat Maurits verheerlijkt, maar eveneens een polemische tekst die zich schimpend en opiniërend mengt in een heel concrete affaire rondom een Haarlemse rederijker.

Pamfletten met hoofdzakelijk of alleen maar liederen kenden vele varianten. Meest voorkomend was het type dat in de organisatie en presentatie veel weg had van een geuzenliedboek: een aantal liederen dat concrete daden uit de strijd tegen de Spanjaarden verheerlijkte of tegenstanders beschimpte, eventueel afgewisseld met enkele liederen die minder op personen of gebeurtenissen gericht waren, of met gedichten van een ander genre. Auteurs en samenstellers van pamfletten creëerden lang niet altijd een verband tussen alle teksten, ook lossere verzamelingen gedichten konden samen een pamflet vormen. Slechts af toe kon één van de structurele functies (exordiaal en peroratief) toegekend worden; dit hing waarschijnlijk samen met de prominenter rol die een auteur in dergelijke gevallen speelde.

Toch kwam het zelden voor dat er in één pamflet liederen gepubliceerd werden die afwijkende meningen vertolkten over hetzelfde onderwerp. De pamfletten hadden veeleer tot doel de lezer te overtuigen van een visie op bepaalde gebeurtenissen, en hem te vermaken door dit in een aangename vorm te gieten. Deze overeenkomst is niet vreemd, want zoals reeds bleek bij de liedbladen werden de geuzenliedboeken samengesteld uit teksten die onder meer in pamfletten gepubliceerd werden. Het medium pamflet bood echter ook ruimte aan auteurs die in hun liederen minder belang hechtten aan opiniëring en de lezer literair vermaak wilden schenken. In dergelijke pamfletten en liederen met een meer diverterende functie is meer werk gemaakt van de literaire aankleding van de tekst en in enkele gevallen ook van de typografische verzorging en de compositie van het geheel.

TYPE III: SOMMIER VERHAEL VAN DE WREEDE HANDELINGH DER BLOET-DORSTIGHE CALVINISTEN

Mijn corpus pamfletten met liederen bevat 26 pamfletten waarin één of meerdere liederen hun opwachting maken temidden van andere tekstsoorten en daarbij niet de hoofdtekst zijn. In het *Sommier verhael van de wreede handelinghe der Bloet-dorstighe Calvinisten*¹³² uit 1619 bijvoorbeeld staan twee prozateksten over het conflict tussen remonstranten en contraremonstranten.¹³³ Het wordt afgesloten met 'Een nieu Liedeken'.

¹³¹ Koppenol & Verhoeven 2001: 285.

¹³² Kn. 2966. Zie bijlage E.

¹³³ Voor een toelichting op deze periode zie hoofdstuk 2.

De directe aanleiding voor dit pamflet is de verstoring van een remonstrantse hagepreek in de buurt van Rotterdam op 20 oktober 1619 door soldaten die hiertoe aanzet waren door contraremonstrantse machthebbers. Het titelverhaal, de hoofdtekst, heeft betrekking op de onlusten die het gevolg waren van de contraremonstrantse dominantie in Rotterdam. Doordat de contraremonstrantse overheid alle remonstrantse predikanten had verboden in het openbaar te preken, waren deze genoodzaakt hun heil elders te zoeken en nu trokken op hun beurt de remonstranten de stad uit, om in het open veld hagepreken bij te wonen. De hoofdtekst is een relaas over de verstoring van zo'n preek door soldaten. Zij waren aangemoedigd en dronken gevoerd door de Schiedamse magistraat en de dijkgraaf, die beiden niet blij waren met de remonstrantse eredienst op hun grondgebied. De wreedheden van de Engelse en Schotse huursoldaten jegens de verzamelde menigte worden door de auteur breed uitgemeten: vrouwen werden onteerd en mensen als wild opgejaagd, soldaten hakten lichaamsdelen met sieraaden simpelweg af en meer van dergelijke gruwelverhalen. Dit incident stond niet op zichzelf. Op 21 april 1619 werd een remonstrantse bijeenkomst in de buurt van Leiden door het grauw verstoord. Zodra soldaten remonstranten uiteenjoegen, werden zij dikwijls geholpen door toegesnelde contraremonstranten. Bij dergelijke gevechten vielen soms doden.¹³⁴ Met name het feit dat deze wreedheden begaan werden met toestemming van de overheid, is de anonieme auteur van het *Sommier verhael* een doorn in het oog. Hij stelt de contraremonstrantse overheid op één lijn met het bloedige en dwingende bewind dat de hertog van Alva zo'n vijftig jaar geleden in de Nederlanden had gevoerd.

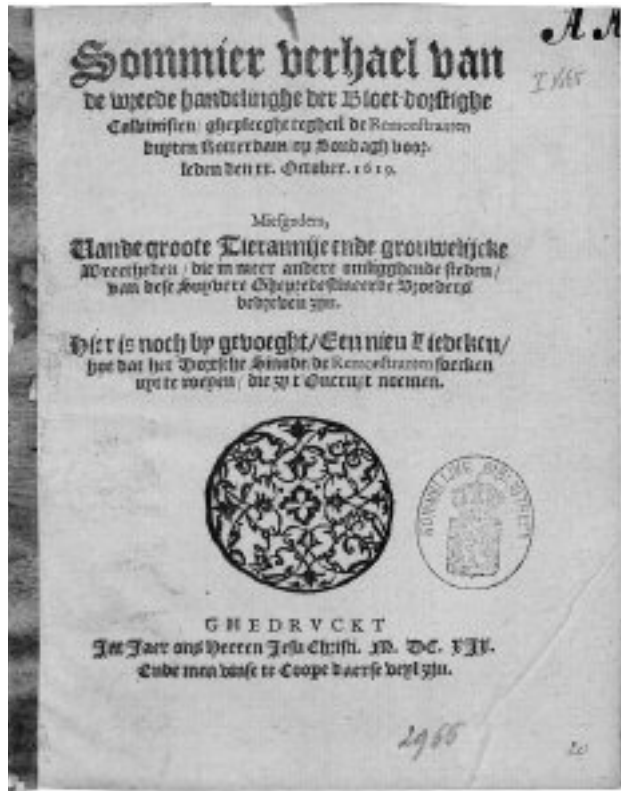
De tweede tekst, 'Vande groote Tierannije ende grouwelijcke Wreetheden, die in meer andere omliggende steden van dese Suyvere Ghepredestineerde Broeders bedreven zijn', gaat verder waar het 'Sommier verhael van de wreede handelinghe der Bloetdorstighe Calvinisten' ophoudt. Het is een aaneenschakeling van korte verhalen die tot doel hebben de tegenstelling tussen de bloeddorstige contraremonstranten en de vrelievende remonstranten te verscherpen. De auteur opent met de beschrijving van een van de eerste gebeurtenissen waarbij contraremonstranten met behulp van de sympathiserende menigte hun zin konden doordrijven: de bezetting van het stadhuis te Oudewater in 1617. De dreiging van het grauw dwong de aanwezige heren niet alleen de contraremonstrantse kerkenraad te erkennen, maar later ook contraremonstrantse burgemeesters te benoemen.¹³⁵ Ook de plundering van het huis van de Amsterdamse remonstrantse koopman Rem Bisschop op 19 februari 1617 wordt beklagd: 'zyn huis is op ghebroken [vernielt] ende zyn goet jammerlijck berooft' (p. 10). Deze actie was minder spontaan dan zij leek: een week tevoren werd in Amsterdam via pamfletten opgeroepen remonstrantse gebouwen en personen aan te pakken.¹³⁶ Een ander schrijnend geval van contraremonstrantse wreedheid was de poging tot uitzetting van een zekere dominee Sapma te Hoorn. Op 10 maart 1619 wilden soldaten op last van de overheid

134 Van Deursen 1974: 327.

135 Van Deursen 1974: 313.

136 Van Deursen 1974: 338-339.

Titelpagina Sommier verhael van de wreede handlinghe der Bloet-dorstighe Calvinisten, 1619 (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 2966).

deze remonstrantse predikant uit zijn huis zetten, samen met zijn vrouw die, zo meldt het pamflet, nog wel ‘swanger, ende op het uysterse’ (p. 11) was. Deze uitzetting werd door tussenkomst van remonstrants gauw voorkomen, maar dat deed niets aan het streven van de contraremonstrantse overheid af.¹³⁷ De auteur heeft nog meer vergelijkbare verhalen opgenomen uit Woerden, Alkmaar, Schoonhoven en Leiden.

Het pamflet wordt afgesloten met ‘Een nieu Liedeken’ op de wijs van ‘O rat van Avonturen’. Deze oude melodie, die bijvoorbeeld voorkomt in het Antwerps Liedboek en in de Veelderhande schriftuerlijcke liedekens uit 1552-1554, was al eerder gebruikt voor een geuzenlied.¹³⁸ De inhoud van ‘Een nieu Liedeken’ staat verder verwijderd van de directe actualiteit dan de teksten die eraan voorafgaan. In negen coupletten wordt in één grote vergelijking op beknopte wijze het conflict tussen remonstranten en contraremonstranten beschreven. Aanvankelijk bestond het volk uit één grote kudde schapen, aldus het eerste couplet dat het exordium vormt, maar al spoedig bleek dat zich onder die schapen wolven schuilhielden:

¹³⁷ Rogge 1859: 12-10, 33-51 en Van Deursen 1974: 336.

¹³⁸ Kuiper & Leendertz 1925-I: 147.

Een nieu Liedeken, Op de Wijse: O rat van Avantueren.

I.

Twee Jaer voor sesthien-hondert
 Wast schier [bijna] al [iedereen] ghereformeert,
 Veel Schapen uytghesondert
 Waren in wolven verkeert [waren in wolven veranderd],
 5 Want zy sloegen haer handen,
 Aen Goosen voghelen sangh [Goosen Voghelsanck]
 Sy toonden Wolfs Tanden,
 En slooten hem in banden [sloten hem op]
 Meer als acht weken langh.

II.

10 'tGherucht liep over straten
 En wegghen waer datmen quam,
 Die faem [gerucht] clonck boven maten
 Al vande Stadt Amsterdam,
 Die maere [lopend gerucht] vroeck en laete
 15 Uit schuyten op wagens clam [klom],
 Noch hout niet op het praeten
 In aller leye staten
 Van dees quae Schapen gram [van de toorn van deze boosaardige schapen].

III.

Dees Schapen waren snoode [boosaardig]
 20 Als Herodes den Vos [Herodes Agrippa de snoodaard:]
 Die eerst Jacobus [Jakobus, discipel van Jezus] Dooden
 Doen [toen] d'ander noch ginghen Los [vrijuit],
 Hy aensach t'jootsche wesen [het joodse volk]
 Doent haer was aenghenaem [toen bleek dat zij ermee instemden]
 25 En doen zijt werck presen
 Liet hyt voort sonder vreesen
 d'Anderen vangen te saem.

IV.

Soo hebben dees' oock listich
 Haer werck noch niet verleert,
 30 Eerts hebben zy heel twistigh [boos]
 Ons Voghelen sangh onteert,
 Sy ginghen van hem callen [kwaadspreken]
 Hy was een Ketter verstockt
 Had haer [hen] dat wel bevallen [behaagd]
 35 Sy hadden sonder mallen [zonder gekheid]
 Ons Kinders al op gheslockt.

V.

Doen is door Godts' ghenade
 Haer quaet opset belet
 Maer nu gaen zy te rade,
 40 Met Ouwer Wolven wet
 Om t'Oncruyt uyt te roeyen
 Teghens Christus' ghebodt
 Sy zien veel Oncruyt groeyen
 Na Dordrecht zy haer spoeyen [zij haasten zich naar Dordrecht]
 45 Om te strijden teghens Godt.

VI.

Den strijt is nu begonnen
 Vant Nationael Synoodt
 Te Dordrecht af ghesponnen [voltooid],
 Acht daghen voor Barnevelts Doot,
 50 Die zy zijn hooft af-sneden
 Als een seer quaet Oncruyt
 En soecken nu die leden
 Over al te vertreden,
 En die te roeyen uyt.

VII.

55 Die Schaepkens Christi claeghen
 Over 'tSynodus' bedrijf
 Die Harders [predikanten] zy verjaghen,
 En scheyden de Man van 't Wif,
 Sy maecken tot haer knechten
 60 Die Staeten Generael
 Die haeren wil uyt-rechten [uitvoeren]
 Wie soude dan berichten [terechtwijzen]
 't Sinodus Nationael.

VIII.

Sy weten niet te verzinnen
 65 Dat met Barmherticheyt goet
 Veel meerder is te winnen,
 Aent Arminiaens gemoet,
 Dan met haer wreet verjaghen
 En proceduren hardt
 70 Hier om sal Godt haer plagen
 Haer tgemoot doen versaghen [bang maken],
 En loonen met pijn en smert.

IX.

Prince, Harder der Schapen
 Christus Ghebenedijt [*gezegende Christus*],
 75 Naer ons bloet zy nu gapen [*zij hunkeren nu naar ons bloed*]
 Waect op en voor ons strijdt,
 Verhoort ons bitter Carmen [*lied*]
 Ghy ziet ons suchten [*lijden*] wel
 Neemt ons al in u Armen
 80 Ghy condt ons wel bescharmten
 Van dees quae Wolven fel.

Goosen Voghelsanck (r. 5) schreef en verspreide remonstrantsgezinde lectuur. In 1598 werd hij daarom, na herhaalde verzoeken zijn standpunten te herzien, door de Amsterdamse kerkenraad geëxcommuniceerd. Niet veel later werd hij door de baljuw van Kennemerland gevangen gezet. Pas na een schuldbekentenis kwam Voghelsanck weer uit het gevang.¹³⁹ Deze kwestie was in 1619 blijkbaar nog steeds bekend genoeg om de toon voor dit lied te zetten.

Vanaf het tweede couplet vinden we de *narratio* en *argumentatio*, waarin aan de hand van deze vergelijking met schapen en wolven de gang van de gebeurtenissen weergegeven wordt. Zo begonnen de valse schapen hun mondje te roeren en hun eigen leer te prediken (r. 10–18). Vervolgens gebruikten zij geweld en zaaiden twist (r. 19–36). Dit wordt gedemonstreerd met een bijbelse vergelijking: Herodes Agrippa liet Jakobus, discipel van Jezus, ter dood brengen (r. 20–21). Toen bleek dat het joodse volk daar niet tegen in opstand kwam en het zelfs met instemming reageerde op deze executie, ging Herodes Agrippa gedreven door met de vervolging van Jezus' volgelingen (Handelingen 12:1–4). De contraremonstranten handelen door hun vervolging van Goosen Voghelsanck precies als Herodes Agrippa in de bijbel. Daarnaast proberen zij hun kwade opzet te realiseren door in een synode hun krachten tegen de remonstrantse schapen te bundelen (r. 37–45). Deze Synode van Dordrecht werd gehouden van november 1618 tot mei 1619 en zorgde er onder meer voor dat de remonstranten officieel uit de calvinistische kerk geweerd werden (r. 55–63).¹⁴⁰ Niet alleen worden de remonstrantse predikanten, de 'Harders' (r. 57), verjaagd, de maatregelen van de Synode gaan zelfs zover dat er binnen huwelijken en huisgezinnen onverzoenbare tweedracht heerst (r. 58) – wellicht ook symbolisch voor de scheuring in de protestantse geloofsgemeenschap – over de nieuwe geloofsbepalingen. De Staten-Generaal danst naar de pijpen van de Synode, uit die hoek hoeven de remonstranten dus weinig steun te verwachten. De *narratio* en *argumentatio* worden afgesloten door het achtste couplet, waarin de auteur stelt dat de contraremonstranten niet in staat zijn in te zien dat met barmhartigheid meer te winnen valt dan met wrede procedures (r. 64–72). Ook in dit lied wordt de *peroratio* gevormd door een princestrofe. De prince die hier wordt aangesproken is God, de opperherder van alle schapen (r. 73–74). De remonstrantse onder hen smeken Hem bescher-

139 <http://cf.hum.uva.nl/nhl/Marskramers/jongema—archivalia.htm> (27-08-2005).

140 Janssen 2001: 64–65.

ming te bieden tegen de contraremonstrantse wolven.

Het lied blaast in het *Sommier verhael* zijn eigen partij mee. De strekking is gelijk aan de twee prozateksten: de contraremonstranten zijn onbetrouwbaar, wreed en uit op de vernietiging van de remonstranten. Het heeft daarom een peroratieve functie ten opzichte van de hoofdtypekst: het herhaalt de boodschap van de hoofdtypekst. Affectief gezien handhaaft het lied de persuasieve functie van de hoofdtypekst omdat het de lezer wil overtuigen van de contraremonstrantse dreiging, wat al blijkt uit de aankondiging: 'een nieu Liedeken, hoe dat het Dortsche Sinode, de Remonstranten soecken uyt te roeyen, die zy t'Oncruyt noemen'. De beeldspraak met schapen en wolven die het hele lied wordt volgehouden, zorgt daarnaast voor een diverterend effect. De voortzetting van de persuasiviteit in een andere en aantrekkelijke vorm is exemplarisch voor liederen in deze categorie pamfletten met liederen.

Het *Sommier verhael* schetst een remonstrants gekleurd beeld van de onderdrukking door de contraremonstranten. Op het hoogtepunt van het conflict schilderden beide partijen elkaar af als gevaarlijke volksvijanden.¹⁴¹ Als iets duidelijk is geworden over de manier waarop men de publieke opinie probeerde te bespelen, dan is het wel dat zowel de remonstranten als de contraremonstranten hun lezers voor zich poogden te winnen. Het is bekend dat dezelfde tactieken werden gebruikt om minder ontwikkelde milieus, waar men niet of nauwelijks gealfabetiseerd was, op te zwepen.¹⁴² In dit licht bezien had het *Sommier verhael* voornamelijk een blamerend doel: door het opsommen van hun wrede heden de contraremonstranten zo zwart mogelijk maken, terwijl de remonstranten er juist goed bij dienden af te steken.

De derde categorie, liederen die tussen andersoortige teksten zijn opgenomen, bevat meer pamfletten die op het *Sommier verhael* lijken. Voor het overgrote deel bevinden liederen zich in dit type achterin het pamflet, hetzij direct na de hoofdtypekst, hetzij in een staart van poëzie die op de belangrijkste tekst volgt. In slechts twee gevallen vinden we een lied in het voorwerk van een pamflet,¹⁴³ wat aangeeft dat plaatsing van liederen in het voorwerk niet onmogelijk was, maar wel minder gebruikelijk.

Het lied in het *Sommier verhael* heeft inhoudelijk dezelfde boodschap als de teksten waar het op volgt, het brengt deze alleen in een andere vorm. Het fungeert daarom naast peroratief tevens persuasief en diverterend. Dit patroon is in dit type pamfletten bijna zonder uitzondering waarneembaar. In 1608 bijvoorbeeld publiceerde de al eerder genoemde Marijn de Brouwer in *Een lustighe Tsamensprekinghe van vier Personagien*¹⁴⁴ een dialoog tussen de allegorische personages 'Meestendeel der Menschen', 'Tijt van Twist', 'Tijt van Pays' en 'Onderwijs der Schriftuere' met de boodschap dat kennis van de heilige schrift de juiste weg is om in de wereld rust te brengen.¹⁴⁵ Op deze godvruchtige samenspraak volgt een refrein waarin herhaald wordt dat de Nederlanden in zwaar weer

141 Van Deursen 1974: 339.

142 Van Deursen 1974: 335-340.

143 Te weten in het *Vreeds-Triumph-gedicht* (Kn. 1612) uit 1609 en in *Een kort Monickendammer Discours* (Kn. 2617) uit 1618.

144 Kn. 1555.

145 Koppenol & Verhoeven 2001: 279.

geraakt zijn vanwege hun dwalingen in het geloof. In het afsluitende schriftuurlijke lied, ‘Een nieu Liedeken’, wordt net als in de twee voorgaande teksten gehamerd op het belang van eendracht, het verdwijnen van twist, geloof en vertrouwen in God en – niet onbelangrijk – trouw aan de overheid. Dit blijkt reeds in de eerste strofe:

Ghy die opheft heylige handen,
 Sonder gramschap of eenich tweedracht,
 Bidt Godt dat hy in alle Landen,
 Wil senden eenen Pays seer sacht,
 5 Op dat den twist met ganscher macht,
 Nu scheyt [vertrekt],
 Laet ons van herten, dach en nacht,
 Godt bidden voor die Overheyt.

Dit lied heeft ten opzichte van de hoofdtekst een vergelijkbare peroratieve functie als het lied in het *Sommier verhael*: er is sprake van voortzetting van de persuasiviteit in een nieuwe en aantrekkelijke vorm.

Een vergelijkbaar voorbeeld komt uit 1672, wanneer de gereformeerde chirurgijn Wouter Schouten (1638-1704) *Moedt-scheppingh op Nederlants Droevige Val*¹⁴⁶ het licht doet zien. Het betreft een sterk oranjegezind pamflet met een lange berijmde hoofdtekst, gevolgd door een ‘Toe-gift op Gesangh’. Schouten spoort in de hoofdtekst de Nederlanders aan in deze moeilijke tijd een vrome levenshouding in acht te nemen.¹⁴⁷ God zal het tij keren ten gunste van de Nederlanders als zij berouw en boetvaardigheid tonen voor hun hovaardij, weelde, geldzucht en ontucht.¹⁴⁸ In het lied is dit niet anders, zoals blijkt uit het veertiende en vijftiende couplet, waarin Schouten zich rechtstreeks tot God wendt en Hem bidt om bijstand:

Ons Vaderlant, O Godt! ons Vaderlant
 Beswijckt en valt, wy zijn ter neer geslagen;
 55 Versterckt ons Heer in dese quade dagen:
 Erbarmt u over onse droeve stant.

Ontfermt [ontfermt] u over die noch d’Uwe zijn,
 Och laet uw’ Volck genade zijn bevonden;
 Om Christi wil vergeeft togh onse sonden:
 60 Bestraelt ons met u liefelijck aenschijn.

Schouten smeekt God zich te ontfermen over degenen die voor Hem kiezen en spoort zo indirect zijn lezers aan de Heer trouw te blijven; ook dit lied fungeert derhalve in affectief opzicht persuasief. Opnieuw heeft het lied in de structuur van dit pamflet een peroratieve functie: het herhaalt de boodschap van de hoofdtekst in een beknopte en aansprekende vorm.

¹⁴⁶ Kn. 10627.

¹⁴⁷ Barend-van Haeften 1999: 43-46.

¹⁴⁸ Barend-van Haeften 1993: 155-156.

Dit patroon doet zich voor in bijna alle pamfletten van type III in mijn corpus. Slechts in *Sendt-brief Gerardus Livius Predicant tot Nymeghen*¹⁴⁹ uit 1618 heeft het lied een andere inhoudelijke insteek dan de brief die de hoofdtekst is. Gerardus Livius Bonga (ca. 1570-1636) was vanaf 1600 predikant in Nijmegen. Zijn schrijven, gericht aan zijn Arnhemse collega Henricus Brimanus, handelt over kerkelijke onrust in het Nijmeegse, die weinig verschildte van de onrust en twisten die zich in andere delen van het land afspeelden – zoals hiervoor al beschreven in het *Sommier verhael*. De drukker of auteur van de *Sendt-brief* meldt in een voorwoord echter dat het hier om een tekst gaat ‘vol blasphemie, vehemente [heftige] partyschap ende loghen [leugens]’. Het moge duidelijk zijn dat Livius zelf niet verantwoordelijk was voor de publicatie. Overigens was Brimanus hier evenmin schuldig aan, aangezien het voorwoord meldt dat deze weinig genegen was Livius’ brief aan de openbaarheid prijs te geven: ‘[...] also Brimanus van de Magistraet tot Arnhem scherpelijck [streng] nae [over] desen Brief is ghevraeght, [ondervraagd] soo heeft hy’t verscheyden reysen [keren] ghelochent, heeft eyndelijck moeten bekennen, ende den brief te voorschijne brengen’. De remonstrantsgezinde inhoud bracht beide predikanten in moeilijkheden en leidde tot de ontzetting van Livius uit zijn ambt, op 8 april 1618. In de *Sendt-brief* wordt de tekst integraal afgedrukt, gevolgd door een uitgebreid commentaar – ook op Livius’ persoon. Het slotliedje van het pamflet heeft een sterk anti-katholiek karakter. De eerste twee coupletten schetsen een beeld van een weinig religieuze bisschop:

Hoe het Wijntjen lustigher sprinckt [geschonken wordt],
 Onsen Bisschop liever drinckt,
 Dan is hy kluchtich, en luytruchtich:
 ’T Glas moet op drie vinghers staen,
 5 Dan bloost hy als een kalkoens-Haen.

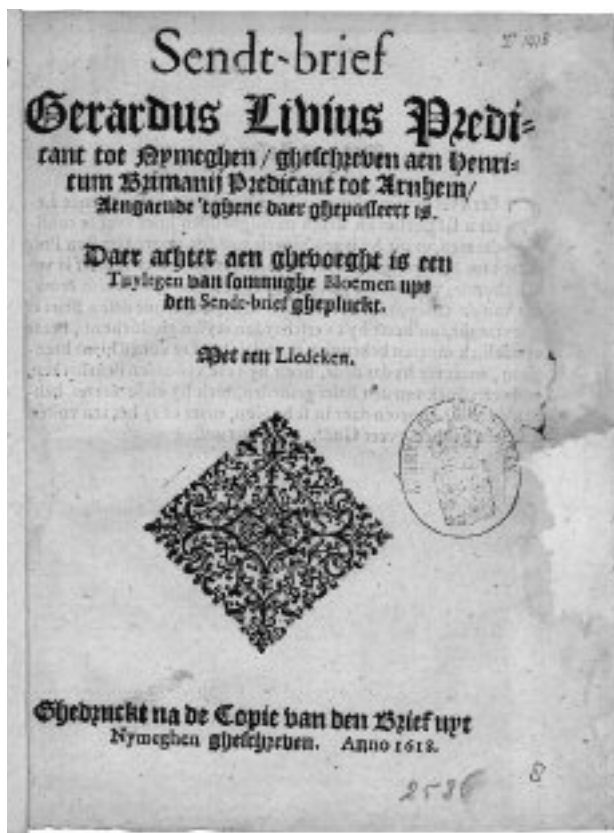
Voorts gaet hy wandelen seer radt [snel]
 Hem [zich] vermaken door [in] de Stadt,
 Om te weten, veel secreten
 Van hen dien hy draeght party,
 10 Altijdt is hy even bly.

In het vervolg blijkt dat de auteur deze losbol aan wil sporen zijn leven te beteren en ‘een goet Herder’ (r. 26) te zijn voor de gelovigen. Hier ligt ook de overeenkomst tussen Livius en de bezongen bisschop: beiden zijn dwalende herders die weer op het rechte pad dienen te komen. Dat remonstranten en katholieken daarbij vrijwel over één kam geschoren worden, is een vrij gangbare tactiek¹⁵⁰ en iets wat we eerder al zagen bij *Een nieuw Liedeken, Ter Eeren Sint Ian*. In de *Sendt-brief Gerardus Livius Predicant tot Nymeghen* verkondigt het liedje met opzet een andere boodschap dan de brief, die de hoofdtekst is: er is dus sprake van polemieken binnen één pamflet. Livius’ epistel is aanleiding om in een prozacommentaar en een polemisch lied deze dolende predikant aan te pakken.

Eerder stelde ik al dat het merendeel van de liederen in deze categorie III te vinden is ná

149 Kn. 2586.

150 Meijer Drees 2001: 240.

Titelpagina Sendt-brief Gerardus Livius Predicant tot Nymeghen, 1618 (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 2586).

de hoofdttekst, op de laatste pagina's van de betreffende pamfletten. Een mogelijke verklaring voor deze positie is dat het voor een drukker kapitaalvernietiging was als hij aan het einde van een pamflet lege pagina's overhield. Door deze op te vullen met liedjes of andere teksten loste hij dat probleem op en wist hij de aantrekkelijkheid van zijn koopwaar te vergroten. De drukker nam liedjes in dergelijke pamfletten dus dikwijls op vanwege een zeker commercieel belang en dit zullen in de meeste gevallen teksten zijn geweest die hij op de plank had liggen of op korte termijn ter beschikking kon krijgen. Het *Sommier verhael* heeft op de voorpagina de mededeling dat er een liedje is 'by gevoeght'. We zien hetzelfde bij *Wat nieuws boven nieuws*¹⁵¹ en *Den Spiegel der Afgoderye*¹⁵² uit 1609; bij *Sendt-brief Gerardus Livius Predicant tot Nymeghen*¹⁵³ en de *Copie eens Briefs geschreven uyt Schoonhoven*¹⁵⁴ uit 1618; en bij de *Adhortatie Ofte Vermaan aan alle goede Patriotten van't Vaderlant*¹⁵⁵ en *Den Oranjen Kap geset op't Hoofd van den Rotterdamschen Paus ende sijn Kardinalen*¹⁵⁶ uit 1672. Dergelijke aankondigingen toonden de mo-

151 Kn. 1623.

152 Kn. 1679.

153 Kn. 2586.

154 Kn. 2692.

155 Kn. 10470.

156 Kn. 10477.

gelijke koper dat er in het pamflet meerdere genres beoefend werden. Tevens waren het lokkertjes: er viel nog meer in te lezen dan in een eerdere druk, nu ook met een liedje! Een auteur of drukker kon met liederen zowel inhoudelijk als commercieel de aantrekkelijkheid van zijn pamflet vergroten, omdat hij daarmee zowel opiniëring als amusement bood.

Het lied in de *Sendt-brief* Gerardus Livius Predicant tot Nymeghen fungeert op een polemische wijze. Het verkondigt een andere boodschap dan de hoofdtekst en heeft er derhalve geen nauwe relatie mee. Daardoor vervult het geen peroratieve functie en wijkt het dus enigszins af van de wijze waarop de andere liederen ná de hoofdtekst functioneren. Liederen in categorie III brengen doorgaans dezelfde boodschap van het betreffende pamflet, alleen in een andere vorm en hebben een peroratieve functie. Voor pamfletten waarbij het merendeel uit proza bestaat, zoals het *Sommier verhael*, geldt dat liederen een luchtige afsluiter vormen en met de herhaling van de boodschap in gevarieerde vormen het diverterende benadrukken. Met liederen kon een drukker of auteur de aantrekkelijkheid van het pamflet vergroten en dat zal de verkoop bevorderd hebben.

TYPE IV: TRIOMFE VANDE DOORLUCHTIGE PR. VAN ORANGIEN

In 1618 verschijnt de *Triomfe vande Doorluchtige Pr. van Orangien*,¹⁵⁷ één van de 32 pamfletten waarin liederen in een prozatekst zijn ingevlochten. Dit pamflet bevat een lange prozatekst, de hoofdtekst, die de daden van de prinsen van Oranje sinds de begintijd van de Nederlandse Opstand verheerlijkt. Diverse andere teksten heeft de anoniem gebleven auteur daar doorheen gevlochten, achtereenvolgens: ‘Eenige Brieven, dienende tegen de hedendaechsche lasteraers, die gaern drijven [beweren] soudén alles wat desen Doorluchtigen Prince gedaen heeft, dattet meer voor zijn eygen particulier, als voor de Religie geweest is’, een ‘Liedeken, op de wijze “Wilhelmus van Nassou”’, een ‘Wapendicht’, een ‘Liedeken, op de wijze: “Van den Slach van Pavyen”’, een ‘Eerdicht’ en een ‘Gedicht’.

In *Triomfe vande Doorluchtige Pr. van Orangien* staan de twee liederen in relatie tot een reëlas over de veldslag bij Turnhout op 24 januari 1597, waarin een grote overmacht aan Spaanse ruiters door Maurits van het Nederlands grondgebied werd verdreven.¹⁵⁸ Nadat uitgebreid beschreven is hoe de vijand opgesteld staat en hoe de Nederlanders ervoor staan, vertelt de auteur dat Maurits (consequent ‘Nassau’ genoemd) de nacht voor de slag slapeloos doorbracht en bad tot God op de melodie van het ‘Wilhelmus’:

Oraingh is wel ghestorven
 Vermoort door Spaenschen haet,
 Maer heeft door God verworven
 Den alderhooghsten Staet,
 5 End’ ons noch macht ghegheven

¹⁵⁷ Kn. 2508. Zie bijlage B.

¹⁵⁸ Vermoedelijk betreft het deze slag; redenen om hiervoor te kiezen zijn de datering tussen de moord op Willem van Oranje in 1584 en de Slag bij Gibraltar in 1607, die in dit pamflet wel te identificeren zijn, gecombineerd met de mededeling dat op elke Hollander er honderd Spanjaarden in het veld stonden.

Te dempen [vernietigen] 'tSpaensch ghetrots [hooghartigheid]
 In overvloed beseven [alsmede]
 Den bystandt onses Godts.

- Voor dees weldaet vercreghen
 10 Moet elck nu danckbaer zijn,
 Want zijnen milden Seghen
 Helpt menich uyt ghepijn [kwellingen].
 Victorieus ghestreden,
 Hebben wy na begheer [zoals verlangd],
 15 Doet tot Godt u Ghebeden
 End' past op u Gheweer [uw verdediging].

God heeft Willem van Oranje en zijn volgelingen de macht gegeven heeft om uiteindelijk de trotse Spaanse overheerser te verslaan. Doordat de auteur Maurits dit lied op de melodie van het 'Wilhelmus' laat zingen, geeft hij het een extra lading mee: hier wordt de moraal van Willem de Zwijger voortgezet. Voorts functioneert het lied als een pathetische uitbeelding van een slapeloze Maurits, die oproept tot God te bidden en waakzaam te zijn.

Niet alleen de prins beleefde een slapeloze nacht. De *dispositio* van de *Triomfe vande Doorluchtige Pr. van Orangien* suggereert dat de manschappen van Maurits gehoor hebben gegeven aan zijn oproep en een wapendicht hebben gescandeerd. Dit heldhaftige gedicht wekte moed op bij de soldaten om de strijd aan te gaan. De auteur heeft de betreffende tekst direct na de woorden van Maurits opgenomen en stelt het voor alsof de kreten van de soldaten het Spaanse kamp bereikten. In de veronderstelling dat de Nederlanders dronken waren, besloot men daar de aanval in te zetten. Op hun beurt hieven de Spanjaarden ook een strijdlied aan: 'Liedeken, op de wijze: "Van den Slach van Pavyen"'.¹⁵⁹ Het betreft een *personificatio* waarin ze zichzelf zwart maken en bestempelen als wolven die eerbaarheid en godvrezendheid verloren hebben en daardoor zo moordlustig te werk kunnen gaan:

- Tast toe, tast toe als mannen
 Waer dat ghy Meesters zijt,
 Want ghy hebt uitgebannen
 20 Al eerbaerheyt om u profijt [om uw eigen voordeel],
 Godvreesentheyt zijt ghy quijt,
 Als wolven boos ghy moordich bijt
 Ja steect vry toe want tzijn u treken [sluwe daden]
 Met sweerden fel fenijnich bestreken.

Omdat de liederen in categorie IV opgenomen zijn in de hoofdtypekst zelf, is het onmogelijk te spreken van een exordiale of peroratieve functie. De liederen in *Triomfe vande Doorluchtige Pr. van Orangien* lijken informerend, maar functioneren feitelijk diverterend en persuasief tegelijk: ze wisselen het proza van de hoofdtypekst af en kleuren deze nader in. De

159 Deze melodie is mij overigens onbekend. Naar alle waarschijnlijkheid is de bron een onbekend krijgslied over de Slag bij Pavia in 1525, waarbij Karel V de Fransen onder leiding van Frans I een nederlaag wist toe te brengen.

auteur heeft ook brieven in zijn tekst opgenomen (p. 4-6). Die zijn echter louter polemisch bedoeld, 'dienende tegen de hedendaechsche lasteraers, die gaern drijven [beweren] soudén alles wat desen Doorluchtigen Prince gedaen heeft, dattet meer voor zijn eygen particulier, als voor de Religie geweest is' (p. 4). De brieven zijn *testimonia* gericht op het overtuigen van zijn lezerspubliek. De wijsaanduiding van het 'Wilhelmus' maakte iedere lezer duidelijk in welke hoek hij dit plaatsen moest. Hetzelfde zagen we eerder bij het 'Liedeken' op de wijs van 'Maximilianus de Boussu' in *Eene Nieuwe tijdinghe, ofte Clachte, Johans van Olden-Barnevelt*. Het is voor de intentie van de auteur dan ook niet belangrijk of die variant op het 'Wilhelmus' door Maurits daadwerkelijk gezongen werd, hij wil er de gemoedstoestand van de prins mee illustreren en zijn publiek ermee vermaken.

De manier waarop de auteur van de *Triomfe vande Doorluchtige Pr. van Orangien* geschiedschrijving en gedichten in elkaar heeft gevlochten, doet enigszins denken aan de werkwijze van de Veerse notabele Adriaen Valerius. Deze beschreef in zijn postuum fraai uitgegeven *Nederlandsche gedenck-clanck* (1626) de geschiedenis der Nederlanden vanaf het begin van de Opstand, afgewisseld met 76 vaderlandslievende en godsdienstige liederen die nauw verwant waren aan geuzenliederen.¹⁶⁰ Valerius' teksten gingen zelfs vergezeld van zangnoten en tabulatuur voor luit en citer, een indicatie dat hij mikte op de gegoede, in muziek geschoolde milieus.¹⁶¹ Valerius geeft reeds op de titelpagina aan dat zijn liederen, evenals de afgedrukte prenten en opgenomen bijbelcitaten, dienen ter versiering van zijn vaderlandse geschiedenis.

De *Triomfe vande Doorluchtige Pr. van Orangien* vertoont de kenmerken van de compositie van teksten zoals Valerius later systematisch zou toepassen, hoewel de verschillen ook veelzeggend zijn. Allereerst hebben we met de *Triomfe vande Doorluchtige Pr. van Orangien* te maken met veel goedkoper drukwerk, minder fraai vormgegeven en geïllustreerd dan Valerius' boek, en ontbreekt de tabulatuur. Ook de liederen vertonen belangrijke verschillen. Bij Valerius zijn ze grotendeels nieuw en zijn melodiën slechts in heel weinig gevallen afkomstig uit het bestand aan geuzenmelodieën.¹⁶² Tevens heeft Valerius zijn liederen beter weten te integreren in de lopende tekst. De auteur van de *Triomfe vande Doorluchtige Pr. van Orangien* laat soms verbindend proza achterwege: de 'Wilhelmus'-variant wordt direct gevolgd door het 'Wapendicht' en pas daarna volgt verbindend proza. En tenslotte, waar Valerius over het algemeen een vrij gematigde toon hanteert,¹⁶³ slaat de auteur van de *Triomfe vande Doorluchtige Pr. van Orangien* ook in zijn liederen een felle, anti-katholieke toon aan. Alles bijelkaar gezien had de lezer voor het pamflet minder intellectuele spankracht nodig dan voor Valerius' boek. De liederen hebben echter hetzelfde doel: ze illustreren en amuseren, dit laatste ook met een emotionele component.

In de *Triomfe vande Doorluchtige Pr. van Orangien* zijn de twee liederen helder te onderscheiden van de omringende tekst, doordat ze typografisch verschillen en ook lied worden genoemd. Dit is in mijn corpus een bekend procédé. Ook in het reeds eerder behandelde

160 Visser 1993: 170-171.

161 Komter-Kuipers 1943: XLVII.

162 Komter-Kuipers 1943: XLVIII.

163 Meertens 1943b: XII.

Titelpagina Triomfe vande Doorluchtige Pr. van Orangien, 1618 (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 2508).

Droom-gezicht uit 1608 waarin Mensch en Armveracht Mensch elkaar ontmoeten, zijn de drie liederen typografisch en formeel onderscheiden van de dialoog waarin ze opgenomen zijn. Hetzelfde geldt voor de liederen in de *Claghte vanden Cloecken Soldaet* uit 1609 en de *Metamorphosis, ofte Wonderbaere Veranderingh' ende Leven vanden vermaerden Mr. Quinten Matsys*¹⁶⁴ uit 1648. Het kon echter ook anders. Met name in pamfletten uit de tweede helft van de zeventiende eeuw komen kleinere liedfragmenten voor in grotere (veelal proza-)teksten. Dat deze fragmenten gezongen konden worden, valt niet op te maken uit een genrebenaming of wijsaanduiding maar meestal alleen doordat een typografische afwijking gepaard gaat met een cantat-formule: de tekst refereert aan zang of muziek, in of voorafgaand aan de gezongen passage. In *Louys gulde Hartjens dach*¹⁶⁵ uit 1672 wordt de crisis van het Rampjaar beschreven en behalve enkele kleine gedichtjes vinden we ook zingbare passages die het proza onderbreken. Zo meldt het proza dat men vreesde door ontrouwe regenten aan Frankrijk te worden uitgeleverd en dat de straten vol waren van geruchten. Ter illustratie neemt de auteur van het pamflet de volgende liedpassage op, met de cantat-formule 'Doch men songh nu op dese wijze':

¹⁶⁴ Kn. 5813.

¹⁶⁵ Kn. 10337.

Gelijck [zoals] het eerste licht quam door het duyster breecken,
 Soo breeckt d'Oranje-Son door Staetsucht, Haet en Nyt,
 De donkre Oorloghs-wolck tot zijn bederf ontsteeken,
 Wort oorsaeck van zijn licht, hoe seer het Jan-Oom [=Johan de Witt] spijt.
 (p. 8)

Eenzelfde procédé zien we bijvoorbeeld in *De vast-gekuypte Loevensteinsche Ton*¹⁶⁶ en in het *Huysmans-praetje*¹⁶⁷ uit 1672.

De aanwezigheid van een cantat-formule beperkte zich overigens niet louter tot de pamfletten met kleine zingbare passages. In het *Toneel der Arminianen*¹⁶⁸ uit 1618 wordt een typografisch onderscheiden 'Bede-liedt' eveneens via een cantat-formule aangekondigd. In dit pamflet, met een zinnebeeldige prent op de titelpagina, poogt de auteur duidelijk te maken dat de wagen (de Republiek symboliserend) gemend wordt door de Vrijheidsmaagd en getrokken door Eendracht. Deze ideale situatie werd bedreigd door de Raden, Oldenbarnevelt en zijn aanhangers.¹⁶⁹ Het feit dat Oldenbarnevelt in augustus 1618 door Maurits gearresteerd was, zorgt ervoor dat de auteur enigszins opgelucht zijn lezers tot zingen kan aansporen:

En ondertusschen ghy die dese saeck behart [lief heeft],
 En nu ghenoech bevrijt sijt van gedreychde smart
 Roepet met u ghesang als David heeft ghedaen,
 Isr'els verlosser ov'r u verlossingh aen
 Met dit volghende Liedt in goede yver tsamen.
 Of die gheen singhen lust, die segh op't singhen
 Amen.
 (p. 19)

In de analyse van de *Triomfe van de Doorluchtige Pr. van Orangien* heb ik een verband tussen dit pamflet en de *Nederlandsche Gedenck-clanck* van Valerius verondersteld. Valerius, maar ook de auteur van *Triomfe van de Doorluchtige Pr. van Orangien*, zetten hiermee een traditie voort die teruggaat op de eerste geuzenliederen. Het geuzenlied over de onthoofde graven Egmont en Hoorne uit 1568 heeft geen titel, maar een inleidend stukje proza.¹⁷⁰ Zo zijn er meer gevallen. Het lijkt erop dat de auteurs van de niet overgeleverde oudste geuzenliedboeken ernaar hebben gestreefd een losse collectie liederen onderling te verbinden met toelichtend proza en de verzameling liederen op deze wijze te presenteren als een geschiedverhaal.¹⁷¹ Dit concept werd door Pieter Bor (1559-1635) in 1617 gehanteerd toen hij een bewerking van zijn *Den oorspronck, begin ende aenvanck der Nederlandtscher Oorlogen* publiceerde die geheel uit liederen bestond. Valerius, met zijn afwisseling van proza en liederen, is dus weer een andere voortzetting van die oudere geuzenliedtraditie.

166 Kn. 10429: p. 3, 4, 8, 9, 10, 14, 15, 16.

167 Kn. 10496: p. 5, 9, 12, 13, 14, 15, 16, 20.

168 Kn. 2773.

169 Te Winkel 1908-1923: 289-290.

170 Kuiper & Leendertz 1925-I: 62.

171 Grijp 1994a: 123-124.

Bor beoogde met zijn liederen de aloude combinatie van lering en vermaak en het is waarschijnlijk dat Valerius datzelfde doel voor ogen had. Daarnaast dienen Valerius' liederen een ander doel, dat meer te maken heeft met de omgeving waarin de liederen staan. Anders dan de vrij droge en dorre opsomming van historische feiten in proza, dienden de liederen de handeling van het verhaal te onderbreken, zoals koor en rei dat doen bij toneel.¹⁷² De liederen van Valerius dienen vooral uitdrukking te geven aan de emoties die hij bij zijn lezers wilde bereiken.¹⁷³

Lieder in pamfletten die ingevlochten zijn in grote prozateksten hebben soms een persuasieve functie, maar zijn volgens mij vaker diverterend bedoeld. De liederen in de *Triomfe van de Doorluchtige Pr. van Oranien* onderbreken de loop van het verhaal om het proza te versterken. De auteur kon met een lied (ook als dat maar gedeeltelijk was opgenomen) emoties illustreren, zijn lopende tekst afwisselen en kleur geven aan een lang betoog.

CONCLUSIES

Na deze karakterisering van de liederen in pamfletten uit mijn onderzoekscorpus naar vorm, inhoud en functie, geef ik een aantal algemene lijnen en mijn conclusies voor dit hoofdstuk. De populariteit van het lied in pamfletten neemt gedurende de zeventiende eeuw gestaag af. In 1672 zijn de liedjes meer en meer bijzaak geworden. Dit valt te verklaren door het effect van het lokale liedboek als concurrerend medium en door de omstandigheid dat het lied uit de mode raakte.

Lieder zijn in de eerste plaats zangteksten. De melodie speelt daarom een belangrijke rol, ze verhoogde het plezier van lezers en luisteraars. Als een lied op meer dan één wijs gezongen kon worden, strekte dit tot aanbeveling. We zien dit in pamfletten dan ook geregeld terug. In de tweede plaats kon de melodie een rol spelen in de opiniërende functie van het pamflet als geheel. Sommige auteurs van geestelijke liederen poogden de verderfelijke invloed van wereldlijke liederen ongedaan te maken, door een geestelijke inhoud bij wereldlijke liederen te schrijven. De melodie zelf achtten de meesten daarbij onschuldig. Dit bleek in de praktijk vaak anders te liggen. Zo kon een auteur door het gebruik van een bekende melodie meteen duidelijk maken waar hij voor stond en meteen iets losmaken bij zijn beoogd publiek. Daarmee kon hij ook de tegenstander pogen te emotioneren: het gebruik van het 'Wilhelmus' door katholieken zal een verheugde woede bij de protestantse aanhangers van Oranje teweeg hebben gebracht. In pamfletten zien we genoeg 'gekleurde' melodieën terug om te concluderen dat ze een rol konden spelen bij het uitdragen van de boodschap en zo bijdragen aan een persuasieve of polemische functie van een lied.

Lieder in pamfletten zijn eigenlijk altijd contrafacten. Als wijsaanduiding wordt

172 Een enkele keer betreft het zelfs letterlijk een 'Rey van Schermen burgers', namelijk in Samuel van Hoogstratens allegorische vredesspel *Vryheit der Vereenighde Nederlanden* uit 1648 (Kn. 5794).

173 Grijp 1994a: 124-125.

meestal verwezen naar bestaande Nederlandse liederen. Slechts in een enkel geval is er sprake van een anderstalige melodie. Het betreft dan vooral een Franse en Italiaanse herkomst. Dit betekent niet dat liederen in pamfletten ook altijd op Nederlandse melodiën werden gezongen. De aanduidingen verwijzen niet zelden naar andere contrafacten, die weer wel gebaseerd waren op een buitenlandse wijs.

Het lied kan in pamfletten vóór de hoofdttekst staan, de hoofdttekst zelf zijn of er juist achteraan komen. Hoewel er maar weinig voorbeelden zijn van liederen voorafgaand aan de hoofdttekst, is structureel in principe elke plaats mogelijk. De vraag is of het lied dan ook de bijbehorende functies van begin, midden of eind vervulde. Daartoe heb ik in mijn corpus pamfletten met liederen vier verschillende typen onderscheiden: liedbladen met één of twee liederen, liedboekjes, pamfletten waar liederen temidden van andere teksten staan en niet de hoofdttekst zijn en ten slotte liederen die geïntegreerd zijn in een grotere tekst (meestal proza). In de eerste twee categorieën vormen liederen de kern van het pamflet, in de andere twee zijn ze meer bijzaak.

Liedbladen zijn in het begin van de zeventiende eeuw felle geschriften die dicht op de actualiteit zitten. Omdat er in liedbladen doorgaans maar één tekst staat, vormt het lied in dit type automatisch de hoofdttekst. De liederen zijn soms relatief neutraal getoonzette historielieder en die belangrijke gebeurtenissen beschrijven. Vaker zijn het geuzenliederen met een persuasieve en soms polemische functie, omdat ze de lezer of luisteraar niet onberoerd moesten laten en onderdeel waren van een hoogst actuele discussie. Een nieuw Liedeken, Ter Eeren Sint Ian uit 1619 en Een nieuw Liedeken van Hoere-waerts Soon buyten Yperen uit 1648 zijn twee voorbeelden van dit type pamflet met liederen: fel getoonzet, op de melodie van een geuzenlied, met een duidelijke stellingname in een actueel debat over bekende personen. Later in de eeuw veranderen ze van toon en uiterlijk en krijgen meer literaire pretentie; de persuasieve en polemische functie ervan wordt dan minder dominant en dergelijke liederen hebben een meer diverterende functie.

De pamfletten waarin liederen de hoofdmoot zijn en die het karakter hebben van een liedboekje, vertonen een gevarieerder beeld. Het gros van deze liedboekjes heeft veel weg van een geuzenliedboek. Dat kon twee vormen aannemen: een verzameling liederen over hetzelfde onderwerp waarbij er minder sprake is van een compositorische dimensie (bijvoorbeeld *Eene Nieuwe tijdinghe, ofte Clachte, Johans van Olden-Barnevelt* uit 1618 en ook *Een Cleyn Vensterken* uit 1618) of een pamflet met een duidelijke hoofdttekst waar vervolgens een aantal peroratieve liederen bijhoren. Lieder en in deze ‘minigeuzenliedboekjes’ hadden meestal een persuasieve of polemische functie, teksten met opzweepende taal die tot doel hadden de strijd lust van de Nederlanders op te wekken en de vijand zwart te maken. Daarnaast bestonden er ook pamfletten met een aantal liedjes over uiteenlopende onderwerpen, die soms maar zeer zijdelings met elkaar te maken hadden (bijvoorbeeld *Vreughden-ghesanck over de Schoone veranderinghen in't Vrye Nederlandt* uit 1618). Binnen deze categorie van pamfletten met liederen is echter ook plaats voor afwijkende en ingewikkelder, artistiek bevlogener vormen. In het anonieme *het Testament vande Oorloghe* uit 1607 en de *Vreughde-Zangen over den eeuwig en Vreede* uit 1648 van Jan Six van

Chandelier hebben de liederen door hun uitgebreide metaforiek, ironische beschouwing van de actualiteit en vernunftige stilistiek een meer diverterende functie.

In de derde categorie, waar de liederen bijzaak in het pamflet zijn, vinden we ze meestal ná de hoofdtekst. Gaan ze aan de hoofdtekst vooraf, dan betreft het exordiale poëzie (de drempeldichtvariant). Lieder en ná de hoofdtekst kunnen peroratief functioneren, waarbij zowel sprake is van *affectus* als van *recapitulatio*, zoals in het *Sommier-verhaal* uit 1618. De auteur of de drukker kon op deze manier een ophitsende uitsmijter aan de hoofdtekst toevoegen; deze peroratieve liederen fungeren dan ook bijna allemaal persuasief. Een enkele maal is de samenhang tussen de hoofdtekst en een toegevoegd lied minder groot, bijvoorbeeld in de *Sendt-brief Gerardus Livius Predicant tot Nymeghen* uit 1618, maar dit kon bewust gebeuren om een polemiëk te creëren. In alle gevallen verhoogden liederen de aantrekkelijkheid van het pamflet als koopwaar. Voor deze liederen werd dikwijls op de titelpagina ‘geadvertiseerd’.

Lieder en ten slotte die in grotere teksten zijn geïntegreerd, komen in twee vormen voor: volledige liederen die herkenbaar zijn aan afwijkende typografie (zoals de liederen in *Triomfe vande Doorluchtige Pr. van Orangien* uit 1618) en fragmenten die geïdentificeerd worden door de cantat-formule (bijvoorbeeld in *Louys gulde Hartjens dach* uit 1672). Volledige liederen in grotere teksten hebben doorgaans een overwegend diverterende functie: ze strekken ter vermaak en in mindere mate ter emotionering van het publiek. Liedfragmenten die onderdeel van de hoofdtekst zijn, fungeren slechts beperkt als argument of illustratie bij het lopende betoog en zijn veeleer bedoeld ter emotionering en hebben dus een persuasieve functie.

De dialoog tussen Mensch en Armveracht Mensch aan het begin van dit hoofdstuk liet al zien dat de diverterende functie van liederen in pamfletten duidelijker naar voren komt dan de diverterende functie van sonnetten. Het genre bood een auteur dan ook meer mogelijkheden dan het sonnet, dat aan voorschriften gebonden was. Met een juist gekozen melodie, rake beeldspraak of ironie kon een auteur zijn tekst aantrekkelijk maken. Meer dan met een sonnet kon een pamfletauteur met liederen alle kanten op. De persuasieve, polemische en diverterende functies van het lied in pamfletten keren dan ook in bijna elk pamflet terug, en het is afhankelijk van toon, tijdstip van publicatie en locatie in het betreffende pamflet welke functie domineert. In het volgende hoofdstuk zal ik onderzoeken in hoeverre dit ook geldt voor echolyriëk in pamfletten.

Pamfletten met echolyriek

Het oudste pamflet met echolyriek uit de Knuttelcollectie, *Sommige vragen: welcke beantwoort worden van Echo*¹ uit 1598, heeft een opmerkelijke inhoud. Net als in veel andere pamfletten is de doelgroep de lezer in het Noorden, maar ditmaal is er ook een rol weggelegd voor het Zuiden. Naast een echogedicht als hoofdtekst bevat dit pamflet een gravure waarop de Hollandse Maagd in haar omheinde tuin, de verenigde noordelijke provincies, zit; bij het hek staat de gewapende Leeuw, die het Huis van Oranje verbeeldt. Het zuiden moet diens bescherming kennelijk ontberen. Op de linkerkant van de prent worden de Zuidelijke Nederlanden, gepersonifieerd in een sterk op de Hollandse Maagd lijkende vrouw, in bedwang gehouden door een draak (Spanje) die met zijn voorpoot beslag legt op de privileges van de zuidelijke provinciën. Op de achtergrond verschijnt Eendrachtich Gewelt, in gezelschap van dezelfde draak die de zuidelijke privileges in beslag genomen heeft, nu gehuld in monnikspij en met een olijftak in de hand, hier Bedeckte Tirannie genaamd. Het beest wil een valse vrede sluiten, maar zijn vermomming is gebrekkig: zijn staart steekt onder de monnikspij uit. Het onderschrift bij de prent legt de boodschap expliciet op tafel: nu de tirannie zichzelf niet met behulp van geweld heeft kunnen vestigen in het noorden, probeert zij het met listen. Door middel van het noodlottige zuidelijke voorbeeld wordt het noorden aangespoord geen bestand of vrede te sluiten met Spanje.

De gedichten die in drie kolommen onder de prent staan afgedrukt dragen dezelfde boodschap uit. Het betreft van links naar rechts een refrein, een antwoord daarop en in de derde kolom een traditioneel echogedicht waarin Echo reageert op vragen van een niet nader geïdentificeerde spreker. Er wordt geen poging gedaan de situatie verder aan te kleden: de figuur Echo is er reeds en een spreker steekt meteen van wal. Hij heeft advies nodig en wil weten wat er nu eigenlijk gaande is. Meent de Spaanse vijand het nu oprecht met zijn vredesvoorstellen? Of is het beter een eigen koers te varen? De spreker vreest een invasie en een overheersing door een vreemde mogendheid waarvan bekend is dat ze wreedheden begaat, weinig tolerant is in religieuze aangelegenheden en niet zal nalaten het land kaal te plunderen en uit te zuigen. In de moraal ligt de nadruk op de geloofsverschillen: omdat de Hollanders Christus' woord naleven, zal het goed voor hen aflopen. De aanhangers van de paus zullen definitief vergaan:

1 Kn. 1045-1046.

Gravure in *Sommige vragen: welke beantwoord worden van Echo*, 1598 (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 1045).

Waer blijft dan den Paus met al zijn heylichdom?	Hy leyt om [hij is omgevalen]
Wie salder teghen staen den grooten Antichrist?	Christ
Christus regheert, de Paus heeft nu geen meer solaes [plezier]:	O laes
Alleen blijven de geen die Christus Woort aeneleven	Leven
Die den Paus aenhanck doen, die vergaen alte samen	Amen
(r. 36-40)	

In dit echogedicht komen de belangrijkste eigenschappen van deze poëzie in pamfletten naar voren. Er is sprake van een personage Echo dat antwoorden geeft in zogenaamd echorijm aan een spreker die vragen stelt. Echo's antwoorden zijn een bevestiging van de visie van de spreker, waarbij aan Echo tevens een hekelende functie wordt gegeven: de katholieken worden beschimpt en Echo levert daar haar bijdrage aan.

Ook in de zeventiende eeuw verscheen in pamfletten echolyriek. Onder echolyriek versta ik gedichten die op het titelblad van een pamflet of in de titel van de eigenlijke tekst het woord 'echo' bevatten, maar ook gedichten of passages die weliswaar niet expliciet met echo worden aangeduid maar wel echorijm of een personage met de naam Echo hebben. Echogedichten worden ook geregeld 'galm' genoemd, zoals in *Echo ofte Galm*² uit 1607, 'Echo ofte Weder-galm' in *Christelike Gedichten*³ uit 1609 en in *Natuurlijke Echo, uytgegalmt over t'eynde van Cornelis en Jan de Wit*⁴ uit 1672. De inwisselbaarheid van de woorden 'echo' en 'galm', als zouden het twee begrippen voor hetzelfde zijn, blijkt echter beperkt, want een tekst die aangeduid wordt met de term 'galm' is lang niet altijd een echogedicht, zoals bijvoorbeeld *Veersche Vreughde-Galm* en *Zege-wensch, over het Kapiteinschap*

2 Kn. 1405a.

3 Kn. 1620.

4 Kn. 10393.

Generaal vande Seven Vereënjde Provintien; op-gedragen aan Sijn Hoogheyt Willem-Henrik,⁵ en ook Stadthouders Eerste Geboorte-galm, Uytjuychende des daghs-geboorte van Sijn Hoogheydt Wilhem de Derde⁶ en Haegs Zions Rougalm, over 't Verlies van haren Eerwaerden Leeraer Do' Cornelius Trigilandus,⁷ alle uit 1672, aangeven. In deze gedichten is geen sprake van echorijm en evenmin is een Echo-figuur aanwezig.

Het gaat om een helder te onderscheiden maar niet al te vaak beoefende poëtische vorm, die ik in een kleine vijf procent van de pamfletten uit mijn corpus aangetroffen heb:

Tabel 12 Aantal echogedichten

1607-1609	5
1618-1619	1
1646-1648	0
1672	21

De kwantitatieve ontwikkeling van dit genre in pamfletten is opmerkelijk. In 1607-1609 zijn er een paar echogedichten in pamfletten verschenen, daarna daalt de beoefening van het genre tot nul vermeldingen in 1646-1648 en lijkt het te verdwijnen. In 1672 is duidelijk sprake van een stevige opleving. In Brillerus Sondags-Praetje⁸ uit 1672 wordt die ontwikkeling geïllustreerd. Eén van de gesprekspartners in dat pamflet, een 'Amsterdammer', informeert bij de pamfletverkoper Brillerus of hij wellicht het nieuwste echo-pamflet bij zich heeft: 'Maer wat, laten wy wat van onse Stadt spreken. Hebje die laets-te Echo gesien?' (r. 163-164). Blijkbaar was echolyriek op dat moment daadwerkelijk populair. Het jaar 1672 bevat in elk geval verreweg het grootste aantal echogedichten in mijn onderzoekscorpus.

Buiten een cluster Amsterdamse pamfletten met echogedichten uit 1672, dat later ruimschoots aan bod zal komen, bevinden zich in mijn corpus geen andere pamfletten die slechts uit één echogedicht bestaan. Het gros bevat behalve een echo ook één of meer andere teksten.⁹ Het echogedicht is dikwijls de hoofdtekst, maar het kan ook tot het voor- of het nawerk behoren.¹⁰

Evenals de overige genres in dit boek had echolyriek al een hele geschiedenis achter zich voordat ze ook in pamfletten terechtkwam. In het volgende overzicht zal ik laten zien welke toepassingen er van oudsher geweest zijn en de mythologische en literaire voorgeschiedenis van echolyriek reconstrueren. Voornaamste vraag daarbij is in hoeverre deze poëzie betrokken werd op politiek-historische gebeurtenissen.

⁵ Kn. 9966.

⁶ Kn. 10635.

⁷ Kn. 10640.

⁸ Kn. 10490.

⁹ Het dichtst in de buurt bij de vorm die de Amsterdamse pamfletten hebben, komt de uitgave van de Delfschen Echo uit 1672; de aanwezige 'Toe-gift' maakt dat we ook hier te maken hebben met twee gedichten.

¹⁰ In sommige pamfletten wordt dit op de titelpagina expliciet vermeld. In de *Natuurlijke Echo, uytgegalmt over t'eynde van Cornelis en Jan de Wit* (Kn. 10393) uit 1672 wordt het echogedicht als hoofdtekst gepresenteerd, een tweede gedicht is volgens het titelblad slechts 'by gevoegt'.

ECHOLYRIEK: KENMERKEN EN VOORGESCHIEDENIS

De literaire Echo heeft een mythologische oorsprong.¹¹ Er bestaan twee mythes met een Echo-figuur in de hoofdrol: één die haar oorsprong waarschijnlijk in de anonieme homerische *Hymne voor Pan* heeft, en één die we kennen via de *Metamorphosen* van Ovidius.¹² Hoewel deze mythes verschillen vertonen in de uitbeelding van het personage, mogen ze beide het verschijnsel van de echo te verklaren.

De associatie van Echo met Pan, de god van bergen, weides en het landleven, gaat terug op de *Hymne voor Pan*. Hierin wordt verteld hoe Pan muziek maakt, begeleid door een aantal nimfen. Echo is één van die nimfen, maar blijft enigszins op de achtergrond. Pas in het latere, onvolledig overgeleverde gedicht van de Griekse dichter Moschus (ca. 200 v.C.), lezen we meer over Pan en Echo. Moschus schetst een keten van ongelukkige verliefdheden. Pan valt voor Echo, die echter liefde heeft opgevat voor een satyr; deze satyr wil op zijn beurt niets van haar weten, aangezien hij verliefd is op een andere nimf. Het loopt noodlottig af, zoals blijkt in het verhaal *Daphnis et Chloë* van Longus (3^e eeuw n.C.) dat verder gaat waar Moschus ophield. Echo is een beeldschone bosnimf, door de muzen opgeleid om te zingen en muziek te maken. Pan wordt verliefd op haar, maar Echo koestert haar maagdelijkheid. Pan ontsteekt in woede en wekt razernij op bij schaapherders, die haar vervolgens aan stukken scheuren. Haar ledematen blijven echter zingen en de nimfen die haar begraven krijgen van de muzen de opdracht om al haar geluiden te imiteren.¹³

Ovidius introduceert Echo in zijn *Metamorphosen* als een praatgrage nimf die met haar gekwebbel Juno weet af te leiden, zodat haar echtgenoot Jupiter ondertussen zijn amoureuze gang kan gaan bij verschillende nimfen. Als Juno Echo's listige gedrag ontdekt, straft ze haar. Echo wordt gereduceerd tot een akoestisch hulpmiddel: ze is niet in staat een conversatie op gang te brengen maar ook niet om antwoorden te weigeren. Echo is een nimf met een beperkt spraakvermogen geworden. Dit belet haar niet om een onbeantwoorde liefde op te vatten voor de jonge Narcissus. Echo trekt intens bedroefd de wouden in en van daaruit verder naar de rotsachtige bergen. Daar kwijnt ze weg tot er niets meer over is dan haar stem.

De twee mythes rondom Echo leveren inhoudelijk verschillende identiteiten op. De Echo uit de anonieme hymne straalt in de omgeving van Pan geloofwaardigheid, reinheid en puurheid uit en wordt daardoor geassocieerd met waarheid. Bij Ovidius is ze vooral een intrigante en de afgewezen minnares van de egoïstische Narcissus.¹⁴ Haar woorden moeten dan ook niet zelden meerduidig worden opgevat, Echo is in staat mensen op een dwaalspoor te brengen. De Echo van Ovidius is het meest dominant in de overlevering.¹⁵ Diens poëtische relaas wordt in latere poëzie 'a way of deconstructing words, often of love, into their hidden but operative ultimae [...]'.¹⁶

11 Deze paragraaf baseer ik voornamelijk op Colby 1920, Verkuyl 1968, Hollander 1981, en Loewenstein 1984.

12 *Metamorphosen* III, r. 339-401.

13 Hollander 1981: 7-8.

14 Hollander 1981: 11.

15 Loewenstein 1984: 30.

16 Hollander 1981: 12.

Uit de mythologische verhalen rondom Echo ontstond het genre van de echolyriek. Echopoëzie is een dialoog tussen een spreker en Echo.¹⁷ De laatste lettergrepen of woorden van een versregel worden, zonder tussenkomst van expliciterende zinnen in de tekst zelf, teruggekaatst van een onbepaalde afstand.¹⁸ Het doel daarbij is commentaar te leveren op de door de spreker verwoorde sentimenten, of hem een antwoord te geven op zijn vragen. Echo's antwoorden zijn niet altijd eenduidig, soms zijn ze vaag, poly-interpretabel of zelfs misleidend. In zijn meest populaire vorm rijmde in een echogedicht het laatste woord van elke regel op het voorlaatste woord en bracht het een vaak ironiserend betekeniscontrast aan. De echo was grammaticaal-syntactisch gezien een toegift, die niet meedeelde in de lettergrepentelling van de versregels.¹⁹ Assonantie, alliteratie, diverse soorten rijm en ook het refrein zijn varianten van echo.²⁰ Mij gaat het echter om de echovorm waarin sprake is van een gepersonifieerde echo die daadwerkelijk spreekt en onderdeel is van een semi-dramatische vorm.²¹

De vorm kwam in dit genre voort uit het doel dat de auteur voor ogen had. Aanvankelijk was echolyriek een 'trick of versification somewhat identified with pastoral poetry, which later came to be used in a dramatic manner in the pastoral play.'²² Naarmate de versvorm populairder en vaker geïmiteerd werd, raakte de rijmtechniek enigszins los van de inhoudelijke pastorale oorsprong. Echorijm werd eerder een siervorm dan verhaal-inhoudelijk noodzakelijk. Het gaat echter te ver om het genre af te doen als een versiering, een middel om louter muzikaal klankspel te scheppen. Als geen ander is Echo in staat om de woorden van de dichter of de spreker uit te vergroten, te verkleinen of te ridiculiseren. Echo is 'a common device in verse to strengthen meaning and structure, and also to provide tune and melody.'²³ Zij kan met haar reactie het impliciete openbaren. De echo wordt zo als het ware een wijze filosoof, een niet zelden ironiserende commentaarstem die een tweede waarheid legt naast die van de spreker. Echo onthult datgene wat de spreker niet weet: 'Echo reveals the speaker's imperfect knowledge of his world, renders the primary utterance ironic [...].'²⁴ Het spreekt vanzelf dat niet alleen de onwetendheid of de argeloosheid van de spreker zichtbaar wordt gemaakt, maar ook – en misschien wel juist – die van de lezer.

Van de klassieke dichters heeft Ovidius de meest invloedrijke echolyriek geschreven,

17 Colby stelt dat de lyrische monoloog in echolyriek is getransformeerd tot een dialoog (Colby 1920: 7).

18 Sommige onderzoekers willen een onderscheid maken tussen zuiver en onzuiver echorijm. Zuiver echorijm is een klank die begint met een klinker, zonder dat de voor de klinker staande consonant (of meer dan één) herhaald wordt. Geurts: 'Dat heeten wij zuiver echorijm, hetwelk onderscheiden moet worden van het onzuivere, waarin het echo-gevend woord of woorddeel heel en gansch herhaald wordt (b.v. *noot* : E. *nood*, *beneên* : E. *neen*) of met verschillende vòòr den vocaal staande consonanten (b.v. *gezellen* : E. *rebellén*)' (Geurts 1906: 386-387). Geurts' terminologie suggereert een waardeoordeel over de twee rijmtypes. Waterschoot ziet zuiver echorijm als een positief te waarden eigenschap van het werk van Lucas d'Heere: 'Zijn echo's zijn wel zò handig aangepast, dat zij nooit het voorafgaande woord compleet herhalen, maar enkel de laatste syllabe(n) ervan, wat toch telkens een zinvol effect oplevert' (Waterschoot 1992: 582).

19 Waterschoot 1992: 582.

20 Cuddon & Preston 1998: 247.

21 Zie Colby 1920: 9-11.

22 Colby 1920: 14.

23 Cuddon & Preston 1998: 247.

24 Loewenstein 1984: 18.

in de vermelde episode in de *Metamorphosen* over Echo en Narcissus, maar eerder al namen de Griekse toneeldichters Euripides en Aristophanes (beide uit de vierde eeuw voor Christus) echopassages op in hun stukken.²⁵ De Griek Callimachus (ca. 310 – 240 v.C.) schreef een epigram dat beschouwd wordt als het oudst bekende voorbeeld van een op zichzelf staand echogedicht.

Toen de Renaissance in Italië aanbrak waren er echter maar weinig gedichten overgeleverd van het, naar het zich laat aanzien, omvangrijke corpus.²⁶ De echolyriek werd desondanks herontdekt in Italië. Poliziano publiceert eind vijftiende eeuw een echogedicht; eind zestiende eeuw doet Tasso hetzelfde en neemt Guarini in zijn pastorale toneelstuk *Il pastor fido* (1589) wellicht de invloedrijkste echopassage van zijn tijd op.²⁷ Waarschijnlijk hebben de Fransen het genre van hen overgenomen en daarna is het ook in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden beoefend.²⁸ Het Duitse taalgebied kent eveneens echolyriek.²⁹ In Engeland beoefenden onder meer Philip Sidney en George Herbert het genre.³⁰

In de Nederlanden kon echolyriek zich aanvankelijk in de populariteit verheugen van Neolatijnse dichters als Janus Secundus, Janus Dousa en Hugo de Groot. Van Janus Secundus is het vroegste echogedicht bekend, getiteld 'Viator en Echo', een droevige dialoog over de liefde.³¹ In 1608 werd in Leiden de bundel *Echo, sive Lusus nobilium poetarum* gepubliceerd, met Latijnse, Griekse, Franse, Engelse, Duitse, Italiaanse en ook Nederlandse echolyriek. Het betreft een verzameling waarvan sommige gedichten al redelijk oud waren en die hekelende gedichten telt, bijvoorbeeld het echorijm van de Haarlemse rederijker Heyns Adriaensz van ca. 1566.³² Rond dezelfde tijd publiceert Lucas d'Heere te Gent zijn 'Antwoorden op twee vrouwen die al cautende gaen in een dal' in de bundel *Den Hof en Boomgaerd der Poë sien* (1565), temidden van epigrammen, sonnetten, oden en refreinen.³³ In de vroege zeventiende eeuw was een echoscène niet ongewoon in het Nederlandse renaissancedrama.³⁴ Het betrof dan meestal een zogenaamde orakelscène, zoals de echopassage die P.C. Hooft opnam in *Geraerd van Velsen*.³⁵ Huygens paste het verschijnsel toe in zijn *Boschdicht* uit 1672.

25 Respectievelijk in *Andromeda* en *Themophoriazusae*.

26 Loewenstein 1984: 22.

27 Verkuyl 1968: 57; voor de betreffende passage Verkuyl 1971: 67–68.

28 Geurts 1906: 384. Dit gaat niet voor elke Nederlandse auteur op. Hooft bijvoorbeeld is zelf in Italië geweest en het is aanmerkelijk dat hij daar rechtstreeks met de Italiaanse pastorale echolyriek in aanraking is gekomen. Overigens doet Colby een poging aan te geven dat in het Franse taalgebied oudere vormen van echolyriek te vinden zijn (Colby 1920: 15–17), en geeft ook enkele voorbeelden uit de dertiende en veertiende eeuw. Hiermee wil hij het beeld van de Italianen als culturele voorhoede nuanceren.

29 Knörrich 1992: 48.

30 Respectievelijk in *The Countess of Pembroke's Arcadia* (*The old Arcadia*) (1590) en *Heaven* (1633).

31 Verkuyl 1968: 57.

32 Verkuyl 1968: 57–58. Kok verhaalt over Heyns Adriaensz, factor van de Haarlemse rederijkerskamer De Pelikaan, die mede vanwege een al te satirisch echogedicht in 1568 werd terechtgesteld. (Kok 1899: 110).

33 D'Heere 1565: 39–42.

34 Zie voor voorbeelden Van Eemeren 1986 en Verkuyl 1968: 58.

35 Veldhorst 2004: 168. De passage bij Hooft betreft r. 878–908. Hierin houdt de schildknaap van Van Velsen een monoloog, waarbij hij op een gegeven moment een 'constenaer' aanroept. Dit blijkt Timon te zijn, een tovenaer. Deze Timon wordt aangesproken in zijn hoedanigheid van 'vermonder van 't gheen dat snel sal gheschiên' (r. 884–885).

Uit de voorgeschiedenis en de achtergrond van echopoëzie valt te constateren dat echolyriek in grofweg twee thematische categorieën uiteenvalt: echopoëzie waarin in een landschappelijk decor een dialoog wordt gevoerd met veelal de liefde als onderwerp; en lakende, vaak politieke en/of religieuze echogedichten.³⁶ In de eerste categorie dient Echo een profetie uit te spreken voor een minnaar, al dan niet op zijn verzoek. Immers, Echo is door de straf van Juno gedwongen om de klanken te herhalen, en dan wel precies zoveel als de spreker tot antwoord nodig heeft. Echo zegt iets over het lot dat de minnaar en zijn beminde beschoren is, hetzij in het positieve, hetzij in het negatieve.

Echorijm lijkt echter meer voor een lakende bedoeling geschapen te zijn, althans in poëzie over de actualiteit ligt dat gebruik meer voor de hand. Dan krijgt Echo een actieve rol in de dialoog, ze wordt niet alleen als respondent ingezet, maar ook als commentator en actor. 'Het echogedicht werd nogal beoefend in de dagen van godsdienstigen strijd, van hervorming en beeldenstorm,'³⁷ merkt Geurts in 1906 op. Het echogedicht, met zijn schertsende rijmvorm, kon in dagen van politieke strijd een wapen worden om elkaar aan te vallen of te ridiculiseren. Het komt dan ook geregeld in pamfletten voor.

Ik onderscheid in mijn corpus echolyriek twee verschillende typen. In het meest voorkomende type is er sprake van echorijm waarmee een spel van vraag en antwoord wordt gespeeld door een spreker en Echo. Haar antwoorden en reacties vormen bevestigingen, verdraaiingen en/of ontkenningen, voegen soms nieuwe betekenissen toe of creëren een contrast met de voorafgaande bewering. In de variant op dit basispatroon krijgt Echo een eigen, meer onafhankelijke component. Ze kan handelen op eigen initiatief en kan zelf sturing geven aan de dialoog. In deze variant is niet noodzakelijkerwijs sprake van echorijm.

In het vervolg van dit hoofdstuk bespreek ik de belangrijkste pamfletten met echolyriek uit mijn onderzoekscorpus. Per periode komen het technische spel met echorijm, de identiteit en uitbeelding van Echo en de door mij gehanteerde typologie ter sprake. Door vervolgens de afzonderlijke pamfletten in hun politieke context te plaatsen, zal ik de structurele en affectieve functies van echolyriek benoemen.

ECHOLYRIEK UIT 1607-1609

In de eerste periode van mijn onderzoek heb ik vijf pamfletten met echolyriek gevonden. Ze behoren alle tot het eerste type: een spreker gaat een dialoog aan met Echo, die bevestigend, verdraaiend of ontkennend antwoordt. Echorijm treedt doorgaans met regelmaat na elke regel op. Uitzondering hierop is Echo ofte Galm³⁸ uit 1607, waar Echo niet na elke versregel een antwoord geeft. Dit lijkt vooral veroorzaakt te zijn doordat de auteur niet altijd een geschikt rijmwoord heeft weten te vinden. Echo treedt bovendien

³⁶ Verkuyl 1968: 58.

³⁷ Geurts 1906: 389.

³⁸ Kn. 1405a, wellicht van Adriaen van Nierop (Knuttel 1978: 280).

Titelpagina Echo ofte Galm, vermoedelijk van Adriaen van Nierop, 1607 (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 1405a).

in hetzelfde pamflet niet uitsluitend op als verlenging van de versregel; een aantal keren vinden we haar woorden ook in het midden van de regel, ingepast in het metrum:³⁹

Nu voort den eeuw'gen Peys ons eerstlick voor-ghehouden
 Heeft die niet goets? yet goets. Hoe? machmen die vertrouwen? trouwen.
 (r. 61-62)

In de eerste periode wordt relatief veel werk gemaakt van de uitbeelding van het personage Echo. In een inleidend versje bij 'Echo ofte Weder-galm' in *Christelicke Gedichten*⁴⁰ uit 1609 wordt opgemerkt dat Echo zich in bossen en bergen bevindt:

Den ECHO ergh
 In Bosch en Bergh
 Daer hy [Echo]⁴¹ veel hoort

³⁹ Echo wordt in *Echo ofte Galm* typografisch onderscheiden van de tekst van een niet nader te identificeren spreker. De woorden van deze spreker zijn in gotische letters gedrukt, die van Echo in romein. Dit gebeurt dus ook als Echo's tekst middenin de versregel staat. Maar niet alle woorden in romein zijn van Echo. De drukker heeft belangrijke termen en namen veelal in romein gedrukt, waardoor ze meer nadruk krijgen.

⁴⁰ Kn. 1620.

⁴¹ Dit echogedicht is het enige in mijn onderzoekscorpus waarin Echo een mannelijk personage is.

Daer hy van seyt
 5 Ist lief of leydt
 Het laetste Woort.

In het al eerder genoemde *Echo ofte Galm* is het decor de vrije natuur, 't hoogh gheberchte' (r. 172). Echo is de bewoonster van het 'begraesde dal' (r. 1) die 'met een hel gheschal / Den Reysiger toe-roepst [sic]' (r. 2-3). Verder is 'Kind des lochts end' tonghs' (r. 85) Echo 'onsichtbaerlick' (r. 2). Aan het einde van het gedicht krijgt de lezer enige informatie over het leven van Echo:

Ick wensch de weder-liefd' Narcissi dy voorspoedich	spoedich.
175 Dat dy voort onghequelt Pan den quae[n] [kwade] kyver laet	verlaet.
End' beyde leven moght eendrachtigh waer ghy gaet.	hy gaet.

Al aan het begin had de auteur verwezen naar het ongelukkige liefdesleven van Echo toen hij haar als 'Eensame Maecht' (r. 1) omschreef. Hier wordt die bewering nader ingevuld: Echo is vooral eenzaam door haar onbeantwoorde liefde voor Narcissus. Minder liefdevol is de band die ze heeft met Pan, aangezien de auteur haar toewenst dat diens kwellingen aan haar adres zullen stoppen. De auteur refereert dus zowel aan de anonieme klassieke hymne over Pan als aan het verhaal van Ovidius, al blijft het bij deze globale aanduiding. Beide gedichten sluiten verder enigszins oppervlakkig aan bij de uiterlijke kenmerken van de pastorale traditie van echolyriek.

De al genoemde pamfletten *Echo ofte Galm* en *Christelicke Gedichten* uit 1607 bevatten voor de eerste periode de belangrijkste echogedichten. In *Echo ofte Galm* is het echogedicht de hoofdtekst. Het beslaat met 176 regels bijna vijf volledige pagina's met Latijnse poëzie vooraf en Nederlandstalige poëzie en woordkunstjes in een staart van poëzie erna. *Echo ofte Galm* is geschreven door een 'Lief-hebber des Vaderlandschen Vryheyd' en handelt over de onderhandelingen van de Republiek met Spanje over een mogelijk bestand. De teneur is dat de Republiek Spanje niet zomaar moet vertrouwen omdat de Spanjaarden in feite niet uit zijn op vrede.

Echo wordt in het *exordium* (r. 1-5) van dit gedicht opgeroepen in haar rol van beantwoordster van vragen, een gegeven waaraan het gedicht zijn structuur ontleent:

5 Beantwoordt myne vraegh. De vyandt heeft dees daghen	
Ons weder op een nieuw den Vrede voor-gheslaghen	laghen.
Hoe? Laghen [valstrikken]? meenstu dan dat hem gheen ernst en is?	'ten is.
En ist? hy seyt doch jae: Is 't seggen onghewis?	ghewis.

De *narratio* en *argumentatio* (r. 5-170) verlopen geheel volgens dit stramien. Echo krijgt diverse vragen voorgelegd die betrekking hebben op de onderhandelingen van de Republiek om tot een bestand te komen. Echo kan achterliggende bedoelingen en eigenlijke motieven openbaren: het is de Spanjaarden geen ernst met de vredesonderhandelingen en zij zullen een bestand gebruiken om de Republiek in slaap te sussen en vervolgens hard terug te slaan:

85 O Kind des lochts end' tongs, wil my doch voort uyt-legghen	
Soud' ons de Spaengiaert sulcx wel voor een tijt toe-seggen	segghen.
Als Ketters goed gheloof? om zyne cleynne macht	nem' acht.
Te helpen op de been, end' dan eens onverwacht	verwacht.
Ons vallen op het lijf, end' zijn belofte breken?	reken.

Nadat de spreker zich in de *peroratio* (r. 171-176) eerst verontschuldigd heeft omdat hij haar al zo lang heeft opgehouden, neemt hij afscheid door Echo veel voorspoed te wensen.

De omringende lyriek maakt duidelijk dat het echogedicht niet alleen formeel maar ook inhoudelijk de hoofdttekst van het pamflet is. Alle Latijnse lyriek, de dubbelzinnige rijmpjes, wenteldichten en kreeftedichten hebben betrekking op het nakende bestand met de Spaanse vijand en waarschuwen voor diens onbetrouwbaarheid. Ze zijn een opstapje naar de hoofdttekst en fungeren exordiaal; de verzen ná de hoofdttekst hebben een peroratieve functie omdat ze in beknopte vorm de boodschap van de hoofdttekst herhalen en benadrukken. Die hoofdttekst zelf is persuasief, waarbij Echo een wezenlijke bijdrage levert. Ze vertelt met zoveel woorden dat de Spanjaarden onbetrouwbaar zijn, en spoort tegelijkertijd aan tot waakzaamheid. De mening van Echo wordt door de spreker altijd overgenomen. In *Echo ofte Galm* wordt Echo dus vooral ingezet om de achterliggende bedoelingen van de vijand te openbaren. Door de relatief uitgebreide uitbeelding van Echo als personage, speelt er eveneens een meer dan gemiddelde diverterende component mee.

Het pamflet *Christelicke Gedichten*, ook uit 1607, van de verder onbekend gebleven dichter Adriaen van Nierop bestaat uit een 'retrograde' op de titelpagina, vervolgens een acrostichon, een cryptisch gedichtje, het echogedicht 'Echo ofte Weder-galm', de hoofdttekst 'Een Christelick ghedicht van t'Bestandt ende Vrede', een 'Twee-sinnigh Ghedicht vanden Vrede' en tot slot een gedicht met de titel 'Nederlandtsche Willecom'. Het bundeltje gedichten verwelkomt het Twaalfjarig Bestand en spreekt dankbaarheid uit jegens God, die de Nederlanden beschermd en bijgestaan heeft in oorlogstijd.

Het echogedicht kent achttien regels, voorafgegaan en afgesloten door een beknopt versje dat er echter wel degelijk bij betrokken moet worden. De regels vooraf kwamen al ter sprake: ze introduceren het personage Echo en openen zo het echogedicht. Het slotversje reflecteert op de rol van Echo:

25 Soo't dus niet gaet
 Denckt t'is een praet
 Wat mag zy schaeen.

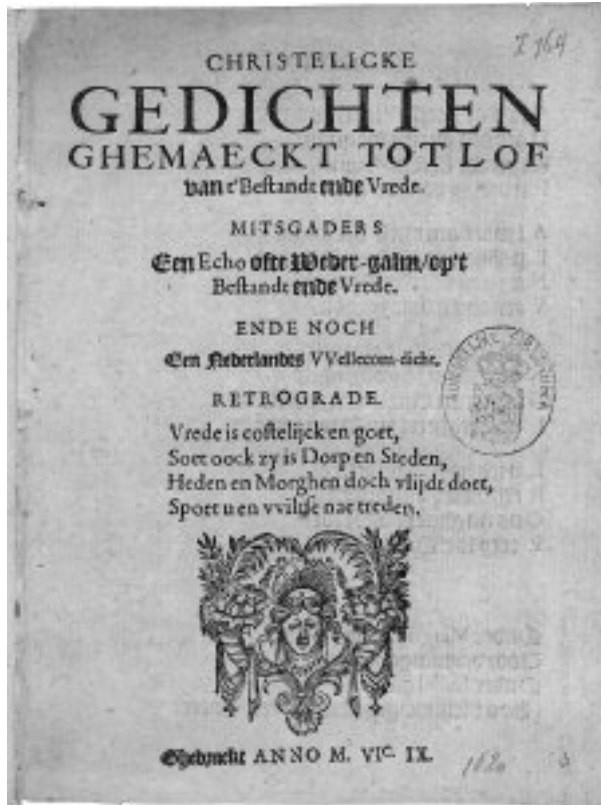
Maer soo geschiet
 d'ECHO's bediet

30 Denckt t'is gheraen.

Echo's woorden zijn misschien wel slechts woorden, maar men moet er wel acht op slaan. Immers, Echo's praten is 'bedieden' (r. 29): uitleggen en verklaren.

In *Christelicke Gedichten* vervult 'Echo ofte Weder-galm' een exordiale functie ten opzichte van de hoofdttekst. De boodschap van het echogedicht sluit nauw aan bij die van

Titelpagina Christelicke Gedichten van Adriaen van Nierop, 1609 (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 1620).

de hoofdtekst, en bereidt de lezer voor op wat hij in de hoofdtekst verwachten kan. De echolyriek is minder opzweepend en fel dan de echogedichten die later nog ter sprake zullen komen. Echo bevestigt de spreker in zijn vertrouwen in het bestand en moedigt op die manier de lezer aan hetzelfde vertrouwen te hebben. Door deze instructie heeft het echogedicht eveneens een persuasieve functie.

ECHOLYRIEK UIT 1618-1619

In de tweede periode uit mijn onderzoek komt slechts één echogedicht voor. Het betreft 'Gespreck op het Graf van wylen der Heere Joan van Oldenbarnevelt' van Joost van den Vondel in *Op d'afbeelding van Joan van Oldenbarnevelt*,⁴² een enkelbladig verzamel-pamflet uit 1619. Prominent aanwezig is een prent van Oldenbarnevelt, waarop drie gedichten gemaakt zijn. Het betreft zowel lof- als schimpdichten op de onthoofde landsadvocaat. 'Gespreck op het Graf van wylen der Heere Joan van Oldenbarnevelt' is samen met een Latijns echogedicht aan deze teksten toegevoegd. Het pamflet heeft verder een weinig gecomposeerde structuur.

42 Kn. 2903-2905.

Op d'afbeelding van Joen van Oldenbarnevelt, 1619 (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn.2903).

In het ‘Gespreck op het Graf van wylen der Heere Joan van Oldenbarnevelt’ is Echo als personage niet aanwezig. Vondel voert een ‘galm’ op, een echovariant geproduceerd door de Haagse Hofkerk waarin Oldenbarnevelt begraven ligt. Een vreemdeling loopt rond en veroorzaakt de galm die functioneert zoals echorijm in de tot dusver behandelde poëzie. Het gedicht is van het eerste type echolyriek, waarbij er een spel van vraag en antwoord gespeeld wordt. Vraag en antwoord bevestigen elkaar, er wordt geen tegenstelling tussen de spreker en de galm gecreëerd. Vondel spreekt zich in dit beknopte echogedicht ondubbelzinnig vóór Oldenbarnevelt uit:

Vr. Wat moet men doen, die met den Dwinglant t'samen-zweeren?	K. Weeren.
10 Vr. Zou dan hun hoogmoedt haest verwelcken, als het gras?	K. Ras.
Vr. Wat zal men Barnevelt, die 't juck zoch af te keeren?	K. Eeren.
Vr. Wat wort de Dwingelandt [Willem III], die 't Recht te maghtigh was?	K. As.

Het gedicht heeft dus een persuasieve inslag. Er kan echter om twee redenen eveneens een diverterende functie aan worden toegekend. Ten eerste door de rijmtechniek die heel dicht bij het eerste woord blijft omdat Vondel er slechts één letter vanaf haalt: een echte echo dus. Ten tweede door de omgeving van het gedicht: het maakt onderdeel uit van een verzamelpamflet met poëzie rondom de dood van Johan van Oldenbarnevelt dat waarschijnlijk een tijd na de feitelijke terechtstelling van de landsadvocaat het licht zag. Het betreft een pamflet dat voor- en tegengeluiden aan het woord laat en er zelfs een afbeelding bij levert. Er is werk gemaakt van de uiterlijke verzorging van het pamflet dat meerdere tekstvormen aanbiedt. Echolyriek is er daar één van.

ECHOLYRIEK UIT 1672

Was het aandeel van de echo in de voorgaande ijkjaren gering en in de periode 1646-1648 zelfs nihil, de 21 pamfletten met echolyriek uit 1672 maken dat meer dan goed. Dit heeft naar mijn idee te maken met het polemische karakter van de kwestie rondom de gebroeders De Witt, die voor een levendige discussie zorgde. Echolyriek leende zich heel goed voor polemië.

In 1672 verschijnt een opvallende reeks pamfletten met echogedichten, te weten:

- 1 Echo⁴³
- 2 Den Tweeden Echo⁴⁴
- 3 Antwoort van den Leeuw aen d'Echo⁴⁵
- 4 Echô's Echo⁴⁶

Het handelt hier om in vorm en retoriek sterk vergelijkbare echogedichten: een dialoog tussen een spreker en een personage 'Echo', die hem met korte, rijmende reacties van replek dient. Echo (1) is een enkelbladig pamflet met één echogedicht van 38 regels waarin een anonieme spreker in dialoog gaat met het personage Echo:

- 1 Seg, Egho! hoe de Thuyn des Leeuws soo wort ontvlochten [losgemaakt],
Der Pijlen-band vernielt, de Vryheyd aengevochten:
Is't Vrankrijks stalen arm, of is 't ook door verraed? Echo. Verraed.
Ha, jammer! dat ons Land door schelmen dus vergaet!
- 5 Wie zijn d'autheurs hier van, 't gemeen [het gewone volk], of zijn 't de grooten? Echo. Grooten.
Wie port [zet aan] haer eygen Staet dus met de voet te stooten [te vertrappen],

43 Kn. 10356; zie bijlage F.

44 Kn. 10357; zie bijlage G.

45 Kn. 10358; zie bijlage H.

46 Kn. 10358a; zie bijlage I.

Echo, 1672 (Den Haag,
 Koninklijke Bibliotheek,
 Kn. 10356).

En maect dat Vrankrijk mikt sijn lang-beoogde wit [doel?]	Echo. De Wit.
Men behoort de schellemen te kappen lit van lit.	
Met wien soekt hy het Land soodanig uyt te putten?	Echo. Putten.
10 Kan eer en vrede dan 't quaet opset nu niet stutten [stuiten?]	
Wat doet dat trouw en eer by haer dan niet meer geld?	Echo. Meer geld.
Dat duyvelse metael, is 't dat 't Land ontsteld?	
Een Judas voert die dat alleen uyt, ofte meer [meerdere personen?]	Echo. Meer.
Is Reynst, dat Amstels hooft, mee schurft van [besmet met] dat zeer?	
15 Wien had oyt aen een Graef sulk schelmstuk, van Outshooten	E. Outshooten.
Gehoort of oyt gesien? Haelt'et vat en laet haer smooten [verstikken]	
Als Velssen wierd gedaen: Soo yemand maer begint,	Echo. Begint.
Ja Echo, Vaders Staat, en 't Land van mijn bemint,	
In't schutten [tegenhouden] van haer val, soud'ik daer zijn de laetste?	Echo. De laetste.
20 Neen, soo niet; schoon ik my in 't aensien niet verhaeste.	
Wat meynd gy dat my houd, kleynmoedigheit of vrees?	Echo. Vrees.

- Swijg, Slaepster [waarzegster], swijg dat vry, meynt gy dat ik bedees
 Voor Vrankrijks wapentuyg, voor Koning [Lodewijk XIV], voor't gevolg? echo. voort gevolg.
 Sou dan in Land en Stad, van menschen overtollig,
 25 Niet een gevonden zijn die 't doeken [misleidend gedrag] sou verveelen? Echo. veelen.
 Wat raed dan tot uytroey, van al die onheyls steelen,
 Die d'afgrond baerende uytbraekte met eendracht. echo. Eendracht.
 Wie in verwarring sal de eendracht geven macht,
 Nu yder draegt een kroon van wantrou-Opperhoofd? echo. trou-Opperhoofd.
 30 d'Mensch-deeling van dat Hooft van Steden 't Land berooft.
 Wie kiest men dan? dees die, en d'ander die, wil hem? echo. Wilhem.
 Krijgt trouw verlooren eer, en d'eendracht weder klem,
 Door Wilhem Frederik, die 't volk toejuygt met hoopen? echo. met hoopen.
 Soo wensch ik dat hy leef [moge leven], syn vyanden mach sloopen [uiteendrijven]:
 35 Dat vrede by hem blijf, onrust en quael door tijt, echo. door tijt.
 Van hem verbrooken werd, 't quaet opset door de nijt
 Gebrouwen, zy verandert: Set wel de voorste na [vervolg de eerste],
 Ook wel de laetste voor [geef de voorkeur aan de eerste]. Roept my meê dat ik ga. echo. ik ga.

De spreker (blijkens r. 20 e.v. een anonieme ik-figuur) uit zijn bezorgdheid over de deplorabele toestand van de Republiek in 1672 en vraagt Echo naar de oorzaken. In het rampjaar 1672 werd het land immers bedreigd door verschillende buitenlandse mogendheden: de Engelsen dreigden vanaf de zee binnen te vallen, terwijl de Franse koning Lodewijk XIV eind juni tot diep in de Republiek was doorgedrongen. Om een Franse bezetting te voorkomen was de diplomaat Pieter de Groot namens de Staten van Holland naar Frankrijk gezonden met een vredesvoorstel dat veel weg had van een capitulatie. Dit, tezamen met veel geruchten waarvan lastig is vast te stellen welke op waarheid berustten, zorgde in de junimaand van 1672 voor onrust in diverse steden. De schutterijen en het volk vermoedden, deels door van bovenaf gestuurde publieke opinie en niet minder door de niet aflatende stroom pamfletten, dat de regenten onder leiding van Johan de Witt bezig waren het land aan de Fransen uit te leveren.⁴⁷

De anonieme schrijver van Echo (1) schaart zich bij de tegenstanders van deze verkapte capitulatie: in zijn echogedicht maakt hij De Witt c.s. zwart. De gebroeders De Witt hadden de touwtjes al jaren in handen en voerden een groep mensen aan met sterke afkeer van prinselijke macht. Deze groep wordt door de auteur van Echo (1) verantwoordelijk gehouden voor de rampzalige toestand van het land (r. 5-8). De verantwoordelijken voor de ondergang van de Republiek zijn volgens Echo niet te vinden onder 't gemeen' (r. 5), het gewone volk, maar onder 'de grooten' (r. 5), de grote heren van het type Pieter de Groot. Dat wordt even later met terugwerkende kracht duidelijk als ook Johan de Witt beschuldigd wordt van het heulen met de Franse vijand (r. 7). De spreker concludeert dat deze schelmen maar beter 'lit van lit' (r. 8) gekapt kunnen worden.

In 1672 werd de roep om de prins van Oranje aan het hoofd van de Republiek te stellen steeds luider. Traditioneel kon Oranje, hoewel al geruime tijd niet meer aan de macht, steunen op de sympathie van zowel het volk als van oranjegezinde regentenfac-

⁴⁷ Voor een toelichting op deze periode zie hoofdstuk 2.

ties. Ook De Witt had in de diverse stadsbesturen echter de nodige aanhang. *Echo* (1) en de daaropvolgende pamfletten zijn waarschijnlijk afkomstig uit een Amsterdamse omgeving, aangezien de auteur zoveel mogelijk namen laat vallen van Amsterdamse leden van de vroedschap. Reynst (r. 14), De Graef (r. 15) en Van Outshoorn (r. 15) worden tot verraders bestempeld. De auteur vergelijkt ze met Judas (r. 13), en betoogt dat ze de straf verdienen die ook Gerard van Velsen, samenzweerder tegen de Hollandse graaf Floris V, moest ondergaan (r. 16–17). Van Velsen vond op gruwelijke wijze de dood in een vat vol spijkers.⁴⁸

In Amsterdam waren twee groepen binnen de vroedschap te onderscheiden. De groep onder aanvoering van burgemeester De Graef wilde instemmen met het plan van De Groot, maar een factie met Gillis Valckenier als voorman was daar fel op tegen. De Graef en de zijnen werden beschuldigd van verraad. Desalniettemin besloot de Amsterdamse vroedschap op 26 juni 1672 met 20 tegen 16 stemmen Pieter de Groot met een capitulatievoorstel naar Lodewijk XIV te sturen. De factie-Valckenier zou toen bedreigd hebben de schutterij in te zetten tegen leden van de vroedschap die vóór hadden gestemd, onder wie Floris Cant, Jacob de Graef, Cornelis van Outshoorn, Johan van der Poll, Lambert Reynst en Cornelis van Vlooswijck. De vroedschap haalde bakzijl en men besloot alsnog het vredesvoorstel van De Groot niet te steunen.

De auteur van *Echo* (1) verdedigt de stelling dat de Amsterdamse regenten schurken zijn. Vooral voorstanders van een capitulatie moeten het ontgelden. Daarnaast bepleit hij dat men de leiding van het land in handen van Willem III moet leggen. Om zijn boodschap kracht bij te zetten, richt de auteur zijn echogedicht op antithetische wijze in: eerst wordt de tegenpartij (de staatsgezinde regenten) zwartgemaakt, waardoor de eigen (oranje)groep er alleen maar wit bij kan afsteken. Retorische elementen maken in het begin van *Echo* (1) al duidelijk dat de auteur uit is op pathetische effecten. De spreker begint met een spervuur aan vragen waarvan er, in dit geval, één beantwoord wordt door *Echo*. De spreker reageert hierop met een *exclamatio* (uitroep), waarin tevens in de vorm van ‘jammer’ een *interjectio* (tussenwerpsel) is opgenomen: ‘Ha, jammer! dat ons Land door schelmen dus vergaet!’ (r. 4). Deze retorische elementen maken in het begin van *Echo* (1) al duidelijk dat de auteur uit is op pathetische effecten. In het vervolg blijkt dit ook uit bijvoorbeeld zijn zoektocht naar mogelijke verraders. De auteur benadrukt dat het verraad in hoge regentenkringen gezocht moet worden, en duidelijk niet in de gelederen van ‘t gemeen’ (r. 5–9). Drie landelijke hoofdrolspelers zijn verantwoordelijk voor het onheil: Pieter de Groot, Johan de Witt en zijn broer Cornelis de Witt. Zij handelen verraderlijk, aldus de auteur, vanwege inhaligheid: geld, ‘dat Duyvelse metael’ (r. 12) is hun voornaamste drijfveer. Reden genoeg om ze in een *similitudo* op één lijn te stellen met de apostel Judas (r. 13), die immers ook om geld zijn leermeester verraden had. De

48 Overgeleverd in het anonieme middeleeuwse Historielied over Graaf Floris en Gerard van Velsen (geciteerd via <http://www.literatuurgeschiedenis.nl/teksten.asp?ID=15> (22-02-2005)) dat tot in de zeventiende eeuw populair bleef (Grijp 1991: 29): ‘Hangen en was hem noch niet goet genoeg, / Hy moest wel sevenwerf meer lijden. / Sy deden een vat vol spijkers slaen, / Daer moest syn edeldom in zijghen. / Sy rolden hem daer drie daghen lanck, / Drie daghen voor den noene. / “Gheraert van Velsen, wel lieve man, / Hoe is u nu te moede?”’

staatsgezinde regenten krijgen alleen maar schimpwoorden, aantijgingen en beschuldigingen naar het hoofd geslingerd. Niet alleen zijn zij ‘schelmen’ (r. 4 en r. 8) die zich met meer dan één ‘schelmstuk’ (r. 15) bezighouden, ook zijn ze bezig ‘haer eygen Staet dus met de voet te stooten’ (r. 6), het land ‘uyt te putten’ (r. 9) en doen ‘trouw en eer by haer dan niet meer geld’ (r. 11).

Het eerste gedeelte van het gedicht eindigt met regel 17a. De auteur vervolgt met een gedeelte waarin hij de oplossing aan de hand doet voor de rampzalige situatie van de Republiek. Nu ‘yder draegt een kroon van wantrou-Opperhoofd’ (r. 29) is de tijd aanbroken om Willem III tot leider te benoemen. Hij kan op gezag rekenen, want het hele land verafschuwt het misleidende gedrag van de regenten, het ‘doeken’ (r. 25). Dan zal ook de eendracht terugkeren. In de laatste regels spreekt de auteur de hoop uit dat Willem lang mag leven, zijn vijanden zal overwinnen en vrede zal handhaven (r. 34–38).⁴⁹

Echo (1) is hoofdzakelijk gericht op het opwekken van pathos. De auteur maakt gebruik van de strategie van het *move*, het emotioneel bewegen van zijn lezers. De opgewekte emoties zijn in het eerste gedeelte (r. 1–17a) felle afkeer en verontwaardiging jegens de gebroeders De Witt, en in het tweede gedeelte (r. 17b–38) bewondering voor Willem III. De afkeer van de De Witten krijgt bij tijd en wijle het karakter van pure wraakzucht (r. 8). Met de stijlfiguren *exclamatio* (uitroep), *interrogatio* (retorische vraag), *adnominatio* (woordspel met namen) en *apostrophe* (aanspreking) worden de emoties opgeroepen.⁵⁰ De echovorm staat in Echo (1) vooral in het eerste gedeelte, tot en met regel 17a, in dienst van het zwartmaken van de regenten die de oorlog met Frankrijk wilden beëindigen. De auteur schept er genoeg in om Echo hun namen te laten noemen en duidelijke toespelingen op de gewraakte Amsterdamse leden van de vroedschap te maken. Het effect is dat de namen van de ‘foute’ regenten blijven hangen doordat ze twee keer genoemd worden. De echolyriek fungeert hier dus duidelijk persuasief.

Ergens tussen 26 juni en eind augustus 1672 werd Echo (1) geschreven en gedrukt. Ook de drie pamfletten Den Tweeden Echo (2), Antwoort van den Leeuw aen d’Echo (3) en Echôs Echo (4) gaan over de Amsterdamse behandeling van het capitulatievoorstel van De Groot.⁵¹ De titels verwijzen ook naar elkaar: Den Tweeden Echo (2) komt na Echo (1) en biedt meer van hetzelfde, Antwoort van den Leeuw aen Echo (3) is een reactie van een ‘luisteraar’ op de twee echogedichten die dus eerder gepubliceerd moeten zijn, en Echôs Echo (4) probeert de teur van de twee eerste echogedichten (1 en 2) te pareren met hetzelfde wapen.

Niet lang ná Echo (1) zal Den Tweeden Echo (2) zijn verschenen, eveneens een enkelbladig pamflet met één echogedicht:

49 Vreemd is wel dat er sprake is van ‘Wilhem Frederick’ (r. 33). De bekendste Willem Frederik uit de zeventiende eeuw is de Friese stadhouder met die naam, maar deze kan onmogelijk bedoeld worden: hij was in 1664 overleden. Willem III had als tweede naam Hendrik; mogelijk betreft het hier een vergissing van de schrijver of de drukker.

50 Zie Quintilianus 2001: 453 (IX.11.26–27); Konst 1993: 89–95.

51 In Brillen voor Alderhande Gesichten (Kn. 10332) uit 1672 behoort het echogedicht ‘Den Tweeden Echo’ tot het losse dichtwerk aan het einde van het pamflet. Het betreft hier hetzelfde gedicht (met enkele minuscule wijzigingen) als Den Tweeden Echo (2) dat in 1672 zelfstandig gepubliceerd werd.

- 1 Segh Echo, vlugge geest, van duyst're graf-sponken,
 Wie zijn van sweet en bloet, en dulle wraecklust, droncken,
 En stellen 's Lands bederf tot hun beooghde Wit [doel]? Echo. De Wit.
 Een Nazaat van Armijn [Arminius], uyt Barnevelts [Oldenbarnevelts] besit?
- 5 Heeft dese kancker niet gemeens met schand're Grooten? Grooten.
 Dat Loevensteynsche bloedt [de Loevensteijnse factie] heeft 's Princen val beslooten.
 Wat geest betoovert hem die sulcken daedt bestaat? Staat.
 Wraecksiecke Staetsucht, schroomt, noch schelmstuck, noch verraat.
 Wie suyp't 't bloedtgierigh gout om and're uyt te Putten? Putten.
- 10 Een vaste grond-pilaer om 's duyvels list te stutten [ondersteunen].
 Wie schelt [beledigt] ons Veldheers roem uyt vrees van Hollands Graaf? Graaf.
 Hy pickt na [naar] 's Princen oogh, als een ondancb're raaf.
 Maar Klapster [zwamster], swijght men best of sal men meerder melden? melden.
 Outshoorn veynst met Reynst, maar mocht hen wel eens gelden.
- 15 Zijn dan geen Hoofden meer aan dese ketens vast? vast.
 Wee hem die Burgers heeft voor Honden uytgebast [uitgescholden].
 Wie dieper grondpeyl soeckt, sal die sijn ooghmerck [bedoeling] vinden? Vinden.
 Heeft Vlooswijck wat van doen, een milde Pol maeckt vrinden.
 Is dan van 't Hooftscheel [schedel] af niet suyvers tot beneên? Neen.
- 20 Rampsaligh Landt! ghy zijt vergiftigh in 't gemeen.
 Wat sal men die ons goedt, en bloedt, en Vryheyt schenden? schenden.
 Dat sal dien gruwel van 't vergiftigh aas doen wenden.
 Wat stuyt een woeste Zee, die bruysent ons verkracht? kracht.
 Oranjens stalen arm dwongh Spanjen met sijn macht.
- 25 Is dan Wilhem die Stadt, die 't Land voor heen verseker? Seker.
 Soo pronckt van Beuningen als een Orakels-spreker.
 Hanthaeft men nu 's Lands eer, met Staet en Kerckenplicht? plicht.
 Rijst dan, vermaarde Tulp! tot op 't verheven licht.
 Wat wacht nu 't Vaderlandt, in flauwheyt neêrgezen? zegen.
- 30 Manhafte [dappere] Valkonier! ghy hebt uw wensch verkregen.
 Duyckt dan d'Oranje-Son voor helsche nevel niet? niet.
 Hy is een Rots, waer op de Nijdt sijn blicksem schiet.
 Wat sal dan eens het nest tot in de grond verstooren? tooren.
 't Volvoeren en de wraack zijn niet gelijk gebooren.
- 35 Waar vlamt den Hencker [de beul] op, is't goet of Schelmen bloet? bloedt.
 Verklickster, 't is genoegh; vaert wel, en zijt gegroet.

Den Tweeden Echo (2) verkondigt dezelfde boodschap als Echo (1): de Republiek dreigt door verraad van onbetrouwbare regenten ten onder te gaan en slechts Willem III kan een ondergang voorkomen. De auteur heeft zijn gedicht op een eveneens vergelijkbare manier opgebouwd, waarbij het *move* van het lezerspubliek wederom de gevolgde strategie is. In het eerste gedeelte (r. 1-19) wordt de staatsgezinde partij beschuldigd van 'verraat' (r. 8) tijdens de Bestandstwisten uit de jaren 1618-1619. De auteur noemt Johan de Witt 'een Nazaat van Armijn, uyt Barnevelts besit' (r. 4), met andere woorden: hij stamt af van Arminius en wordt in één moeite door met Johan van Oldenbarnevelt geassocieerd. De Witt en zijn aanhangers zijn 'van sweet en bloet, en dulle wraecklust, dronc-

ken' (r. 2), en bevangen door 'wraecksiecke Staetsucht' (r. 8). Refererend aan de specifiek Amsterdamse context worden, behalve Van Outshoorn en Reynst (r. 14), hier ook de regenten Van Vlooswijck en Van der Poll (r. 18) aan de schandpaal genageld. Als ultieme boosdoener jegens Willem III krijgt burgemeester De Graef het verwijt dat hij de reputatie van de stadhouder wil aantasten en hem als een raaf (een woordspeling met 'Graef') de ogen wil uitpikken (r. 12).⁵² De regenten worden niet alleen beschuldigd van verraad van het land, maar meer nog van een hetze tegen Willem III. De Akte van Seclusie (1654), waarmee de Oranjes voor altijd van de positie van stadhouder uitgesloten waren, wordt hier beschreven als een persoonlijke wraakoefening van De Witt en de zijnen. Het land, voorgesteld als een lichaam, is van hoofd tot voeten doordrenkt van het vergif dat verraad heet (r. 19-20).

In het tweede deel (r. 20-36) van *Den Tweeden Echo* (2) wordt de aanvoerder van de Amsterdamse regenten die tegen de capitulatie van de Republiek waren, Gillis Valckenier, 'manhafte Valkonier' (r. 30), geprezen. Maar het is bovenal de prins van Oranje die de Republiek door deze lastige tijden kan leiden: 'Hy is een Rots, waer op de Nijdt zijn blicksem schiet' (r. 32). Eerder werd Willem III al vergeleken met een tulp die zich op diende te richten (r. 28), nadat er op ondubbelzinnige wijze gesteld is dat Willem voor de veiligheid van stad en land kan zorgen (r. 25). Niet onbelangrijk daarbij is dat de Oranjes zich in eerder tijden in de strijd tegen de Spanjaarden al bewezen hadden (r. 24).

In *Den Tweeden Echo* (2) heeft de auteur de opbouw en strekking van *Echo* (1) gevolgd, maar de bewoordingen zijn feller. Aantijgingen als 'droncken' (r. 2), 'kancker' (r. 5), en 'suypt' (r. 9) zorgen ervoor dat *Den Tweeden Echo* (2) nog sterker gericht is op het blameren van de wittiaanse tegenpartij. Het is duidelijk dat ook *Den Tweeden Echo* hevige afkeer van de De Witten wil opwekken en gericht is op kritiekloze bewondering voor Willem III. Als zodanig fungeert het persuasief. Het kan zelfs polemisch genoemd worden, omdat het woordspel in *Den Tweeden Echo* (2) in sterke mate gebaseerd is op dat in *Echo* (1). Met Johan de Witt en zijn broer Cornelis, de ruwaard van Putten, wordt precies hetzelfde spelletje gespeeld. Het is opvallend dat van de vier eerste echo's in *Echo* (1) en *Den Tweeden Echo* (2) er drie identiek zijn. Deze intertekstualiteit wijst nogmaals op de nauwe band tussen deze twee pamfletten. Daarnaast verkondigt *Den Tweeden Echo* (2) precies dezelfde boodschap in nog fellere bewoordingen. Hier is dus sprake van instemmende polemiek: de auteur van *Den Tweeden Echo* (2) reageert op *Echo* (1) en probeert het zelfs te overtreffen.

In *Antwoord van den Leeuw aen d'Echo* (3) vinden we voor het eerst in dit Amsterdamse cluster een identificeerbare spreker: de Nederlandse leeuw. Een tweede verschil met *Echo* (1) – en trouwens ook met *Den Tweeden Echo* (2) – is dat deze spreker *Echo* niet aanspreekt of oproept, terwijl zij toch op zijn woorden reageert. De reacties van *Echo* zijn dan ook geen antwoorden op vragen die haar gesteld worden, maar bevestigingen van de conclusies die de leeuw trekt uit wat hem ter ore is gekomen, anders gezegd: hij legt haar

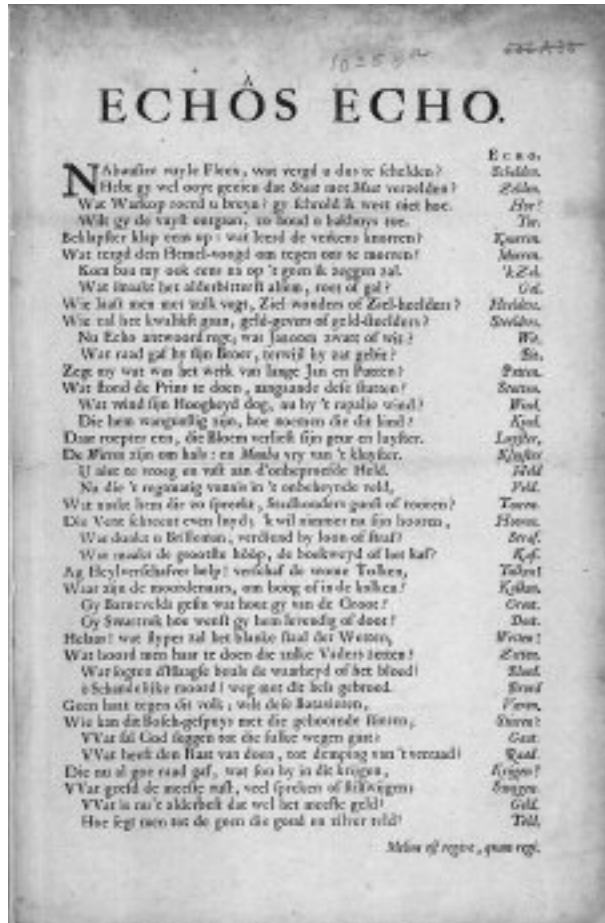
52 Er staat 'als een ondanckb're raef'; die verwachte dankbaarheid zal terugslaan op de gewoonte dat de stadhouder eertijds zijn fiat verleende aan burgemeestersbenoemingen. De Graef kreeg later in 1672 alsnog zijn congé.

de respons – die dus louter bevestiging is – in de mond. Verder vertoont Antwoord van den Leeuw aen d'Echo (3) grote overeenkomsten met Echo (1) en Den Tweeden Echo (2):

Gedanckt zy Echoos naem: ick gaa my nu toerusten	
Te helpen al van kant: ten minsten de bewusten	
Schelmen, soo groot als kleyn, die ons zijn aangewesen:	Echo. aangewesen
Noch zijnder al veel meer, waerom daer is geresen	
5 Eenigh twist self in den Raed: om alles uyt te vinden,	uyt te vinden
Maer Graef dit niet verstont: sprack als den onbezinde;	
Diffendeert [verdedig] eerst het Land, daer na soekt de verraders:	de verraders
Mijn Prins [Willem III] dit niet verstaet [begrijpt]: hy kent meest al die gaders.	
Van gout voor Land en Stad, 't is niet alleen de Groot	d'Groot,
10 Die wel als Maeckelaer, het Land bracht als een Boot	
Die tegens klippen drijft: 't werck begost van Mombas,	Mombas,
Bracht meerder aen den dagh, om dat hy sijn Kompas	
Niet wel gestelt had na de lang-beoogde Witten [doelen],	de Witten,
Van 't Barnevelts gebroed, en die op 't kussen zitten.	
15 Van Putten zit al vast: noch moet daer meer van Kant:	Kant,
Daer zijn'er t'Amsterdam, en oock door 't heele Landt,	
Die schuldigh zijn 't verraed: men seyt oock van de Graef,	d'Graef,
Die onlangs t'Amsterdam gevat wiert by sijn kraeg:	
Oock is my aen gedient, dat een hiet van der Pol	vander Pol,
20 Aen't spel meê gaende is, hy speelt al vast sijn rol;	
Want hy niet wijs genoeg, schoon dringend met het Hooft,	Hooft,
Om sleutels van't Stadhuys, men heeft haer niet geloofd.	
Sa [voorwaar] Burgers houd nu moet, en let oock wel op Vlooswijk,	Vlooswijk,
Soo brengt men, door d'eendracht de Prins weêr in sijn rijk.	
25 Hier zijnder vier getelt, de vijfde doe'k geen onrijns [sluit ik niet buiten],	Rijns.
Die was 'er neê gestelt, nu ick op 't briefje pijns.	
Komt nu, Oranje Spruyt, zijt ons getrouwen Rechter,	Rechter
En wreekt nu eens den hoon, U aengedaen, maer echter	
Steunt doch niet op uw macht, denkt, God is uwen Prins,	Prins
30 En Gy mijns volcks Vorst: regeer, en maeck alsins	
U Godes naem bekend, breekt haer verraet, 't moet zijn:	moet zijn.
Want soo ghy 't niet en doet, vermindert noyt ons pijn.	
Vernielt haer al te saem, en maeckt haer naeckt en bloot,	
Die hare gift vergroot' over uw Heer Vaders doot:	
35 Hebt moet, en tast maer toe: ick sal my dapper haesten,	
Niet als Pluymdrager [degene die eerste is geworden] doet, die altijd is de laeste.	
Treckt al dees doorens uyt mijn lichaems rechter handt,	
Soo neem ick 't swaert op zy: Bescherm het Vaderlandt.	

De boodschap van Antwoord van den Leeuw aen d'Echo (3) is identiek aan die van Echo (1) en Den Tweeden Echo (2). Meer dan in de andere gedichten dient Echo de namen van de fou-te regenten te herhalen opdat ze goed blijven hangen bij de lezer. In de kern gaat het weer om de beschuldiging van verraad. Vanaf r. 7 tot en met r. 26 is het enige doel van de leeuw de namen van de verraders te openbaren. Behalve de landelijke boosdoeners

Ech^os Echo, 1672 (Den Haag,
Koninklijke Bibliotheek,
Kn. 10358a).

als De Groot, De Witt en Mombas worden de Amsterdamse regenten op de voorgrond geplaatst. Om het moverend effect te verhogen, negeert de auteur nu en dan de regels van het 'zuivere' echorijm. Zo is er tussen 'de Graef' (r. 17) en 'kraeg' (r. 18) enkel klin-kerrijm, wat ook geldt voor 'Mombas' (r. 11) en kompas. Hier blijkt de moverende agen-da eens te meer: aan de hand van Echo's bevestigingen moet de lezer meegevoerd wor-den in de gedachtegang van het gedicht.

Het echogedicht in *Antwoord van den Leeuw* (3) heeft een polemische functie die verge-lijkbaar is met die van *Den Tweeden Echo* (2). Het mengt zich in een reeks pamfletten met echolyriek over hetzelfde onderwerp, stemt ermee in en slaat daarbij een felle toon aan. De technische regels van het genre raken zelfs enigszins ondergeschikt aan de bedoe-ling van de auteur. De leeuw ondersteunt de gedachte dat Willem III, de 'Oranje Spruyt' (r. 27), degene is die de leiding moet nemen. Hij voegt er echter wel iets aan toe: 'maer echter / steunt doch niet op uw macht, denkt, God is uwen Prins' (r. 28-29). Willem III mag de schuldigen straffen, maar Gods regels niet overtreden. De polemische functie van dit echogedicht blijkt dus niet alleen uit de bewoordingen maar ook uit de oproep

tot juist gedrag, waarbij impliciet gesteld wordt dat de andere partij zich daar niet aan heeft gehouden.

Echós Echo (4) ten slotte neemt binnen de Amsterdamse echogedichten een bijzondere plaats in. De auteur kiest niet duidelijk partij voor de hoofdrolspelers op het lokale en landelijke toneel, maar ageert tegen de stemmingmakerij en het ophitsen van de massa door pamfletten als Echo (1), Den Tweeden Echo (2) en Antwoord van den Leeuw aan d'Echo (3):

1	Nabauster [napraatster] vuyle Fleex [feeks], wat vergd u [wat zet u aan] dus te schelden? Schelden.	
	Hebt gy wel ooit gezien dat Staat met Maat verzelden [vergezelden]?	Zelden.
	Wat Warkop roerd [beroerde] u breyn? gy schrold [schimpte] ik weet niet hoe.	Hoe?
	Wilt gy de vuyst ontgaen, zo houd u bakhuys [mond] toe.	Toe.
5	Beklapster [babbelaarster] klap eens op [vertel eens]: wat leerd de verken knorren?	Knorren.
	Wat tergd den Hemel-voogd om tegen ons te morren?	Morren.
	Kom bau my ook eens na op 't geen ik zeggen zal.	'k Zal.
	Wat smaakt het alderbitterst alsem [zeer bittere plant], roet of gal?	Gal.
	Wie laaft men met zulk vogt, Ziel-wonders of Ziel-heelders?	Heelders.
10	Wie zal het kwalikst gaan, geld-gevers of geld-steelders?	Steelders.
	Nu Echo antwoord regt [naar waarheid]; was Janoom zwart of wit?	Wit.
	Wat raad gaf hy sijn Broer, terwijl hy zat gebit [gevangen]?	Bit.
	Zegt my wat was het werk van lange Jan en Putten?	Putten.
	Wat stond de Prins te doen, aangaande dese stutten [steunpilaren]?	Stutten [stuiten].
15	Wat wind sijn Hoogheyd dog, nu hy 't rapalje wind?	Wind.
	Die hem wangunstig zijn, hoe noemen die dit kind?	Kind.
	Daar roepter een, die Bloem verliest sijn geur en luyster.	Luyster,
	De Witten zijn om hals [dood]: en Momba [Jean Barton de Mombas] vry van 't kluyster.	Kluyster
	U niet te vroeg en vast aan d'onbeproeft [onervaren] Held.	Held
20	Na die 't regtmatig vonnis in 't onbeheynde veld,	Veld.
	Wat naakt [nadert] hem die zo spreekt, Stadhouders gunst of tooren?	Tooren.
	Die vent schreeut even luyd; 'k wil nimmer na sijn hooren,	Hooren.
	Wat dunk u Brilleman [pamfletverkoper], verdiend hy loon of straf?	Straf.
	Wat maakt de grootste hóp, de boekweyd of het kaf?	Kaf.
25	Ag Heylverschafver help! verschaf de vrome Tolken,	Tolken!
	Waar zijn de moordenaars, om hoog of in de kolken?	Kolken.
	Gy Barnevelts gesin wat hout gy van de Groot?	Groot.
	Gy Swartrok [predikant] hoe wenst gy hem levendig of doot?	Doot.
	Helaas! wat slyper zal het blanke staal der Wetten,	Wetten! [slijpen]
30	Wat hoord men haar te doen die zulke Vaders zetten [gevangen zetten]?	Zetten.
	Wat sogten d'Haagse beuls de waarheyd of het bloed?	Bloed.
	ô Schandelijke moord! weg met dit hels gebroed.	Broed
	Geen haat tegen dit volk, wilt dese Batavieren,	Vieren.
	Wie kan dit Bosch-gespuys met die gehoornde stieren,	Stieren [be-
		sturen]?
35	Wat sal God seggen tot die sulke wegen gaat?	Gaat.
	Wat heeft den Raat van doen, tot demping van 't verraad?	Raad.
	Die nu al goe raad gaf, wat sou hy in dit krijgen,	Krijgen?
	Wat geefd de meeste rust, veel spreken of stilswijgen?	Swygen.

Wat is nu't alderbest dat wel het meeste geld?
40 Hoe segt men tot de geen die goud en zilver teld?

Geld.
Teld.

Melius est regere, quam regi [het is beter te regeren dan geregeerd te worden].

De karakterisering van de gebroeders De Witt vertoont in r. 11-15 enkele ogenschijnlijke tegenstellingen. Hoewel Johan de Witt door Echo in eerste instantie positief en godvruchtig wordt afgeschilderd, blijkt in de daaropvolgende regels dat de broers bezig waren het land uit te 'putten'. Op basis van de eerste antwoorden noemt de spreker de gebroeders, wellicht enigszins ironisch, nog altijd 'stutten' (steunpilaren); volgens Echo moeten ze door de prins worden tegengehouden. De auteur ziet echter ook het gevaar van een dolle menigte en wil eerst afwachten wat de prins uiteindelijk zal kunnen klaarspelen.

Onderwerp van dit gedicht is niet zozeer het conflict tussen de diverse partijen in Amsterdam, maar de manier waarop daarover geschreven en gedacht wordt. De auteur van *Echô's Echo* (4) hamert op matiging in een retorische vraag: 'Hebt gy wel ooyt gezien dat Staat met Maat verzelden? Zelden' (r. 2). Hoewel hij de moord in Den Haag afwijst, waarschuwt hij tegen een verdere escalatie en grote wraakoefeningen. De centrale boodschap van de auteur is dus dat men de zaak niet verder op de spits moet drijven: spreken is zilver en zwijgen is goud (r. 38-40). De auteur polemiseert dus niet alleen met de eerder gepubliceerde pamfletten, hij valt ook het poëtische middel, namelijk de rol van Echo, aan.

Het nogal lage stijlregister⁵³ is in tegenspraak met de boodschap. *Echô's Echo* (4) is paradoxaal met een gematigde boodschap in krachtige taal: het vertoont vele stilistische kenmerken van een tekst die zich op het opwekken van pathos richt. In feite is *Echô's Echo* (4) één grote apostrophe, één grote aanspreking van Echo, bij uitstek een stijlfiguur die past binnen een moverende strategie. Ook andere *figura patheticae* als *interrogatio*, *exclamatio* en *interjectio* zijn ruim aanwezig. De op pathetisch effect mikkende afwisseling tussen vragen en uitroepen uit de andere echogedichten zien we hier terug, ofschoon dat in dit gedicht minder dominant is dan in *Echo* (1) en *Den Tweeden Echo* (2). Waarschijnlijk heeft de auteur toch voor de moverende 'verpakking' gekozen omwille van de effectiviteit van deze aanpak, waarbij de polemische functie van het echogedicht een groot belang krijgt.

Echolyriek heeft in het Amsterdamse cluster pamfletten met echo's een overwegend polemische functie. Dat blijkt onder meer uit de argumentatie die de auteur hanteert: via

53 Ondanks het feit dat *Echô's Echo* (4) door de bank genomen eenvoudig en toegankelijk is, wordt de tekst afgesloten met een Latijnse spreuk: '*Melius est regere, quam regi*' (het is beter te regeren dan geregeerd te worden). Het is mij tot dusver onduidelijk of sprake is van een citaat. Het dichtst in de buurt komt nog het citaat '*Praeterea certum est, unumquemque malle regere, quam regi*' uit de *Tractatus Politicus* van Spinoza, dat echter pas in 1677 (postuum) verscheen. Dit citaat van Spinoza is de eerste regel uit zijn 5e artikel uit hoofdstuk 7 over de monarchie als staatsvorm. Het wordt vertaald met 'Bovendien is het zeker dat iedereen liever wil regeren dan geregeerd worden' en sluit nauw aan bij Spinoza's opvatting dat het dwaas is om altijd slaafs onderdaan van een koning te willen zijn in tijden van crisis (Spinoza 1985: 87, 117). Mogelijk maken zowel de auteur van *Echô's Echo* (4) als Spinoza gebruik van een algemene wijsheid, wortelend in de vijftiende- of zestiende-eeuw toen men veel schreef over de rol van de vorst en over de wijze van regeren, denk bijvoorbeeld aan Macchiavelli en diverse vorstenspiegels.

het herhalen van bepaalde woorden moet de echolyriek de op *pathos* gerichte argumentatie van de auteur kracht bij zetten. In de specifieke context van het Rampjaarcluster is die argumentatie sterk *ad hominem*. Ook de stijlfiguren die in de echogedichten gebruikt worden, onderstrepen de polemische functie van de echolyriek. Het gaat om stijlfiguren als *exclamatio*, *interjectio*, *apostrophe* en *interrogatio*. Echo bootst in deze strategie vooral klank na, ze reageert op retorische vragen en verpakt haar antwoorden in de vorm van uitroepen. Ten slotte blijkt de polemische functie van de echolyriek uit het feit dat er ook daadwerkelijk op gereageerd werd – zowel instemmend als protesterend. Op Echo (1) volgen de instemmende pamfletten *Den Tweeden Echo* (2) en *Antwoord van den Leeuw aan d'Echo* (3), en het opponerende *Echós Echo* (4).

De overige pamfletten met echolyriek uit 1672 veranderen niet erg veel aan dit beeld. Uit Delft komt een reeks pamfletten met polemische poëzie die de magistraatsverzetten als onderwerp heeft:

- 5 *Resolutie Van 't Hollende Kalff*⁵⁴
- 6 *'t Bleetende-Kalf, Tegen de Haaghsche Lepel-Mannen, ofte Oven-Kruypers, Tot Wederleggingh op het Sinneloos Rijm, anders genaamt 't Hollende-Kalff*⁵⁵
- 7 *Delfschen Echo*⁵⁶
- 8 *Loff van eenige Nieuwe Kalver-Baasen*⁵⁷
- 9 *Delfschen Eggo. Als oock mede de Nieuwe gepretendeerde Delfsche Kalver-bassen.*⁵⁸

Twee pamfletten bevatten een echogedicht. In de *Delfschen Eggo* (9) wordt Echo ingezet om op de man te spelen, en ook hier is sprake van ophitsende en felle literatuur:

Het Raet-huys dat is leegh, wie heeft het soo bestelt?	't Gewelt.
't Gewelt sich Meester toont, soo is het Recht ten ende,	Ende.
Wat 's d' oorsaack dat men soo Stads Vaders heeft gevelt?	't Gelt.
Oock dat het Stads Bestier aen hunne zy sou wenden [hen toe zou vallen]:	Wenden.
5 Van dit heyloose Rot [bende], wie is den grootsten schurck?	Hurck.
Wie draeght den fulpen rock [ambtskostuum]? gevolt met stront en rezel,	Ezel.
Belhamel Goudesteyn, is dat geen rechten Turck?	Turck.
Root Vosje wat is dat geboortigh buyten Wesel,	Quesel.

Er wordt commentaar geleverd op de factie die in 1672 wist te profiteren van de wetsverzetten door Willem III. Mannen als Hurck, Vos, Goudesteyn en andere krijgen een veeg uit de pan omdat ze 'Stads Vaders' (r. 3) om oneigenlijke redenen hebben geveld, op een manier die vergelijkbaar is met de *ad hominem*-argumentatie uit Echo (1) en *Den Tweeden Echo* (2) over de Amsterdamse situatie.

Het echogedicht uit de *Delfschen Eggo* (9) wordt in hetzelfde jaar nogmaals gepubli-

54 Kn. 10533-10534.

55 Kn. 10535.

56 Kn. 10536.

57 Kn. 10537.

58 Kn. 10538.

ceerd in het pamflet *Delfschen Echo* (7), ditmaal met een ‘Toe-gift’ dat er commentaar op geeft. De auteur van ‘Toe-gift’ beschuldigt die van de *Delfschen Eggo* (9) niet alleen van het vertellen van ‘grollen’ (verzinsels), maar ook van het feit dat hij kreupele verzen maakt:

Een Lammen Echo: neen, 'k segh liever Lam Poët,	Scheet.
Die hier soo dapper weet sijn eygen volck te schelden,	Helden.
Ia Helden by de Kan, in Rijm-konst maar een scheet,	Eedt.
Eet Rijmer, eedt maar an, soo kan m'u dwaasheyt melden,	Stelden.
5 Die stelden al sijn Breyn in harsseloose Dicht,	Swicht.
Swicht sech ick Manne swicht, of d'Echo raackt aan't hollen,	Grollen.
Ia grollen wel te recht, die d'Overheyt betight,	't Gesicht.
't Gesicht van sulcke maats, wijst uyt haar sotte bollen,	Drollen.
Die hoop ick dat de vult [vuiligheid] in sulcke Rijmers monden	
10 Sal vallen, die haar noyt 't sy nu of t'allen stonden	
Bemoeyen, met een lasteringh haar wettigh Heer	
Te schelden, en die oock zijn Dieff van 's Borgers Eer.	

Deze collega kan misschien wel goed drinken (‘Helden by de Kan’), maar als het op dichtten aankomt zijn diens talenten aanzienlijk beperkter (‘in Rijm-konst maar een scheet’). Op dezelfde manier als de dichter van de *Delfschen Eggo* (9) maakt de auteur van de toe-gift in de *Delfschen Echo* (7) gebruik van Echo, zij het dat in de ‘Toe-gift’ op haast ironische wijze Echo’s rijmwoord aan het begin van de nieuwe dichtregel opnieuw gebruikt wordt. In de *Delfschen Eggo* (9) gebeurde dit een enkele keer, maar de auteur van de toe-gift in de *Delfschen Echo* (7) ridiculiseert op deze manier het technisch vermogen van zijn collega. Hij stopt uiteindelijk in de ‘Toe-gift’ met echorijm op het moment dat zijn boodschap (houd op met deze laster) aan de orde komt. De dichter spreekt de hoop uit dat de vuiligheid (‘vult’) die andere poëten verspreiden zich uiteindelijk tegen henzelf zal keren. Hij ageert dus tegen zowel tegen de ophitsende inhoud als de matige techniek van de *Delfschen Eggo* (9). De ‘Toe-gift’ bij de *Delfschen Echo* (7) doet aan de boodschap van *Echô’s Echo* (4) denken, waarin op matiging van toon en emoties werd aangedrongen. Ook hier wordt de lastercampagne jegens het zittende stadsbestuur afgewezen, en wordt de ophitsende, lasterende rol die Echo hierbij speelt aan de kaak gesteld. Net als in *Echô’s Echo* (4) gaat het de auteur voor een groot gedeelte om de (on)gepastheid van dergelijke felle poëzie, maar bestrijdt deze tegelijkertijd met identieke wapens. Deze echolyriek fungeert polemisch, omdat ze reageert op eerder gepubliceerde pamfletten. Daarbij neemt de auteur een ander standpunt in dan degenen op wie hij reageert. Bovendien polemiseert ook deze auteur met het poëtische middel dat al die ophef heeft veroorzaakt: de echolyriek.

Een confrontatie tussen twee kampen vinden we in het pamflet *Oranje in 't Hart*.⁵⁹ In dit pamflet staan in totaal drie gedichten waarvan één met een echovorm: achtereenvolgens a) ‘De Gestoorde Vryheydt’; b) ‘d’Echo, of d’Oprecht Gestoorde Vryheydt’ en c) ‘Ant-

woordt van Zijn Hoogheydt, aan de Gestoorde Vryheydt'. Nadat de eerste tekst (a) de dreigende Franse overheersing in 1672 beschouwd heeft door een staatsgezinde bril, laat het echogedicht (b) een prinsgezinde visie horen. De reactie van de prins ten slotte (c) is veel gematigder en heeft minder het karakter van partijpolitiek. De laatste tekst (c) is de hoofdtekst; de twee eerdere gedichten (a en b) fungeren als inleiders van het debat door twee verschillende meningen tegenover elkaar te zetten. De hoofdtekst (c) is het laatste woord, een conclusie na de twee tegengestelde visies. De prins hamert vooral op de terugkeer van eendracht, waardoor vrijheid weer terug zou kunnen keren in de Republiek, als hij tenminste zelf de leiding gekregen heeft. Hij probeert ook zijn publiek te overtuigen van zijn goede afkomst door de daden van zijn voorvaders aan te halen. Die hadden immers in het verleden de vrijheid van het Nederlandse volk gerespecteerd en het heil van het land met lijf en leden verdedigd:

Ik zal uw Heil met Lijf en Ziel betrachten,
 En stryden voor uw Eer, en Goed, en Bloedt.
 Gy hebt van my niet [niets] anders te verwachten
 Als [dan dat wat] een getrouw Beschermer wesen moet.
 Zijt dan gerust, ik zal u niet onteeren,
 Vertrouw my op mijn Eedt, en Prinslijk Woordt.
 Dat d'Onderdaan gehoorsaam [zal gehoorzamen] zijne Heeren,
 En d'Heeren ook regeeren als 't behoort,
 Zoo zal de Liefd' en Eendracht in de muuren,
 Tot welstandt van een yder, kleen en groot,
 De sterke maght der Vyanden verduuren.
 Zoo helpt ons Godt uit dees bedroefde Noodt.
 (r. 45-56)

Met deze matigende boodschap wordt Oranje in 't Hart afgesloten. Over het algemeen is het een zeer oranjegezend pamflet, wat niet alleen blijkt uit het feit dat de prins het laatste woord heeft, maar ook uit de titel.

De prinsgezinde partij komt in het tweede gedicht (b) aan bod, en maakt daarbij middels 'knip- en plakwerk' gebruik van dezelfde woorden als de staatsgezinde (a). De vorm die het echoën in Oranje in 't Hart aanneemt is dus tamelijk ingewikkeld: er is geen sprake van een personage Echo of traditioneel echorijm. Het tweede gedicht in dit pamflet (b) is grotendeels een echo van het eerste (a). Dit gebeurt door zinnen en zinsdelen te herhalen, die daarbij typografisch onderscheiden worden. De tussenliggende lettergrepen zijn gevuld met nieuwe woorden, die de betekenis van het eerste gedicht (a) verdraaien. Als voorbeeld kunnen de twee volgende passages dienen:

Waar toe laat ghy, ontzinnige, u vervoeren?	Waar toe liet ghy ontzinnige, u vervoeren?
Dat gy my weêr doet bucken onder 't Kruys?	Dat gy my zocht te brengen onder 't Kruys?
Wat prangt ghy my met deës Oranjesnoeren?	My passen bet Oranje als Witte snoeren.
Wat maaktge u zelfs tot slaven van dat Huys?	Gy kreeght naast Godt de Vryheydt door dat Huys.

('De Gestoorde Vryheydt' (a), r. 58-61)

('d'Echo, of d'Oprecht Gestoorde Vryheydt' (b), r. 57-60).

Titelpagina Oranje in 't Hart, 1672
(Den Haag, Koninklijke
Bibliotheek, Kn. 10295).

Uit dit geciteerde fragment blijkt dat, anders dan bij de echolyriek die tot dusver aan bod is gekomen, in dit echogedicht niet wordt gespeeld met synoniemen en betekenisverandering van de geëchode woorden. Hier worden regels en woorden uit het eerste gedicht (a) herhaald in het tweede (b). Niet de echo, maar juist de veranderingen daaromheen plaatsen de herhaalde passages in een ander daglicht: de dichter draait de woorden van de andere partij om en gebruikt ze voor zijn eigen zaak.

Het effect is dat het echogedicht (b) het meeste gewicht heeft van de twee. Strikt genomen verschillen 'De Gestoorde Vryheydt' (a) en 'd'Echo, of d'Oprecht Gestoorde Vryheydt' (b) namelijk niet zoveel in toon en opbouw. Het verschil zit in de mening die ze verkondigen: 'De Gestoorde Vryheydt' (a) begrijpt niet waarom de partij van De Witt ineens in de verdrukking is geraakt, terwijl 'd'Echo, of d'Oprecht Gestoorde Vryheydt' (b) dat wel inziet en als oplossing voor de nijpende situatie het leiderschap van Willem III aandraagt. Het echogedicht (b) heeft dan ook een polemische functie omdat het direct reageert op de eerste tekst (a), er is sprake van polemieken binnen het pamflet zelf. Het is echter de inhoud die voor de polemieken zorgt; de echo-vorm is hier slechts het vehikel om de discussie te voeren.

In *Echo's Antwoord op de Vragen van Cornelis de Wit*⁶⁰ staat echolyriek van een ander type dan we tot dusver zijn tegengekomen. Het pamflet bevat achtereenvolgens het echogedicht

60 Kn. 10359.

‘Klaarsprekende Echo’, een ‘raedsel’ op rijm, het echogedicht ‘De Hollantse Maagt’, een schimpdicht op Cornelis de Witt getiteld ‘Aanspraak aan den Gestrengen Heer Cornelis de Wit’ en tenslotte een parodie op een kaartspel met de titel ‘Lanterlu-spel’. De eerste tekst, de ‘Klaarsprekende Echo’, is de hoofdtekst van het pamflet omdat hier Echo in dialoog treedt met Cornelis de Witt, zoals aangekondigd op het titelblad. De overige lyriek staat weliswaar ná de hoofdtekst, maar vervult geen peroratieve functie. Het pamflet kent geen hechte compositie maar is een losse verzameling teksten over ongeveer hetzelfde onderwerp.

In ‘De Klaarsprekende Echo’ spreekt een gevangen Cornelis de Witt Echo aan om meer helderheid te krijgen over zijn benarde situatie. Het enige dat hij dan ook doet is vragen op haar afvuren. Echo is ‘klaarsprekend’, zij zal hem dus die helderheid kunnen bieden. De eerste twee regels van Echo bevatten twee redenen waarom Cornelis in deze positie beland is: hij had last van grootheidswaan en vertrouwde teveel op zijn militaire macht. Cornelis de Witt is door deze conclusie aan twijfel ten prooi gevallen:

- Wel waar is nu mijn maght, waer zijn mijn stale klingen [sabels]?
 10 Daer mee ik kost [kon] de Zee, en heele Vlooten dwingen;
 En kan ik nu geen grendels van een deur afwringen?
 Echo. O Neen! mijn lieve Maet, je moet nu fijnder singen.

Echo geeft De Witt een aansporing om een toontje lager te zingen dan hij tot dusver heeft gedaan, het is hem immers slecht vergaan. Cornelis vat dat echter op als pesterij, en beklagt zich in de daaropvolgende strofe. Echo reageert door te stellen dat De Witt ‘duyvels swert’ (r. 16) is. Na deze typering volgt een voorspelling:

- Hoe ontstelt ghy dus mijn hert? hoe maeckt ghy my bevreest,
 ‘k Weet nu wat ik ben, en wat ik certijs ben geweest.
 Segh my wat werden sal? hier na verlangh ik meest.
 20 Echo. Een slecht lichaem sonder hooft, als u ontvlieght de geest.

Dat het echogedicht in *generis* persuasief is, is ook te zien aan ‘De Klaarsprekende Echo’. Door de plaatsing van Echo aan het eind van elk kwatrijn, waardoor zij een conclusie formuleert, sluit dit gedicht aan bij het tweede type (waarbij voor Echo als personage een meer zelfstandige rol is weggelegd). In de nadere uitwerking van Echo’s rol is dat ook te zien: ze polemiseert met Cornelis en heeft een verklarende, beschrijvende, aansprekende en zelfs voorspellende functie.

In het andere echogedicht uit Echo’s *Antwoord op de Vragen van Cornelis de Wit*, getiteld ‘De Hollantse Maagt’, lijken we te belanden in een idyllische omgeving. De maagd uit de titel (een verpersoonlijking van de Nederlanden) bevindt zich in een tuin en heeft behoefte aan advies over een dringende kwestie. Die blijkt al snel politiek van aard te zijn. De Hollandse maagd weet haar tuin, het land dus, in groot gevaar. Dit komt niet per se door de dreiging van buitenlandse mogendheden (hoewel die met de ‘Lely van de Frans’ (r. 13) en de ‘Engels Dogge’ (r. 14) wel genoemd worden), maar vooral door het ontbreken van eendracht. De maagd kan niet meer van haar eigen mensen op aan gezien de ‘Raet’ (r. 1) het geschonken vertrouwen heeft beschaamd. Naar alle waarschijnlijk-

heid doelt de maagd daarmee op regenten als de gebroeders De Witt. De maagd heeft raad nodig:

- Maeght. Ondanckbre Raet, is dit voor mijn bewesen dienst,
Den Tuyn, u toe vertrouwt, soo schelms [schurkachtig] te verderven:
Echo. Gy sult daer voor, haer straffen, en doen sterven.
Maeght. Wel, Echo, seght gy dat, wie sal mijn hulper zijn?
Daer ik, ontbloot van raet, van wijsheyt en verstant.
Echo. Dat sal Orange wesen, dien Boom, die jonge Plant.
Maeght. Hoe kan een jonge tack soo swaere laste dragen?
Mijn schuttingh wegh geruckt, de hegge aen de zy.
Echo. Door toe doen van 't gemeen, en wijse Borgerij.
(r. 1-9)

De maagd vraagt voor de zekerheid of zij en de prins wel op het 'sleghte Grauw' (r. 11) kunnen vertrouwen, waarop Echo haar gerust stelt. De macht van het gewone volk is genoeg om het land te beschermen.

In 'De Hollantse Maagt' is Echo dus weer een zelfstandige figuur, die deze keer veel verder gaat dan korte, verklarende antwoorden geven. Integendeel, ze spoort aan en geeft raad. Net als in de 'Klaarsprekende Echo' draagt Echo bij aan de persuasieve functie van het gedicht, zeker ook door de voorspelling aan het einde. De laatste zes regels stellen dat, mits de maagd Echo's raad opvolgt en de redding van het land aan Willem III overlaat, de eendracht in het land zal terugkeren. Is dat eenmaal bereikt, dan 'sal des Vyants heyr [krijgsmacht] vergaen door eygen kraght.' (r. 26).

Brillerus Sondags-Praetje⁶¹ kwam in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk al heel even ter sprake toen ik aan de hand van een gespreksfragment uit dit gesprekspamflet uit 1672 illustreerde dat echolyriek in 1672 een veelgevraagd genre was.⁶² Het pamflet bevat een verschijnsel dat we nog niet eerder hebben aangetroffen. In *Brillerus Sondags-Praetje* zijn twee teksten, naast de tekst van het vonnis over Cornelis de Witt ook één echogedicht, in het gesprek geïntegreerd. Bij liederen heb ik eerder een vergelijkbaar procédé laten zien, namelijk de liederen die geïntegreerd waren in pamfletten met andere teksten (meestal in proza), de vierde categorie uit het vorige hoofdstuk.

De gefingeerde gesprekspartners in dit pamflet zijn 'Brillerus, de Brilleman', 'een Amsterdammer', 'Gerrit Vraeg-al' en 'Symen 't Is-so'. Brillerus brengt de bedoelde teksten in; zijn dagelijkse arbeid bestaat dan ook uit het verkopen van 'brillen': allerlei pamfletten en ander drukwerk. Dit gesprek vindt echter plaats op zondag, dus Brilleman is nu niet bezig met het uitoefenen van zijn vak. Uiteraard heeft hij wel een aantal pamfletten op zak, want het is natuurlijk niet verboden om potentiële klanten een beetje lekker te maken opdat ze in een later stadium alsnog pamfletten komen kopen.

Het gesprek komt op de recente moord op Johan en Cornelis de Witt. Brillerus heeft

61 Kn. 10490.

62 Zie ook Meijer Drees 2006: 136-140.

Titelpagina Brillerus Sondags-
Praetje, 1672 (Den Haag,
Koninklijke Bibliotheek,
Kn. 10490).

een kopie van de ‘Sententie tegen Mr. Cornelis de Wit’ bij zich, die ter plekke gretig gelezen wordt. Het groepje praat wat over de moord en over de wijze waarop de gebroeders herdacht dienen te worden. Ineens heeft de Amsterdammer er genoeg van en hij merkt op: ‘Maer wat, laten wy wat van onse Stadt spreken. Hebje die laetste Echo gesien?’ (r. 163–164) Uiteraard heeft Brillerus een echogedicht in zijn zak, met de titel ‘Nederlandt aen Echo’. Hij laat het door Symen voorlezen nadat hij heeft opgemerkt dat hij het maar vodderige, lamme, kreupele poëzie vindt: ‘Praet van geen vodden, daer isser noch niet een die de naem van een Echo verdient, sy zijn soo vlugh en geestigh, ofse Lammert Lammertse Laeuw-lam had gelijmt [gezongen]. Ick heb’er een in mijn sack, lees die eens.’ (r. 165–167) Wat volgt is een echogedicht van tien regels, waarbij een echo om de twee regels de laatste of de laatste twee lettergrepen herhaalt:

Nederlandt aen Echo.

Wat moet ons Vaderlandt het meest na recht beklagen?	Lagen.
Dar’s recht, die hebben ons gesweept, met felle slagen.	
Wie, en wat is hy nu, die hier van oorzaeck was?	As.
’t Geluck van trouw’loosheyt keert zoo het quam, dat’s ras.	
5 Wat krijght ’t gefoltert Land nu voor haer giftigh vlijen?	Lijen.
Zoo moest den Itakols Zirener zang beschreijen.	
Zal Hollants hart-aer noch door Vrankrijk zijn doorsneen?	Neen.

Dat gunne Godt, die trouw heeft voor zijn Kerck gestreên.
 Wat deed' de Britze Vloot van onze Kust verswinden? Winden.
 10 Waeckt Godt met weêr en wint, zoo zal ons niets verslinden.
 UYT.

De echo is een antwoord op een vraag die de spreker in de regel ervoor heeft gesteld, waarna de spreker kort reageert op wat Echo heeft gezegd. Daarna komt de volgende vraag-echo-reactiestructuur weer.

Tot zover eigenlijk niets nieuws onder de zon. Het echogedicht is ook niet dat wat het Brillerus *Sondags-Praetje* interessant maakt. Dat zit meer in de reacties die het gedicht bij Brillerus en de Amsterdammer losmaakt. Zo merkt de laatste op als Symen uitgelezen is: 'Wel dat lijkt wat. Maer hy most alle regelen kloppen, dan dunckt mijn sou hy noch moyer wesen.' (r. 181-182) De Amsterdammer zou het echogedicht hoger waarderen als er na elke versregel een reactie van Echo was geweest; hij heeft dus oog voor de diverterende functie van echolyriek. Het geeft aan dat in 1672 lezers genoeg beleefden aan de vorm van het echogedicht, en dat het niet alleen maar om het schimpen en schelden ging. Een echogedicht met na elke regel een echo zou in ieder geval door deze Amsterdammer hoger gewaardeerd worden. Om hem nog beter te kunnen overtuigen van zijn gelijk had de dichter dus nog meer werk moeten maken van de rijmtechniek. Dit werkt natuurlijk ook de andere kant op: Brillerus lijkt minder onder de indruk van de echogedichten waarop de Amsterdammer doelt. Hij stelde, zoals we reeds zagen, misprijzend dat deze 'vodden' de naam 'Echo' nauwelijks verdienen. Blijkbaar is Brillerus niet onder de indruk van de kwaliteit van de echolyriek: slappe poëzie, mikkend op goedkoop effectbejag. Pamfletten met slechte echogedichten kunnen niet op zijn waardering rekenen, wat hem er niet van weerhoudt ze te verkopen.

Brillerus ziet in de opmerking van de Amsterdammer handel. Hij kan hem wel een pamflet leveren met een echogedicht waarvan alle regels een echo hebben: 'Soo een sal ickje eens brengen als ickje weer mijn Mars kom veylen, want ick heb hem nu niet by my.' (r. 183-184). Tot besluit van de tekst neemt Brillerus afscheid.

In Brillerus *Sondags-Praetje* zien we nogmaals dat bestaande teksten – al dan niet fragmentarisch – in een dialoog konden worden opgenomen. In dit pamflet belichten drie gesprekspartners twee teksten. De sententie van Cornelis de Wit wordt door de mannen in een lange passage van allerlei kanten bekeken. De overgang van de bespreking van de 'Sententie tegen Mr. Cornelis de Wit' naar die van het echogedicht is nogal abrupt. In hun commentaar fixeren de gesprekspartners zich eerder op de vorm van het echogedicht dan op de feitelijke inhoud. De echolyriek lijkt vooral een luchtige 'uitsmijter' te zijn na het enigszins droge en ingewikkelde verhaal rondom de 'Sententie tegen Mr. Cornelis de Wit' van eerder, en heeft dus een diverterende functie. Er kan geen peroratieve functie aan worden toegekend, omdat het de kern van de hoofdtekst niet samenvat of herhaalt.

De beschouwing van Brillerus, de Amsterdammer en Gerrit Vraag-al over de vorm van het echogenre is voor mij aanleiding om de techniek en de vormgeving van Echo in 1672 samenvattend te belichten. Er zijn 19 echogedichten die tot het basistype behoren: een

spreker en een Echo gaan in dialoog, waarbij de nimf met haar antwoorden de spreker bevestigt, zijn woorden verdraait of hem inlicht. Het echorijm kent doorgaans een regelmatig patroon: Echo antwoordt – meestal in twee lettergrepen die typografisch onderscheiden zijn van de versregel – om de regel. In *Echo* (1) is soms sprake van een drie-lettergrepige reactie, de langste respons beslaat vier lettergrepen (r. 29).

Meestal zijn Echo's woorden niet meer dan een herhaling van het laatste woord van de spreker, die Echo steeds een keuze voorlegt tussen twee zaken. Enkele voorbeelden uit *Echo* (1): 'Een Iudas, voert die dat alleen uyt, ofte meer? Echo. Meer.' (r. 13); en 'Wat meynd gy dat my houd, kleynmoedigheyt of vrees? Echo. Vrees.' (r. 21); en ook 'meynt gy dat ik bedees / Voor Vrankrijks wapentuyg, voor Koning, voor 't gevolg? Echo. Gevolgh.' (r. 22-23). Een paar keer echter gebruikt de auteur woorden in twee betekenissen: in *Echo*'s reactie verandert de woordsoort van het laatste woord van de spreker. Zo wordt het werkwoord 'putten' (r. 9) veranderd in de plaatsnaam Putten, verwijzend naar het Puttense ruwaardschap van Cornelis de Witt, die in één moeite door beschuldigd wordt van het verzwakken van de Republiek. Hetzelfde gebeurt met de twee zelfstandige naamwoorden 'grooten' en 'wit', die door Echo's toedoen veranderen in de eigennamen van de regentenfamilies De Groot en De Witt (r. 5-7). Een vergelijkbaar maar iets ingeniuezer klankspel ontstaat wanneer de auteur aan de orde stelt wie er aan het hoofd van de Republiek moet komen te staan: 'Wie kiestmen dan? dees die, en d'ander die, wil hem. Echo. Wilhem.' (r. 31).

Verder staan de woorden van Echo doorgaans syntactisch buiten de tekst van de aangever. Een enkele maal zijn ze een verlenging van de versregel of het begin van de volgende, zoals in *Echô's Echo* (4). Echo reageert in r. 32 weliswaar op de spreker, maar de reactie hoort syntactisch bij r. 33:

ô Schandelijke moord! weg met dit hels gebroed.	Broed
Geen haat tegen dit volk, wilt dese Batavieren,	Vieren.

Echô's Echo (4) bevat meer van dergelijke momenten (r. 17-18, r. 18-19 en r. 19-20). Regel 33 laat overigens nog een ander gebruik zien van Echo: het woord dat Echo gebruikt is syntactisch een verlenging van de versregel. Echo zorgt dus voor een noodzakelijke infinitief (hetzelfde gebeurt in r. 20, 22 en 29).

De dichter van de *Delfschen Eggo* (9) over de verzetting van de Delftse magistraat in 1672 vertoont weer een enigszins andere echotechniek. In *Den Tweeden Echo* (2) rijmde in het gedicht soms de ene regel niet meer op de andere, omwille van het slagen van de echo. De dichter van de *Delfschen Eggo* (9) laat Echo überhaupt niet echoën. Echo geeft antwoord op de vraag van de spreker, maar dan meestal met een nieuw woord:

Het Raad-huys dat is leegh, wie heeft het soo bestelt [geregeld]?	't Gewelt.
't Gewelt sich Meester toont, soo is het Reght ten Ende,	Ende.
Wat's d'oorzaack datmen soo Stads Vaders heeft gevelt?	't Gelt.
Oock dat het Stads bestier [bestuur] aan hunne sy souw wenden:	Wenden.
5 Van dit heyloose Rot, wie is den grootsten schurck?	Hurck.
Wie draaght den Fulpen-rock? [fluwelen jas] gevolt met stront en rezel,	Ezel.

De rest van het gedicht is een afwisseling van kloppend echorijm (zie in het geciteerde voorbeeld r. 2, 4 en 6) en echorijm waar iets mis mee is (r. 1, 3, en 5). Daarnaast valt op dat dit het enige gedicht in mijn corpus is dat geen gepaard rijm heeft, maar gekruist.

Er zijn echter ook vier gedichten van het tweede type, waarbij Echo een meer onafhankelijke component is. In deze pamfletten gebeurt daarom ook iets afwijkend in de vorm. Oranje in 't hart, eerder in dit hoofdstuk al aan de orde gesteld, is daarvan het meest voor de hand liggende voorbeeld. Het is lastig bij de twee echogedichten uit *Echo's Antwoord op de Vragen van Cornelis de Wit* om te spreken van een echovorm zoals die in *Echo* (1) of zelfs in 'd'Echo, of d'Oprecht Gestoorde Vryheydt' (b) optreedt. Echo is in zowel de 'Klaarsprekende Echo' als in 'De Hollantse Maagd' een volwaardige gesprekspartner in een dialoogsituatie en dus niet afhankelijk van degenen die tot haar spreken. In beide gevallen zijn de sprekers bekend, respectievelijk Cornelis de Witt en de Hollandse Maagd (die symbool staat voor de Republiek als geheel). In 'Klaarsprekende Echo' krijgt Echo per kwatrijn, na de drie regels van Cornelis de Witt, telkens de volledige laatste regel. In 'De Hollantse Maagd' spreekt Echo aanvankelijk in de derde regel van een terzine. Bij haar zesde optreden krijgt Echo zelfs twee regels. De laatste zes versregels van 'De Hollantse Maagd' zijn in hun geheel voor Echo. Er is dus geen sprake van een antwoord van Echo in enkele lettergrepen die identiek zijn aan de lettergrepen die eraan vooraf gingen. Daarbij komt dat beide gedichten een enigszins toneelmatige presentatie kennen, aangezien de namen van de gesprekspartners in de kantlijn genoemd staan.

De uitbeelding van het personage Echo blijft in 1672 summier. Slechts een paar echogedichten refereren aan de mythologische oorsprong van de nimf. Echo is in *Den Tweeden Echo* (2) een 'vlugge geest, van duyst're graf-spelonken' (r. 1). De auteur van *Echo* (1) noemt haar een 'Slaepster' (r. 22). Slaapsters waren somnambules, waarzegsters: vrouwen die in een hypnotisch slapende toestand vragen beantwoordden over bijvoorbeeld ziekten of de toekomst.⁶³ Echo doet hier zulke voorspellingen met haar min of meer gezaghebbende antwoorden op brandende actuele en persoonlijke kwesties. In *Den Tweeden Echo* (2) staan vergelijkbare aanspreekvormen. Door Echo een 'Klapster' (r. 13) en 'Verklikster' (r. 36) te noemen, worden haar traditionele eigenschappen geactiveerd: ze verklapt dingen die anderen verborgen proberen te houden, in *casu* het gedrag van de regenten die uit alle macht proberen te voorkomen dat Willem III tot stadhouder benoemd wordt, zelfs als dat de ondergang van het land tot gevolg zou hebben. *Echô's Echo* (4) laat wat dat betreft een ander geluid horen. Echo wordt in negatieve bewoordingen getypeerd: ze is een 'nabauster' (r. 1), een 'vuyle Fleex' (r. 1), alleen bezig met 'schelden' (r. 1), ze is een persoon wier brein door een 'Warkop' (r. 3) is bezoedeld, en, zo krijgt ze te horen: 'Wilt gy de vuyst ontgaan, zo houd u bakhuis toe.' (r. 4). De spreker maakt het geluid van Echo belachelijk door haar enkele zinnen toe te bijten, waarop Echo niks anders kan dan simpelweg het laatste woord herhalen (r. 5-6), wat leidt tot misleiding en onduidelijkheden.

63 Zie het *WNT* onder 'slaapster' en 'somnia'.

CONCLUSIES

In pamfletten functioneert echolyriek telkens weer in een actueel-politieke context. De onderwerpkeuze van de echolyrici leidt tot de conclusie dat de pastorale variant van echopoëzie in de door mij geselecteerde pamfletten geheel afwezig is, wat natuurlijk nauw samenhangt met de functie van het medium pamflet. Hoewel 'De Hollantse Maagt' uit 1672 heel even de schijn wekt een pastoraal echogedicht te zijn, met name door de setting in een tuin en de introductie van een wanhopige maagd, blijkt al heel snel dat ook hier sprake is van een lakend echogedicht. Het betekent overigens niet dat er geen elementen uit de pastorale echolyriek terug te vinden zijn. Deze liggen met name op het vlak van de uitbeelding van Echo als personage, en haar situering in bergen en bossen. Dergelijke verwijzingen naar de pastorale oorsprong van echolyriek blijven echter aan de oppervlakte. De openbarende, voorspellende en adviserende kwaliteiten van Echo staan in dienst van het commentaar op de politieke en religieuze actualiteit, en worden niet als onderdeel van een pastorale liefdesthematiek gebruikt.

Ondanks de verschillende vormen van echorijm is een echogedicht in pamfletten meestal vormgegeven zoals de echogedichten uit het Amsterdamse cluster uit 1672: een spreker gaat een dialoog aan met Echo, die hem antwoorden geeft in de vorm van bevestigingen, openbaringen, of verdraaiingen van diens eigen woorden. We zagen dit immers ook bij *Echo ofte Galm* uit 1607 en bij 'Gespreck op het Graf van wylen den Heere Joan van Oldenbarnevelt' uit 1619. Enkele pamfletten uit 1672 bevatten echogedichten van een ander type, waarin Echo een zelfstandige rol heeft: *Oranje in 't Hart en Echo's Antwoord op de Vragen van Cornelis de Wit*. De zelfstandigheid van de echolyriek aldaar verandert overigens weinig aan het beeld dat de andere pamfletten hebben opgeleverd. Dat komt allereerst door het feit dat de afwijkende vormen allemaal in 1672 te dateren zijn. Daarnaast staan twee van de drie afwijkende vormen in hetzelfde pamflet, namelijk in *Echo's Antwoord op de Vragen van Cornelis de Wit*. Ook functioneert het echo-element in deze laatste twee echogedichten, ondanks de duidelijke vormverschillen, niet anders dan in Echo uit 1672 en de twee dialooggedichten uit hetzelfde jaar: er wordt gepolemiseerd met de spreker, of die spreker wordt gerustgesteld en raad gegeven. De vreemdste eend in de bijt blijft 'd'Echo of d'Oprecht Gestoorde Vryheydt'.

Echolyriek wordt doorgaans maar weinig ingezet als exordiaal of peroratief gedicht. Er is slechts één exordiaal echogedicht (namelijk 'Echo ofte Weder-galm' in *Christelicke Gedichten* uit 1609); de echogedichten die ná de hoofdtekst komen zijn geen van alle peroratief maar staan meer op zichzelf, hebben een losser verband met de hoofdtekst. Voorbeelden hiervan zijn 'Nederlandt aen Echo' in *Brillerus Sondags-Praetje* en 'De Hollantse Maagd' in *Echo's Antwoord op de Vragen van Cornelis de Witt*, beide uit 1672. Echolyriek is vooral hoofdtekst; daarom valt er over de compositorische bruikbaarheid van dit genre weinig te zeggen.

Echolyriek heeft in pamfletten hoofdzakelijk een persuasieve, en vaak een polemische functie. De woorden van het personage Echo, die in een dialoogsituatie een spre-

ker van repliek dient, hebben het karakter van openbaringen, voorspellingen of adviezen die noch de spreker, noch de lezer onberoerd moeten laten. Haar woorden zijn echter soms ook dubbelzinnig en dus onbetrouwbaar. De echotechniek is een instrument dat de auteurs hanteren om, in combinatie met veel andere pathetische stijlfiguren, op opzwepende wijze de lezer te emotioneren en mee te slepen in het betoog. Dat er door echolyriek ook daadwerkelijk polemieken ontstonden, blijkt uit enkele op elkaar reagerende clusters echolyriek. Het zijn echogedichten die elkaars boodschap bevestigen, versterken of juist onderuit halen, naar elkaar verwijzen in hun titels of rijmwoorden en echorijm overnemen om deze te bekrachtigen of juist te bespotten.

Polemiek zit eigenlijk ook in het genre ingebakken door de vraag/antwoord-structuur. De auteurs van *Echôs Echo* en *Delfschen Echo* uit 1672 beseffen dit eens te meer. Zij polemiseren in eerste instantie met de gedichten die in eerdere pamfletten verschenen waren, bestrijden deze en zetten hun visie daarop uiteen. Maar daarnaast voeren deze auteurs óók een polemiek tegen het poëtische middel van het echorijm: het opzwepende, ophitsende en onruststokende karakter ervan kon in hun ogen niet bijdragen aan een eventuele oplossing voor de situatie waarin de Republiek zich in 1672 bevond.

Met name in pamfletten met meerdere teksten, heeft echolyriek, naast een polemische, ook een diverterende functie. Echolyriek werd door de meeste lezers gewaardeerd, mits goed uitgevoerd. Een auteur kon zijn publiek ermee vermaken, waardoor het opener stond voor de inhoudelijke kant van het pamflet. Daarnaast kon een echogedicht ook opgenomen worden om lezers variatie in vorm en een keur aan literaire genres te bieden. Om te begrijpen hoe de diverterende functie van het echogedicht in pamfletten met meerdere teksten werkt, is de rol van de begrippen *copia* et *varietas* in zeventiende-eeuwse literatuur op het gebied van moraal, genres en stilistische middelen van groot belang. In het retorische onderwijs in de renaissance krijgt dit begrip volop aandacht.⁶⁴ Letterlijk vertaald gaat het om 'veelheid en verscheidenheid'. Deze twee abstracte begrippen konden in praktische zin betekenen dat een toneelauteur veel uiteenlopende lering trok uit één centrale handeling (vergelijkbaar met *Op d'Afbeelding van Joan van Oldenbarnevelt* uit 1619 met onder meer Vondels echogedicht), of dat hij eenzelfde soort boodschap op veel verschillende manieren voor het voetlicht bracht (zoals in *Christelicke Gedichten* uit 1609). Dit betekent voor een pamflet onder meer dat de lezer er niet bij voorbaat vanuit ging dat de auteur hem een structurele eenheid zou bieden, en dat het pamflet heel goed volgens het principe van *copia* et *varietas* zou kunnen zijn samengesteld.⁶⁵ Daarbij krijgt echolyriek een diverterende functie.

De beschimping van 'onzuiver' echorijm door de auteur van de 'Toe-gift' in de *Delfschen Echo* uit 1672 en de waarderende woorden van de gesprekspartner in *Brillerus Sondags-Praetje* uit 1672 voor echolyriek waarvan alle regels een reactie van Echo bevatten, laten zien dat kloppend en verrassend echorijm gewaardeerd werd. Ik heb verder geen duidelijke ontwikkeling in de pamfletten met echolyriek kunnen traceren, behalve in de

⁶⁴ Smits-Veldt 1986: 25, 37-38.

⁶⁵ Konst 1993: 187.

uitbeelding van de figuur Echo, die steeds summierder wordt. In pamfletten met echolyriek gaat de figuur Echo terug op de klassieke mythologie. De verwijzingen naar Echo's woonplaats en haar 'persoonlijk leven' vinden hun oorsprong in Echo's mythologische herkomst. De auteurs die Echo in bossen en bergachtige omgevingen situeren, sluiten daarmee aan bij de bekende gegevens uit de anonieme hymne rondom Pan en uit Ovidius. Behalve met de vrije natuur, werd Echo reeds in de klassieke oudheid geassocieerd met grotten en andere holle ruimtes. Ook in de pamfletten vinden we hiernaar enkele verwijzingen, maar dit blijft erg summier. De meeste informatie over Echo staat in *Echo ofte Galm* uit 1607, tevens het oudste echogedicht in de door mij onderzochte jaren. In de vroege jaren wordt ten minste nog enig werk gemaakt van de uitbeelding van het personage, in de pamfletten met echolyriek die later in de zeventiende eeuw gepubliceerd zijn, wordt dat minder en minder. De kwaliteiten en eigenschappen van Echo's stem blijven niet onbesproken: in ongeveer de helft van de pamfletten met echogedichten wordt Echo aangesproken met termen als 'Slapster' (r. 22) in *Echo*, en 'Klapster' (r. 13) en 'Verklickster' (r. 36) in *Den Tweeden Echo* uit 1672. Deze benamingen wijzen naar een belangrijke eigenschap van Echo: haar woorden leggen verborgen betekenissen bloot, maar zijn tegelijkertijd niet altijd betrouwbaar. Echo is dus meestal een positief, in twee gevallen een negatief personage (*Echô's Echo* en *Delfschen Echo*).

Echo wordt in echolyriek in pamfletten steeds minder een herkenbare vrouwelijke figuur, haar pastorale achtergrond verdwijnt tot er louter oppervlakkige verwijzingen overblijven. Daarmee loopt zij in de pas met het gehele genre: echolyriek wordt meer en meer een vorm van politieke debatvoering en een poëtische techniek op zichzelf, een techniek waarmee stevig op emoties kon worden ingespeeld en polemieken mee bedreven kon worden.

Slotbeschouwing

In deze slotbeschouwing over mijn onderzoek naar de functie van poëzie in pamfletten zal ik eerst kort de belangrijkste bevindingen over de drie genres sonnet, lied en echo recapituleren en daarna bespreken op welke manier de structurele en affectieve functies van poëzie in pamfletten zich manifesteren in mijn corpus. Tevens zal ik de ontwikkeling van lyriek in pamfletten schetsen zoals die uit mijn onderzoek naar voren kwam. Ten slotte ga ik kort in op de verhouding van poëzie in pamfletten tot de overige lyriek uit de zeventiende eeuw en doe ik enkele suggesties voor verder onderzoek.

RECAPITULATIE

Pamfletten met poëzie vertegenwoordigen in mijn corpus ruim een kwart van het totale aantal pamfletten uit de ijkjaren in mijn onderzoek (1607-1609, 1617-1618, 1646-1648 en 1672). Ten opzichte van de periode tot 1600, waar een percentage van ruim 15% geldt, betekent dat een flinke stijging. De pamfletten waarin poëzie voorkomt, bestaan in ruim 55% van de gevallen uit louter poëzie. Ruim 86% van de poëzie is geschreven in de volkstaal; van de andere talen zijn Latijn en Frans het populairst.

Sonnetten zijn vooral aan het begin van de zeventiende eeuw in pamfletten te vinden. In mijn corpus hebben ze alle de vorm van het zogenaamde Ronsard-type (rijmschema: abba abba ccd ede of abba abba ccd eed). Inhoudelijk zijn de sonnetten in pamfletten te scharen bij het epigrammatische type, sonnetten met doorgaans een wijze les of een vriendschapsbetuiging, maar in een enkel geval was een sonnet ook een hekel-dicht. Liefdessonnetten of verslaggevende sonnetten bevinden zich niet in mijn corpus.

Ook liederen kennen binnen pamfletten hun getalsmatige hoogtepunt aan het begin van de zeventiende eeuw. Naarmate de eeuw vordert, verschijnen er steeds minder pamfletten met liederen. Vooral een concurrerend medium als het (lokale) liedboek was debet aan de afnemende populariteit. Pamfletten met liederen heb ik onderverdeeld in vier verschillende verschijningsvormen. Liedbladen zijn pamfletten die bestaan uit één blad met daarop één lied. De tweede groep wordt gevormd door pamfletten die kleine liedboekjes zijn. De liederen die aan pamfletten zijn toegevoegd, vormen de derde verschijningsvorm. Ten slotte is er de groep liederen die in grotere teksten zijn geïnte-

greerd. Hiervan bestaan twee vormen: volledige liederen en fragmenten (eventueel aangekondigd via de zogenaamde cantat-formule). Tweederde van de liederen in mijn corpus gaat vergezeld van een wijsaanduiding. Bestaande geuzenliederen en psalmen waren de populairste leveranciers van melodieën voor liederen in pamfletten. De juiste melodie kon de populariteit van een lied vergroten. In sommige gevallen kreeg dit ook een inhoudelijk accent: een politiek beladen melodie kon strategisch ingezet worden om de boodschap van de auteur te ondersteunen.

Echolyriek kent getalsmatig haar hoogtepunt in pamfletten aan het eind van de zeventiende eeuw. De uitbeelding van het personage Echo in pamfletten sluit aanvankelijk aan bij wat over haar bekend is uit de klassieke mythologie en literatuur; dit wordt gedurende de zeventiende eeuw echter steeds minder. Echo wordt een personage of instantie die in staat is verborgen waarheden bloot te leggen, maar haar woorden zijn te vaak dubbelzinnig om helemaal betrouwbaar te zijn. De echolyriek in pamfletten fungeert louter in actueel-politieke context; de pastorale variant van echolyriek blijft achterwege.

STRUCTURELE FUNCTIES VAN POËZIE IN PAMFLETTEN

Ik heb twee structurele functies van poëzie in pamfletten onderscheiden: een exordiale en een peroratieve functie ten opzichte van een hoofdtekst. Daartoe ben ik eerst nagegaan wat de gebruiksmogelijkheden van de afzonderlijke genres waren. Van de drie onderzochte genres leent het sonnet zich het beste om vóór de hoofdtekst geplaatst te worden, waarschijnlijk omdat de epigrammatische variant hiervan heel geschikt was voor een beknopte introductie op de inhoud van het pamflet, en omdat het sonnet eenvoudig ingevoegd kon worden. Lieder en liederen komen zelden vóór de hoofdtekst, waarschijnlijk verhinderde hun vaak aanzienlijke lengte een introducerende functie. Echolyriek, doorgaans fel en niet zelden polemisch, leende zich wellicht minder ter opening omdat er dan geen geleidelijke opbouw van standpunt(en) volgens de regels van de *retorica* zou plaatsvinden.

Het lied en het echogedicht kunnen prima als hoofdtekst fungeren. Beide genres komen ook geregeld voor als onderdeel van de hoofdtekst, ofwel als beknopte volledige tekst, ofwel als fragment. Het sonnet is slechts zelden de hoofdtekst. Hoewel het een genre met veel literaire status was, was het voor pamfletten waarschijnlijk niet het meest geschikte 'voertuig' voor de bedoelde boodschap – mijns inziens vooral vanwege het kleine aantal versregels.

Sonnetten en liederen zien we ook veelvuldig terug ná de hoofdtekst. Bij echolyriek zijn de gebruiksmogelijkheden beperkter, al is mijn steekproef te klein om er stevig gefundeerde uitspraken over te doen. Gezien de mogelijkheden tot *affectus* die het genre van de echolyriek onmiskenbaar heeft, zou men immers wel verwachten dat het genre na de hoofdtekst een peroratieve functie kan uitoefenen. Die peroratieve functie bezitten sonnetten af en toe, liederen blijken vaker een geschikt middel ter *recapitulatio* en om *affectus* te bewerkstelligen. Ook zijn liederen en sonnetten geschikt als uitsmijters in een staart aan mengelwerk.

Wanneer een gedicht voor of na de hoofdtekst te vinden was, ben ik nagegaan of die poëzie ook de standaardfuncties vervulde die volgens de retorische leer bij het begin, midden en eind horen. Bij het sonnet bleek alles mogelijk: zodra een sonnet vóór de hoofdtekst staat is het echter in het merendeel van de gevallen ook een exordiaal sonnet. Voor sonnetten ná de hoofdtekst ligt dit genuanceerder: zij zijn niet noodzakelijkerwijs peroratief, maar wellicht is de steekproef te klein om hierover een uitspraak te kunnen doen. Sonnetten met een exordiale functie vallen uiteen in twee groepen. Enerzijds zijn daar de sonnetten waarbij de nadruk ligt op het welwillend stemmen van het lezerspubliek door voornamelijk de inhoud of de auteur van de hoofdtekst te prijzen en geloofwaardig te presenteren, *benevolum parare* (het lijkt meer op drempelpoëzie). Anderzijds zijn er sonnetten waarbij de nadruk op *docilem parare* ligt (voorbereiden van de inhoudelijke lering van de hoofdtekst). Deze tweede categorie wil een enkele keer eveneens een persuasieve functie hebben.

Ook bij het lied is alles mogelijk, zij het dat er bijzonder weinig voorbeelden zijn van liederen voorafgaand aan de hoofdtekst. Staan ze daar wel, dan betreft het exordiale poëzie (de drempeldichtvariant). Als hoofdtekst kan een lied zowel persuasief, polemisch als diverterend zijn. Liedfragmenten die onderdeel van de hoofdtekst zijn, fungeren slechts beperkt als argument of illustratie bij het lopende betoog, en zijn veeleer bedoeld ter afwisseling en onderbreking van dat betoog; ze neigen dus meer naar het diverterende. Lieder ná de hoofdtekst kunnen peroratief functioneren, waarbij zowel sprake is van *affectus* als van *recapitulatio*. Dikwijls staan ze echter ook in een losser verband met de hoofdtekst, in een enkel geval hebben dergelijke liederen zelfs een ander onderwerp.

Ik vond ten slotte slechts één exordiaal echogedicht; de echogedichten die ná de hoofdtekst komen, zijn geen van alle peroratief maar staan meer op zichzelf, hebben hun eigen persuasieve of polemische functie die in een losser verband staat met de hoofdtekst dan peroratieve poëzie. Echolyriek is vooral hoofdtekst, en daarom valt er over de compositorische dimensie van dit genre minder te zeggen.

AFFECTIEVE FUNCTIES VAN POËZIE IN PAMFLETTEN

Naast de twee structurele functies heb ik vier affectieve functies onderscheiden: een neutraal verslaggevende, een persuasieve, een polemische en een diverterende functie. De neutraal verslaggevende poëzie komt in mijn onderzoekscorpus een enkele keer voor. Het gaat om in ieder geval twee liederen, één in *Een nieu Liedt vande Hollantsche Armade* uit 1607 en een 'Historie-liet' in *Het eerste Nieu dicht gestelt tot prijs vermelt, van het Bestant eveneens uit 1607*. Zij bevatten een beschrijving van twee zeeslagen die door de Nederlanders gevoerd werden. Hoewel in deze beschrijvingen een pro-Hollandse zienswijze overheerst en er als zodanig niet van een objectief verslag gesproken kan worden, is het toch ook de bedoeling dat de liederen informatie overbrengen. Het merendeel van de poëzie in mijn corpus pamfletten bestaat echter uit duidelijk persuasieve poëzie. Ergens is dit toch wel opmerkelijk, gezien het feit dat pamfletten juist ook een belangrijke informerende functie vervulden. Blijkbaar was poëzie daarvoor toch niet het meest geschikte middel.

Poëzie met een persuasieve functie valt mijns inziens uiteen in twee groepen. De eerste groep bevat gelegenheidslyriek waarin de lof van een overleden persoon (bijvoorbeeld de sonnetten op Heemskerck in de *Boeren-litanie* uit 1607) gezongen wordt of de loftrompet gestoken wordt over een feestelijke gebeurtenis, zoals de diverse liederen op de afkondiging van het Twaalfjarig Bestand, de Vrede van Münster of de mijlpalen uit het leven van stadhouder Willem III. Poëzie uit deze categorie volgt doorgaans de bekende patronen uit de funeraire poëzie of uit de bekende lofpoëzie. Vaste topen komen aan bod, deugden van voorbeeldige personen worden uitvergroot en geïllustreerd, er is volgens de regels van de kunst sprake van *laus* voor de bezongen personen of gebeurtenissen en er is ruimte voor slimme en passende vergelijkingen en parallellen tussen de contemporaine personen/gebeurtenissen en bijbelse of klassieke pendanten.

De tweede groep bevat echter poëzie met een wat grilliger karakter. Ook hier gaat het uiteraard om poëzie met een nauwe relatie met de actualiteit, om poëzie met een standpunt daarover, maar er is sprake van een verschil met de eerder beschreven (meer traditionele) gelegenheidslyriek. Allereerst valt deze groep op door een veelvuldige terugkerende blaamtopiek. Ook vinden we binnen deze groep de meer spottende of satirische poëzie terug. Ten derde is er, meer dan in de eerstgenoemde groep, sprake van een appèl op de lezer: de lezer krijgt expliciete 'instructies' over welk standpunt hij hebben moet en eventueel welke acties hij moet ondernemen. De auteurs van deze tweede groep aarzelen ook niet om belangrijke passages te benadrukken door klankspel, *interjectio*, prikkelende vergelijkingen die in sommige gevallen strofen lang volgehouden worden en in een enkel geval ook door typografische afwijkingen. Het is vooral poëzie uit deze groep teksten die aanleiding kon vormen tot polemieken, meer dan de poëzie uit de eerste door mij omschreven groep.

Niet elk van de drie onderzochte genres leende zich voor de neutraal verslaggevendende en de persuasieve functie. Lieder en sonnetten kunnen zowel neutraal verslaggevend zijn als duidelijk persuasief. Voor sonnetten is een verslaggevende functie niet onmogelijk, zoals in het *Nassous bedrijf zeer daar* uit 1600, maar in mijn corpus kwam ik het niet tegen. Van echolyriek kan ik me, gezien de aard maar vooral de stilistische en retorische eigenaardigheden van het genre, nauwelijks voorstellen dat een auteur voor een neutraal verslaggevende doelstelling de echovorm zou benutten.

Binnen de groep persuasieve poëzie staan veel liederen, veel sonnetten en een enkel echogedicht. Zowel liederen als sonnetten leenden zich prima voor de 'standaard' gelegenheidslyriek op personen of belangrijke en feestelijke gebeurtenissen, maar ook voor persuasieve poëzie met een ander karakter. Bij echolyriek ligt dit anders: echolyriek vinden we zelden onder de lofpoëzie op personen of gebeurtenissen, maar wel binnen de andere groep persuasieve poëzie.

Om gedichten in pamfletten polemissch te noemen moeten ze minstens onderdeel zijn van een actuele polemieken, van een stroom aan pamfletten die een bepaald onderwerp van meerdere kanten belicht. Net als persuasieve poëzie wordt polemische poëzie gekenmerkt door een extensieve blaamtopiek. Tevens vindt er in polemische poëzie veel *ad hominem*-argumentatie plaats. Dergelijke argumentatie wordt doorgaans ook nog

eens in felle en soms platte bewoordingen gebracht, vergezeld van uitroepen (*exclamations*) en tussenwerpsels (*interjectio*). Slechte eigenschappen worden dikwijls breed uitgesponnen (*amplificatio*) en vaak gesteld tegenover voorbeeldige figuren en voorbeelden van goed gedrag (*antithese*). Stijlfiguren die verder geregeld terugkeren zijn die van de retorische vraag, climax, herhaling en identieke zinsbouw en ook *morum fictio*, het opvoeren van een bekend maar overleden persoon die in deze pamfletten met polemische poëzie zichzelf in een kwaad daglicht stelt.

Dat poëzie daadwerkelijk polemissch kon functioneren blijkt, als gezegd, uit het feit dat ze onderdeel is van een actuele discussie waarin voor- en tegenstanders aan het woord komen. Een gedicht kon dat zelf ook expliciet verwoorden, zoals één van de sonnetten van Willem Krijnsz in de polemieken uit 1618 over de religieuze opvattingen van Cornelis Boomgaert. Een bijzondere eigenschap van polemische poëzie is dat er niet zelden gebruik gemaakt wordt van intertekstuele verwijzingen, bijvoorbeeld via naar elkaar verwijzende titels, zoals in de twee reeksen echolyriek uit 1672 over het Amsterdamse standpunt over de vredesonderhandelingen met Frankrijk en over de verzetting van de Delftse magistraat. In andere gevallen wordt er in polemische poëzie geciteerd uit de gedichten waarop gereageerd wordt.

Polemiek komt in alle drie door mij onderzochte genres voor. Binnen de groep pamfletten met echolyriek is de polemische functie zelfs dominant. Waarschijnlijk was de vorm van echolyriek daarvoor doorslaggevend: zelfs een dichter met beperkte capaciteiten was in staat een echogedicht te maken, en de vraag en antwoord-structuur bood een auteur een prima gelegenheid om man en paard te noemen. Het feit dat gedurende de zeventiende eeuw de 'litteraire aankleding', met name de uitbeelding van het mythologische personage Echo, naar de achtergrond verdween ten faveure van het satirische en blamerende spel met het echorijm, wijst erop dat het auteurs van dergelijke echolyriek ook juist om de polemische 'kwaliteiten' van het genre te doen was.

Afgaande op mijn analyses is het aannemelijk dat in polemieken de meer extreme effecten werden opgezocht en dat daarvoor een aantal retorische middelen werd ingezet. In het bijzonder het verschijnsel *morum fictio*, het opvoeren van een bestaande overleden persoon die spreekt en redeneert, zal tot heftige reacties hebben geleid, zeker wanneer deze persoon zichzelf op een haast potsierlijke wijze blameerde; we zagen dit al aan het begin van dit boek in *Het Geding ofte Proces der Geesten*, van Mr. Kornelis en Iohan de Wit uit 1672, maar ook in het lied van Oldenbarnevelt in *Eene Nieuwe tijdinghe, ofte Clachte*, Johans van Olden-Barnevelt uit 1619 en de klagende Cornelis de Witt in de 'Klaarsprekende Echo' in *Echo's Antwoord op de Vragen van Cornelis de Wit* uit 1672. Voor liederen bestond daarnaast de mogelijkheid van een 'beladen melodiekeuze': een Spaans spotlied op de melodie van het 'Wilhelmus' was natuurlijk ook olie op het vuur gooien.

De diverterende functie van poëzie in pamfletten kan op haar beurt weer in dienst staan van de persuasieve of polemische functie, of kan meer op zichzelf gericht staan. Wanneer de diverterende functie in dienst staat van de persuasieve of polemische functie, kan dat op een aantal verschillende manieren. Allereerst kunnen bepaalde literaire elementen dusdanig prominent aanwezig zijn dat ze aandacht voor zichzelf vragen, bij-

voorbeeld wanneer in *Echo ofte Galm* uit 1607 de mythe van Echo het wezen van het personage Echo bepaalt, de karakterisering van Echo en de aanwezige spreker beïnvloedt en de loop van het gesprek tussen beide personages vormgeeft. Hetzelfde geldt voor *Sonnet op de Doot van Mr. Kornelis en Iohan de Wit* uit 1672 door de hoeveelheid vergelijkingen van contemporaine figuren met personages uit de klassieke oudheid. Dergelijke poëzie heeft dan wellicht niet louter een diverterende functie, maar deze functie is wel duidelijker zichtbaar dan in veel andere poëzie.

Een tweede wijze waarop poëzie in pamfletten een diverterende functie vervult, is wanneer zij dient ter afwisseling van een lopend betoog, het onderbreekt zonder dat er een werkelijk argumentatief-inhoudelijke noodzaak voor is. Dit procédé vindt bijvoorbeeld plaats met liederen in de *Triomfe vande Doorluchtige Pr. van Orangien* uit 1618, met een ‘deuntje’ in *Brillen voor alderhande gesichten* uit 1672 en met een echogedicht in *Brillius Sonds-Praetie* uit 1672. In dit laatste (gespreks)pamflet wordt een echogedicht in zijn geheel geciteerd, maar in de omringende prozaregels wordt op geen enkele wijze aan de inhoudelijke boodschap van het echogedicht gerefereerd.

De derde manier waarop de diverterende functie aanwezig is maar in dienst staat van de persuasieve en polemische functie, is wanneer de poëzie opgenomen is temidden van een gevarieerd bestand aan poëtische vormen die idealiter ook nog eens verschillende standpunten innemen over allerhande onderwerpen. Dit kan dus poëzie betreffen in een staart aan mengelwerk, zoals bijvoorbeeld in *Het Testament ofte Uutersten wille vande Nederlandsche Oorloghe* uit 1608 met onder meer een sonnet in de staart, maar ook poëzie die op zichzelf genomen persuasief van aard is maar in een ‘verzamelpamflet’ opgenomen is waarin voor- en tegenstanders het woord voeren. Op d’*afbeelding van Joan van Oldenbarnevelt* uit 1619, met onder meer Vondels echogedicht, is daarvan een goed voorbeeld.

Zeventiende-eeuwse poëzie waarin *dulce* niet van *utile* vergezeld gaat en derhalve een doel op zich is, komt niet zoveel voor. Zeker in een medium als het pamflet, bij uitstek opererend in een actuele context en gericht op opinievorming, zou het hoogst opmerkelijk zijn veel van dergelijke puur diverterende poëzie aan te treffen. Ik denk dan ook dat het zinvol is een onderscheid te maken binnen de beschrijving van de diverterende functie en een tweedeling aan te brengen. Poëzie met een louter diverterende functie ben ik binnen het bestek van mijn onderzoek niet tegengekomen. Wel bevindt zich een aantal pamfletten in mijn corpus waarvan het niet duidelijk is op welke concrete kwestie ze slaan, welk standpunt ze innemen, of er überhaupt een standpunt ingenomen wordt en of er niet simpelweg sprake is van amuserende poëzie. Het betreft dan poëzie met een hoog ‘abstractieniveau’, bijvoorbeeld het *Clinck-ghedicht vande Winter ende Somer* uit 1608 of het vrolijke *Françe Brandewyns-deun* uit 1672.

Ten slotte bevinden zich in mijn corpus pamfletten met poëzie waarin sprake is van een expliciete en uitgewerkte literaire vormgeving, bijvoorbeeld de *testamentspamfletten* uit 1607 en 1608, waarin de parodie en de metaforiek zo uitgesponnen is dat het bijna een doel op zichzelf zou zijn, ware het niet dat het nog altijd om een actueel onderwerp als de wording van het *Twaalfjarig Bestand* gaat.

ONTWIKKELINGEN VAN LYRIEK IN PAMFLETTEN

Hoewel poëzie in pamfletten in absolute getallen gedurende de zeventiende eeuw alleen maar meer beoefend werd, nam haar aandeel procentueel juist af. Gedeeltelijk valt dit te verklaren door een sterk groeiende pamfletproductie die het aandeel van poëzie omlaag schroefde. De pamfletten die louter uit poëzie bestonden, verdwenen naar de achtergrond ten gunste van pamfletten waarin poëzie een bijzaak (in verschillende gradaties weliswaar) was. De vele herdrukken die er van pamfletten uit de late zeventiende eeuw overgeleverd zijn, leverden eveneens relatief weinig nieuwe gedichten op. Het aandeel poëzie in pamfletten blijft desalniettemin betekenisvol.

Binnen de dispositie van het pamflet kreeg poëzie dikwijls een exordiale of peroratieve functie toebedeeld. Poëzie, en dan voornamelijk genres van geringere omvang, bleek uitstekend geschikt om, voorafgaand aan de hoofdtekst, de betreffende auteur op zijn gunstigst af te schilderen, de boodschap van het pamflet te verkondigen als een soort motto en de interpretatie van de lezer op voorhand te sturen. Daarnaast kon een gedicht peroratief fungeren als een samenvatting in beknopte vorm van de hoofdtekst, of als emotionerende herhaling van de boodschap. Naarmate het aandeel van poëzie in pamfletten afnam, verdwenen deze twee functies enigszins naar de achtergrond.

Ik heb de indruk dat poëzie in enkele gevallen verantwoordelijk is voor het ontstaan van een polemiëk, zoals in de Amsterdamse pamfletten met echolyriëk uit 1672, en dat pamfletten met poëzie zich wel degelijk in het brandpunt van een actuele discussie konden bevinden, bijvoorbeeld de *Boeren-litanie* uit 1607 tijdens de onderhandelingen over het Twaalfjarig Bestand. Daarnaast lijkt er voor poëzie ook een rol weggelegd als de ergste hectiek alweer zo'n beetje voorbij is. Een bundeltje liederen zoals *Eene Nieuwe tijdinghe, ofte Clachte, Johans van Olden-Barnevelt* uit 1619 verscheen waarschijnlijk enige tijd na de dood van de landsadvocaat, zodat lezers gemakkelijk enkele populaire liedjes over dit beladen onderwerp konden kopen. Ook een pamflet als *Op d'afbeelding van Joan van Oldenbarnevelt* uit 1619, zorgvuldig vormgegeven en voorzien van gravures, probeert niet de lopende discussie te beïnvloeden, maar eerder mee te liften op de bekendheid van het onderwerp en daar verschillende gedichten over aan te bieden.

Wat betreft de drie afzonderlijke genres sonnetten, liederen en echolyriëk bleek telkens dat ze in pamfletten eenzijdig werden toegepast, terwijl zij op zichzelf veel pluri-former gebruiksmogelijkheden hebben. In pamfletten stonden alleen maar sonnetten van het epigrammatische type, waren er voornamelijk politiek-religieuze geuzenliederen en kwam de pastorale tak van de echolyriëk niet voor. Echolyriëk in pamfletten verwijderde zichzelf zelfs langzaam van zijn oorspronkelijke vorm: werd er aan het begin van de zeventiende eeuw nog enigszins werk gemaakt van bijvoorbeeld de uitbeelding van het personage Echo, in 1672 is echolyriëk geworden tot een rijmkunstje met vage reminiscenties aan haar literaire voorgeschiedenis. Dit hangt ongetwijfeld samen met de aard van het medium pamflet, een medium met voornamelijk een persuasieve bedoeling, gericht op de actuele werkelijkheid. De poëzie in pamfletten moest bijdragen aan die persuasieve doelstelling, en daarbinnen was voor liefdeslyriëk of pastorale poëzie nu eenmaal minder snel plaats.

SUGGESTIES VOOR VERDER ONDERZOEK

Ik stelde dat pamfletlyriek door de aard van het medium altijd een beperkte invulling zal geven van de afzonderlijke genres dan in de literatuur algemeen bekend is. Onderzoek naar specifieke genres in diverse media (dus óók in pamfletten) zal dit beeld kunnen nuanceren of bevestigen.

In mijn onderzoek ben ik uitgegaan van een al dan niet bewuste compositie van pamfletten met meerdere teksten, ofwel door de auteur van de teksten, ofwel door de drukker van het pamflet. Mijn analyses waren gericht op de plaats van poëzie in pamfletten en op hun onderlinge rol, die immers voor zowel de contemporaine als de moderne lezer een gegeven was en is. Over concrete gegevens met betrekking tot de rangschikking van de teksten beschik echter niet. Het is niet onaannemelijk dat toeval een grote rol speelde bij de samenstelling van pamfletten. Nader onderzoek naar de rol van auteurs en drukkers tijdens het ontstaansproces van pamfletten zou wellicht meer duidelijk maken over de manier waarop teksten in dit medium met elkaar in verbinding staan.¹

Dat sonnetten en liederen gedurende de zeventiende eeuw in populariteit afnamen terwijl echolyriek juist in populariteit toenam, is uit mijn onderzoek duidelijk gebleken. Voor het lied veronderstelde ik dat deze afname wellicht te maken had met de rol van een concurrerend medium als het lokale liedboek. Voor sonnetten en echolyriek lag een verklaring minder voor de hand, wat niet betekent dat het optreden van deze (en andere) poëtische genres niet beïnvloed kan zijn door hun populariteit in andere media dan het pamflet. Misschien dat nader onderzoek naar de rol van andere media ten opzichte van het pamflet (en omgekeerd) daar meer licht op zou kunnen werpen.

De vorige drie hoofdstukken bevatten analyses van pamfletten, gericht op drie specifieke genres. Mijn corpus was groot genoeg om representatieve uitspraken te kunnen doen. Tevens zorgde mijn insteek op drie regelmatig voorkomende genres ervoor dat ik uiteenlopende pamfletten in mijn onderzoek kon betrekken: pamfletten die geheel uit poëzie bestonden, pamfletten die honderden pagina's proza bevatten met slechts luttele regeltjes poëzie, en alles wat daartussen viel. Toch zou het van nut kunnen zijn om een vergelijkbaar onderzoek uit te voeren, maar daarbij alleen pamfletten te betrekken met veel uiteenlopende (poëtische) genres in plaats van de nadruk te leggen op specifieke poëtische genres. Op deze manier kan bijvoorbeeld wellicht mijn hypothese over eenzijdige toepassing van poëtische genres, zoals de proloogfunctie van het sonnet en vergelijkbare beknopte gedichten, gestaafd worden.

1 Dijstelberge 2006 is wat dat betreft een belangrijke aanzet hiertoe.

Literatuur

- Aemstelredams amoureux lietboek 1589 – *Aemstelredams amoureux lietboek*. Harmen Jansz. Muller, Amsterdam 1589.
- Van Alphen 1944 – G. van Alphen, *Catalogus der pamfletten van de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen (1542-1853): niet voorkomende in de catalogi van Broekema, Knuttel, Petit, Van Someren, Tiele en Van der Wulp*. Groningen 1944.
- Barend-van Haeften 1993 – M. Barend-van Haeften, 'Wouter Schouten: Haarlemmer, reiziger, schrijver en chirurgijn'. In: *Haarlems Helicon. Literatuur en toneel te Haarlem vóór 1800*. Red. E.K. Grootes. Hilversum 1993, 149-162.
- Barend-van Haeften 1999 – M. Barend-van Haeften, "'Nooyt en kan ick mijn Heer en mijn Godt op 't duy-senste deel genoegsaem roemen, loven en dancken'". In: *Moxi* 7 (1999) 2, 43-46.
- Barreveld 2002 – D.J. Barreveld, *Tegen de heeren van de VOC: Isaac Le Maire en de ontdekking van Kaap Hoorn*. Den Haag 2002.
- Blok 1916 – P.J. Blok, 'Wat is een pamflet.' In: *Het Boek* 5 (1916), 305-310.
- De Bock 1960 – E. De Bock, *Johan Baptist Houwaert*. Antwerpen 1960.
- Van Boheemen & Van der Heijden 1999a – F.C. van Boheemen & Th.C.J. van der Heijden, 'Met minnen versaemt'. *De Hollandse rederijders vanaf de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw. Bronnen en bronnenstudies*. Delft 1999.
- Van Boheemen & Van der Heijden 1999b – F.C. van Boheemen & Th.C.J. van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal. Bronnen voor de geschiedenis van de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw*. Delft 1999.
- Bonger 1941 – H. Bonger, *Dirk Volckertszoon Coomhert. Studie over een nuchter en vroom Nederlander*. Lochem 1941.
- Bostoën 1993 – K. Bostoën, '15 maart 1580: De Staten van Holland steunen Jan van der Noot met vijftig pond ten behoeve van zijn Europa-epos – Dichterschap in de landstaal op Europees niveau.' In: *Nederlandse literatuur. Een geschiedenis*. Red. M.A. Schenkeveld-van der Dussen. Groningen 1993, 172-177.
- Boudewyns 1927 – K. Boudewyns, *Het preeken der gheestelyker wellusten*. Ed. H. van Belle. Antwerpen 1927.
- Brandenburg 1997 – T. Brandenburg, 'Woord vooraf'. In: *Gouden Legenden. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden*. Red. A.B. Mulder-Bakker & M. Carasso-Kok. Hilversum 1997, VII-IX.
- Bredero 1979 – G.A. Bredero, *Boertigh, amoureux, en aendachtigh groot lied-boeck*. III. Ed. F.H. Matter. 's-Gravenhage 1979.
- Broekema 1892 – J. Broekema, *Catalogus van de pamfletten, tractaten, enz. aanwezig in de Provinciale Bibliotheek Zeeland*. Middelburg 1892.
- De Bruin 1991 – G. de Bruin, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)*. 's-Gravenhage 1991.
- De Bruin 1998 – M. de Bruin, 'Het Wilhelmus tijdens de Republiek'. In: *Nationale hymnen. Het Wilhelmus en zijn burens*. Red. L.P. Grijp. Speciaal nummer van *Volkskundig Bulletin* 24 (1998), 16-42, 199-200.
- De Bruin 1999 – G. de Bruin, 'Het begrip "vaderland" in de pamfletliteratuur ten tijde van de Republiek, 1600-1750'. In: *Vaderland: een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*. Red. N.C.F. van Sas. Amsterdam 1999, 143-161.
- Brusati 1995 – C. Brusati, *Artifice and illusion. The art and writing of Samuel van Hoogstraten*. Chicago 1995.
- Buitendijk 1954 – W.J.C. Buitendijk, *Nederlandse strijdzangen uit de 16^e en de eerste helft der 17^e eeuw*. Zwolle 1954.
- Carasso-Kok 1997 – M. Carasso-Kok, 'Een goed geordend verhaal. Jacobus de Voragine en de "Legenda Aurea"'. In: *Gouden Legenden. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden*. Red. A.B. Mulder-Bakker & M. Carasso-Kok. Hilversum 1997, 27-48.

- Carrier 1989 – H. Carrier, *La presse de la fronde (1648-1653): les Mazarinades – La conquête de l'opinion*. Genève 1989.
- Carrier 1991 – H. Carrier, *La presse de la fronde (1648-1653): les Mazarinades – Les hommes du livre*. Genève 1991.
- Carrier 1996 – H. Carrier, *Les muses guerrières. Les mazarinades et la vie littéraire au milieu du XVIIe siècle*. Paris 1996.
- Caspers 1997 – C.M.A. Caspers, “Een stroom van getuigen”. Heiligenlevens en heiligenverering in katholiek Nederland circa 1500-circa 2000’. In: *Gouden Legenden. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden*. Red. A.B. Mulder-Bakker & M. Carasso-Kok. Hilversum 1997, 165-179.
- Cerutti 2006 – S. Cerutti, ‘De Socratische Oorlog. Een pamflettenstrijd over geloof, homoseksualiteit en persvrijheid’. In: *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*. Red. J. de Kruif, M. Meijer Drees & J. Salman. Hilversum 2006, 83-94.
- Clark 1983 – S. Clark, *The Elizabethan pamphleteers. Popular moralistic pamphlets 1580-1640*. London 1983.
- Clausen 1994 – W. Clausen (ed.), *Virgil: Eclogues*. Oxford 1994.
- Coigneau 1992 – D. Coigneau, “Het Testament vande Oorloghe” (1607)’. In: *Cultuurhistorische caleidoscoop*. Red. C. De Backer. Gent 1992, 103-127.
- Colby 1920 – E. Colby, *The echo-device in literature*. New York 1920.
- Cuddon & Preston 1998 – J.A. Cuddon & C.E. Preston, *A dictionary of literary terms and literary theory*. Oxford/Malden 1998.
- Dane 1998 – J. Dane (red.), *1648: Vrede van Münster, feit en verbeelding*. Zwolle 1998.
- Van Deursen 1974 – A.Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*. Assen 1974.
- Van Deursen 1991 – A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het kopersgeld van de Gouden Eeuw*. Amsterdam 1991.
- Van Deursen 2000 – A.Th. van Deursen, *Maurits van Nassau. De winnaar die faalde*. Amsterdam 2000.
- Van Deursen 2004 – A.Th. van Deursen, *De last van veel geluk. De geschiedenis van Nederland 1555-1702*. Amsterdam 2004.
- D’Heere 1565 – L. d’Heere, *Den Hof en Boomgaard der Poesyen*. Gent 1565.
- Dijstelberge 2000 – P. Dijstelberge, ‘Gemengde berichten. Nieuws als literatuur in de zeventiende eeuw.’ In: *Literatuur 17* (2000) 5, 282-288.
- Dijstelberge 2006 – P. Dijstelberge, ‘Ik wil dat er gelezen wordt. Boekgeschiedenis: analytische bibliografie, boekarcheologie’. In: *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*. Red. J. de Kruif, M. Meijer Drees & J. Salman. Hilversum 2006, 44-55.
- Dingemanse & Meijer Drees 2005 – C. Dingemanse & M. Meijer Drees, “Praatjes” over de WIC en Brazilië: literaire aspecten van gesprekspamfletten uit 1649.’ *De zeventiende eeuw* 21 (2005) 1, 112-127.
- Dingemanse & Vrieler 2006 – C. Dingemanse & J. Vrieler, ‘Boeren bekritisieren regenten. Twee berijmde schuitpraatjes uit 1747.’ In: *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*. Red. J. de Kruif, M. Meijer Drees & J. Salman. Hilversum 2006, 143-158.
- Van Dooren 1999 – F. van Dooren, *Geschiedenis van de klassieke Italiaanse literatuur*. Amsterdam 1999.
- Van Duinkerken 1947 – A. van Duinkerken, ‘Vondel in het voorwerk’. In: *Bibliotheekleven* 32 (1947), 185-186.
- Duits 1991 – H. Duits, ‘De levens der doorluchtige poeten. Observaties van de zeventiende-eeuwse schrijversbiografie.’ In: *Voortgang* 12 (1991), 121-150.
- Duits 1992 – H. Duits, ‘De levens der doorluchtige poeten II. Kanttekeningen bij Geeraardt Brandts biografieën van Hooft en Vondel’. In: *Voortgang* 13 (1992), 91-120.
- Van Eemeren 1986 – G. van Eemeren, ‘Echo-scènes in Nederlandse toneelstukken uit de eerste helft der zeventiende eeuw’. In: *Eer is het Lof des Deuchts. Opstellen over renaissance en classicisme aangeboden aan dr. Fokke Veenstra*. Red. H. Duits, A.J. Gelderblom & M.B. Smits-Veldt. Amsterdam 1986, 63-76.
- Engelbrecht & Herwerden 1945 – W.A. Engelbrecht & P.J. Herwerden, *De ontdekkingsreis van Jacob le Maire en Willem Cornelisz Schouten*. ‘s-Gravenhage 1945.
- Exalto 2005 – J. Exalto, *Gereformeerde heiligen. De religieuze exemplartraditie in vroegmodern Nederland*. Nijmegen 2005.
- Van Eysinga 1959 – W.J.M. van Eysinga, *De wording van het Twaalfjarig Bestand van 9 april 1609*. Amsterdam 1959.
- De la Fontaine Verwey 1979a – H. de la Fontaine Verwey, ‘Willem Jansz Blaeu en de reis van Le Maire en Schouten’. In: *H. de la Fontaine Verwey, Uit de wereld van het boek III: in en om de ‘Ver gulde Sonnewyzer’*. Amsterdam 1979: 35-54.

- De la Fontaine Verwey 1979b – H. de la Fontaine Verwey, 'Reinier Telle: hekeldichter, pamfletschrijver, vertaler'. In: H. de la Fontaine Verwey, *Uit de wereld van het boek III: in en om de 'Vergulde Sonnewyzer'*. Amsterdam 1979: 55–86.
- Forster 1967 – L. Forster, 'Iets over Nederlandse Renaissancelyriek vóór Heinsius en Hooft'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 83 (1967) 4, 274–302.
- Franits 1998 – W. Franits, 'Seks en schandaal: Romeyn de Hooghe en de pamflettenoorlog'. In: *De Boekenwereld* 15 (1998–1999), 232–236.
- Frédéricq 1907 – P. Frédéricq, *Het Nederlandsche proza in de zestiende eeuwse pamfletten uit den tijd der beroerten met eene bloemlezing (1566–1600) en een aanhangsel van liedjes en gedichten uit dien tijd*. Brussel 1907.
- Frijhoff & Spies 1999 – W. Frijhoff & M. Spies, 1650: Bevochten eendracht. Den Haag 1999.
- Fruin 1929 – R. Fruin, *De tijd van De Witt en Willem III. Historische opstellen*. Den Haag 1929.
- Van Gemert 1990 – L. van Gemert, *Tussen de bedrijven door? De functie van de rei in Nederlandstalig toneel 1556–1625*. Deventer 1990.
- Geurts 1906 – J. Geurts, *Bijdrage tot de geschiedenis van het rijm in de Nederlandsche poëzie*. Deel II. Gent 1906.
- Geurts 1956 – P.A.M. Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566–1584*. Nijmegen 1956.
- Geurts 1988 – P.A.M. Geurts, '[Recensie van] C.E. Harline. Pamphlets, printing, and political culture in the early Dutch Republic'. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 101 (1988), 437–438.
- Giraldo 1967 – O. Giraldo, 'Van pamflet en traktaat tot vlugschrift: een oud probleem opnieuw belicht'. In: *Handelingen van het Vlaams Philologencongres* 26 (1967), 536–546.
- Van Goinga 1999 – H. van Goinga, *Alom te bekomen. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720–1800*. Amsterdam 1999.
- Van Gorp, Ghesquiere & Delabastita 1998 – H. van Gorp, R. Ghesquiere & D. Delabastita, *Lexicon van literaire termen*. Groningen 1998.
- Grijp 1987a – L.P. Grijp, 'De Hoer van Babylon: politieke liederen uit de tachtigjarige oorlog'. In: *Spiegel Historiael* 22 (1987) 4, 165–171, 206.
- Grijp 1987b – L.P. Grijp, 'Wil je zingen, ik wil rijmen. Vondel op muziek'. In: *Vondell! Het epos van een ambachtelijk dichterschap*. Red. M. Geesink & A. Bossers. Den Haag 1987, 30–42.
- Grijp 1991 – L.P. Grijp, *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw. Het mechanisme van de contrafactuur*. Amsterdam 1991.
- Grijp 1992a – L.P. Grijp, 'De "Rotterdamsche Faem-Bazuyn". De lokale dimensie van liedboeken uit de Gouden Eeuw'. In: *Volkskundig Bulletin* 18 (1992) 1, 23–78.
- Grijp 1992b – L.P. Grijp, 'Spotliederen in de Gouden Eeuw'. In: *Volkskundig Bulletin* 18 (1992) 3, 340–366.
- Grijp 1994a – L.P. Grijp, 'Van geuzenlied tot Gedenck-clanck. Eerste deel: Het geuzenliedboek in de Gouden Eeuw'. In: *De zeventiende eeuw* 10 (1994) 1, 118–132.
- Grijp 1994b – L.P. Grijp, 'Van geuzenlied tot Gedenck-clanck. Tweede deel: De receptie van geuzenliederen, in het bijzonder in de contrafactuur'. In: *De zeventiende eeuw* 10 (1994) 2, 266–276.
- Grijp 1996 – L.P. Grijp, 'Van bombas tot rommelpot. De muzikale wereld van Jan Steen'. In: *Tijdschrift voor oude muziek* 11 (1996) 4, 5–8.
- Grijp 2001 – L.P. Grijp, 'Kleef, 29 mei 1634: Jacob van der Burgh wil de liederen van Pieter Corneliszoon Hooft niet met muzieknotatie uitgeven. Muziek en literatuur in de Gouden Eeuw'. In: *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden*. Red. L.P. Grijp. Amsterdam 2001, 245–253.
- Grijp 2004 – L.P. Grijp, 'Gruwelijk geblèr of indringende voordracht? De performance van het straatlied'. In: *Literatuur* 21 (2004) 3, 20–25.
- Grijp & Meeus 1996 – L.P. Grijp & H. Meeus, 'Muziek op het toneel van de Gouden Eeuw. Eerste vruchten van een Vlaams-Nederlands samenwerkingsproject'. In: *Kort tijt-verdrijf. Opstellen over Nederlands toneel (van afca. 1550) aangeboden aan Mieke B. Smits-Veldt*. Red. W. Abrahamse, A.C.G. Fleurkens & M. Meijer Drees. Amsterdam 1996, 119–132.
- Groenhuis 1977 – G. Groenhuis, *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor 1700*. Groningen 1977.
- Groenveld 1983 – S. Groenveld, *De kogel door de kerk? De opstand in de Nederlanden 1559–1609*. Zutphen 1983.
- Groenveld 1985 – S. Groenveld, *De bruid in de schuit: de consolidatie van de Republiek 1609–1650*. Zutphen 1985.
- Grootes 1987 – E.K. Grootes, 'Het jeugdige publiek van de "nieuwe liedboeken" in het eerste kwart van de

- zeventiende eeuw'. In: *Het woord aan de lezer. Zeven literatuurhistorische verkenningen*. Red. W. van den Berg & J. Stouten. Groningen 1987, 72-88.
- Grootes 1993 – E.K. Grootes, '9 april 1622: Cornelis Lodowijcksz. van der Plasse ontvangt een privilege van de Staten-Generaal voor het drukken van alle werken van Bredero – Liedboeken'. In: *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Red. M.A. Schenkeveld-van der Dussen. Groningen 1993, 202-206.
- Grootes 2002 – E.K. Grootes, 'Julius Caesar in het zeventiende-eeuwse drama'. In: 'Teeckenrijcke Woorden' voor Henk Duits. Opstellen over literatuur, toneel, kunst en religie, meest uit de zestiende en zeventiende eeuw. Red. F. de Bree, M. Spies & R. Zemel. Amsterdam/Münster 2002, 123-138.
- Ter Haar 1993 – C. ter Haar, 'Zur Rezeption niederländischer Flugblätter in Deutschland in 16. und 17. Jahrhundert'. In: *Geben und nehmen*. Red. S. Sonderegger & J. Stegeman. Dordrecht 1993, 37-54.
- Haijer 1967 – J. Haijer, 'De moord op de gebroeders De Witt'. In: *Spiegel Historiae* 2 (1967) 7/8, 417-424.
- Halasz 1997 – A. Halasz, *The marketplace of print. Pamphlets and the public sphere in early modern England*. Cambridge 1997.
- Harline 1987 – C.E. Harline, *Pamphlets, printing, and political culture in the early Dutch Republic*. Dordrecht/Boston/Lancaster 1987.
- Van der Hoeven 1978 – H. van der Hoeven, 'Verzamelaars en pamfletten.' In: W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*. Herdruk, met handgeschreven verbeteringen, aanvullingen en varianten. 10 delen. Utrecht 1978, V-XXIII.
- Hollander 1981 – J. Hollander, *The figure of echo*. Berkeley/Los Angeles/London 1981.
- Hoof 1998 – P.C. Hoof, *Granida*. Ed. L. van Gemert & L.P. Grijp. Amsterdam 1998.
- Ter Horst 1932 – D.J.H. ter Horst, 'Over het begrip "pamflet"'. In: *Bibliotheekleven* 17 (1932), 248-274.
- Horst 2006 – D.R. Horst, 'De metafoor als cliché. Het beeld van Willem van Oranje in propagandapamfletten uit de eerste decennia van de Nederlandse Opstand'. In: *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*. Red. J. de Kruijff, M. Meijer Drees & J. Salman. Hilversum 2006, 192-201.
- Huisman, Boon & Kamps 1993 – M.W. Huisman, P.J. Boon & R.L.M.M. Kamps, *Catalogus van de pamfletten aanwezig in de Bibliotheek Arnhem 1537-1795*. Hilversum 1993.
- Israel 1996 – J. Israel, *De Republiek 1477-1806*. Franeker 1996.
- Janssen 2001 – G.H. Janssen, *Het stokje van Oldenbarnevelt*. Hilversum 2001.
- Kaper 1980 – R. Kaper, *Pamfletten over oorlog of vrede: reacties van tijdgenoten op de vredesonderhandelingen van 1607-1609*. Amsterdam 1980.
- Klinkert 2006 – C.M. Klinkert, 'Knokpartijen, krant en kunst. Oorlogsverslaggeving in nieuwsprenten en pamfletten rond 1600'. In: *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*. Red. J. de Kruijff, M. Meijer Drees & J. Salman. Hilversum 2006, 202-215.
- Knörrich 1992 – O. Knörrich, *Lexikon lyrischer Formen*. Stuttgart 1992.
- Knuttel 1889 – W.P.C. Knuttel, 'Voorrede'. In: W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*. Den Haag 1889, III-V.
- Knuttel 1978 – W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*. Herdruk, met handgeschreven verbeteringen, aanvullingen en varianten. Met een inleidend essay en een handleiding voor de gebruiker van H. van der Hoeven. 10 delen. Utrecht 1978.
- Köhler 1976 – H.J. Köhler, 'Die Flugschriften. Versuch der Präzisierung eines geläufigen Begriffs'. In: *Festgabe für Ernst Walter Zeeden*. Red. H. Rabe, H. Molitor & H.C. Rublack. Münster 1976, 36-61.
- Köhler 1991 – H.J. Köhler, *Bibliographie der Flugschriften des 16. Jahrhunderts. Teil 1: Das Frühe Jahrhundert (1501-1530)*. Tübingen 1991.
- Kok 1899 – A.S. Kok, *Van dichters en schrijvers*. Culemborg 1899, 106-128.
- Komter-Kuipers 1943 – A. Komter-Kuipers, 'De muziek-historische beteekenis van Valerius' "Gedenck-Clanck"'. In: A. Valerius, *Nederlandsche Gedenck-Clanck*. Ed. P.J. Meertens, N.B. Tenhaeff & A. Komter-Kuipers. Amsterdam 1943, XLIII-LXVIII.
- Konst 1993 – J.W.H. Konst, *Woedende wraakghierigheid en vruchteloze weeklachten. De hartstochten in de Nederlandse tragedie van de zeventiende eeuw*. Assen/Maastricht 1993.
- Konst 1994 – J. Konst, 'Een sonnet van "Non Nobis" bij Bredero's *Griane* (1616)'. In: *Klinkend boek. Studies over renaissancesonnetten voor Marijke Spies*. Hilversum 1994, 55-60.

- Koppenol 1991 – J. Koppenol, ‘“In mate volget mi”: Jan van Hout als voorman van de Renaissance’. In: *Spektator* 20 (1991) 1, 55–85.
- Koppenol & Verhoeven 2001 – J. Koppenol & G. Verhoeven, ‘Krakeel in het bloemperk. Rederijkers, tulpen en vreemdelingenproblematiek in 1611’. In: *Literatuur* 18 (2001) 5, 274–286.
- Kossmann 1941 – F.K.H. Kossmann, *De Nederlandse straatzanger*. Amsterdam 1941.
- Kuiper & Leendertz 1925 – E.T. Kuiper & P. Leendertz (ed.), *Het Geuzenliedboek. Naar de oude drukken uit de nalatenschap van dr. E.T. Kuiper. Deel I & II*. Zutphen 1925.
- Latimer 1975 – B.W. Latimer, *Pamphleteering in France during the wars of religion: aspects of ephemeral and occasional publications 1562–1598*. Durham (US) 1975.
- Leerintveld 2006 – A. Leerintveld, ‘Pamfletten op het scherm. De website Digitale Atlas Geschiedenis (DAG)’. In: *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600–1900*. Red. J. de Kruif, M. Meijer Drees & J. Salman. Hilversum 2006, 219–229.
- Loewenstein 1984 – J. Loewenstein, *Responsive readings. Versions of Echo in pastoral, epic, and the Jonsonian Masque*. New Haven 1984.
- Meertens 1943a – P.J. Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en in de eerste helft der zeventiende eeuw*. Amsterdam 1943.
- Meertens 1943b – P.J. Meertens, ‘Adriaen Valerius’ leven en werken’. In: A. Valerius, *Nederlandsche Gedenck-Clanck*. Ed. P.J. Meertens, N.B. Tenhaeff & A. Komter-Kuipers. Amsterdam 1943, v–xxii.
- Meijer Drees 1989 – M.E. Meijer Drees, *De treurspelen van Thomas Asselijn (ca. 1620–1701)*. Enschede 1989.
- Meijer Drees 1995 – M. Meijer Drees, ‘Patriottisme in de Nederlandse literatuur (ca. 1650–ca. 1750)’. In: *De nieuwe taalgids* 88 (1995), 247–260.
- Meijer Drees 1997 – M. Meijer Drees, *Andere landen, andere mensen. De beeldvorming van Holland versus Spanje en Engeland omstreeks 1650*. Den Haag 1997.
- Meijer Drees 2001 – M. Meijer Drees, ‘Nederlandse pamfletten (ca. 1600–1750) als bron voor de literatuurgeschiedenis’. In: *Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans* 8 (2001) 2, 236–249.
- Meijer Drees 2003 – M. Meijer Drees, ‘Kijken, lezen, oordelen. Prent en tekst van het pamflet Den Arminiaenschen Dreck-waghen (1618)’. In: *De steen van Alciato. Literatuur en visuele cultuur in de Nederlanden. Opstellen voor prof. dr. Karel Porteman bij zijn emeritaat*. Red. M. Van Vaeck, H. Brems & G.H.M. Claessens. Leuven 2003, 495–514.
- Meijer Drees 2004 – M. Meijer Drees, ‘“Godt doet groote dingen, ende wij en begrijpense niet.” Een gesprekspamflet over de komeet van 1664.’ In: *Nederlandse letterkunde* 9 (2004), themanummer literatuur en natuurwetenschap, 237–254.
- Meijer Drees 2006a – M. Meijer Drees, ‘Pamfletten: een inleiding’. In: *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600–1900*. Red. J. de Kruif, M. Meijer Drees & J. Salman. Hilversum 2006, 9–28.
- Meijer Drees 2006b – M. Meijer Drees, ‘Goed voor de ogen. Brilmetaforiek in vroegmoderne pamfletten’. In: *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600–1900*. Red. J. de Kruif, M. Meijer Drees & J. Salman. Hilversum 2006, 129–142.
- Meijer Drees & Stronks 2002 – M. Meijer Drees & E. Stronks, *Wat wonders, wat nieuws! De zeventiende eeuw in pamfletten*. Amsterdam 2002.
- Meijer Drees & Vrieler 2004 – M. Meijer Drees & J. Vrieler, ‘Nagelaten nieuws: testamenten in vroegmoderne pamfletten’. In: *Voors* 22 (2004) 2, 4–28.
- Van Miert 2003 – D. van Miert, ‘Retoriek in de Republiek. Vormen en functies van academische oraties in Amsterdam in de zeventiende eeuw’. In: *De zeventiende eeuw* 19 (2003) 1, 67–89.
- Molkenboer 1950 – B.H. Molkenboer, *De jonge Vondel*. Amsterdam 1950.
- Moormann & Uitterhoeve 1989 – E.M. Moormann & W. Uitterhoeve, *Van Alexandros tot Zenobia. Thema’s uit de klassieke geschiedenis in literatuur, muziek, beeldende kunst en theater*. Nijmegen 1989.
- Nix 2006 – J.C. Nix, ‘Pamfletten tussen historieprenten’. In: *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600–1900*. Red. J. de Kruif, M. Meijer Drees & J. Salman. Hilversum 2006, 183–191.
- Van Otegem 2001 – M. van Otegem, ‘Tijd, snelheid, afstand; de mechanica van het pamflet’. In: *De zeventiende eeuw* 17 (2001) 1, 50–61.

- Panholzer 1973 – F. Panholzer, 'Het moderne pamflet'. In: *Open* 5 (1973) 4, 232–234.
- Panhuysen 2005 – L. Panhuysen, *De Ware Vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt*. Amsterdam/Antwerpen 2005.
- Peereboom 1993 – M. Peereboom, "'Lijse Jans haar kous ley aan duygen.'" Een medische pamflettenstrijd in Amsterdam. In: *Vingerafdrukken: mengelwerk van medewerkers bij tien jaar Short-Title Catalogue, Netherlands*. Eindhoven. J. Bos e.a. Den Haag 1993, 91–105.
- Petit 1882–1934 – L.D. Petit, *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. Verzamelingen van de bibliotheek van Joannes Thysius ende de bibliotheek der Rijks-Universiteit te Leiden*. Den Haag 1882–1934.
- Poelhekke 1948 – J.J. Poelhekke, *De vrede van Münster*. Den Haag 1948.
- Poelhekke 1960 – J.J. Poelhekke, 't Uytgaen van den Treves: Spanje en de Nederlanden in 1621. Groningen 1960.
- Prak 2002 – M. Prak, *Gouden Eeuw. Het raadsel van de Republiek*. Nijmegen 2002.
- Quintilianus 2001 – Quintilianus, *De opleiding tot redenaar*. Ed. P. Gerbrandy. Groningen 2001.
- Raymond 2003 – J. Raymond, *Pamphlets and pamphleteering in early modern Britain*. Cambridge 2003.
- Rodríguez Pérez 2006 – Y. Rodríguez Pérez, 'Propaganda en persuasio in proza en poëzie. Spaanse pamfletten over de Tachtigjarige oorlog'. In: *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600–1900*. Red. J. de Kruif, M. Meijer Drees & J. Salman. Hilversum 2006, 169–179.
- Rogge 1859 – H.C. Rogge, 'Dominicus Sapma en Grietje Ulbes. Schetsen uit de geschiedenis van de vervolging der Remonstranten in de eerste helft der 17e eeuw.' In: *Christelijk Album* 13 (1859), 12–19, 33–51.
- Rogge 1862–1866 – H.C. Rogge, *Beschrijvende catalogus der pamflettenverzameling van de boekery der Remonstrantsche Kerk te Amsterdam*. Amsterdam 1862–1866.
- Roorda 1961 – D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties*. Groningen 1961.
- Roorda 1971 – D.J. Roorda, *Het rampjaar 1672*. Bussum 1971.
- Rowen 1997 – H.H. Rowen, *John de Witt, grand-pensionary of Holland 1625–1672*. Princeton 1978.
- Salman 1997 – J. Salman, *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw. De almanak als lectuur en handelswaar*. Leiden 1997.
- Salman 2006 – J. Salman, 'Het nieuws op straat. Actueel drukwerk in het vroegmoderne distributienetwerk'. In: *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600–1900*. Red. J. de Kruif, M. Meijer Drees & J. Salman. Hilversum 2006, 56–67.
- Sawyer 1990 – J.K. Sawyer, *Printed poison. Pamphlet propaganda, faction politics, and the public sphere in early seventeenth-century France*. Berkeley/Los Angeles/Oxford 1990.
- Schenkeveld-van der Dussen 1982 – M.A. Schenkeveld-van der Dussen, 'Gelegenheidsdrukwerk van Joannes Six van Chandelier/I.S.V.C.'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 98 (1982) 4, 290–300.
- Schenkeveld-van der Dussen 1983 – M.A. Schenkeveld-van der Dussen, 'De anti-idealistische poetica van een christen-burger, Joannes Six van Chandelier'. In: *De nieuwe taalgids* 76 (1983), 291–316.
- Scheurleer 1914 – D.F. Scheurleer, *Van varen en vechten. Verzen van tijdgenooten op onze zeehelden en zeeslagen, lof- en schimpdichten, matrozenliederen*. 's-Gravenhage 1914.
- Schwitalla 1983 – J. Schwitalla, *Deutsche Flugschriften 1460–1525. Textsortengeschichtliche Studien*. Tübingen 1983.
- Selier 1999 – F.J.M. Selier, *Allochtonen in de zeventiende eeuw: reacties op Zuidnederlanders in Leiden*. Reeks Antropologische Bijdragen VU. Amsterdam 1999.
- Van Selm 1990 – B. van Selm, "... te bekomen voor een Civielen prijs." De Nederlandse boekprijs in de zeventiende eeuw als onbekende grootheid. In: *De Zeventiende Eeuw* 6 (1990), 98–116.
- Smelik 1993 – J. Smelik, 'O Sangerige Keeltjes! De liedcultuur en het muziekleven in de Noordelijke Nederlanden tussen 1550 en 1650. Leiden 1993.
- Smith 2006 – P.J. Smith, 'De Gestaarte Engelsman en de Beulingen van Rabelais'. In: *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600–1900*. Red. J. de Kruif, M. Meijer Drees & J. Salman. Hilversum 2006, 159–168.
- Smits-Veldt 1986 – M.B. Smits-Veldt, *Samuel Coster ethicus-didacticus. Een onderzoek naar dramatische opzet en morele instructie van 'Ithys', 'Polyxena' en 'Iphigenia'*. Groningen 1986.
- Smits-Veldt 1992 – M.B. Smits-Veldt, "'Waer in ons daden, boven de Romeynsche zijn te prijzen": Rederijkers dragen bij aan het Hollands zelfbewustzijn, Rotterdam 1598'. In: *Spektator* 21 (1992) 2, 83–100.
- Van Someren 1915–1922 – J.F. van Someren, *Pamfletten Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht, niet voorkomende in afzonderlijk gedrukte catalogi der verzamelingen in andere openbare Nederlandsche bibliotheken*. Utrecht 1915–1922.

- Spies 1987 – M. Spies, 'Zoals de ouden zongen, lezen de jongen. Over de overgang van zang- naar leescul-
tuur in de eerste helft van de zeventiende eeuw'. In: *Het woord aan de lezer. Zeven literatuurhistorische verkennin-
gen*. Red. W. van den Berg & J. Stouten. Groningen 1987, 89-109.
- Spies 2000 – M. Spies, 'Variaties op een nachtegaal'. In: *Literatuurwetenschap tussen betrokkenheid en distantie*. Red.
L. Korthals Altes & D. Schram. Assen 2000, 59-70.
- Spinoza 1985 – B. de Spinoza, *Hoofdstukken uit de 'Politieke Verhandeling'*. Ed. W.N.A. Klever. Meppel/Amster-
dam 1985.
- Stronks 1996 – E. Stronks, *Stichten of schitteren. De poëzie van zeventiende-eeuwse gereformeerde predikanten*. Houten 1996.
- Den Tex 1962 – J. den Tex, *Oldenbarnevelt. Deel II: Oorlog 1588-1609*. Haarlem 1962.
- Den Tex 1966 – J. den Tex, *Oldenbarnevelt. Deel III: Bestand 1609-1619*. Haarlem 1966.
- Thissen 1994 – P. Thissen, *Werk, netwerk en letterwerk van de familie Van Hoogstraten in de zeventiende eeuw. Sociaal-eco-
nomische en sociaal-culturele achtergronden van geleerden in de Republiek*. Amsterdam/Maarssen 1994.
- Tiele 1879 – P.A. Tiele, *Catalogus der bibliotheek van Joannes Thysius*. Leiden 1879.
- Timman 1979 – T. Timman, 'Een Nederlandse lynchmassa'. In: *Intermediair* (1979) 35, 1-13.
- Troost 2001 – W. Troost, *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke biografie*. Hilversum 2001.
- Valerius 1943 – A. Valerius, *Nederlandsche Gedenck-Clanck*. Ed. P.J. Meertens, N.B. Tenhaeff & A. Komter-Kui-
pers. Amsterdam 1943.
- Veelderhande schriftuerlijke liedekens 1552-1554 – *Veelderhande schriftuerlijke liedekens*. Frans Fraet, Antwer-
pen 1552-1554.
- Veld 1998 – S. Veld, 'In de clinch over vrouwelijke (on)deugd: een pamflettenstrijd in de zeventiende eeuw'.
In: *Literatuur* 15 (1998) 2, 103-108.
- Veldhorst 2004 – N. Veldhorst, *De perfecte verleiding. Muzikale scènes op het Amsterdamse toneel in de zeventiende eeuw*.
Amsterdam 2004.
- Veldhuyzen 1967 – M. Veldhuyzen, *De melodieën bij Starters 'Friesche Lust-Hof'*. Zwolle 1967.
- Vergilius 1995 – Vergilius, *Aeneis*. Vertaald door M.A. Schwartz. Amsterdam 1995.
- Verkuijsse 2006 – P. Verkuijsse, "'Gedruckt in seghwaer, op de pars der lijdtzaamheit". Boekwetenschap
en pamfletliteratuur'. In: *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten
van pamfletten 1600-1900*. Red. J. de Kruijff, M. Meijer Drees & J. Salman. Hilversum 2006, 31-43.
- Verkuyl 1968 – P.E.L. Verkuyl, 'Huygens' Grill van 1623'. In: *De Nieuwe Taalgids* 61 (1968) speciaal nummer
voor W.A.P. Smit, 54-62.
- Verkuyl 1971 – P.E.L. Verkuyl, *Battista Guarini's 'Il Pastor Fido' in de Nederlandse dramatische literatuur*. Assen 1971.
- Vermeer 1979 – W. Vermeer, 'De sonnetten van Lucas d'Heere'. In: *Spiegel der Letteren* 21 (1979) 2, 81-101.
- Vermeer 1981 – W. Vermeer, 'Dichttechnische aspecten van de sonnetten uit 1610'. In: *Uyt Liefde geschreven.
Studies over Hooft 1581-1981*. Red. E.K. Grootes, M.A. Schenkeveld-van der Dussen, L. Strengtholt & P.E.L. Ver-
kuyl. Groningen 1981, 41-56.
- Vermeer 1985 – W. Vermeer, 'Roemer Visschers "Tuyters"'. In: *Traditie en vernieuwing. Opstellen aangeboden aan
A.L. Söttemann*. Red. W.J. van den Akker, G.J. Dorleijn, J.J. Kloek & L.H. Mosheuv. Utrecht/Antwerpen
1985, 24-34.
- Vermeer 1986a – W. Vermeer, 'Een opmerkelijke cyclus: de sonnetten op de dagen van de week door Maarten
Beheyt'. In: *Eer is het Lof des Deuchts. Opstellen over renaissance en classicisme aangeboden aan dr. Fokke Veenstra*. Red.
H. Duits, A.J. Gelderblom & M.B. Smits-Veldt. Amsterdam 1986, 77-87.
- Vermeer 1986b – W. Vermeer, 'De sonnetten van Jan van der Noot in Het Bosken'. In: *De nieuwe taalgids* 79 (1986)
6, 517-532.
- Vermeer 1987 – W. Vermeer, 'Een veldtocht in sonnetten'. In: *Literatuur* 4 (1987) 3, 139-146.
- Vermeer 1994 – W. Vermeer, 'Naar aanleiding van een sonnet van H.V.D.'. In: *Klinkend boek. Studies over renaiss-
ancesonnetten voor Marijke Spies*. Red. H. Duits, A.J. Gelderblom & M.B. Smits-Veldt. Hilversum 1994, 25-30.
- Visser 1993 – P. Visser, '2 december 1567: de liedjesventer Cornelis Pietersz. wordt te Harlingen gearresteerd.
– Geuzenliederen'. In: *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Red. M.A. Schenkeveld-van der Dussen. Gro-
ningen 1993, 164-171.
- Van Vloten 1864 – J. van Vloten, *Nederlandsche geschiedzangen, naar tijdsorde gerangschikt en toegelicht*. Amsterdam 1864.
- Voss 2001 – P.J. Voss, *Elizabethan news pamphlets: Shakespeare, Spenser, Marlowe & the birth of journalism*. Pittsburgh 2001.

- Van der Wal 1995 – M.J. van der Wal, *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650*. Den Haag 1995.
- Waterschoot 1992 – W. Waterschoot, 'Een lezer van De Stove'. In: *Cultuurhistorische caleidoscoop*. Red. C. De Backer. Gent 1992, 571-584.
- Weekhout 1998 – I. Weekhout, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw*. Den Haag 1998.
- Wessels 2002 – L.H.M. Wessels, 'Het pamflet. De polsslag van het heden.' In: *De Palimpsest: geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000*. Red. J. Tollebeek, T. Verschaffel & L.H.M. Wessels. Hilversum 2002, 81-104.
- Te Winkel 1908-1927 – J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. Haarlem 1908-1927.
- Witstein 1969 – S.F. Witstein, *Funeraire poëzie in de Nederlandse renaissance*. Assen 1969.
- Van der Wulp 1966-1868 – J.K. van der Wulp, *Catalogus van de tractaten, pamfletten, enz. over de geschiedenis van Nederland aanwezig in de bibliotheek van Isaac Meulman*. Amsterdam 1866-1868, 3 delen.
- Zijlstra 1994 – W.C. Zijlstra, *Den Zeusen Beesem. Catalogus van de Nederlandse pamfletten (alsmede de niet-Zeeuwse plakaten en ordonnanties) tot en met 1795, aanwezig in de Zeeuwse Bibliotheek*. Middelburg 1994.
- Van Zuilen 2006 – V. van Zuilen, 'Bronnen van identiteit. Het algemeen Nederlands saamhorigheidsgevoel in enkele pamfletten over de Nederlandse Opstand'. In: *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*. Red. J. de Kruif, M. Meijer Drees & J. Salman. Hilversum 2006, 71-82.

Summary

In this Ph.D. thesis I deal with the function of poetry in seventeenth-century Dutch pamphlets. A pamphlet is hard to define, though. Many experts, past and present, have tried to find a satisfying definition, but have failed. I have no intention to resolve this ongoing discussion in this book. In my research, a pamphlet is a printed, non-periodical popular medium that is known under different names. It is bound to current affairs and often published anonymously; a medium that contains all kinds and forms of fiction and non-fiction, and tries to convince its readers of a certain point of view. This book focuses on the way this last element (the conviction) works, by studying pamphlets containing sonnets, songs and echo-poetry.

For this research the collection of pamphlets of the National Library in The Hague, as catalogued by W.P.C. Knuttel, was used. More than a quarter of the pamphlets from the years I looked into (1607-1609, 1617-1618, 1646-1648, 1672) contain poetry, a remarkable growth in comparison with the years before 1600, where only 15% of the pamphlets contained poetry. More than 55% of the pamphlets that contain poetry consist entirely of poems. More than 86% of these poems are written in Dutch; of all foreign languages Latin and French are the most popular.

Sonnets are mostly to be found in the early seventeenth century. In my research material they all show the form of the so-called Ronsard-type (rhyme scheme: abba abba ccd ede or abba abba ccd eed). The sonnets can be described as epigrammatic: they teach a wise lesson or display a profession of friendship, but in certain cases they are also satirical. Sonnets that are a declaration of love or a report of current affairs in a more neutral manner will not be found in my corpus.

Pamphlets in the early seventeenth century contain more songs than they do in later years. Although the number of pamphlets increases during the seventeenth century, the number of songs decreases. A competitive medium as the (local) songbook could have had an influence on that decreasing popularity. I divided pamphlets with songs into four categories. Songsheets are pamphlets that contain one song on only one page. The second group consists of pamphlets that look like little songbooks. The third group consist of pamphlets in which the songs are not the main text and are more or less added material. Finally, the fourth group contains pamphlets with songs that are integrated in larger texts. That could be done in two different ways: complete songs or

fragments (in some cases announced by the so-called *cantat*-formula). Two thirds of the songs in my corpus are accompanied by an indication of a melody. The most popular suppliers of melodies for songs in pamphlets were existing historical songs about the war against Spain as well as psalms. The right melody could enhance the popularity of a song. In some cases this could serve a specific goal: a melody with a political connotation could be used strategically to underline the message of the author.

Echo-poetry was more popular at the end of the seventeenth-century than it was at the beginning. In those early years the image of the figure of Echo was still based on what was known about her from classical mythology and literature; this gradually disappears during the seventeenth century. Echo becomes a figure or instance that is capable of revealing hidden truths, but her words are often too ambiguous to be completely reliable. The use of echo-poetry in pamphlets is strictly political; the original pastoral version of echo-poetry is not used in pamphlets.

When describing the function of poetry in pamphlets I have used the term 'main text' to refer to the principal text of a certain pamphlet. The main text is the one that the title on the front page refers to, but not necessarily the largest text. The function of poetry in pamphlets can be subdivided into structural functions and affective functions. In this research I have distinguished two structural functions of poetry in pamphlets: an exordial and a perorational function to the main text. Exordial poetry acts as the *exordium* did in classical rhetoric: *attentum*, *benevolum*, and *docilem parare*: making the reader or listener attentive, benevolent and studious. Perorational poetry acts like the *peroratio* in classical rhetoric: *recapitulatio* (repetition and summary) and *affectus* (appealing to the emotions and conscience of the public).

I distinguish four affective functions of poetry in pamphlets: the neutral or reporting function, the persuasive, the polemic and the diverting function. The neutral or reporting function of poetry is rarely seen in pamphlets, because pamphlets almost always concentrate on convincing its reader of a specific point of view. Neutral or reporting poetry can be identified by its more or less neutral presentation of information: a reporting sonnet about a military expedition, a song about a sea-battle, focused on the presentation of new facts and informing an ignorant public. The persuasive function of poetry tries to convince the reader of a specific point of view with coloured argumentations and well-chosen rhetoric elements and styles, for instance a strategic and selective presentation of information and elements like exclamations and insults. The polemic function of poetry in pamphlets is actually an intensified form of persuasive poetry. It is characterized by a pattern of action and reaction, within a single pamphlet or over two or more different pamphlets. Polemic poems are used to praise or denounce actual people or events. They intervene in current discussions and are meant to evoke reactions. Common elements in polemic poetry are *ad hominem*-argumentation, *morum fictio*, *adnominatio* and antithesis.

The diverting function is the fourth function of poetry in pamphlets. A well-known aim of renaissance art is combining *utile* and *dulce*, useful and pleasant. The theory is that a reader who is pleased by a text (*dulce*) is more easily convinced by its message, often a

moral lesson (*utile*). This applies to all functions (neutral reporting, persuasive, polemic). Sometimes, however, amusement was the main goal of a text in a pamphlet. By adding poetry to a pamphlet, an author or a printer could illuminate or actualize an already existing pamphlet. Another possibility was that the literary presentation was more important than the actual message of the poem.

I have studied possible uses of the three different genres, sonnets, songs and echo-poetry. Of those three, the sonnet is best suited to be placed before the main text, probably because the epigrammatic variant of the sonnet was an easy way to give a short introduction to the subject of the pamphlet, and, secondly, because a sonnet could easily be added, due to its limited length. Songs were rarely placed before the main text, it is possible their length stood in the way of an introducing role. Echo-poetry, usually sharp and often polemic, was probably less suited to open a pamphlet with, because a subtle and methodical construction of arguments that followed the rules of rhetoric was not possible with that kind of poetry.

A song or an echo-poem can easily be the main text of a pamphlet. Both genres are regularly found in my corpus as part of the main text, either as a short but complete text or as a fragment. The sonnet is rarely the main text in a pamphlet. Although this particular genre had great literary status, for pamphlets it was probably not the best vehicle to convey a message – in my opinion mostly because of the limited numbers of verses.

Sonnets and songs are often seen after the main text. For echo-poetry the possibilities are more limited, but my selection of material might be too small to draw such a conclusion. Given the possibilities for *affectus* within the genre of echo-poetry, a perorational function would not be surprising. Sonnets have that perorational function from time to time, whereas songs are more often used to create *recapitulatio* and *affectus*. Songs and sonnets are also well suited to serve as a finale in a series of miscellaneous poetry after the main text.

When the main text was preceded or followed by a poem, I examined if that poem also possessed the standard functions known from rhetorical theory for the beginning, middle and end of a text. Sonnets were open to all possibilities: when a sonnet was placed before the main text it was almost always an exordial sonnet. Sonnets after the main text were not necessarily perorational, although my selection might be too small to be sure. Sonnets with an exordial function can be divided into two groups. One group of sonnets are trying to conciliate the reader by praising both the message and the author of the main text and presenting them credibly, *benevolum parare* (it has a lot of similarities with ‘threshold poetry’). The other sonnets are mainly focused on *docilem parare* (preparing the public on the topic of the pamphlet and its main text). This second category can sometimes have a persuasive function.

With songs in pamphlets anything is possible as well, although my corpus does not contain many examples of songs placed before the main text. If so, then they are exordial songs (the threshold poetry variant). As a main text a song can be persuasive, polemic or diverting. Fragments of songs as part of the main text serve only partly as arguments or illustrations of what is demonstrated, and are often meant to interrupt

the text or vary on the form that is used; they are more or less diverting. Songs after the main text can function perorationally, aiming both at *affectus* and *recapitulatio*. Generally, songs are less tied to the main text than sonnets and echo-poetry, in some cases they even deal with different subjects.

Finally, my corpus contains only one exordial echo-poem; echo-poetry after the main text is never perorational but has its own persuasive or polemic function which is not as closely tied to the main text as perorational poetry is. Echo-poetry is almost always the main text of a pamphlet, therefore I cannot conclude much with respect to the composing dimensions of this genre.

Both the structural and the affective functions of poetry in pamphlets have already been discussed in the text above, when it came down to the composition of pamphlets. I will now focus on the affective functions only.

I hardly came across any neutral, reporting poetry in my corpus. Nevertheless, at least two songs have a neutral or reporting function, one in *Een nieu Liedt vande Hollantsche Armade* (1607) and a 'Historie-liet' in *Het eerste Nieu dicht gestelt tot prijs vermelt, van het Bestant* (1607). They describe two sea-battles. Though both songs display a pro-Dutch point of view and are therefore not really objective, the main goal of the songs is informing the Dutch public about what happened to their fleet. Most of the poetry in my corpus however has a persuasive function. In a certain way this is a remarkable result, due to the fact that pamphlets actually had an important informing role. Apparently poetry was not the right or most suitable means.

Poetry with a persuasive function can be divided into two groups. The first group contains occasional poetry that praises deceased people (like the sonnets about Heemskerck in the *Boeren-litanie* (1607) for example) or poetry that sings about certain festivities, for instance several songs about the Twelve-Year Truce (1609-1621), the announcement of peace in 1648 or memorable moments in the life of stadtholder Willem III. Persuasive poetry in this first category usually follows the known patterns from the funeral poetry or panegyric poetry. Common devices are used, virtues of exemplary people are amplified and illustrated, there is room for *laus* for the praised people or events and for smart, suitable comparisons and parallels between contemporary people and their biblical, classical or mythological pendants.

The second group of persuasive poetry is more capricious. Of course it still consists of poems in close relation to current affairs, poems which express a specific point of view on them, but they differ from the first group of more traditional occasional poetry. Firstly because of an often recurring accusing and slanderous tone of voice. Then there is the more mocking or satiric poetry. More than in the first category of persuasive poetry an appeal is made to the reader in this second category: the reader receives explicit instructions on how to think and how to handle. Authors from this second category of persuasive poetry do not hesitate to emphasize important parts of their texts by using soundplay, *interjectio*, provocative comparisons that can go on for many verses, and in some cases by typographical differences. Especially poetry from this group could lead to polemics, more than the first category of persuasive poetry.

Not all three genres in my research were equally suited for the neutral reporting and the persuasive functions. Songs can be neutrally reporting and clearly persuasive. Sonnets can be neutrally reporting, like *Nassous bedrijf zeer klaar* (1600), but in my corpus I did not find any examples. It is hard to believe that any author would use an echo-poem in a neutral reporting way, given the nature and particularly the rhetoric habits of the genre.

Within the group with persuasive poetry many songs and sonnets and a few echo-poems can be found. Songs and sonnets were very well suited for the more traditional occasional poetry about important people or happy festivities, but also for persuasive poetry with explicit moral instructions. The few echo-poems in the persuasive poetry group belong to this last category of persuasive poetry.

To call poetry in pamphlets polemic, they have to be part of an ongoing polemic discussion, in which several pamphlets present different views on the same subject. Just like persuasive poetry, polemic poetry is characterized by an extensive use of accusing and slandering tactics. Besides that, a lot of the argumentation in polemic poetry is *ad hominem*. This argumentation is delivered in sharp and sometimes offensive language, accompanied by exclamations (*exclamationes*) and interjections (*interjectio*). Bad habits and qualities are amplified (*amplificatio*) and often posed against examples of good behaviour (*antithese*). Recurring stylistic devices are the rhetorical question, climax, repetition and also *morum fictio*, the use of a deceased person who acts as if he was still alive.

Poetry could very well function polemically. A remarkable quality of polemic poetry is that it often contains intertextuality. An example in my corpus is a sonnet by Willem Krijnsz in the series of pamphlets concerning the religious beliefs of Cornelis Boomgaert in 1618. The intertextual elements could be titles referring to each other, for example in the two series of echo-poetry in 1672 on the Amsterdam point of view of the peace negotiations with France and the removal of the magistrate in Delft. In other cases, polemic poetry contains quotations from other poems it reacts upon.

Polemic poetry can be found in all three genres in my research. Within the group of echo-poetry, the polemic function is even dominant. Probably the actual form of echo-poetry was responsible for that: even a poet with limited talents was able to write an echo-poem, and the question-answer structure offered the author an excellent opportunity to give his reader chapter and verse. The fact that during the seventeenth century the literary presentation, especially the representation of the mythological Echo, becomes less and less visible in favour of the satiric and blaming play with the echo-rhyme, points out that the authors were mainly interested in the polemic qualities of the genre.

Based on my analyses it is credible that polemics aimed at more extreme effects and because of that a certain arsenal of rhetoric weapons was used. The phenomenon of *morum fictio*, using a real but deceased person that speaks and reasons, would have provoked strong reactions, especially when this person slanders himself to an almost ridiculous extent, for example Johan and Cornelis de Witt in *Het Geding ofte Proces der Geesten, van Mr. Kornelis en Iohan de Wit* (1672), Johan van Oldenbarnevelt in *Eene Nieuwe tijdinghe, ofte Clachte, Johans van Olden-Barnevelt* (1619) and the complaining Cornelis de Witt in 'Klaarsprekende Echo' in *Echo's Antwoort op de Vragen van Cornelis de Wit* (1672). Authors of songs had the op-

tion of using a 'loaded melody': a Spanish satire on the melody of 'Wilhelmus van Nassouwe' was of course adding fuel to the fire.

The diverting function of poetry in pamphlets can either serve the persuasive or polemic function, or it can be a goal in itself. When the diverting function serves the persuasive or polemic function, it can do so in various ways. First, certain literary elements can be prominent and draw attention to themselves. For example in *Echo ofte Galm* (1607), where the myth of Echo determines the essence of the figure of Echo, the characterization of Echo and her present dialogue partner and the course of dialogue between them. The same goes for *Sonnet op de Doot van Mr. Kornelis en Iohan de Wit* (1672), because of the many comparisons between contemporary people and classical figures. That kind of poetry may not possess the diverting function only, but the diverting function is clearly visible.

The second manner in which poetry can have a diverting function in pamphlets, is when poetry is used to vary, or interrupt an ongoing argument without an actual argumentative necessity. This happens with the songs in *Triomfe vande Doorluchtige Pr. van Orangien* (1618) for instance, with a tune ('deuntje') in *Brillen voor alderhande gesichten* (1672) and with an echo-poem in *Brillerus Sondags-Praetje* (1672). This last conversation pamphlet contains a complete echo-poem, but the surrounding lines bear no mention of the poem at all.

The third way in which a diverting function is present but still serving the persuasive and polemic function, is when poetry is part of a mixture of literary forms that ideally reflect on different topics. This diverting poetry can be found in the last part of *Het Testament ofte Uutersten wille vande Nederlandsche Oorloghe* (1608) and in *Op d'afbeelding van Joan van Oldenbarnevelt* (1619).

Seventeenth-century poetry in which *dulce* is not accompanied by *utile* and is therefore a goal on its own, is rarely found. Especially in a medium like the pamphlet, operating in the context of current affairs and aiming at influencing opinions, that kind of diverting poetry would be highly remarkable. I therefore make a distinction between two groups of poetry with a diverting function. Purely diverting poetry I have not found in my corpus. However, for a few pamphlets it is not yet clear on which event they comment, what point of view they express (are they actually expressing an opinion?) and if they are perhaps purely meant to be amusing. It is poetry with a high level of abstraction, like *Clinckghedicht vande Winter ende Somer* (1608) or the happy *France Brandewyns-deun* (1672).

Finally, my corpus of pamphlets with poetry contains diverting poetry with an explicit and elaborate literary presentation, for example the testament pamphlets from 1607 and 1608, where the satire and metaphors are amplified to an extent that suggests that the use of these devices was the main goal when writing them, though they still relate to the subject of the approaching Twelve-Year Truce.

After dealing with the structural and affective functions of poetry, I will conclude with some general comments about the development of poetry in Dutch pamphlets during

the seventeenth century. Even though the amount of poetry in pamphlets increased, its share decreased in terms of percentage. This can be partly explained by the growing production of pamphlets, which had an influence on the amount of poetry that was published in pamphlets. Pamphlets that contained only poetry disappear in favour of pamphlets in which poetry is of minor importance (in different degrees of course). Many late seventeenth-century pamphlets were reprinted more than once, which also meant that the amount of new poetry was relatively limited. However, the portion of poetry in seventeenth-century Dutch pamphlets still remains significant.

Within the composition of a pamphlet, poetry was often given an exordial or perorational function. Poetry that was placed before the main text, and particularly those genres with a limited amount of verse, was very well suited to portray the author in a good way, to deliver the message of the pamphlet as a kind of device and to 'help' the reader with his interpretation. A poem could also function perorational as a summary of the main text, or as an emotional repetition of the message of the main text. When the share of poetry in pamphlets declined, these two structural functions disappeared slowly into the background as well.

I am under the impression that in some cases poetry is responsible for causing a polemic controversy in which pamphlets which contain poetry could play an important role, for instance in the *Boeren-litanie* (1607), during the negotiations with Spain about a truce. Besides that, poetry has a function when the worst commotion is already over. A little songbook like *Eene Nieuwe tijdinghe, ofte Clachte, Johans van Olden-Barnevelt* (1619) was probably published a little while after the death of Oldenbarnevelt, when readers were able to pick the most popular songs about this subject and buy them. A pamphlet like *Op d'afbeelding van Joan van Oldenbarnevelt* (1619), carefully designed and provided with engravings, had no intention of playing a role in an ongoing discussion, but mainly tried to exploit the well-known subject by offering a couple of poems on it.

The three different genres - sonnets, songs and echo-poetry - appeared to be used in a one-sided manner when it came to pamphlets, while in fact all genres were more versatile. Pamphlets only contain sonnets of the epigrammatic type, they contain mainly historical songs with political-religious aims and the pastoral variant of echo-poetry is not used. Echo-poetry even slowly abandoned its original form until it became a play of words with only vague reminiscences of its literary and mythological past. These developments are undoubtedly connected to the nature of the medium pamphlet, a medium with a persuasive meaning, willing to play a role in the discussion of current affairs. Poetry in such a medium cannot be pastoral or about love, but has to contribute to this persuasive purpose.

Bijlage

Hier volgen de teksten van de negen pamfletten die ik in de hoofdstukken 3, 4 en 5 als prominente casus gekozen heb. Elk pamflet heb ik een letter gegeven, die gevolgd wordt door het nummer van het betreffende pamflet in de catalogus van Knuttel. De teksten zijn gedeeltelijk herspeld: de ‘v’ heb ik op de geëigende plaatsen in ‘u’ gewijzigd, de ‘vv’ in ‘w’ of in ‘ui’ en de stok-‘s’ heb ik vervangen door een reguliere ‘s’. Afkortingsstreepjes heb ik vervangen door de bedoelde letters. Oorspronkelijke druk- en spelfouten heb ik niet hersteld. Woorden die in het origineel in een afwijkend lettertype gedrukt zijn, heb ik in mijn transcriptie cursief weergegeven. De oorspronkelijke opmaak (inspringen, strofe-indeling) heb ik gehandhaafd, ook bij inconsistenties.

Van elk pamflet heb ik de titel die op de titelpagina staat vet gedrukt opgenomen; direct daarop volgt een beknopte beschrijving van het pamflet met alle aanwezige teksten. De afzonderlijke teksten worden voorafgegaan door hun titel tussen aanhalingstekens. Ik heb ze voorzien van een beknopte woordverklaring en historische toelichting – door elkaar gepresenteerd – die telkens is opgenomen na de betreffende tekst. Deze aantekeningen zijn uitdrukkelijk niet bedoeld als een uitputtende editie maar als ‘werkdocumenten’ ter ondersteuning van de hoofdstukken 3, 4 en 5. De teksten die in de hoofdstukken zelf zijn opgenomen, bevatten overwegend woordverklaring.

De prozagedeeltes in de pamfletten *Triomfe van de Doorluchtige Pr. van Oraingien* en *Sommier verhael van de wree-de handlinghe der Bloet-dorstighe Calvinisten* zijn niet van aantekeningen voorzien; van het eerstgenoemde pamflet heb ik alleen de tekst die de poëzie omringt opgenomen en de rest van de inhoud van het pamflet schematisch in hoofdlijnen beschreven. Het pamflet is van een dusdanige omvang dat de bijlagen onnodig groot zouden worden. Naar mijn oordeel maakt het huidige fragment, in combinatie met de analyse in hoofdstuk 4, voldoende inzichtelijk op welke manier *Triomfe van de Doorluchtige Pr. van Oraingien* is vormgegeven en ingericht.

A: KNUTTEL 1395 & 1396

Boeren-litanie Ofte Clachte der Kempensche Land-lieden. over de ellenden van dese lanck-durighe Nederlandsche Oorloghe. Met De Antwoorde der Crijgs-lieden op de selve Boeren-clachte. Noch Eenighe Gedichten van Bestand ende Vrede. Noch Sommighe Graf-schriften van den Admiraal Iacob Heemskerck. M.D.C.VII.

Kn. 1395 (volledige titel Boeren-litanie Ofte Klachte der Kempensche Landt-lieden, over de ellenden van deze lanck-duerighe Nederlandsche Oorlooghe. Ghedruckt bij Dirck Cornelisz. Troost, In den Jare onzes HEEREN JESU CHRISTI M.D.C.VIII) en Kn. 1396 (zie titel hierboven) zijn twee onderling verschillende drukken van één titel. Aangezien Kn. 1396 de meest uitgebreide van de twee is, heb ik deze druk hier opgenomen. Alle in Kn. 1396 aanwezige teksten bevinden zich ook in Kn. 1395, zij het met verschillen in spelling. Achtereenvolgens staan in Kn. 1396 de volgende teksten (teksten met een asterisk staan eveneens in Kn. 1395):

- 1 Clinck-dicht
- 2 * Naem-dicht Aen den Peys (in Kn. 1395: 'Naam-dicht, van den Peys')
- 3 * Boeren-litanie ofte Clachte der Kempensche Land-lieden Over de ellenden van dese Lanck-durighe Nederlandsche Oorloghe (in Kn. 1395: 'Boeren-litanie, Ofte Klachte der Kempensche Landt-lieden, over de ellenden van deze lanck-duerighe Oorlooghe')
- 4 * Soldaten-confiteor Ofte Antwoorde der Crijghs-knechten op de voorige Boeren-clachte (in Kn. 1395: 'Vroomheyt der Landt-lieden Ofte Antwoordt der Krijghs-knechten, op de vorighe Boeren-klachte')
- 5 Ghedichte van den Vrydom ende Vrede der Vereenichde Nederlanden
- 6 * Van t'Bestand voor acht Maenden. Clinck-dicht (in Kn. 1395: 'Van 't Bestant voor acht Maanden. Klinck-dicht')
- 7 * Ander (in Kn. 1395: 'Ander')
- 8 * Van de Iesuiten des Oorloghs Stoke-branden. Wentel-klinckdicht (in Kn. 1395: 'Van de Jesuiten des Werelts Stokebranden. Wentel-klinck-dicht')
- 9 Naem-dicht van de Vroomheyt der Iesuiten
- 10 Ander
- 11 * Graf-schriften van den dapperen Held ende Cloeck-moedighen Admiraal Iacob Heemskerck (in Kn. 1395: 'Graf-schrift, Van den dapperen Heldt, ende Man-haftigen Admiraal, Iacob Heemskerck')
- 12 * Ander (in Kn. 1395: 'Ander voor den zelven')
- 13 Ander
- 14 Ander
- 15 * Ander, met sijn Anagramma ofte Naem-spreuk. Iacob Heemskerck spreeckt (in Kn. 1395: 'Ander, met sijn Anagramma, ofte, Naam-spreuk. Heemskerck spreeckt')
- 16 Van den selven, Clinckdicht
- 17 Ander
- 18 Ander
- 19 Breeder vergelijckinghe der selver
- 20 Op het Wapen van Iacob Heemskerck
- 21 Eidem
- 22 Eer-dicht, allen Crijghs-lieden met haren Admiraal in den Zee-slagh voor Gibraltar gebleven
- 23 Sermoon van Broeder Iehan de Roca-taillada op de Pauws hoovaerdigh Steert-proncken ende Tijrannische Heerschappye over d'andere Vogelen

‘Clinck-dicht.’

- O Vrede lang gewenscht, salstu dan eens weer bloeijen?
 O Oorlogh salmen sien dijn eynde seer verwacht?
 Sal dan ons Poort end Vest eens wesen sonder wacht?
 Sal weder sonder sorgh het schip deur t’water roeijen?
 5 De Landman in de wey sien sonder wacht sijn koeyen?
 End sijn verwildert land weer bouwen onverdacht?
 Sal s’Vredes blijde Son den langhen droeven nacht
 Van dees Inlandschen Crijgh eens doen van ons wech spoeijen?
 Voorwaer, tsal niet gheschien deur onse cleyne macht,
 10 Tsal niet gheschien als d’een oft d’ander t’onderbracht
 Na dien ick schicken moet die heel sal liggen boven,
 Maer als Gods heylsaem oogh sal neer-sien op ons smert,
 End sijne stercke hand vermorwen s’Conincks hert,
 Dan sult ghy hem alleen, O Neerland, daer voor loven.

Toelichting:

- 6 onverdacht: niet op iets bedacht
 10 t’onderbracht: zich onderwerpt
 11 Na die ... boven: Waarna ik me onderwerpen moet aan degene die de overhand zal hebben gekregen

‘Naem-dicht
 Aen den Peys.’

Peys	Prijselicke	Peerl,	Princesse	Prachtigh	Plant’
Een	Eeuwigh	Eenigheyt,	End eyndigh’	Ellend	Eerlick,
Yeglick	Yet	Yverighs	Inprint’	Ia Inlandsch	Ylick
Suyt	Scheyde,	Schattingh	Schort’ schult	Schuw, sterck	Swacken Stant

- 5 Dies en attulit ultro.

Toelichting:

- 3 Yeglick ... Inprint’: vestig in elk iets vurigs
 3-4 Ia ... Scheyde: Ja verbreek binnenlands snel de samenhang met het Zuiden
 4 Schatting Scholt: Stuit de belasting
 4 schult Schuw: Voorkom schuld
 4 sterck ... Stant: versterk de zwakke stand
 5 Dies ... ultro: volledig ‘Turne, quod optanti divum promittere nemo auderet, volvenda dies en attulit ultro.’ (uit boek ix van Vergilius’ Aeneis). Vertaling: ‘Turnus, wat op uw wens u geen der goden had durven beloven, dat heeft u de loop der tijden van zelve gebracht’.

‘Boeren-litanie Ofte Clachte der Kempensche Land-lieden Over de ellenden van dese Lanck-durighe Nederlandsche Oorloghe.’

Ach wee ons arm Land-volck! waer sullen wy ons keeren
 In desen langhen Crijgh? Sal’t noch geen eynde syn?
 Sal de vremde Soldaet dan steeds ons bloet uitteeren

End roepen? Or sa Iehan Vilain, Or sa Coquin

5 Geef. DA.

Soo wie hun dan niet flucks van alles voor en stellen
 Wy werden met de lont gedreyght, in brant gestelt,
 Oft moeten stracks tot boet hun een Cluyt oft twee tellen
 Elck onder syn tellioor, end cooyen soo met gelt

10 Vrede. PACEM.

Och! die Peys duert niet langh, noch kan ons niet bevrijden,
 Maer een gemeenen Peys die vast sy end oprecht,
 Doch wiltu met die roed noch langer ons castijden
 Wy hebben't wel verdient (ick ken het) du hebst recht

15 Heere. DOMINE.

Ons Ouders wierden eer in haeres weeldes daghen
 Oock somtijts gecastijdt met s'Oorlogs strenge roen,
 Maer hebben noyt soo langh t'Crijghs overlast gedraghen
 Noyt soo veel quaets geleen als wy (och arme!) doen

20 In onse daghen. IN DIEBUS NOSTRIS.

Int sweet ons aengesichts wy d'armen cost besuren
 Na d'Aerde vroegh end laet neerbuygend' onsen neck
 Doch voor den Vremdeling wy tassen onse schuren,
 Ja selfs ons Huijsgesind lijdt dickmaels broots gebreck

25 Want daer is geen. QUIA NON EST.

Het dorre Kempen-land met pijn wy bevruchten
 Tot s'Eijgenaers genot end noot van wijf end kindt,
 End hopen' op het lest te beuren onse vruchten
 Eylaes! het slaet ons mis, want alles stracks verslindt

30 Sy plagen ons om t'seerts van d'Hoogh' end Leege sijden

Nu den Kaes-iager boos, nu den Vry-buyter wreet,
 Den meesten over-val ons nu soo langhe tijden
 Doen de Gemuijteneerd' end ander meer, God weet
 Die. QUI.

35 Elck is een dapper man om ons wel op te scheeren,
 Den Coopman achter d'heg stil deur de bors te ryen,
 A la discretion op den Boer vry te teeren,
 Maer niemant die om ons van ongelijck te vryen
 Strijde. PUGNET.

40 Eylaes! wat helpt de Clacht? wy roepen tot de dooven,
 De Boer en heeft geen noot, den Huysman goet gedaen
 Is Gode leet gedaen by Schelmen die geern rooven,
 Die ons slaen end misdoen in plaetse van te staen
 Voor ons. PRO NOBIS.

45 O Heere die du kenst ons swaren noot end quale,
 Die goedertierlick helpst den hulpeloosen man,
 Dees Wolven van ons weer' end haren loon betale,
 Die isser doch die't hun te recht vergelden kan
 Dan ghly? NISI TU?

50 De Vrede dat Gespuys kan plagen in't ghemeene,
 Sy krijgen't uit den Crijgh, sulck volck in troubel vischt,
 Dies t'arme Nederland een goeden Peys verleene,
 Want du alleen ons' hoop end alles Machtigh bist
 God. DEUS.

55 Soo salmen eer langh sien hun clauwen afgesneden,
 End voor't Lont-recht t'Lant-recht in synen ouden schijn,
 Zoo salmen t'scherp geweer tot sickels crom versmeden,
 End d'eerste gulden Eeuw end goede Tijd sal sijn
 Onse. NOSTER.

60 Zoo sullen wy met lust eens moghen schrijven FINIS
 By onse swaer ellend, end all t'geleden quaet
 Mids den Peys maer oprecht, bestendigh end fijn is,
 End dy, o goede God, danck-seggen vroegh end laet.

Toelichting:

- 1 waer ... keeren: tot wie zullen wij ons wenden
- 3 ons ... uitteeren: ons ruïneren
- 8 Cluyt: geldstuk
- 9 tellioor: etensbord
- 9 end ... gelt: en zowel koeien [geven] als geld
- 12 gemeenen: algehele
- 16 haeres ... daghen: hun dagen vol welvaart
- 17 roen: roedes
- 21 wy ... besuren: werken wij hard voor de geringe broodwinning
- 23 wy ... schuren: stapelen wij graan in onze schuren
- 26 Kempen-land: landstreek midden in de huidige provincie Noord-Brabant
- 28 lest: laatst
- 29 verslindt: wordt vernietigd
- 30 van ... sijden: van hoog tot laag
- 31 Kaas-iager: landloper
- 33 Gemuijteneerden: opstandige soldaten
- 35 op ... scheeren: van geld en goed te beroven
- 37 A ... discretion: op eigen beslissing
- 38 vryen: vrijwaren
- 41 Huysman: boer
- 45 du: u
- 51 sulck ... vischt: dergelijk volk haalt voordeel uit wanordelijke omstandigheden

‘Soldaten-Confiteor Ofte Antwoorde der Crijghs-knechten op de voorige Boeren-clachte.’

De Boeren wierden eer gheheeten, Goede Liedén,
Nu werden sy te te recht boos end ontrou gheacht,
Scherpsinnigh met crackeel end valschen eed t’ontvlieden
Als haren Land-heer seght, hun eysschende sijn Pacht,

5 Geef. DA.

Als sy die met Proces langh hebben doen verlengen,
End d’Heer de halve Pacht verpleyt heeft, tot een boet
Sy hem een magren gans oft coppel hoenders brengheñ
End comen soo, quansuys, weer bidden met ootmoet

10 Vrede. PACEM.

Hy werdt noch niet betaelt, sy weten van gheen tellen,
D’een Pacht op d’ander loopt, sy bruycken vast sijn goet,
Wil hy dan noch in’t lest een Pacht oft twee quijtschellen
O dat’s een elen Baes, end werdt, als kacks, ghegroet

15 Heere. DOMINE.

Sy draghen sick gelijck der Landen eyghen heeren,
Gaens’ uitter huyre, hun de na-huyr comt voor al,
Met dreygementen sy all’ ander Pachters weeren
End roepen, niemant ons t’land onderhuyren sal

20 In onse daghen. IN DIEBUS NOSTRIS.

Sy hebben gelts ghenoech voor Richters, Advocaten,
Voor’t Speelhuys end Herbergh, maer soo een Coopman slecht
Hun eenigh gelt oft waer heeft op gheloof verlaten
T’syn arme Caelesen, de man verheft sijn recht

25 Want daer is gheen. QUIA NON EST.

Beschuldichtse voor Recht van diefte dijner vruchten,
De Richter dijn bewijs aenhoore, voor ghewis
Ghy verliest het Proces: Want t’sijn maer quae gheruchten
Met valsche Eeden sy betuygen dat het is.

30 Sy hebben t’eewelick op onsen dienst gheladen
End zijn doot-vyanden van d’armen Oorloghs-man,
Hoe menigh vroom Soldaet is van hun oyt verraden
Ja heymelick vermoordt? T’is waer, men segghen kan
Die. QUI.

35 Wy hebben somtijts wel van haren const ghenuttet
 Uit grooten honghers noot, dat staet den Crijghs-man vry,
 Die hun van het ghewelt der vyanden beschuttet,
 Soo hy sick des beclaeght, d'Huys-man selfs Crijghs-man sy
 Stryde. PUGNET.

40 Wy weten hoe fraey sy de Lorren kunnen draeyen,
 Ontstelende s'Lands recht met schalckheyt end bedroch,
 Sy doen wel hun proffijt met alle wat sy maeyen
 Maer hebben cruys noch munt voor d'Eyghenaren noch
 Voor ons. PRO NOBIS.

45 Dit trouweloos Gheboeft deur d'Oorlogh werdt benouwet,
 Wy Crijgh-lien straffen hun na dijn gherechticheyt
 End haer verdiensten, Heer, want yderman aenschouwet
 Dat niemant hun dees roed des Oorloghs heeft bereydt
 Dan ghy. NISI TU.

50 Wil dees snoo Boeren weer in d'eersten staet herstellen,
 Hervorm hun dubbel hert van alle arge-list,
 Dat sy hun handel voorts met trouw end eer versellen,
 Vermorw hun straf gemoet, want du Almachtigh bist
 Onse God. DEUS.

55 Zoo sullen wy wel haest dijn toornicheyt sien swichten,
 End t'gantsche Nederland van s'Oorloghs plaegh bevrydt,
 Zoo sullen wy ons oock ten land-bouw gaen verplichten,
 Op dat de goede Tijt end wel-vaert sy altijt NOSTER.

Zoo sullen wy Crijghs-lien gheraecken tot een eynde
 60 Van ons' armoed, end t'Land van t'Spaensch jock sien ontlast,
 Och oft de Vyand slechts in goeder trouwen meynde,
 T'begin dick wel behaeght, maer't Eynde draeght den last.

Toelichting:

- 7 verpleyt: verspild aan het voeren van een rechtsgeding
- 9 quansuys: voor de schijn
- 11 tellen: betalen
- 13 quijtschellen: kwijschelden
- 14 elen Baes: nobel heerschapp (ironisch)
- 14 kacks: voor de schijn
- 16 draghen: gedragen
- 17 na-huyr: huur, volgende op een voorafgaande huurtermijn
- 23 op gheloof: op krediet
- 24 Caelessen: berooiden
- 26 diefte: diefstal
- 30 eeuwelick: altijd al
- 30 gheladen: voorzien

- 32 vroom: dapper
 32 van: door
 35 haren const: hun vaardigheid (bedoeld wordt akkerbouw en veeteelt)
 35 ghenuttet: gegeten
 38 Soo: Als
 38 selfs: zelf
 40 de ... draeyen: kunnen bedriegen
 52 versellen: gepaard laten gaan
 53 straf: streng

‘Ghedichte van den Vrydom ende Vrede der Vereenichde Nederlanden.’

- De God die voormaels heeft de Israelsche scharen
 Van t'wreed' Egyptsche jock end Pharos Tyranny
 Deur Mosen sijnen knecht gemaket los end vry,
 End deur het roode Meyr na hun Erf doen uit-varen.
 5 Dies' om haer moetwil heeft doen swerven Veertigh jaren
 Deur het onvruchtbaer sant end dorre woesteny,
 End vele met t'gesicht haers Erfdeels gemaectt bly,
 Maer weynigh tot besit van dien heeft willen sparen.
 Die all' haer frische Jeught end jonge blom der Mannen
 10 Maer twintigh jaren out heeft (uitgesondert twee)
 In hare bellingschap doen smelten als de snee,
 End uit beloofde land hun leven lanck gebannen.
 Die hun den vromen Held Iosua heeft bescheydet
 In s'wijsen Moses plaets, die Chanans wederstant
 15 Vernielet inden gront, end in t'beloofde Land
 Als eenen Herder trouw sijn lieve schaepkens leydet.
 De selve God heeft weer in dese laetste tijden
 Sijn uitvercoren Volck deur de ghetrouwe hand
 Van eenen Moses cloeck uit sijnen slaeffschen stant
 20 End wreede Tyranny van Pharo doen bevrijden.
 Hy heeftse voor t'ghewelt, dat hun najoegh, beschuttet,
 Hy heeft sijn waghens sterck end evel-moedigh heyr
 Deur eenen wint in zee gheslinghert gants om veyr
 End steeds haer crancke macht met sijn hand onderstuttet.
 25 Doch heefts' eerst deur t'roo Meyr des Vervolghs laten trecken,
 End deur de wildernis des Oorloghs langh ghejaeght,
 Haer onghhehoorsaemheyd met strenghe roen gheplaeght
 Om hun tot waere boet haers levens op te wecken.
 Hy heeft der Mannen Keur, die om haers Vaders erven
 30 Van Chanans macht te vryen eerst waren opgerust,
 Doen sterven op den wegh in Oorlogh end onrust,
 End maer een Caleb twee oft drie die laten erven.
 Veel hebben wel van verr ghesien end seer verlanghet
 Na het beloofde land, maer (eylaes!) weynigh heeft
 35 Den langh-gewenschten tijt end gulden Eeuw beleeft

Die nu deur Gods genaed in Nederland aenvanghet.
 Dat onse Iesus in s' wijsen Moses stede
 Mids des Volcks Oversten getrou end cloeck beleyt,
 Na Veertigh jaren Crijghs t' Vereenichd Volck geleydt
 40 In het beloofde land van Vrydom ende Vrede.
 Maer ghy, o Stamme Gad, Ruben end half Manasse,
 Die eerst gedeleet sijt, die't schoon-begraesde veldt
 Van Gilead besit't, end Chanaans geweld
 Voor u verdelget siet, vry sijt, end wel te passe,
 45 God dancket, end ghedenkt aen d' andere Geslachten
 Van Israel, uw' Broers, Treckt hun voor in den strydt,
 End van t' inoo Chanaans geweld
 Soo sult ghy Gods bevel, end uwen plicht betrachten.

Toelichting:

3 Mosen: Mozes

4 het ... Meyr: de Rode Zee

9-12 Die ... gebannen: gedoeld wordt op Numeri 14:1-35, waarin de Israëlieten streng gestraft worden door God door hun gebrek aan vertrouwen in hem. Alle mannen boven de twintig zullen tijdens de tocht uit Egypte door de woestijn het leven laten, behalve Kaleb en Jozua.

14 Chanans: van Kanaän, het Beloofde Land

22 sijn: de farao's

22 evel-moedigh: boosaardig

30 vryen: bevrijden

32 Caleb: Kaleb, beloond om zijn vertrouwen in God tijdens de tocht uit Egypte (Numeri 14:24)

'Van 'tBestant voor acht Maenden
 Clinck-dicht'

Zijt welle-kom, Bestand, O Juweel uitghelesen,
 Voorbode vanden Peys, elck is met dij verblijdt,
 Dewijle ghy alreed met dijns by-wesens vlijt,
 Den schadelicken storm des Oorloochs hebt belesen.
 5 Ghy sult acht Maenden langh voor ons bevruchtet wesen,
 Indien ghy (t'welck men hoopt) met Een-dracht swanger sijt,
 God geef dy veel ghelucks, op dat te rechter tijt,
 Een goeden vasten Peys, ons uit dy com' geresen.
 Maer soudt ghy (t'werdt gevreest) van Twee-dracht vruchtbaer zijn,
 10 End onder schoon ghelaet bedecken boos fenijn,
 Oft na een cleyne calmt ons baren groot onweder,
 Ick wensch dat d'Achtste Maend dy mach zijn doodelick,
 Dat dijne snoode Vrucht in s' Moeders lijf verstick,
 End seg, Adieu Bestand, end Oorlogh com' ons weder.

Toelichting:

1 Juweel uitghelesen: voortreffelijk juweel

3 met ... vlijt: met de inzet van uw aanwezigheid

4 belesen: uitgedreven

7 te ... tijd: op het juiste moment

‘Ander.’

- De Goede God, die uit den harden storm kan trecken,
 Een liefvelicke calmt, uit duysternisse t'licht,
 Uit s'winters strenghe coud der Lenten schoon ghesicht,
 End eenen langhen Crijgh, tot eeuw'ghen Peys uit-recken.
 5 Gaf, dat de wreedste strijt met onverwachte trecken,
 Uit s'Vyands groot on-macht heeft een Bestand ghesticht,
 End onsen Staet daer aen acht Maenden langh verplicht,
 Om te beraen, of t ons tot eenen Peys kan strecken.
 Dewijl men ons aenbiedt t'gheen daer wy na verlangen,
 10 Ey, laet ons vry den Peys met goet voorsicht ontfanghen,
 Mids dat wy eeuwiglick van Spagnien sijn bevrijdt.
 Laet de gheleghentheyt vast grijpen by den haire,
 End datmen op den Peys te peysen raet vergare,
 De Mensch vergheefs weerroep den wech-gevluchten tijt.

Toelichting:

- 4 uit-recken: *verlengen*
 8 strecken: *gelden*
 9 daer: *waar*
 10 voorsicht: *behoedzaamheid*
 13 op ... peysen: *over de vrede na te denken*

‘Van de Iesuiten des Oorloghs Stoke-branden
 Wentel-klinckdicht.’

- Mars, Vulcanus, Ate, de siele, t'hert, de handen,
 Der Moorders, Brantstichters, end Twistmakers onsoet,
 Schiep, smede, end vervuld', uit stael, van vier, met bloet,
 Die quetsen, branden, slaen de Christelicke Standen.
 5 De wreetheyt, grimmicheyt, end hongherighe tanden,
 Eens Turcks, eens Arabiers, eens Canibael's verwoet,
 Die prickelet, ontsteekt, end stieren hun ghemoet,
 Steeds krijg, vier, bloet, roet, spout, end dorsten in dees Landen.
 Och dat sulck fel Geslacht door eenen Peys vergae,
 10 Oft datse s'Hemels Vlam in eenen schrick verslae,
 Oft s'Aerdrijcks drooghen schoot, in hun bloet sick verluste,
 Op dat het stael, vier, bloet, scherp, heet, dick, deur den Peys,
 Verroest, uitgae, verdroogh, dat nu soo meenghe reys,
 Quetst, brandet, ende slaet de Nederlandsche ruste.

Toelichting:

- o Van: *Over*
 o Stoke-Branden: *aanstichters*
 1 Mars: *Romeinse oorlogsgod*
 1 Vulcanus: *Romeinse god van het vuur en wapensmid voor de goden*
 1 Ate: *Alekto, een der Furiën of wraakgodinnen uit de Griekse mythologie*

- 2 onsoet: wreed
 3 vier: vuur
 4 Christelicke Standen: christelijke gemeenschap
 7 stieren: leiden
 8 spout: braaksel
 9 vergae: moge vergaan

‘Naem-dicht van de Vroomheyt der Iesuiten.’

Iapansche	Iaghers	Ionck,	Italisch	Ionckers	Ient,
Eerts-hertoghs	Enghels,	Eer	Enghelands	Eghels	End
Sprinck-hanen,	Satans	Saet,	Spaensche	Spieden	Scherpsinnigh,
Vranck-rijcks	Vrienden	Vermomt,	Veneedsch	Vyanden	Vinnigh,
Iudassen	Iiverigh	Ins’	Ionghe	Ieughets	Iacht,
Toch	Tuchtigers	Trouloos,	Trompetten	Tot	Tweedracht,
Erg’h’	Eertsketters,	Eerloos’	Eedbrekers,	Eerdrijcks	Evel,
Napelsch	Nyptangh,	Navarsch	Neerlage,	Neerlands	Nevel.

Toelichting:

- 1 Ient: knap
 4 Vinnigh: wreed
 5 Ins’: in de (eigenlijk in het)
 8 Evel: tekortkoming
 9 Neerlage: nederlaag
 9 Napelsch Nyptang: wellicht wordt bedoeld op syfilis, ook wel bekend als de Napelse koorts
 9 Navarsch: Navarreense

‘Ander.’

In Een Schijnheyligh Vat, Wiens Iiver Ieglick Troonet,
 Is Enckel Schand, Vergift, Waen, Iammer, Idle’ Tucht,
 In Eener Schapen Vacht Wolfs Inborst Ider Toonet,
 Ia Eenens Schalcken Vos Welck Ionghe Ieughet Tucht’t.

- 5 De Iesuita & quae illius Nomini inest Seuitia. Seuitia, en, venit e Iesuita, nempe ita
 factis Undique conveniens Nomen & Omen habet.

Toelichting:

- 1 Troonet: zetelt
 5 Seuitia: Wreedheid. De e-caudata die in het origineel op deze plek meegedrukt is, maakt dat er weliswaar ‘seuitia’ staat (strategisch gekozen als anagram voor ‘iesuita’) maar dat er ‘saevitia’ gelezen moet worden.
 5-6 De ... habet: Over de Jezuïet en de wreedheid die met zijn naam verbonden is. Kijk, wreedheid ontstaat uit de Jezuïet en zo heeft hij een naam – en een voorteken – die op alle manieren past bij zijn daden.

‘Graf-schriften van den dapperen Held ende Cloeck-moedighen Admiraal Jacob Heems-Kerck.’

- Spaignen, Holland, de Zee, den Hemel, het Aerdrijck;
 Het Crijghs-volck, end de Werlt aens' vromen Heems-Kercks lijck
 Heeft yder sijn ghedeelt, want eenen sarck alleene
 Om een soo grooten Held te decken was te cleene.
 5 Spaignen behoudt den schrick van sijne dapperheyte,
 Holland sijns voedster-kints onrijpe doot beschreyt,
 De Zee, die't dickmaels had gheproeft, sijn hert bewaret,
 Den Hemel sijne siel ten oordeel Godes sparet,
 T'Aerdrijck sijn lichaem heeft, het Crijghs-Volck sijne Leer
 10 End vroomheyts voorbeeld draeght, de Werelt roemt sijn Eer.

Toelichting:

- o Jacob Heems-Kerck: Jacob van Heemskerck, (1567-1607), Amsterdammer met grote verdiensten als admiraal in de Oost en in 1607 benoemd tot bevelhebber van de vloot van de Republiek. Sneuvelde in 1607 tijdens de slag bij Gibraltar.
 3 sarck: grafzerk
 6 sijn ... doot: de te vroege dood van zijn kwekeling

‘Ander.’

- De Doot end Deucht van overlanghe tijden
 Met grooten twist elck anderen bestrijden,
 De Doot de Deucht dick geern had t'onderbracht,
 Maer d'edle Deucht t'gewelt des Doots veracht,
 5 S'Doots snelle schicht de Vrome wel doet sneven
 Doch hare Deucht die eeuwiglick doet leven,
 T'welck ons (eylaes?) noch onlangs heeft gheleert
 Het droeve lijck van Heems-Kerck hoogh-geeert,
 Wiens manlick hert in alle s'werlts ghewesten
 10 Int Zuyd end Noord in't Oosten ende Westen
 De bleecke Doot soo dickmaels had gheterghet
 Maer sijne Deucht hem altijts heeft gheberghet,
 Tot dat hy nu tot op de Spaensche Straten
 T'moordadigh Volck, s'Doods wreede ondersaten,
 15 Selfs quam aen boord, end met soo meenghe doot
 Haers volcks den toorn des Doodes heeft ghenoot,
 Dat sy den Held met den gheloeiden veder
 Eens grof Gheschuts van verre wierp ter neder.
 O wreede Doot, o verradersse snoo,
 20 Wat winstu doch met eene moort soo bloo?
 Al hebstu nu den vromen Man verslaghen
 Sijns levens Deucht dy eeuwiglick sal plaghen,
 Sijn vrome doot by ons steeds leven sal
 End sijns Naems Eer verbreydt sijn over al.

Toelichting:

- 2 elck anderen: *elkaar*
- 3 t'onderbracht: *onderworpen*
- 5 sneven: *sneuvelen*
- 12 geberght: *gered*
- 14 ondersaten: *onderdanen*
- 19 snoo: *snood*
- 20 bloo: *laf*

'Ander.'

Dit hoogh-verheven *Graf* met eene *Croon* omrandt
 Een Overwonnen t'saem met een *Verwinner* decket,
 End nochtans maer een lijf daer onder legt gherecket,
 Het duncke niemant vremt, sie hier het recht verstant,
 5 T'is *Heems-Kerck*, die alleen ons dese twee verstrecket,
 Verwonnen voor hem self, maer *Winner* voor het Land.

'Ander.'

Heemskerck was onvertsaeght, jonck, sterck, end wel-bedacht,
 Siet, nochtans legt hy hier gherekent by de doode,
 Ist wonder? dewijl *Mars*, tot bewijs van sijn macht,
 De dapperste altijts aentast, versmaedt de bloode.

Toelichting:

- 1 wel-bedacht: *verstandig*
- 4 aentast: *aanvalt*
- 4 bloode: *lafaard*

'Ander, met sijn *Anagramma* ofte *Naem-spreuck*
Jacob Heemskerck spreeket.'

Uit liefde niet om loon, vrijwilligh niet bedwonghen
 Heb ick voor't vaderland mijn jonge lijf gewaeght,
 End *Spaenschen* hoo moet eerst cloeckmoedighlick bespronghen,
 Een ander *Soeck* den *Buyt*, maer ick heb *Eer* beiaeght.

Toelichting:

- 1 bedwonghen: *gedwongen*
- 4 beiaeght: *nagejaagd*

'Van den selven, *Clinckdicht*.'

Nacomelinghen trou soo dickmaels ghy verhalet
 De *Daden* mannelick van meenigh dapper *Held*,
 Deur welcker strijbaer sweert het wreede *Spaensch* geweld
 Zelf met haer eygen doot, in *Neerland* is bepalet,

- 5 Dat doch voor al by u werd danckbaerlick vertalet
 Des coenen *Heemskercks* lof, die om goet noch om gelt
 Maer uit een yvrigh hert oyt uit-beschuynde Velt
 Voor sijn lief Vaderland het leven heeft betalet.
 Want God ontwyselick dees sijne trouwicheyt
 10 In s'hemels hoogen troon tot inder eeuwicheyt
 Met d'onverwelckte Croon der Eeren sal beloonen,
 Terwijl de Vaders trou syns vryen Vaderlands
 Tot dancbaerheys bethoon, met s'Overwinninghs Crans
 Van Palme end Laurier zijn weerdigh Graf becroonen.

Toelichting:

- 7 uit-beschuynde Velt: *ter zee*

'Ander.'

- O neen, dat niet alleen sijn Tombe werd behanghen
 Met s'Overwinninghs Croos van Palme en Laurier,
 Maer met den Spaenschen buyt, helm, schik, spies end rapier
 Geen beter ciersel kan d'*Hollandsche* Mars ontfanghen.
 5 Dat men daer oock ontrent niet hoor de Treur-ghesanghen
 Der negen Zusteren noch Phoebi droeve Lier,
 Maer met s'Trompets gheschal end schrickelick getier
 Van Mosquet end Cortou sijn Uit-vaert werd aenvangen.
 Laet boven over t'Graf geen Vane sijn gheplantt
 10 Dan die na sijn bevel deur eene stoute hant
 Van Spaenschen Admirael's fock-steng is afgehalet.
 Op dat de vroome Held sy weerdighlick vereert
 Met t'gheen hy allermeest in t'leven heeft begeert,
 End met sijn eyghen bloet soo dierbaerlick betalet.

Toelichting:

- 3 schik: schrik, ontsteltenis
 3 rapier: lange puntige degen
 6 der ... Zusteren: der negen Muzen
 6 Phoebi: *Apollo's*
 8 Cortou: kartouw, zeer zwaar kanon
 10 stoute: dappere
 11 fock-steng: stok van de fokkemast (voorste mast op een driemaster)

'Ander.'

- Als voortijts Grieken-land den Thebaenschen Velt-heer
 Gewondet totter doot in sijns Crijghs-heys aenschouwen
 Sach met een moedigh hert noch sijnen Schilt op-houwen
 Tot dat syns Vyants macht geheelick lagh omveyr
 5 Soo sach t'Vereenichd-land onlangs op't Spaensche Meyr
 Den Vromen Admirael deur den Slach [...]ouwen

Gants doodelick gequetst, in sijn Plicht niet verflouwen
 Voor dat het Spaensch gewelt gevellet was ter neer.
 Die, heeft half doot end cout syn Crijghs-volck moet gegeven
 10 Met syne cloecke stem, end syn vermoede leven
 Op het vermeestert Velt in eeren uitgestreckt.
 Dees, met sijns gelaets schrick self na syn doot vermande
 Des Vyands stercke Vloot, end stervend heeft verweckt
 Voor 't land een groote Seegh, sick Eer, den Spaingaert Schande.

Toelichting:

- 1-4 Als ... omveyr: gedoeld wordt op Epameinondas, Thebaans veldheer die tijdens de slag bij Mantinea in 362 v.C. tegen de Spartanen dodelijk getroffen werd door een speer, maar bleef leven tot de overwinning zeker was.
 6 Den ... ouwen: beschadigingen in het origineel maken deze regel onleesbaar
 7 verflouwen: verzwakken
 10 vermoede: uitgeputte
 11 vermeestert: overwonnen
 12 vermande: bedwong

'Breeder vergelijkinghe der selver.'

O strijtbaer Helden, O uws Lands Voorstanders trouwe,
 Ghy hebt het t'ener tijt vervult met vreucht end rouwe,
 Ghy hebt den Vrydom weerd van uw' Gemeenen Staet
 T'saem gestijft end geswackt deur uwe vrome Daet,
 5 Hebt bey gesocht uws Lands end niet uw' eygen voordeel,
 Bey van verstande cloeck, wijs van raet, scherp van oordeel,
 Hoog-moedigh, onvertsaeght, bey in s'Crijghs-school geleert,
 Uw' Ampt was meer deur u dan ghy deur t'Ampt vereert,
 Bey uit een yvrigh hert tot uws Lands dienst gedreven
 10 Van ioncks aen, maer (eylaes!) in d'April van uw' leven
 Bey op het Eeren-bed gestorven in het Velt
 Na dat ghy s'Vyands macht ter neder saeght gevelt,
 Ghy sijt bey ongehout end kinder-loos gesturven
 Doch hebt uw' Vaderland deur uw' vroomheyt verwurven
 15 Elck eene Dochter schoon, de Overwinningh groot
 Van Leuctre, Gibraltar, die na uw' beyder doot
 By yder vroom Land-saet sal eewighlick beclijven,
 End d'Eer van Heems-kerck end Epaminondes stijven,
 Doch met dy dynes Lands Eer is begost end vergaen,
 20 Du Heems-kerck hebst dijn Land veel Eeren aengedaen,
 Maer God geef dat dyn school ons meenigh Heems-kerck bare
 Die voor des Lands goet Recht sijn leven niet en spare.

Toelichting:

- 1 O ... Helden: Epameinondas, Thebaans veldheer, en Jacob van Heemskerck
 4 gestijft: versterkt
 7 Hoogh-moedigh: bezielde met een grote moed
 13 ongehout: ongehuwd

- 14 verwurven: verschaft
 16 Leuctre: Leuktra, plaats waar Epameinondas in 371 v.C. een grootse overwinning behaalde op Sparta.
 13-16 Ghy ... Gibraltar: Ook Epameinondas stierf kinderloos, wat hem door sommigen verweten werd; door contemporaine historici als Diodorus Sikoulos werden vervolgens zijn overwinningen tot zijn kinderen uitgeroepen.
 18 stijven: versterken
 19 begost: vergund

‘Op het Wapen van Iacob Heemskerck’

Den weerden Edeldom van ouden tyden plachte
 Te voeren inden Schilt een Arent, Peerd, Leeuw, Beer
 Oft ander edel Dier van grooten moet end crachte
 [...] eygen vroomheys Eer.
 5 Maer Heemskerck met een Leeuw te recht vereeret werdt
 Geschildert op sijn Schilt, maer levend’ in syn hert,
 Want hy den Spingaert trotsch soo dapper heeft bescheydet
 Dat een Leeuw cloecker t’Heyr van meenigh bloode Hert
 Dan een Hert t’moedigh rot van vele Leeuwen leydet.

Toelichting:

- 4 [...]: door beschadigingen aan het origineel is dit deel van de zin onleesbaar
 7 hy ... bescheydet: hij heeft met de trotse Spanjaard zo dapper afgerekend
 8 t’Heyr: de krijgsmacht
 8 bloode: laf
 9 rot: legerschaar

‘Eidem,’

Hic iacet Heemskercus, quem Belli fortia clamant
 Facta fuisse Deum, Fata fuisse Hominem.

Toelichting:

- 1-2 Hic ... Hominem: Hier ligt Heemskerck. Zijn dappere krijgsdaden roepen dat hij een God is, zijn dood dat hij een mens is.

‘Eer-dicht, allen Crijghs-lieden met haren Admiraal in den Zee-slagh voor Gibralter gebleven.’

- O dat ick waer begaeft met de const-rijcke tael
 Des Griekschen Redenaers, die t’Lof der vromer Helden
 (Die voor haers Lands vrydom de Marathoonsche velden
 Root-verwden met haer bloet) uitriep met cloeck verhael,
 5 Ick soude met mijn stem deur s’werelts ruyme sael
 De trouw’ end dapperheyt der Crijghs-lien luy vermelden,
 Die op het peerse Velt met hare doot neervelden
 Den Spaenschen wreeden grim hoogh hert end fieren prael.
 O grau Neptuni Volck, O Zee-ridders gepresen,
 10 O Campioenen vroom, ghy hebt ons recht bewesen
 Dat die d’Eer heven wil het Leven haten moet.
 Geluckigh, o voorwaer, ist sulcken doot te sterven,

Hoe kondt ghy dierder doch besteen uw' yvrigh bloet
 Dan voor den vrijdom weerd van uwe Vaders-erven?

De Croon in't Eynde.

Toelichting:

- 3 Marathoonsche velden: de velden bij Marathon, waar in 490 v.C. een bloedige slag plaatsvond tussen Athene en de Per-
 zen die de Atheners wisten te winnen
 7 het ... Velt: het door bloed paarsgekleurde veld
 8 grim: toom
 8 hoogh hert: trots
 9 Neptuni Volck: volk van Neptunus, de Romeinse god van de zee (bedoeld worden de krijgslieden ter zee)
 10 recht: werkelijk
 11 heven: verheffen
 13 dierder: kostbaarder

'Sermoon van Broeder Iehan de Roca-taillada op des Pauws hoovaerdigh Steert-proncken ende Tij-
 rannische Heerschappye over d'andere Vogelen.'

- Een Voghel fraey van lijf hier voortijds wierd gheboren
 Wiens weer gae noyt en was ter Werlt ghesien te voren
 Doch cael end podde-bloot, dies hem door 't groot gherucht
 Alt' snel- ghevedert Volck besochten t'eener vlucht,
 5 Hy scheen haer wonder schoon, elck hadde medelijden
 Met soo een naeckt Ghediert, mids hy tot gheener tijden
 Dus sijnde pluymeloos met haer opvliegghen cond,
 Sy hielden breedten Raet wat hun te doene stond
 Dat dit schoon-lijvigh Dier van coude niet verginghe
 10 End selve daghelicks sijn noodigh Voetsel vinghe,
 Haer besluyt was, dat elck van sijne Veders yet
 Hem mededeelen sou, t'was alsoo haest geschiedt.
 Met dat alleenskens nu de Pluymen hem aengroeyden
 Hy noch veel schooner scheen, soo dat sy te meer spoeyden
 15 Daer Veren hem om 't seerst te schencken tot cieraet,
 De Voghel siende sick verhooght tot sulcken staet
 End dat t'ghevleughelt Rot hem soo demoedigh eerde
 Wierdt stracks heel trotsch end fier, end yder veronweerde,
 Ja sijn Wel-doenders selfs hy langhs soo meer verbeet,
 20 Te overheeren socht end alle leet aendeed.
 Doen ginck s'lochts Borghery weer te ghelijck raet schaffen
 Hoe sy d'ondanckbaerheyt end hoo moet souden straffen
 Des Voghels nieu-gepluymt, dat hy met schaed en schand
 Eens weer ghedencken mocht aen sijnen eersten stant.
 25 Daer wierd gheboon, dat elck stracks gae, end wederhale
 Sijn Pluymen, die hy hem gheleent heeft, altemale
 Op welcke hy te lang dus opgheblasen praelt,
 Ons alsoo seer veracht, end quaden loon betaelt.
 Sy gaen met volle schaer den fieren Voghel gheven

- 30 Een ernstelick vermaen van sijn hoovaerdigh leven,
 Van sijn ondanckbaer hert, van't quaet voorgoet verstreckt,
 End met een yder hem sijn Veren weer ontrect.
 Eerst d'Arent snel-ghewieckt, daer na de Struysch swaer-lijvigh,
 Den edelen Fasant, de Mainuro locht-drijvigh,
 35 De Reygher hoogh-ghetoyt end Quacke fraey-gheroont
 Haelt elck sijn Pluymen weer, geen Voghel hem verschoont,
 Soo dat hy weer heel naeck, als van te vooren, blijvet.
 Nu raedt, wat Voghel ist die m'ons hier recht beschrijvet?
 Ist niet de trotsche PAUWs met sijnen schoonen steert?
 40 Oft ist de PAPE-gay root van verw, groot van weerd?
 Ghedenckt eens wat hy was doen noch de Stad van Roomen
 Het Christ-gheloovigh bloet als water dede stroomen,
 Doen hy in blocken swaer end kerckers had sijn kerck,
 Doen hy arm ende bloot had gout noch silver-werck,
 45 Eer PHOCAS de Tyran om s'Keysers Croon te stelen
 Sijn Heere had vermoordt, end om t'schelmstuck te helen
 Dien Voghel had verclaert der Christen Kercken Hooft,
 Eer Keyser, Coninck, Vorst sijn Erven had berooft,
 End dit arm naeckte Dier sijn Vederen gheschoncken,
 50 Want sint begost hy eerst recht op sijn PAUWS te proncken,
 Sijn Steert te strecken uit, end met een fier ghemoet
 Sijn trou Wel-doenders self te treden met de voet.
 Sint heeft hy sick voor all in neffens God verheven,
 End wat hem teghen was te vier end sweerd verdreven,
 55 Den Vader teghen t'Kint ten strijde opgheweckt,
 End met sijns wreetheyts Bloet t'heel Aerdrijck schier bedeckt,
 Soo langhe, dat in't lest weer eenghe cloecke Helden
 Sick teghen sijn ghewelt end fieren hoomoet stelden,
 End schudden van den hals het gheestelick gareel
 60 Waer meed hy haer ghemoet gheboeyet had gheheel,
 Doen ginck men hier end daer allenskens weer uit-treken
 De Pluymen diemen had hier voortijds sien verstrecken
 (By veel uit vrijen wil, doch haeres ondancks meest)
 Tot cleedingh end cieraet van dit ghepurpert Beest,
 65 Dat het sijn ouden staet eens weder mocht erkennen.
 Den Duytschen Arent eerst cort-vleughelt sijne Pennen,
 De Swidscher Struys pluckt hem oock eenghe Veren uit,
 Den Engelschen Fasant sijn lust-hof hem toesluyt,
 De Schotse Gans verbiedt hem sijn Visch-rijcke stroomen,
 70 De Sweedschen Reygher drijft hem uit sijn hooghe boomen,
 De Denemarcksche Valck sijn jacht niet meer en lijdt,
 Den coenen Franschen Haen ehm dickmaels oock verbijt,
 De Nederlandsche Swaen hem eens deels heeft benomen
 Het mild Aes dat hem pleegh uit hare Meyrs te comen,
 75 O die beleven mocht den gheluck saelghen tijt!
 Dat eens de Christenheyt geheelick waer bevrijdt

Van't wreede PAUWS ghebedt end lastigh jock der siele,
 Dat m'in Gods kerck alleen Gods heylich Woort behiele,
 Dat al t'verdichtsel valsch van t'menschelick verstant
 80 Te gronde waer verdelght tot des Verdichters schand,
 Dat deses Voghel-Grijps trotsch hert end vrecke clauwen
 (Die anders niet en doen dan gout te hoope crauwen)
 Gants mochten sijn ghecort, Dat sijn onrecht ghewelt
 Aen s'Keysers voeten weer, als eer, waer neer ghevelt,
 85 Dat alle Christenen end hare wijse Hoofden
 T'hoovaerdigh PAUWS ghebroet van haren Steert beroofden
 Waer mede het te langh onrechtelicken pracht,
 Op dat het mede werd op d'ouden voet ghebracht.
 Soo soude haest by ons een vasten Vrede groeyen,
 90 End van Gods suyver woort den rijcken segghen vloeyen
 Voor d'heele Christenheyt, Soo soude Trouw end Deucht
 Het menschelick gheslacht versaen met waere vreucht,
 Maer dat sal eerst gheschien wanneer de Heer der Heeren
 Met daden sijnes monts den Booswicht sal verteeren,
 95 End van sijn overlast ons maecken vry end los,
 Com' haest, o goede God, com, dijne Kerck verloss.

Etiam veni Domine Iesu.

Toelichting:

- o Sermoon: sermoen, vermanende toespraak of preek
- o Iehan de Roca-taillada: Jean de la Rochetaillade, een Franse Franciscaner monnik (eind 14^e eeuw) die in conflict kwam met paus Innocentius VI in Avignon en gevangen raakte.
- o hoovaerdigh: hoogmoedig
- 3 podde-bloot: poedelnaakt
- 6 tot ... tijden: nooit
- 12 mededelen: schenken
- 13 alleenskens: gaandeweg meer en meer
- 17 Rot: troep
- 18 veronweerde: werd boos
- 19 verbeet: verdreef
- 34 Mainuro: Mainura, een soort vogel waar in de 'Warande van vreemde dieren' naar verwezen wordt
- 35 Quacke: kwak, een soort reiger
- 36 verschoont: ontziet
- 40 verw: kleur
- 40 weerd: waarde
- 41 doen: toen
- 45 Phocas: Phocas, Romeins keizer uit de zesde eeuw met een kwalijke reputatie; hij onderhield tijdens zijn bewind warme relaties met de diverse pausen
- 46 helen: verborgen te houden
- 48 Erven: degenen die recht hebben op iemands nalatenschap
- 50 sint begost: sindsdien begon
- 52 te ... voet: te vertrappen
- 54 End ... was: en wie of wat tegen hem was
- 66 cort-vleughelt: kortwiek

- 67 Struys: struisvogel
68 toe-sluyt: dicht deed
71 niet ... lijdt: niet meer toestaat
72 verbijt: toetakelt
73 benomen: afgenomen
78 behiele: zou behouden
79 al ... valsch: alle bedrieglijke verzinselen
80 tot ... schand: tot schande van degene die het verzonnen heeft
81 deses ... hert: het trotse hart van deze hebzuchtige vogel
81 vrecke: inhalige
82 gout ... crauwen: goud bij elkaar te krabben
83 sijn ... ghewelt: zijn onrechtmatige geweld
92 versaen: verenigen
94 verteeren: vernietigen
97 Etiam ... Iesu: Ja kom, Here Jezus (Openbaring 22: 20)

B: KNUTTEL 2508

Triomfe van de Doorluchtige Pr. Van ORANGIEN ende het geheele huys van Nassau, so wel overleden als teghenwoordigh. Met bewijs van de schandelicke daden en schriften, in wat Balans ofte Weeghschael de Lasteraers, dese Doorluchtige Pr. met der E.M.H. Staten Bontgenoten omspringen. Voorts het afscheyden (van de teghenspreckers) der Ghereformeerde, of Princen Geusen.

Hone Soit Qui Mali Pense

Concordia Res Parvae Crescunt.

Een goet Orangien afgehouden Boom, Wast weder wel aen den Nassauwen stroom.

By C.Az.G., Anno 1618.

Toelichting

Hone ... Pense: 'Schande over hem die er iets kwaads van denkt'; de historische woorden van Edward III, koning van Engeland, toen hij in 1349 de Orde van de Kousenband instelde. Hier waarschijnlijk ingezet als verwijt tegen de tegenstanders van de Oranjes.

Concordia ... Crescunt: 'Door eendracht worden kleine zaken groot'; zinspreuk van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, die terug te voeren is op de Romeinse dichter Sallustius. Werd uiteindelijk veelal verkort tot 'Eendracht maakt macht'.

Het pamflet bestaat uit een lange prozatekst die de daden van Willem de Zwijger en prins Maurits verheerlijkt. De auteur wisselt zijn proza af met beknopte, geïntegreerde andere teksten. Dit betreft achtereenvolgens:

- p. 4: 'Eenige Brieven, dienende tegen de hedendaechsche lasteraers, die gaern drijven soudén alles wat desen Doorluchtigen Prince gedaen heeft, dattet meer voor zijn eygen particulier, als voor de Religie geweest is.'
- p. 9: 'Liedeken, op de wijze "Wilhelmus van Nassou"'
- p. 10: 'Wapendicht'
- p. 10: 'Liedeken, op de wijze: "Van den Slach van Pavien"'
- p. 12: Eerdicht
- p. 16: Gedicht

Het fragment dat ik heb opgenomen betreft de pagina's 9 tot en met 11, het gedeelte waarin de zingbare teksten zich bevinden (alleen deze zingbare teksten heb ik voorzien van toelichting). De auteur schetst de situatie tijdens de nacht voordat de slag bij Turnhout op 24 januari 1597 zou losbarsten. Tijdens deze slag wist Maurits een overwinning te behalen op een overweldigende Spaanse overmacht. Maurits, de 'Nassau' waarvan in het fragment sprake is, heeft hier net bericht gekregen van zijn verspieders en dat bezorgt hem een rusteloze nacht:

[...]

Dit stond also tot den claren dach, ende Nassaus verspieders brochten het ghetal van haer menichte, ende oock de mannen ende crachten voort, bevonden dat sy hondert teghen Nassau een waren: het welck vry wat bedenkens maeckte. In middeler tijdt dat den vyant sulcke order maeckte als voorseyt is, so en ruste Nassau niet veel, maer met waecken ende bidden aenriep hy met gantscher herten aen die hem verlossen conde, met dit Liedeken, op de wijze *Wilhelmus van Nassou*.

Oraingh is wel ghestorven
 Vermoort door Spaenschen haet,
 Maer heeft door God verworven
 Den alderhooghsten Staet,
 5 End' ons noch macht ghegheven

Te dempen 'tSpaensch ghetrots
 In overvloed beseven
 Den bystandt onses Godts.

Voor dees weldaet vercreghen

- 10 Moet elck nu danckbaer zijn,
 Want zijnen milden Seghen
 Helpt menich uyt ghepijn.
 Victorieus ghestreden,
 Hebben wy na begheer,
 15 Doet tot Godt u Ghebeden
 End' past op u Gheweer.

Toelichting:

- 1 Oraingh: Willem van Oranje (1533-1584)
 6 dempen: vernietigen
 6 ghetrots: hooghartigheid
 7 beseven: alsmede
 12 ghepijn: kwelling
 14 na begheer: zoals verlangd
 16 u Gheweer: uw verdediging

'WAPENDICHT'

- De Prins heeft langhen tijdt, met passieny vertoeft,
 Het schijnt datter niets en ontbreekt, datter toe behoeft,
 Het toeberey was groot, den Prins gingh selver mede,
 In woelende geraes verkeert den stillen vrede,
 5 De Krijgh gaet aen, de Pluymen vliegen 't is een lust
 Te sien, hoe elck om strijt opt fraegste sich toerust,
 De Vendels waeyen, ja men hoort niet anders spreken
 Als van goet Cruyt en Loot, en Lancien te breken.
 Ick bid u laet ons gaen, wel wat ist? 't schijnt ghy droomt,
 10 Ofzijt ghy voor den Krijgh g'lijck kinderen beschroomt:
 Ba neen, een gerechtige sake voor te staen is mijn sin,
 Die 't Geschut, Schans, een putje graeft, valter selfs in.

Toelichting:

- 1 Prins: prins Maurits (1567-1625)
 1 passieny: geduld
 3 Het toeberey: de voorbereiding
 5 gaet aen: begint
 5 Pluymen: veren ter decoratie van kleding
 8 Loot: lont
 11 is ... sin: is mijn voornemen

Denckt Nassou,
't is geen vrou.

Dit soet gheluyt ginck tot in haerder vyanden ooren die het bespotten, ende seyden: De Calvinistische Ketters zijn droncken, laten wyse gaen bespringhen: Sy quamen aen met dit Liedeken, op de wijze:

'Van den Slach van Pavyen'

<p>1
Andar, Andara bloedich
Roept nu den Spaenschen aert,
Slaet doot slaet doot verwoedich
Noch Jong noch Oudt en spaert,
5 Met ongenaed u crachten baert,
Want so zijt al om vermaert
U faem is so seer opgestegen
Want tis van outs u plegen</p> <p>2
Van Constants het Consili
10 Die raet was daer gemeen
De Ketters haer famili
Geloof te houden geen,
Hier van er wilt ghi doch niet scheen
Maer knaecht, vertsaecht, aen tselfde been,
15 Ten waer dat ter eeniger maten
In u boos voorstel mochte baten.</p> | <p>3.
Tast toe, tast toe als mannen
Waer dat ghy Meesters zijt,
Want ghy hebt uitgebannen
20 Al eerbaerheyt om u profijt,
Godvreesentheyt zijt ghy quiijt,
Als wolven boos ghy moordich bijt
Ja steect vry toe want tzijn u treken
Met sweerden fel fenijnich bestreken.</p> <p>4.
25 Ja grijpt vry sonder duchten
En laet den rock te pant,
Voor 't Crijtschvolck [sic] van geruchten
En voor den Coning 't lant
Het overblijfsel vol der schant
30 Aen Galgh en Rat, verjaecht verbrant
Dit zijn Seynjeurs oude keuren,
Och connet ghy 't sou so ghebeuren.</p> |
|--|---|

Toelichting:

- 1 Andar, Andara: loop, loopt
3 verwoedich: op doldriftige wijze
8 u plegen: uw handelen
9 Constants ... Consili: het Concilie van Konstanz (1414-1418) maakte een einde aan het bestaan van meerdere pausen naast elkaar, wilde de bestaande leer verdedigen en de kerk hervormen, onder meer door prominente ketters (en voorlopers van de Hervorming) als de Boheemse theoloog Jan Hus (1370-1415) op de brandstapel te brengen
14 vertsaecht: ontmoedigt
15 ter ... maten: in enigerlei mate
20 om ... profijt: om uw eigen voordeel
23 treken: sluwe daden
25 duchten: vrezen
26 laet ... pant: leg beslag op de rok (militair kledingstuk)
31 keuren: wetten

Nassou hoorde wel eensdeels dattet een gesanck der boser Cerenen was die hem niet goets en broch-
te, nochtans blijvende stantvastich, d'welck dit boose ghedrocht siende, maeckten dadelick smooch,
en brant, om te smoooren, alle die geen Papen mochten met de ander hant dadelick het geschut ge-
stelt geladen met moortpriemen, ende scoot alsoo verradersche schooten,
[...]

C: KNUTTEL 2756

Eene Nieuwe tijdinghe, ofte Clachte, Johans van Olden-Barnevelt, over synen staet daer hy meynde verheven te syn: nu so vernedert is gheworden. Noch is hier by gevoecht eenen vrolijcken ende ghenoechlijcken Trommelslagh seer vermaeckelijcken ende kortswijlich. Met noch een Refereyn, ghemaect op den naem van de principaelste Arminiaensche Predicanten. *Alles door eenen Lief-hebber der Nederlantscher vrye Provintien. Na de Copey tot Middelborgh, Anno 1618.*

Dit pamflet bevat achtereenvolgens twee liederen en een refrein. Het eerste 'Liedeken, na de wyse van Maximilianus de Boussu' wordt op de titelpagina nog aangekondigd als een 'Nieuwe tijdighe, ofte Clachte'.

'Liedeken, na de wyse van Maximilianus de Boussu.'

Ick Ian Oldenbarnevelt,
 Ridder: Heer vanden Tempel.
 Van Rooden-rijs, ende ghestelt
 Bewaerder van s'Landts Stempel,
 5 Daer toe s'Hofs opper-Advocaet,
 Maer ben ghevallen uyt dien staet,
 Nae Lucifers exempelp.

Want dien stant docht my alte slecht,
 Ick wilde hoogher wesen,
 10 Maer ben van Heer gheworden knecht,
 Ghevanghen oock by desen,
 Bewaert ende ghesloten vast,
 Ghelijck als eenen snooden gast,
 Jae word van elck mispresen.

15 Ick was geclommen hooch alreets
 Schier tot de hooghste stede,
 Met Grotius en Hoogherbeets,
 En Haen van Haerlem mede:
 Maer ben ghevallen gantsch om leech,
 20 Dat maeckt my therte soo ghedweegh,
 Het roept nu al om vrede.

Ick die eens plach gheert te zijn
 Ja gheacht des Lands vader,
 Word nu (ist niet verkeert met mijn?)
 25 Ggescholden een Verrader,
 En oock Autheur van al den twist
 Die hier int Lant is opgehitst,
 Men wijtet my all' gader.

Waer zijn mijn favourieten al,
 30 Die soo vermeten spraken?

Liever bloet te vergieten mal
 Als water dan te staken,
 D'opper-macht en t'hoogste ghebiet
 In Kerck en alle rechten siet,
 35 Hoe slecht staen nu ons saken.

Oock Uitenboogaert goeden vrint,
 Cont ghy my nu niet helpen,
 Ghy hebt my lang seer trou ghedient,
 Meest om de goude Schelpen,
 40 Schrijft en wrijft nu vry nacht en dagh
 Dat ick hier haest uyt comen mach,
 Thert sal my overstelpen.

Noyt en had ick dit eens bedacht,
 Dat ick dus soude dalen,
 45 Ick stont te vast al op mijn macht,
 En menichte Vassalen,
 Rotterdam, Leyden en Dergou,
 Haerlem, Alckmaer, Schoonhoven wou
 Met Utrecht my in halen.

Maer siet hoe den Nassouwen helt,
 Door last der Heeren Staten,
 My nu met groot benouwen quelt,
 Eerst dwong hy mijn Soldaten
 Binnen Utrecht, en doen daer na
 55 In d'ander steden t'mijnder scha,
 Hy hadt wel moghen laten.

Patientia par fortse doch,
 Elck een is Heer int zijne,
 Liever had ick de Coortse noch,
 60 Dan te zijn in dees pijn,
 Ick ducht dat groot ongheval,
 My de vijf sinnen kosten sal,
 Met noch meer van de mijne.

Oorlof Prinslijcke Leeuwen, fier
 65 Hout aan de rechte Leere,
 Acht niet wat andre schreuwen, heer,
 Want ick beclaegh my seere,
 Dat ick d'huerlinghen heb gheloofd,
 Sy hebben my het hert verdooft,
 70 Och dat claegh ick u, Heere.

God is mijn burcht.

Toelichting:

- o kortswijlich: gemakkelijk
- 1 Ian Oldenbarnevelt: Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619), landsadvocaat
- 2-3 Heer ... Rooden-rijs: Oldenbarnevelt bezat de buitenplaats De Tempel in Overschie, vlakbij het latere dorp Rodenrijs
- 4 's Landts Stempel: het kenmerkende van het land
- 5 s'Hofs opper-Advocaet: landsadvocaat
- 7 Nae ... exempel: naar het voorbeeld van Lucifer, de gevallen engel
- 8 docht my: achtte ik
- 16 schier: bijna
- 16 stede: plaats
- 17 Grotius: Hugo de Groot (1583-1645), rechtsgeleerde en remonstrants theoloog
- 17 Hoogherbeets: Rombout Hoogherbeets (1561-1625), raadpensionaris van Leiden
- 18 Haen: Johan de Haan, raadpensionaris van Haarlem
- 19 om leech: omlaag
- 20 gedweegh: onderworpen
- 24 (ist ... mijn?): (is mijn situatie niet veranderd?)
- 30 vermeten: overmoedig
- 31 mal: op dwaze wijze
- 33 ghebiet: bevel
- 36 Uitenbogaert: Johannes Uytenbogaert (1557-1644), remonstrantse predikant
- 40 wrijft: peper in
- 44 dus: dusdanig
- 45 Ick ... vast: ik leunde te veel
- 46 Vassalen: vazallen
- 47 Dergou: Gouda
- 50 den ... Helt: prins Maurits
- 52 benouwen: verdrukking
- 53 mijn Soldaten: mijn waardgelders
- 54 doen: toen
- 55 t'mijnder scha: tot mijn schade
- 57 Patientia ... fortse: Het lijden is in overeenstemming met de dapperheid
- 62 ducht: vrees
- 62 ongheval: ongeluk
- 63 de mijne: mijn getrouwen
- 64 Oorlof: Adieu
- 66 Acht niet: Let niet op

'Een vrolijcken Trommelslach. Opde wijze: Bedroefde herteken wat moet ghy lijden etc.'

- Speelt op de Trommel: en maeckt gherommel
- Speelt op de Trommel: ons is de cans
- Speelt op de Trommel: soot plach voor Bommel
- Speelt op, Duyts, Enghels, Schots en Frans.
- 5 Want siet sy druylen: met langhe muylen
- Want siet sy druylen: met droeven schijn
- Want siet sy druylen: ghelijck Nacht-uylen
- Die Graven meynden van t'Lant te zijn.
- Maer d'Heeren Staten: cloeck boven maten,
- 10 Maer d'Heeren Staten: seer wijs bedacht
- Maer d'Heeren Staten: tot onser baten

Hebben s'Lants vryheyt weer-ghebracht.
 In spijt van Spaengien: floreert Oraengien,
 In spijt van Spaengien ende Ligeurs
 15 In spijt van Spaengien: is Neer-Almaengien
 Door Nassouw vry van veel ghetreurs.
 Och arme Hanen: doet mijn vermanen
 Och arme Hanen: keert doch den Rock
 Och arme Hanen: u ydel wanen
 20 Heeft meer ghedaen den gouden Stock.
 Sy zijn in Banden: tot haerder schanden
 Sy zijn in Banden: dit valsch ghedrocht,
 Sy zijn in Banden: die onse Landen.
 Soot schijnt, om ghelt hadden ghekocht.
 25 Rotterdam, Leyen: mach nu wel schreyen
 Rotterdam, Leyen: Haerlem, Dergou
 Rotterdam, Leyen: en Alckmaer seyen
 Met Utrecht, te weerstaen Nassouw.
 Maer hun Waertgelders: zijn geen ghelt telders
 30 Maer hun Waertgelders: zijn af ghedanckt
 Maer hun Waertgelders: vertrecken nu elders,
 De Ligue is hier door ghekrant.
 Prince.
 Prinslijke Heeren: weert aller eeren,
 Prinslijke Heeren: Vaders van t'Lant,
 35 Prinslijke Heeren: God wil vermeerden
 D'Wijsheyt, Trau, en cloeck Verstant.
 EYNDE.

God is myn Borght.

Toelichting:

- 3 soot ... Bommel: zoals het gewoon was voor Zaltbommel
- 5 druylen: sluipen weg
- 8 meynden: dachten
- 13 In ... van: In weerwil van
- 14 Ligeurs: verbond van Spanje met de Franse katholieken
- 15 Neer-Almaengien: de Nederlanden
- 17 arme Hanen: Arminianen
- 18 keert ... Rock: verandert van gezindheid
- 20 gouden Stock: symbool van macht
- 21 in Banden: in de boeien
- 26 Dergou: Gouda
- 31 elders: naar elders
- 32 ghekrant: verzwakt
- 33 weert: waard

'Coye / Refereyn.'

Als Adam na den val moest Uitenbogaert sneven.
 Hy quam met syn geslacht inde vlucht en veel verdriet:
 Abimelech verdruckt om het hoogste ghebiet:
 Bernt en velt staet even sterc, maer het cost op lest syn leven.

- 5 Voor een Moes slecht, den Iaeger trecht, des eerst gheboren biet:
 Twee Vrouwen vreemt tot Wijven neemt, zijn Ouders tot verdriet.
 Door schalcheyt Iacob gaet zijn Vader blind misleyden:
 Hoewel door die moeders raet, het welc beyde beschreyden.
 Den Borschen wint, verdort het groene cruyt,
 10 Den swarten Raeff slaet leelijck droef gheluyt:
 Die valsche Brillen maeckt en dwingen wil te coopen,
 Verleyt die qualijck siet, bey inde gracht sy loopen.
 Als menich neulinck hen tot Bisschop siet vereeren,
 Blaest op in hoogen moet welc gaet voor syn verneeren:
 15 Die hort en tuyn vertilt, die doet swaer griff in Hoven.
 Want dan het lants bersche wilt die wroet en comt beroven
 Hy pijnnt den Acker teer die oncruyt daer insaeyt,
 Hy Slaet de waerheyt Neer, die haer compas verdraeyt,
 In deucht ghy Rijck waert soo lange ghy hebt betracht
 20 Dijn vrome Vaders Paen, die ghy nu stout veracht,
 Die Stieren met ghebaer en een hoornich stooten vreet,
 Verstroeyen in ghevaer de Schapen wijt en breed
 Die het klare licht hiet vliet en kiest de duyster hoecken:
 Den uyl is hy gelijk die daechs en nachts gaet soeken.

- 25 Waert 'Bernen vant velt niet gheweert,
 En het hooger bijten niet verneert,
 Noch het grootsich spreken niet vercleent,
 Het waer schae voor het Lant en goed Ghemeent.
 FINIS.

Toelichting:

- 1 den val: de zondeval
- 1 sneven: zondigen
- 3 Abimelech: Filistijnse koning die met geweld aan de macht gekomen was, maar het uiteindelijk wel met de dood moest bekopen (zie onder meer Genesis 20:1-18)
- 3 verdruckt: onderdrukt
- 3 ghebiet: heerschappij
- 4 Bernt en velt: toespeling op Johan van Oldenbarnevelt
- 5 Moes slecht: eenvoudige maaltijd
- 5 den Iaeger: toespeling op Adolphus Venator (De Jager) (1569-1618), predikant te Alkmaar
- 6 Wijven: echtgenotes
- 7 Door ... misleyden: Op aandringen van zijn moeder Rebekka wendt Jakob tegenover zijn blinde vader Izak voor zijn oudste broer Ezau te zijn en ontvangt diens zegen (Genesis 27:1-46)
- 9 Den Borschen: wellicht toespeling op Jan Jansz. Bors, onder meer predikant te Leiderdorp en remonstrant van het eerste uur

- 10 Raeff: toespeling op Johannes Corvinus (Jan Ravens), predikant te Leiden maar in 1619 uit zijn ambt gezet wegens remonstrantse sympathieën
- 10 slaet: slaakt
- 11 Die ... coopen: toespeling op Bernardus Dwinglo, remonstrants predikant, ook wel Brilleman of Brillemaker genoemd naar een fameus pamflet van zijn hand
- 13 neulinck: voor het eerst
- 13 Bisschop: toespeling op Simon Episcopus (Bisschop) (1583-1643), in 1619 te Leiden vanwege zijn remonstrantse ideeën ontslagen
- 14 verneeren: tenonder gaan
- 15 vertilt: oplicht
- 15 swaer ... Hoven: toespeling op Caspar Grevinchoven Swerinckhuysen (1550-1608) of zijn zoon Nicolaas Grevinchoven Swerinkhuysen (overl. 1632), allebei predikanten te Rotterdam en verbonden met de remonstranten
- 16 lants bersche: toespeling op Franciscus van Lansbergen (1559-1626) of op zijn zoon Samuel van Lansbergen (1588-1669), beide predikant te Rotterdam en in 1619 uit hun ambt gezet vanwege hun remonstrantse sympathieën
- 17 Hy ... Acker: wellicht toespeling op Johannes Acronius (1565-1627), hoogleraar te Franeker
- 18 Slaet ... Neer: wellicht toespeling op Henricus Slatius (1585-1623), zeer fel en actief remonstrants predikant te Bleiswijk en ook actief als pamflettist
- 19 Rijck waert: toespeling op Carolus Rijckewaert (1582-1650), in 1619 te Utrecht uit zijn predikantenambt gezet of toespeling op Theophilus Rijckewaert (1578-1658), eveneens uit zijn ambt gezet in 1619 maar dan te Den Briel
- 20 Paen: paden
- 21 Stieren: toespeling op de broers Johannes en Jacobus Taurinus, beide remonstrants predikant en met name Jacobus was een berucht pamfletauteur
- 22 verstroeyen: verspreiden
- 23 vliet: toespeling op een niet geïdentificeerde predikant
- 25 Bernen: branden, tevens toespeling op Oldenbarnevelt
- 25 gheweert: tegengehouden
- 26 hooger bijten: bits spreken, tevens toespeling op Hoogherbeets
- 26 verneert: nederig gemaakt
- 27 grootsich spreken: snoeven, tevens toespeling op Hugo de Groot
- 27 vercleent: vernederd

D: KNUTTEL 2906

Een nieuw Liedeken, Ter Eeren SINT IAN. Op de Wijse vanden 5. Psalm; Verhoort ô Godt mijn woorden klachtigh.

Den Alderheylichsten gheboren
 Van Vrouwen, die is nu onthooft,
 Dus is Herodes Gheest verdooft:
 5 En dese Landen gaen verloren
 Door sotte dooren.

'tLicht gaet ons voor wy volghen nare,
 Van alle Steden wy uytgaen,
 Nu zy dit quaet hebben ghedaen:
 10 Wraeck roept het bloet met klachten sware,
 In Godts Vierschare.

Ons Herder der Zielen moet vluchten
 Nu Joannes syn hooft is quijt,
 Nu en ist hier gheen blijvens tijt:
 15 Want men mach hier Gods Leer niet luchten,
 Gods volck moet suchen.

Ons Hooftman vlucht inde Woestijne
 Die ons Zielen versaden kan
 Met 'sLevens broot, met Hemels Man:
 20 Hy verlost ons van al ons pijn
 Ons Medecijne.

Hy doet Joannes Gheest steeds leven,
 Hy prijst hem voor Elias goet,
 Maer dit gheslacht dorst seer na 'tbloet:
 25 Sy hebben aen Johan verheven
 Haer wil bedreven.

Hy sterff niet als een Landt-Verrader,
 Maer als een Patriot van't Landt,
 Hy heeft syn planten wel gheplant:
 30 Met zijn bloet ghenat Gheests O Vader,
 Wasdom te gader

Den doot der Heylighen ghepresen,
 Is voor u Heer een costel schat,
 In u Vierschaer ghedenckt ghy dat:
 35 Wee haer die met het bloet van desen
 besmet sal wesen.

tGoet, zy hier quaet, tquaet zy goet heeten,
 En segghen na haer boosen sin:
 Johannes heeft den Duyvel in:
 40 Dus gaen ons dees valsche Propheten,
 Leugens uyt meten.

Sy prijsen Elias voorleden,
 Maer Elias die haer doen straft,
 Dooden sy met haer Swaert onsaft:
 45 Sy segghen hy maeckt veel onvreden,
 In onse Steden.

Baals Papen kunnen niet ghedooghen
 Godts Gheest, die steeds haer doen bespot,
 Sy meynen oock sy kennen Godt:
 50 Wanneer sy ons na haer vermoghen,
 Te dooden poghen.

PRINCE.
 Prinslijcke Richters vander Aerden,
 't Ssal u te bangh vallen voortaan,
 Te strijden teghen ons Hooftman:
 55 Want hy acht al u stale Swaerden,
 Van gheender waerden.

Toelichting:

- 2 Van: Uit
- 3 Herodes Gheest: *de geest van Herodes Antipas, koning van Antipas, Judea en Samaria*
- 3 verdooft: misleid
- 6 door ... dooren: door zinloze pijnlijke zaken
- 11 Vierschare: rechtbank
- 13 Nu ... quijt: *doelende op zowel de onthoofding van Johannes de Doper (Mattheus 14:1-12) als die van Johan van Oldenbarnevelt*
- 14 Nu ... tijt: Nu is het niet de tijd om hier te blijven
- 16 suchten: lijden
- 17 Ons ... Woestijne: *toespeling op Mattheus 14:13, waar verteld wordt dat Jezus na de terechtstelling van Johannes de Doper de woestijn in vluchtte; ook Uytenbogaert moest het land ontvluchten*
- 18 versaden: voeden
- 19 Man: manna, voedsel der Israëlieten in de woestijn
- 23 Elias: Elia, *profeet die zijn naam vooral te danken heeft aan de manier waarop hij probeerde koning Achab en zijn heidense onderdanen en aanhangers van de god Baäl te bekeren*
- 24 dit gheslacht: prins Maurits en zijn aanhangers
- 25-26 aen ... bedreven: *ten opzichte van de verheven Johan van Oldenbarnevelt hun moedwillige plannen uitgevoerd*
- 30 ghenat: nat gemaakt
- 31 Wasdom: Groei
- 33 costel: kostbare
- 37 heeten: noemen
- 39 heeft ... in: is bezeten door de duivel
- 42 Elias voorleden: de vroegere Elia

44 haer ... onsaft: hun hardvochtige zwaard

47 Baals Papen: de priesters van Baäl; bedoeld zijn de contraremonstrantse predikanten

E: KNUTTEL 2966

Sommier verhael van de wreede handelinghe der Bloet-dorstighe Calvinisten, ghepleeght teghen de Remonstranten buyten Rotterdam, op Sondagh voorleden den ii. October. 1619 Mitsgaders Vande groote Tierannije ende grouwelijcke Wreetheden, die in meer andere omliggende steden, van dese Suyvere Ghepredestineerde Broeders bedreven zijn. Hier is noch by gevoeght, Een nieu Liedeken, hoe dat het Dortsche Sinode, de Remonstranten soecken uyt te roeyen, die zy t' Oncruyt noemen.

GHEDRUCKT Int Jaer ons Heeren Jesu Christi. M.DC.XIX. Ende men vinse te Coope daerse veyl zijn.

Pamflet met drie teksten, achtereenvolgens:

- 1 'Sommier verhael van de wreede handelinghe der Bloet-dorstighe Calvinisten, ghepleeght teghen de Remonstranten buyten Rotterdam, op Sondagh voorleden den xx. October. 1619'
- 2 'Vande groote Tierannije ende grouwelijcke Wreetheden, die in meer andere omliggende steden, van dese Suyvere Ghepredestineerde Broeders bedreven zijn.'
- 3 'Een nieu Liedeken, Op de Wijse: O rat van Avantueren.'

De twee eerste stukken zijn in proza en gaan over misstanden waaronder de remonstranten te lijden hebben. Het pamflet wordt afgesloten met een liedje, slechts het liedje heb ik voorzien van toelichtende aantekeningen. Het liedje staat direct na de tweede prozatekst afgedrukt, maar het begint wel op een nieuwe bladzijde (custode aanwezig). De prozastukken heb ik in tegenstelling tot het proza van *Triomfe van de Doorluchtige Pr. Van Oranien* (bijlage B) wel in zijn geheel opgenomen omdat ze relatief beknopt zijn en de context waarin het liedje gefunctioneerd heeft goed weergeeft.

'Sommier verhael van de wreede handelinghe der Bloet-dorstighe Calvinisten, ghepleeght teghen de Remonstranten buyten Rotterdam, op Sondagh voorleden den xx. October. 1619'

Eerwaardighe Leser,

Hoe de Calvinisten in Hollandt altijd hebben ghestoft ende gheroemt op de Liberteydt ende Vryheyt der Conscientie, daerse, zoo zy plachten te segghe, voor hebben ghevochten ende die verworven hebben, is al de Wereldt ghenoech bekendt: Jae hoe seer zy doorgaens hebben gheroepen teghen de Proceduren die de Hertoghe van Alva teghen haer, in dese Nederlanden, heeft aengheleydt, is noch in versscher memorie. Doch watten lieven Vrijheydt zy, nae datse den Coninck van Spangien verworpen hebben, nu bezitten, heeft nu over t'jaer herwaerts ghenoech ghebleken, t'zedert de Bloedthierighe Calvinisten oft Gommaristen aldaer, door t;gheweldt van Wapenen de overhandt hebben ghekreghen. Alles hier te verhalen water binnen die tijdt aldaer is ghepasseert zoude hier te langh vallen: Is ooc ons voornemen niet: Maer is alleen onse intentie U.E. voor te houden een merckelijcke gheschiedenisse, tot een monsterken ofte staelken vande Hollandtsche Vryheyt nu onlanghs op Sondagh voorleden den xx. October, gebeurt by de Stadt Rotterdam gansch onghehoort ende moordadelijck.

Alsoo de Remonstranten tot Rotterdam (nae datse van haere Predicanten berooft zyn gheweest, ende by scherpe Placcaten verboden is gheweest eenighe minste vergaderinghe tot Oeffeninge van haeren Godts-dienste te houden) haer selven hebben begheven des sondaeghs buyten de Stadt om Predicatie in veldt te hooren, ende dat met Troupen van twee, drye, en vier Duysent sterck: Ende aengesien de plaetsen haerder vergaderinghen sorteerden onder het Dijk-Graefschap en Bael-jouagie van Schielandt heefmen den Ouden Heer Dijk-Grave ontboden, ende belast alle middelen aen te legghen, om de Vergaderinge voorschreven te stooren ende de Toehoorders aen te reykken ende te quellen met Boeten af te perssen, te vanghen en te spannen etc. Het welcke hy gheweygert heeft, waer op hy terstondt is ghedeporteert. Dit Offitie open ghevallen zijnde isser een vande Nieuwe inghedronghene burghemeesters duyn claessen inde wandelinghe Slop schoe genaemt geweest die daer heftich na staende t'selve gekregen heeft. Dese om hem zelven die gansch kael en beroyt is te beneficiëren ende Rijk te maken, met strenghe af-perssen van Boeten, ende om zijnen voedt vast int' Officie te zetten, heeft in alle manieren ghesocht eenighe Heylige diensten te doen ter Liefde vande Calvinistische Kercke.

Daerom alsoo nu Sondagh voorleden den xx. October de Remonstranten wederom buyten de stadt souden Prediken, heeft de voorschreven Nieuwe dijkgrave Duyn claessen voorhebbende de vergaderinghe te stooeren, ende eenen degelijcken aanval daer op te doen des saterdaeghs avonts aen twee Compagnien soldaten (een Engelsche ende een Schotse) ten besten ghegheven twee Tonnen biers, waer over zy den ganschen nacht gedroncken hebbende, is hun des sondaeghs smorgens noch een Tonne biers gesonden om door middel van dien eenige soldaten droncken te maken, andere gewilligh, om te beter de Remonstranten op t'lijf te willen vallen. De Borgers wederom des Sondaeghs smorgens tijdelijck der Poorten uytgaende na een plaets een quartier uysr buyten de Stadt Crooswijck genaemt, heeftmen de Poorten weder toe ghesloten ontrent ten acht uren, na datter ontrent Duysent oft twaelf Hondert so mans als Vrouwen persoonen ende kinderen buyten waren.

Opt uyt eynde van Sermoon zijn dese voorschreven twe Dronckighe Compagnien Soldaten uyt getrocken, waer by noch een derde gevoegt wert daer van de voorschreven Dijkgrave den aenleyder was: Een Compagnie isser getrocken uyt de Oostpoorte, de tweede uyt de Goudsche Poorte langhs den wegh, de derde langhs de Rotte, een waterken soogenaemt.

De Borghers ziende de soldaten aentrecken zyn by malcanderen gebleven, uytgenomen alleen datter zeven persoonen den Predicant met een schuyt over de Rotte brachten, op welke de eerste Chanrge van twaelf Musketten is ghedaen ende aen Landt ghecomeen zijnde noch van vier Musketten, doch isser niemandt gheraect, maer zijnt ontcomen.

Daer nae zyn de twee Compagnien, te weten , de Enghelsche ende Schotse getrocken nae den Troup vande Borghers, diese ter weder zijde bezedt ende omzinghelt hadden, doende op de stille ende weerlose Borgers, Vrouwen en kinderen eenen aanval met over de vijftigh getelde Musket-schoten zonder alle andere schoten diemen niet en heeft connen tellen, voorts terstont int midden vande voorschreven Borghers invallende hebben zijt' op een plunderen en Rooven aengheleydt, de Mans ontnemende haere mantels en hoeden, hare Geldt buydels en Neusdoecken ende voorts al wat sy krijgen konden; de Vrouwpersoonen hebben zy gheweldelijck ontnomen haere huycken, haer Silverwerck, haer hulsels van t'hooft, slepende de zelve metten hayre door het slijck; hebben eenighe haer rocken uyt gheschoten ende hare Lichamen schandelijcken ontbloedt; trocken de ringhen van haere vingheren, dat het vleesch daer aen bleef hanghen; jae hebben eenighe de vingheren half afghebeten om de Ringen te krijghen: Zo datse roemen over de vijftien hondert Gulden aen Buyt ghekreghen te hebben: Twee mannen hebben zy moetwilligh int' water gheworpen: Daer is op staende voedt een herdt steeck doot ghebleven, met een koghel d'weers doorschoten zynde, welke koghel noch een Jonghen van twelf Jaren, die achter hem stondt, achter op t'hooft heeft gheraect ende ghequetst.

De dijkgrave duyn claessen heeft twee andere Borgers ghedwonghen den Dooden Man inde Stadt te brenghen, anders haer dreyghende te doorschieten waertoe al vier musketten op haer aengeleydt wierden. Een Vrouwe isser door t'been gheschoten, ende vele verschedene ghequetst; ontallijcke veel zijnder seer deerlijck en vlaw ghelaghen; eenighe Borghers die voorhenen liepen zijn van soldaten, meer als een halve ure weeghs vervolght: Des anderen daeghs isser noch een goet Man van Schoonhoven, die daer by ghevalle ghecomeen was, op t'veldt Doot ghevonden.

Voorts zijn de soldaten gevallen in een Boeren huys dat wel ghestoffeert was het welke zy schandelijcken geplundert hebben, Roovende het vleesch, Speck, Hammen, Tin, Metael, Wollen en Linden, ende wat haer aenstont. Den Boer onderwijlen t'huys comende, die noch in vergaderinghe noch daer ontrent, maer op zijn affairen hadde geweest, klaeght aenden dijkgrave Slop-schoe over t'gheweldt, waer op hy sulcken antwoordt en solaes heeft ghekreghen datter terstont eenighe soldaten hem opt' lijf ghevalen zijn, soe datse hem het een Oor by naest hebben afgehouden, een houw inden kop ghegheven, eenen steeck inde schouwer ende hem alsoo doodelijcken ghequetst. Eenen anderen Huysman, die stillekens comende ghevaren uyt de stadt nae huys, zijnse mede aenghevalen, ende hebben hem een houw inden kop ghegheven.

Daer is noch veel meer moetwillicheyts ghebeurt hier te langh om te verhalen; Doch zal dit alleen nu ghenoech zyn, om al de Werelt te openbaren den Bloedt-dorstighen aerdt der Calvinisten, jae haere Tyrannie over hare medeborghers, daerse Meester zyn. Waer heeftmen vande daghen zyne slevens van sulcken Neronischen wreedtheyt ghehoort, Datmen zyne goede Borghers, die in een landt zoo sterck en menichvuldigh zyn, jae die te voren byde Politicke Overheden zijn beschermt gheweest sulcken schandelijcken

overlast sal doen; datmen haer die noch macht noch wille hadden om wederstandt te doen, noch t' minste Teecken van van resistentie hadden bethoont, zoo zal met ghewapender handt aenvallen, zonder met Vrouwen oft kinderen, oft andere Onnoosele, die sonder quaedt voornemens daer ontrent maer zyn medelijden te hebben, maer de selve als Honden te doen Doodtslaen, ende te plunderen sonder eenighe Forme van Privilegien, Placcaten, Wetten, oft Justitie te volghen? Ende waerom doch? Alleen om datse haeren Godts-dienst pleegden, ghelijckse te voren in haer Vaderlandt langhe hadde ghedaen, niet eens denckende, datmen in een Landt, daer men altijd de Vryheydt vande Conscientie en Privilegien Quansuys zoo hoogh achtete datmen doorgaens voor heeft ghegheven, ende de luyden wijs ghemaect, datmen daerom den Coninc van Spaegnien verworpen hadde, zoo moordadelijck de goede inghesetenen soude bejegenen. Laet nu de Calvinisten noch op Duc d'Alve roepen en tieren, doch met wat reden zullen de verstandige haest ghemerckt hebben, dien maer bekendt zy, hoe datmen nu over een Jaer herrewaerts de Unien, Vryheden, rechten, ende Privilegien der zelve Landen heeft ghebroken: Het welcke zoo Notoir is gheschiedt, dat selfs de Calvinisten gheen andere exceptie hebben weten by te brenghe, dan datmen noch geen Onnoosel Bloedt en hadde ghestort: Welck Liedeken doch nu uyt moet zijn, aenghesien men niet zal connen bewijzen dat oyt zoo schandelijcken Onnoosel Bloet is ghestort, als hier vooren gehoort is by Rotterdam gestort te zijn: In voeghen datmen niet en magh segghen ofte can bewijzen, dat zoo wel de doode, als de ghequetste oft gheplunderde, yedts meer hebben ghedaen ofte inden zin ghehadt als haren Godts-dienst te oeffenen. Dit ist begin ende letter op watter voorts op volghen zal.

'Vande groote Tierannije ende grouwelijcke Wreetheden, die in meer andere omliggende steden, van dese Suyvere Ghepredestineerde Broeders bedreven zijn.'

Beminde Leser, hier heeft uwe E. tghene dat tot Oude Water is gheschiedt, daermen de Wet op t' Stadt huys eertijts heeft met ghewelt gedwongen, sulcke Acten te teecken, ende af te laeten Lesen, als het gemeene graeu begheerde, men heeft Borghers ende Soldaten aenghenomen, Harman de Lopicker Capiteyn, men magh dencken watter voor Soldaten zijn gheweest, als Rochus, ende Jan Calven goede neven den Jonghen Hertech ende zoodanige haere mede-ghesellen aen ghedreven, door haeren Leugenachtighe Lijdius, haeren treffelijcken Predicant, die seyt datter een romer vol waters uit zijn liesch loopt, als hy toebac drinckt, ende seyt tot sijn Wif, liefste, daer loopt het al heen, maer zyn deuchtsame Vrouwe beschaemt zijnde, zeydt, ja Daer laet het loopen: Dits een proefken.

Tot Schoon-hoven, most een Vrou de Boeten betaelen om dat zy buyten over de Lecke hadde geweest, gevraecht wesende, of zy inde Pridicatie geweest hadde: Zeyden neen, maer datse de meyninghe hadde ghehadt, ende een Vrou die zy quamen de boecen af halen, ende dat haer een halve stuyver, of vijf duyts, aen haer gelt te cort quam, het ghelt niet en wouden ontfangen, maer zy wilde haer bedde mede nemen, tot dat zy de reste creegh, daer zy conde.

Tot Woerden hebben sy door lootinge inde nieuwe vroetschap gesonden Mattheus van Rijk met de Kettel boeter uyt de haver straet, met noch yemant meer, ten huys van Petrus Cupus aldaer Predicant wel wetende dat hy uyt was de Vrou over vallen ende van haer begheert het Classe boeck (waerom) het is te geloven, dat fit gheschiet is om dat de schelmstucken ende menighvuldighe leugens, van Marcoter tot Alphen synde een verlopen Moninc, niet en souden openbaer comen als die wel meer als twaelf mael int selfde boeck te zien is, maer desen crijtert, moet zyn grouwelijckheit bedeckt zyn: Maer de Huys-vrouwe van Cupus zeyde dat haer Man niet thuys en was, maer dat hy binnen een dach zoude thuys comen, als gheschiet is, soo hebben zij daer niet op ghepast maer gheseydt, zy wouden de sloten op hebben of zy soudense op slaen, de Vrouwe protesteerden van d'overlast die haer ghedaen warde, maer zy lachten daer om, sy smecten de slooten met gewelt op, ooc het Cantoor ende zo voort, tot dat zyt vonden, zy nament mede, ende stalen het met ghewelt, want het ginck Cupus niet alleen aen maer ooc alle de Predicanten des Classis, vande welck achtiene, twaelf Remonstranten waren. Daer na een droncken vaendel van Capiteyn Kock, van Oude Water ingebracht, ende droncken zynde, hebben zy seer teghen de Borghers op de houte Bruge by Slodt ghebraveert hoe dat zy de Arminianen wouden handelen, zoo dat zeven Soldaeten terghende vijf Borghers, teghen malcanderen zyn aengheraect, daer quam noch een soldaet vant Slodt by, die zy selfs

onvoorzichtich, met een spies hebben doorsteken dat hy daer Doot bleef, doen ginck de furij aen de Borg-hers tegen de Soldaten, de Stadt-poorten worden toegehouden, dat de pannebackers niet in en mochte, daer ginckt op een slaen, smacken, ende schieten, weynich Borghers ghequetst, maer veel Soldaten.

Tot Amsterdam hebben zydt oock niet ghelaten, behalve dat inde spijker, oock tot Rem Egbertsen Bisschop is gheschiet, ghelijck al de Werelt bekend is, hoe zijn huys is op ghebroken ende zyn goet jammerlijck berooft: O Amsterdam, Amsterdam, is dat u vrome Burgherij beschermen, dat ghijse een hoop rapaeilje ende jonghens, zoo ghy selver seght, datse waren, die dit werck hebben bedreven, in haer handen overgheeft.

Tot Leyden, heeft men haer moetwil gezien, aen eenen Knotters ghenaeamt, diese zyn huys, ende meer andere seer schandelijck die glasen hebben uyt ghesmeten, jae terwijl het de Remonstr. noch gheoorloft was te preken, heeftmen de Predikanten, van het Canailje, ende quaet ghespuys, niet connen beschermen, het wasser zo verre gekomen, dat dit ghespuys een Predikant om den hals soude gebracht hebben, zo hy in Sinte Pieters Kerc, gepredickt hadde, ten ware, dat het de Remonstr. kloecklijck hadde beledt, dit is al met Oogh luykinghe gepasseert, maer wee wee u, ghy Arminianen, zo ghy eens kict, men sal u groote boeten afnemen, alst gheschiet is, ende uyt die Stadt bannen, al en heeft Predikant, noch voor-Leser in huys gheweest.

Het is ooc seer moordadigh te winter voorleden tot Hoorn toegegaen, een Predikant zijn Huysvrouw swanger, ende op het uytterste zynde, alzo de Heeren vande stadt haer uyt thuys wilde zetten, daer zy inwoonde, heeft zyt haer man laten weten hoet daer ghestelt was, den welcken thuys comende om zijn Vrouw te besoecken, ende ordre op hun dinghe te stelen, zo is hy doort beleyt van sommighe, dadelijck wederom tot Dordrecht ontboden, ende also die goede man bgeerde te Obedieeren, ende te vertrecken, zijnder eenighe Borghers vergadert, sommighe om hem twech reysen te beletten, ende inde stadt te houden, daer hy zo langh Predikant hadde geweest, ooc lief en aengenaem was, anderen om hem Adieu te seggen, wat doetmen om desen Man te doen vetrecken die soldaten laetmen in de wapenen comen, ende men doet de Burgerij seer wreedelijck vermoorden, met laeter met geladen Musketten onder schieten, tot datter 7. of 8. zo vande quetsueren, als op staende voet zyn doot ghebleven.

Alsmen daer nae niet conde bewijzen, datter een vergadering tot Sijmon Aertsen huys hadde gheweest heeftment deur vermoeden op zyn Eedt gestelt, die goede Man van zyn eygen dingen niet sweeren willende, heeft hy de boeten van 200. Gul. moeten betalen, ende noch 200 Gul. omdat hy eertyts Ouderling vande Remonstr. is geweest.

Tot Alckmaer: Nae dat zijn Prince Excellentie tegens allen recht, ende Privilegie, die Magistraet ende Vroetschap hat verandert, heeftmen haer de beloften gehouden, die van zijn Princelijcke Excellentie ghedaen was, van weeck om weeck, inde Kerck ende Capel te preken, (ganschelijck niet) want zoo haest dit een weeck, twee ofte drie ghedeurt hadden, hebben die Calvins ghezinde, op een sondaeghs smorgens, alzoo het de Remonstranten beurt was te Prediken, de kerck met Soldaten beset ende sonder wederstant met ghewelt in ghenomen ende ter wijle zy haar Godts-dienst deden danderen daer uyt ghehouden. De Remonstranten dese moetwil ziende, die teghens de beloften van syn Princ. Extie. ghedaen worde, hebben haer toevlucht tot Godt genomen, ende terstont een schuyr toegestelt, om aldaer Godts Woort te hooren, overmidts Calvijn haer den wech hadde geweest, maer ist nu al in rust, nu dese sijne Priesters, die Kerck met het Raethuys hebben, neen gansch niet, maer de Remonstranten moeten ten grond uytgheroeydt zyn, Coraghe Mannen, men valt die schuyr aen, men slaetse op, men steelter by nacht de Preeckstoel ende de banken daer uyt, ende besetten die deur ende straedt met Soldaten, om datter niet in ghepreeckt, ofte Godts Woort geleert souden worden, noch zyn wy al goede Christenen die d'anderen verdrucken, tmach al op die kerfstock: Dit gheschiet zijnde, hebben haer die Remonstranten buyten de Stad begheven, ende aldaer ten eynde vant voorhout, ofte nieuwe plantagie, die Predicatie ghehoort, doch dese weldaet, is haer niet langhe vergunt, daer zyn Commissarien gecomen, om het selfde te beletten, men trect met ghewapender handt naer die vergaderinghe toe, den Commissaris Broeckhoven van Leyden, als een vroom Capiteyn, ende den Officier met ettelijcke soldaten aen d'ander zijde, met geladen musketten ende met haer lonten op de haen, de zyde van Broeckhoven, hadden haer zeer vromelijck gheweert, om met haer bloot gheweert, op dit onghewapende Volck te slaen, ende te smijten, evenwel en konden zy die vergaderingh niet beletten, maer hoe zy die meer wilde verstooren heo Godt Almachtigh, die alle dagen meer en meer liet toenemen (is dit nu

al genoeg), dese schandelijcken moetwil bedreven zynde, neen, men soeckse noch meerder te dempen, men doeter met gheladen Musketten in schieten datter daer door eenige gequest zijn, ende het is daer mede niet genoeg, maer men roept die Burghers voor Commissarissen, ende voor de Heeren, men vraeght haer, of zy buyten inde Predikatie geweest hebben, willen zijt niet bekennen terstont steltmense in gijselingh, en men laetse met dief-leyders bewaren, tot dat sy haer selven hebben beschuldicht ende bekent Godts Woort gehort te hebben, zoo moeten zy dan dadelijck vijf-en-twintigh Gulden van boeten gheven, den eenen vanghtmen, den anderen spantmen, ende men haeltse by nacht van bedde, sommige vantmen uyt de Stadt, daer haar voorOuders in zijnde, met Godes hulp, den Spangiaert soo vromelick hebben uytgekeert: dit is het loon van haer getrouwicheyt, heeftmen hierom dus langh ghevochten, de Spaensche Inquisitie is uyt het Lant, het is meer dan tydt dat de Calvijsche op de banc is, soude ment al te mael verhalen, water inde Briel, ende in meer andere Steden, en Dorpen is bedreven, van de Bloet-dorstighe Calvijs ghezinde, ons soude tijdt, pampier ende inckt ontbreken.

Beminde Leser, dese waerachtige Historien, hebben wy u lieden willen mede deelen, ghelijck wyt' uyt de monde van die daer by gheweest zyn, gheschreven hebben, om dat ghy eens soudt moghen zien watte wreede en bittere Gasten de Calvinisten zijn: Hout ons dit ten goede, ende neemt het in danck. So daer yets meer passeert dat Notabel is, sullent U. E. oock in alder haest mede deelen. Vaert wel.

FINIS

'Een nieu Liedeken, Op de Wijse:
O rat van Avantueren.'

I.

Twee Jaer voor seshien-hondert

Wast schier al ghereformeert,

Veel Schapen uytghesondert

Waren in wolven verkeert,

5 Want zy sloegen haer handen,

Aen Goosen voghelen sangh

Sy toonden Wolfs Tanden,

En slooten hem in banden

Meer als acht weken langh.

II.

10 'tGherucht liep over straten

En wegghen waer datmen quam,

Die faem clonck boven maten

Al vande Stadt Amsterdam,

Die maere vroeck en laete

15 Uit schuyten op wagens clam,

Noch hout niet op het praeten

In aller leye staten

Van dees quae Schapen gram.

III.

Dees Schapen waren snoode

20 Als Herodes den Vos

Die eerst Jacobus Dooden

Doen d'ander noch ginghen Los,

Hy aensach t'jootsche wesen
 Doent haer was aenghenaem
 25 En doen zijt werck presen
 Liet hyt voort sonder vreesen
 d'Anderen vangen te saem.

IV.

Soo hebben dees' oock listich
 Haer werck noch niet verleert,
 30 Eerts hebben zy heel twistigh
 Ons Voghelen sangh onteert,
 Sy ginghen van hem callen
 Hy was een Ketter verstockt
 Had haer dat wel bevallen
 35 Sy hadden sonder mallen
 Ons Kinders al op gheslockt.

V.

Doen is door Godts' ghenade
 Haer quaet opset belet
 Maer nu gaen zy te rade,
 40 Met Ouwer Wolven wet
 Om t'Oncruyt uyt te roeyen
 Teghens Christus' ghebodt
 Sy zien veel Oncruyt groeyen
 Na Dordrecht zy haer spoeyen
 45 Om te strijden teghens Godt.

VI.

Den strijt is nu begonnen
 Vant Nationael Synoodt
 Te Dordrecht af ghesponnen,
 Acht daghen voor Barnevelts Doot,
 50 Die zy zijn hooft af-snedden
 Als een seer quaet Oncruyt
 En soecken nu die leden
 Over al te vertreden,
 En die te roeyen uyt.

VII.

55 Die Schaepkens Christi claeghen
 Over 'tSynodus' bedrijf
 Die Harders zy verjaghen,
 En scheyden de Man van 't Wif,
 Sy maecken tot haer knechten
 60 Die Staeten Generael
 Die haeren wil uyt-rechten

Wie soude dan berichten
't Sinodus Nationael.

VIII.

Sy weten niet te verzinnen

- 65 Dat met Barmherticheyt goet
Veel meerder is te winnen,
Aent Arminiaens gemoet,
Dan met haer wreet verjaghen
En procedures hardt
70 Hier om sal Godt haer plagen
Haer tgemoot doen versaghen,
En loonen met pijn en smert.

IX.

Prince, Harder der Schapen

- Christus Ghebenedijt,
75 Naer ons bloet zy nu gapen
Waeckt op en voor ons strijdt,
Verhoort ons bitter Carmen
Ghy ziet ons suchten wel
Neemt ons al in u Armen
80 Ghy condt ons wel bescharmen
Van dees quae Wolven fel.

FINIS.

Toelichting:

- 2 schier al: bijna iedereen
4 Waren ... verkeert: waren in wolven veranderd
6 Goosen voghelen sang: Goosen Voghelsanck, een verspreider van zelfgeschreven remonstrantsgezinde lectuur die in 1598 door de Amsterdamse kerkeraad werd geëxcommuniceerd en later ook door baljuw van Kennemerland gevangengezet werd en er pas na een schuldbekenenis weer uit kwam.
8 slooten ... banden: sloegen hem in de boeien
12 faem: gerucht
14 maere: lopend gerucht
15 clam: klom
18 Van ... gram: Van de toorn van deze boosaardige schapen
19 snoode: boosaardig
20 Herodes den Vos: Herodes Agrippa, koning van Juda
22 Doen: toen
22 Los: vrijuit
20-27 Als ...saem: Herodes Agrippa doodde eerst Jezus' discipel Jakobus, en toen hij merkte dat het joodse volk dit met instemming aanschouwde nam hij ook Petrus en de overige discipelen gevangen (Handelingen 12:1-19)
30 twistigh: boos
32 callen: kwaadspreken
34 haer: hen
34 bevalen: behaagd

- 35 sonder mallen: zonder gekheid
- 44 Na ... spoeyen: Zij haasten zich naar Dordrecht
- 48 af ghesponnen: voltooid
- 57 Harders: predikanten
- 61 uyt-rechten: uitvoeren
- 62 berichten: terechtwijzen
- 71 versaghen: bang maken
- 74 Christus Ghebenedijt: gezegende Christus
- 75 Naer ... gapen: Zij hunkeren nu naar ons bloed
- 77 Carmen: lied
- 78 suchten: lijden

F: KNUTTEL 10356

ECHO.

- Seg, Eghe! hoe de Thuyn des Leeuws soo wort ontvlochten,
 Der Pijlen-band vernielt, de Vryheyt aengevochten:
 Is't Vrankrijks stalen arm, of is 't ook door verraed? *Echo. Verraed.*
 Ha, jammer! dat ons Land door schelmen dus vergaet!
 5 Wie zijn d'autheurs hier van, 't gemeen, of zijn 't de grooten? *Echo. Grooten.*
 Wie port haer eygen Staet dus met de voet te stooten,
 En maekt dat Vrankrijk mikt zijn lang-beoogde wit? *Echo. De Wit.*
 Men behoort de schellemen te kappen lit van lit.
 Met wien soekt hy het Land soodanig uyt te putten? *Echo. Putten.*
 10 Kan eer en vrede dan 't quaet opset nu niet stutten?
 Wat doet dat trouw en eer by haer dan niet meer geld? *Echo. Meer geld.*
 Dat duyvelse metael, is 't dat 't Land ontsteld?
 Een Judas voert die dat alleen uyt, ofte meer? *Echo. Meer.*
 Is Reynst, dat Amstels hooft, mee schurft van dat zeer?
 15 Wien had oyt aen een Graef sulck schelmstuk, van Outshooren *E. Outshooren.*
 Gehoort of oyt gesien? Haelt'et vat en laet haer smooren
 Als Velssen wierd gedaen: Soo yemand maer begint, *Echo. Begint.*
 Ja Echo, Vaders Staat, en 't Land van mijn bemint,
 In't schutten van haer val, soud ik daer zijn de laetste? *Echo. De laetste.*
 20 Neen, soo niet; schoon ik my in 't aensien niet verhaeste.
 Wat meynd gy dat my houd, kleynmoedigheid of vrees? *Echo. Vrees.*
 Swijg, Slaepster, swijg dat vry, meynt gy dat ik bedees
 Voor Vrankrijks wapentuig, voor Koning, voor't gevolg? *echo. voort gevolg.*
 Sou dan in Land en Stad, van menschen overtollig,
 25 Niet een gevonden zijn die 't doeken sou verveelen? *Echo. veelen.*
 Wat raed dan tot uytroey, van al die onheyls steelen,
 Die d'afgrond baerende uytbraekte met eendracht. *echo. Eendracht.*
 Wie in verwarring sal de eendracht geven macht,
 Nu yder draegt een kroon van wantrou-Opperhooft? *echo. trou-Opperhooft.*
 30 d'Mensch-deeling van dat Hooft van Steden 't Land berooft.
 Wie kiest men dan? dees die, en d'ander die, wil hem? *echo. Wilhem.*
 Krijgt trouw verlooren eer, en d'eendracht weder klem,
 Door Wilhem Frederik, die 't volk toejuyt met hoopen? *echo. met hoopen.*
 Soo wensch ik dat hy leef, syn vyanden mach sloopen:
 35 Dat vrede by hem blijf, onrust en quael door tijt, *echo. door tijt.*
 Van hem verbrooken werd, 't quaet opset door de nijt
 Gebrouwen, zy verandert: Set wel de voorste na,
 Ook wel de laetste voor. Roept my meê dat ik ga. *echo. ik ga.*

Voor de getrouwe Liefhebbers des Vaderlands.

Toelichting:

- 1 ontvlochten: losgemaakt
- 2 Der Pijlen-Band: zeven samengebonde pijlen, symbool voor de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden
- 5 't gemeen: het gewone volk
- 5 de grooten: de hoge heren
- 5 Grooten: Pieter de Groot (1615-1678), diplomaat in dienst van Johan de Witt
- 6 port: zet aan
- 6 met ... stooten: te vertrappen
- 7 wit: doel
- 7 Wit: Johan de Witt (1625-1672), raadpensionaris van de Staten van Holland
- 8 gekapt: doorklieft
- 9 Putten: Cornelis de Witt (1623-1672), onder meer ruwaard van Putten
- 10 stutten: stuiten
- 13 Judas: verraderlijke discipel van Jezus
- 13 meer: meerdere personen
- 14 Reynst: Lambert Reynst (1613-1679), lid van de Amsterdamse vroedschap
- 14 schurft: onzuiver
- 15 Graef: Jacob de Graef (1642-1690), Amsterdams burgemeester
- 15 van Outshooren: Cornelis de Vlaming van Outshoorn (1613-1688), lid van de Amsterdamse vroedschap
- 16 smooren: verstikken
- 17 Velssen: Gerard van Velssen, een van de samenzweerders tegen de Hollandse graaf Floris V, werd ter dood gebracht door hem in een vat beslagen met spijkers door de straten te rollen
- 19 schutten: tegenhouden
- 22 Slaepster: waarzegster, somnambule
- 23 Koning: Lodewijk XIV (1643-1715) van Frankrijk
- 25 die ... verveelen: die genoeg zou hebben van het misleidend gedrag
- 31 Wilhem: Willem III (1650-1702)
- 33 Wilhem Frederik: naar alle waarschijnlijkheid wordt hier niet de Friese stadhouder Willem Frederik (1613-1664) bedoeld, maar Willem Hendrik ofte wel stadhouder Willem III
- 34 leef: moge leven
- 34 sloopen: uiteendrijven
- 37 set ... na: vervolg de eerste
- 38 ook ... voor: geef wel de voorkeur aan de laatste

G: KNUTTEL 10357

Den Tweeden ECHO.

- Segh Echo, vlugge geest, van duyst're graf-spelonken,
 Wie zijn van sweet en bloet, en dolle wraecklust, droncken,
 En stellen 's Lands bederf tot hun beooghde Wit? Echo. De Wit.
 Een Nazaat van Armijn, uyt Barnevelds besit?
- 5 Heeft dese kancker niet gemeens met schand're Grooten? Grooten.
 Dat Loevensteynsche bloedt heeft 's Princen val beslooten.
 Wat geest betoovert hem die sulcken daedt bestaat? Staat.
 Wraecksiecke Staatsucht, schroomt, noch schelmstuck, noch verraat.
 Wie suypt 't bloedtgierigh gout om and're uyt te Putten? Putten.
- 10 Een vaste grond-pilaer om 's duyvels list te stutten.
 Wie schelt ons Veldheers roem uyt vrees van Hollands Graaf? Graaf.
 Hy pickt na 's Princen oogh, als een ondancb're raaf.
 Maar Klapster, swijght men best of sal men meerder melden? melden.
 Outshoorn veynst met Reynst, maar mocht hen wel eens gelden.
- 15 Zijn dan geen Hoofden meer aan dese ketens vast? vast.
 Wee hem die Burgers heeft voor Honden uytgebast.
 Wie dieper grondpeyl soeckt, sal die sijn ooghmerck vinden? Vinden.
 Heeft Vlooswijk wat van doen, een milde Pol maeckt vrinden.
 Is dan van 't Hoofdscheel af niet suyvers tot beneên? Neen.
- 20 Rampsaligh Landt! ghy zijt vergiftigh in 't gemeen.
 Wat sal men die ons goedt, en bloedt, en Vryheyt schenden? schenden.
 Dat sal dien gruwel van 't vergiftigh aas doen wenden.
 Wat stuyt een woeste Zee, die bruysent ons verkracht? kracht.
 Oranjens stalen arm dwongh Spanjen met sijn macht.
- 25 Is dan Wilhem die Stadt, die 't Land voor heen verseker? Seker.
 Soo pronckt van Beuningen als een Orakels-spreker.
 Hanthaeft men nu 's Lands eer, met Staet en Kerckenplicht? plicht.
 Rijst dan, vermaarde Tulp! tot op 't verheven licht.
 Wat wacht nu 't Vaderlandt, in flauwheyt neêrgezezen? zegen.
- 30 Manhafte Valkonier! ghy hebt uw wensch verkregen.
 Duyckt dan d'Oranje-Son voor helsche nevel niet? niet.
 Hy is een Rots, waer op de Nijdt sijn blicksem schiet.
 Wat sal dan eens het nest tot in de grond verstooren? tooren.
 't Volvoeren en de wraack zijn niet gelijk gebooren.
- 35 Waar vlamt den Hencker op, is't goet of Schelmen bloet? bloedt.
 Verklickster, 't is genoegh; vaert wel, en zijt gegroet.

Toelichting:

- 3 Wit: doel
 4 Armijn: *Jacobus Arminius (1560-1609), gereformeerd theoloog*
 4 Barnevelts: *Johan van Oldenbarnevelts*
 6 Loevesteynsche bloedt: *Loevesteiners, benaming voor staatsgezinde regenten*
 10 stutten: *ondersteunen*

- 11 schelt: beledigt
- 11 Graaf: Jacob de Graef
- 12 na: naar
- 13 Klapster: iemand die veel woorden gebruikt zonder veel te zeggen
- 14 Outshoorn: Cornelis de Vlaming van Outshoorn
- 14 Reynst: Lambert Reynst
- 16 uytgebast: uitgescholden
- 17 ooghmerck: bedoeling
- 18 Vlooswijck: Cornelis van Vlooswijck (1601-1687), lid van de Amsterdamse vroedschap
- 18 Poll: Johan van der Poll, lid van de Amsterdamse vroedschap
- 19 Hooft-scheel: schedel
- 25 Wilhem: Willem III
- 26 van Beuningen: Coenraad van Beuningen (1622-1693), Amsterdamse regent en vertrouweling van Willem III
- 30 manhafte: dappere
- 30 Valkonier: Gillis Valckenier (1623-1680), oranjegezinde Amsterdamse burgemeester
- 35 Waer ... op: Waarvan gaat het hart van de beul sneller kloppen
- 36 Verklickster: persoon die geheimen verradt

H: KNUTTEL 10358

Antwoord van de LEEUW aen D'ECHO.

- Gedanckt zy Echoos naem: ick gaa my nu toerusten
 Te helpen al van kant: ten minsten de bewusten
 Schelmen, soo groot als kleyn, die ons zijn aangewesen: Echo. aangewesen
 Noch zijnder al veel meer, waerom daer is geresen
 5 Eenigh twist self in den Raed: om alles uyt te vinden, uyt te vinden
 Maer Graef dit niet verstont: sprack als den onbezinde;
 Diffendeert eerst het Land, daer na soekt de verraders: de verraders
 Mijn Prins dit niet verstaet: hy kent meest al die gaders.
 Van gout voor Land en Syad, 't is niet alleen de Groot d'Groot,
 10 Die wel als Maeckelaer, het Land bracht als een Boot
 Die tegens klippen drijft: 't werck begost van Mombas, Mombas,
 Bracht meerder aen den dagh, om dat hy sijn Kompas
 Niet wel gestelt had na de lang-beoogde Witten, de Witten,
 Van 't Barnevelts gebroed, en die op 't kussen zitten.
 15 Van Putten zit al vast: noch moet daer meer van Kant: Kant,
 Daer zijn'er t'Amsterdam, en oock door 't heele Landt,
 Die schuldigh zijn 't verraed: men seyt oock van de Graef, d'Graef,
 Die onlangs t'Amsterdam gevat wiert by sijn kraeg:
 Oock is my aen gedient, dat een hiet van der Pol vander Pol,
 20 Aen't spel meê gaende is, hy speelt al vast sijn rol;
 Want hy niet wijs genoeg, schoon dringend met het Hoofd, Hoofd,
 Om sleutels van't Stadhuys, men heeft haer niet geloofd.
 Sa Burgers houd nu moet, en let oock wel op Vlooswijk, Vlooswijk,
 Soo brengt men, door d'eendracht de Prins weêr in sijn rijk.
 25 Hier zijnder vier getelt, de vijfde doe'k geen onrijns, Rijns.
 Die was 'er neê gestelt, nu ick op 't briefje pijns.
 Komt nu, Oranje Spruyt, zijt ons getrouwen Rechter, Rechter
 En wreekt nu eens den hoon, U aengedaen, maer echter
 Steunt doch niet op uw macht, denkt, God is uwen Prins, Prins
 30 En Gy mijns volcks Vorst: regeer, en maeck alsins
 U Godes naem bekent, breekt haer verraet, 't moet zijn: moet zijn.
 Want soo ghy 't niet en doet, vermindert noyt ons pijn.
 Vernielt haer al te saem, en maeckt haer naeckt en bloot,
 Die hare gift vergroot' over uw Heer Vaders doodt:
 35 Hebt moet, en tast maer toe: ick sal my dapper haesten,
 Niet als Pluymdrager doet, die altijd is de laeste.
 Treckt al dees doorens uyt mijn lichaems rechter handt,
 Soo neem ick 't swaert op zy: Bescherm het Vaderlandt.

Voor de Liefhebbers des Vaderlands gedrukt.

Toelichting:

- 6 Graef: Jacob de Graef
- 7 Diffendeert: Verdedigt
- 8 Prins: Willem III
- 8 verstaat: begrijpt
- 9 De Groot: Pieter de Groot
- 11 Mombas: Jean Barton de Mombas (1623-1687), Frans militair die vocht aan Nederlandse zijde en wie later verweten werd zijn stellingen wel erg makkelijk te hebben verlaten en de Fransen vrije doortocht te hebben verleend
- 13 Witten: doelen
- 13 De Witten: Cornelis en Johan de Witt
- 15 Van Putten: Cornelis de Witt
- 15 Kant: Floris Cant, lid van de Amsterdamse vroedschap
- 19 van der Poll: Johan van der Poll
- 21 Hooft: Hendrik Hooft (1617-1678), Amsterdamse regent
- 23 Sa: Voorwaar
- 23 Vlooswijk: Cornelis van Vlooswijk
- 25 doe'k ... onrijns: sluit ik niet buiten
- 25 Rijns: Lambert Reynst
- 27 Oranje Spruyt: Willem III
- 37 Pluym-drager: degene die eerste is geworden

I: KNUTTTEL 10358A

ECHÔS ECHO.

	Nabauster vuyle Fleex, wat vergd u dus te schelden?	Echo. Schelden.
	Hebt gy wel ooit gezien dat Staat met Maat verzelden?	Zelden.
	Wat Warkop roerd u breyn? gy schrold ik weet niet hoe.	Hoe?
	Wilt gy de vuyst ontgaen, zo houd u bakhuys toe.	Toe.
5	Beklapster klap eens op: wat leerd de verkens knorren?	Knorren.
	Wat tergd den Hemel-voogd om tegen ons te morren?	Morren.
	Kom bau my ook eens na op 't geen ik zeggen zal.	'k Zal.
	Wat smaakt het alderbitterst alsem, roet of gal?	Gal.
	Wie laaft men met zulk vogt, Ziel-wonders of Ziel-heelders?	Heelders.
10	Wie zal het kwalikst gaan, geld-gevers of geld-steelders?	Steelders.
	Nu Echo antwoord regt; was Janoom zwart of wit?	Wit.
	Wat raad gaf hy sijn Broer, terwijl hy zat gebit?	Bit.
	Zegt my wat was het werk van lange Jan en Putten?	Putten.
	Wat stond de Prins te doen, aangaande dese stutten?	Stutten.
15	Wat wind sijn Hoogheyd dog, nu hy 't rapalje wind?	Wind.
	Die hem wangunstig zijn, hoe noemen die dit kind?	Kind.
	Daar roepter een, die Bloem verliest sijn geur en luyster.	Luyster,
	De Witten zijn om hals: en Momba vry van 't kluyster.	Kluyster
	U niet te vroeg en vast aan d'onbeproefde Held.	Held
20	Na die 't regtmatig vonnis in 't onbeheynde veld,	Veld.
	Wat naakt hem die zo spreekt, Stadhouders gunst of tooren?	Tooren.
	Die vent schreeut even luyd; 'k wil nimmer na sijn hooren,	Hooren.
	Wat dunkt u Brilleman, verdiend hy loon of straf?	Straf.
	Wat maakt de grootste hôôp, de boekweyd of het kaf?	Kaf.
25	Ag Heylverschafver help! verschaf de vrome Tolken,	Tolken!
	Waar zijn de moordenaars, om hoog of in de kolken?	Kolken.
	Gy Barnevelds gesin wat hout gy van de Groot?	Groot.
	Gy Swartrok hoe wenst gy hem levendig of doot?	Doot.
	Helaas! wat slyper zal het blanke staal der Wetten,	Wetten!
30	Wat hoord men haar te doen die zulke Vaders zetten?	Zetten.
	Wat sogten d'Haagse beuls de waarheyd of het bloed?	Bloed.
	ô Schandelijke moord! weg met dit hels gebroed.	Broed
	Geen haat tegen dit volk, wilt dese Batavieren,	Vieren.
	Wie kan dit Bosch-gespuys met die gehoornde stieren,	Stieren?
35	Wat sal God seggen tot die sulke wegen gaat?	Gaat.
	Wat heeft den Raat van doen, tot demping van 't verraad?	Raad.
	Die nu al goe raad gaf, wat sou hy in dit krijgen,	Krijgen?
	Wat geefde de meeste rust, veel spreken of stilswijgen?	Swygen.
	Wat is nu 't alderbest dat wel het meeste geld?	Geld.
40	Hoe segt men tot de geen die goud en zilver teld?	Teld.

Melius est regere, quam regi.

Toelichting:

- 1 Nabauster: Napraatster
- 1 Fleex: *feeks*
- 1 wat ... u: wat zet u aan
- 1 dus: zo
- 2 verzelden: vergezelden
- 3 roerd: beroerde
- 3 schrold: schimpte
- 4 bakhuys: mond
- 5 Beklapster: verraadster
- 5 klap ... op: vertel eens
- 8 alsem: zeer bittere plant
- 11 regt: naar waarheid
- 11 Janoom: Johan de Witt
- 12 gebit: gevangen
- 14 stutten: steunpilaren
- 14 Stutten: stuiten
- 18 om hals: dood
- 18 Momba: Jean Barton de Mombas
- 19 onbeproefde: niet op de proef gestelde
- 21 naakt: nadert
- 23 Brilleman: iemand die brillen of verrekijzers maakt en verkoopt
- 27 de Groot: Pieter de Groot
- 28 Swartrock: predikant
- 29 Wetten: slijpen
- 30 zetten: gevangen nemen
- 33 Vieren: vereren met een feest
- 34 Stieren: besturen
- 41 Melius ... regi: Het is beter te regeren dan geregeerd te worden

Register

Onderstaand register bevat namen van personen, auteurs van primaire en secundaire literatuur en titels van primaire werken afkomstig uit de hoofdstukken 1 tot en met 6. De bijlagen zijn niet bij het register betrokken.

- Achab 122, 124
Adam 91
Adriaensz, Heyns 168
Aemstelredams amoreus lietboek 137
Aeneas 70, 87
Albert (landsheer van de Zuidelijke Nederlanden) 41
Alphen, G. van 29
Alva, hertog van 28-29, 95, 146
Anjou, hertog van 39
Antwerps liedboek 109, 147
Aristophanes 168
– *Themophoriazusae* 168
Arminius, Jacob 43, 180
- Baal 120, 122-124
Baalén, Joachim van 82
Baalén, Petrus van 82
– *Zegenwensch aan zijn Hoogheyt den Heere Prince van Orange, &c. als Capitain Generaal van 't Vereenigd Nederland* 82
Barend-van Haeften, M. 87, 152
Barreveld, D.J. 86
Basson, Godefridus 33
Beresteyn, Cornelis van 71
Bernardus, Johannes 141-142
Bicker (familie) 48
Bisschop, Rem 146
Blaeu, Willem Jansz 86
Blok, P.J. 16
Bock, E. De 71
Boheemen, F.C. van 55, 79-80, 126-127
Bonger, H. 89
Boomgaert, Cornelis Adriaensz 89-92, 106, 203
– *Aendachtighe Ghebeden ende Meditatie over den 51en Psalm* 89
– *Merck-teycken, om te komen tot kennisse vande ware ende valsche religie* 89
- Boon, P.J. 29
Bor, Pieter 159-160
– *Den oorspronck, begin ende aenvanck der Nederlandtscher Oorlogen* 159
Bossu, Maximiliaan de 114-115, 117, 134, 138, 157
Bostoen, K. 68
Boudewyns, Katharina 137
– *Het prieelken der gheestelyker wellusten* 137
Brandenburg, T. 124
Bredero, Gerbrand Adriaenszoon 69, 82, 109, 111, 115, 138
– *Boertigh, amoreus, en aendachtigh groot lied-boeck* 111, 138
– *Griane* 82
Brianville, Claude-Oronce Finé de 99
– *Histoire sacrée en tableaux, avec leur explication suivant le texte de l'Ecriture* 99
– *Jeu d'armoiries des souverains et estats d'Europe, pour apprendre le blason, le geographie* 99
Brimanus, Henricus 153
Broekema, J. 29
Brouwer, Marijn de 25, 144-145, 151
– *Een lustighe Tsamensprekinghe van vier Personagien* 151-152
– *Eenvuldighe waerschouwinghe aen de ghevluchte vreemdelingen, haer radende hunne Magistraten (die haer ontfanghen ende beschermt hebben) te gehoorzamen, ende de wel-daden te gedincken die sy deur haer genoten hebben* 25
Bruin, G. de 18, 48
Bruin, M. de 117
Brusati, C. 101
Brutus, Marcus Junius 102-103
Buat, Henry Fleury de 50
Buitendijk, W.J.C. 134
- Caesar, Julius 102-103
Callimachus 168

- Cannenburgh, Hendrik 117, 130, 133, 136-139
 – Een Cleyen Vensterken 139, 161
 – Eene Nieuwe tijdinghe, ofte Clachte, Johans van Olden-
 Bamevelt 117, 130-139, 141, 157, 161, 203, 205
 Cant, Floris 178
 Carasso-Kok, M. 124
 Carrier, H. 19
 Caspers, C.M.A. 124
 Cassius Longinus, Gaius 102-103
 Cavalcanti, Guido 67
 Cavendish, Thomas 87-88
 Cerutti, S. 18
 Charles II (koning van Engeland) 49-50
 Clark, S. 19
 Clausen, W. 71
 Coen, Jan Pietersz. 86
 Coigneau, D. 20, 28, 140-141
 Colby, E. 166-168
 Coornhert, Dirck Volckertsz. 89
 – Werken Dirck Volckaerts Coornhert 89
 Court, Pieter de la 128, 130
 Cromwell, Oliver 48-49
 Crul, Cornelis 23-24, 27-28
 – Een waerachtighe beschrijvinghe ende een goede leeringhe
 ghegeven aen alle Christelijcke luyden 23, 27-28
 Cuddon, J.A. 167
- Dane, J. 46
 Dante Alighieri 67
 David 91, 125
 Delabastita, D. 67, 123
 Desportes, Philippe 115
 Deursen, A.Th. van 30, 38, 41, 43-44, 89, 146-147, 151
 Devoot ende profitelijck boecxken 109
 d'Heere, Lucas 67-68, 167-168
 – Den Hof en boomgaerd der poë sien 67, 168
 Dijstelberge, P. 20, 23, 30, 206
 Dingemanse, C.W. 20, 31
 Dooren, F. van 67
 Dorp, Johannes a 33
 Dousa, Janus 168
 Drake, Francis 87-88
 Duinkerken, A. van 88
 Duits, H. 89
 Dwinglo, Ioan 126
 – Liedt ende Refereyn opt Bestand 126
- Echo 163-175, 177, 179, 181-183, 185-188, 190-198,
 200, 203-205
 Echo, sive Lusus nobilium poetarum 168
 Eemeren, G. van 168
- Egmont, graaf van 159
 Elia 120, 122-123
 Elizabeth I (koningin van Engeland) 39
 Elsevirius, Isaac 33
 Engelbrecht, W.A. 86
 Epameinondas 64
 Euripides 168
 – Andromeda 168
 Eva 91
 Exalto, J. 124-125
 Eysinga, W.J.M. van 41-42, 60, 63
- Ferdinand II (keizer van het Heilige Roomse Rijk) 88
 Filips II (koning van Spanje) 39, 47, 71
 Filips III (koning van Spanje) 28, 41, 47, 63, 71
 Filips IV (koning van Spanje) 46-47
 Floris V (graaf van Holland) 178
 Fontaine Verwey, H. de la 46, 86-88, 90
 Forster, L. 69
 Franits, W. 20
 Frans I (koning van Frankrijk) 156
 Frédéricq, P. 20
 Frederik II (koning van Sicilië) 67
 Frederik-Hendrik (prins van Oranje) 47-48
 Frijhoff, W. 15, 34, 38, 46
 Fruin, R. 52
- Gemert, E.M.P. van 110
 Geurts, J. 167-169
 Geurts, P.A.M. 13, 18-19, 33, 102-103
 Geuzenliedboek 115, 139
 Ghesquiere, R. 67, 123
 Giraldo, O. 13-14, 16
 Goinga, H. van 15
 Gomar, Francisus 43
 Gorp, H. van 67, 123
 Graef, Jacob de 51, 178, 181
 Graeff, Jacob van der 51
 Grijp, L.P. 108-110, 112-115, 117-119, 125, 129,
 138-140, 144, 159-160, 178
 Groenhuis, G. 59
 Groenveld, S. 38
 Groot, Hugo de 44, 60, 133, 138, 168, 194
 Groot, Pieter de 50-51, 177-179, 183, 194
 Grootes, E.K. 103, 109, 112
 Guarini, Battista 168
 – Il pastor fido 168
 Guevara, Antonio de 71
 – T'gulden Boeck, van het leven ende Seyndbrieven van den
 wel-sprekenden orateur ende keyser Marcus Aurelius 71
 Guinizelli, G. 67

- Haar, C. ter 19
 Haen, Johan de 133
 Haestens, Henricus ab 33
 Haijer, J. 52
 Halasz, A. 19
 Hallius, Johannes 92-93, 141
 Handricxsoon, Gisberth 79-80
 Hannibal Barkus 101
 Harline, C.E. 13, 18-19, 28, 30-33
 Heemskerck, Jacob van 54-55, 60, 62-65, 73-76,
 102, 106, 129, 202
 Heijden, Th.C.J. van der 55, 79-80, 126-127
 Heinsius, Daniël 74
 Herbert, George 168
 – Heaven 168
 Herodes Agrippa 148, 150
 Herodes Antipas 121-122, 124
 Herodias 121
 Herwerden, P.J. 86
 Heyndrickx, G.V.W.D. 79-80, 83
 Historielied over Graaf Floris en Gerard van Velsen 178
 Hoeven, H. van der 15, 30
 Hollander, J. 166
 Homerus 81
 Hooft, Pieter Cornelisz 69, 74, 109-110, 112, 115,
 168
 – Geraerd van Velsen 168
 – Granida 110
 Hooghe, Romeyn de 20, 52
 Hoogherbeets, Rombout 44-45, 133, 138
 Hoogstraten, Samuel van 100-102, 104, 160
 – Den Batavier, op het aenvaerden van het Kapiteinschap
 Generael der Vereenigde Nederlanden 100-102
 – Vryheit der Vereenighde Nederlanden 160
 Hoorne, graaf van 159
 Horenbeeck, David van 139
 – Nassous Lof-ghesangh 115, 139
 Horst, D. 18
 Horst, D.J.H. ter 15-16, 30
 Houwaert, Jean Baptista 71
 – Milenus clachte, waer inne de groote tirannye der Ro-
 meynen verhaelt ende den handel van desen tegenwoor-
 dighen tyt claelyc ontdenkt wordt 71
 Huisman, M.W. 29
 Huygens, Constantijn 168
 – Boschdicht 168
 Hymne voor Pan 166
 Icarus 104
 Innocentius VI 65
 Israel, J. 38, 42, 44, 62, 65, 73, 76, 137
 Jakobus 148, 150
 Janssen, G.H. 121, 150
 Jeremia 113
 Jezus Christus 93, 101, 121, 123-124, 148, 150, 163
 Johannes de Doper 121-124
 Judas 178
 Juno 70, 166, 169
 Jupiter 166
 Kamps, R.L.M.M. 29
 Kaper, R. 41
 Karel V 156
 Kemp, Abraham 79-80
 Klinkert, C.M. 18
 Knörrich, O. 168
 Knuttel, W.P.C. 9, 16, 29-32, 60, 96, 110, 169
 Köhler, H.J. 15
 Kok, A.S. 168
 Komter-Kuipers, A. 157
 Koning, Abraham de 86-87, 106
 Konst, J.W.H. 82, 179, 197
 Koppenol, J. 25, 30, 69, 144-145, 151
 Kossmann, F.K.H. 118
 Krijnsz, Willem 89-91, 203
 – Annotatien Op de Voor-reden van Cornelis Boogaerts
 Aendachtighe Ghebeden ende Meditatie over den 51en
 Psalm Davids 21, 89-92
 – Eenighe Correctien ofte verbeteringhen ghedaen op de
 Meditatie van Cornelis Boogaert over het 7. vers van-
 den 51. Psalm Davids 89-93
 Kuiper, E.T. 130, 136-137, 139, 147, 159
 Latimer, B.W. 19
 Ledenberg, Gillis van 44, 133
 Leendertz, P. 130, 136-137, 139, 147, 159
 Leerintveld, A. 30
 Leicester, hertog van 39
 Lentini, Giacomo da 67
 Livius Bonga, Gerardus 153
 Lodenstein, Jodocus van 117
 Lodewijk XIV (koning van Frankrijk) 11, 49-50, 99-
 100, 177-178
 Loewenstein, J. 166-168
 Longus 166
 – Daphnis et Chloe 166
 Lucifer 130-131, 133-134
 Luther, Maarten 31
 Macchiavelli, Niccolo 185
 Magalhães, Fernão de 87-88
 Maire, Isaac le 86-88

- Maire, Jacob le 86-87
 – *Spiegel der Australische Navigatie* 87
- Marcus Aurelius 71
- Mars 74, 79, 83, 94
- Matter, F. 109
- Mattheus 121
- Marcus 121
- Maurits (prins van Oranje) 23, 28, 39-40, 43-44, 46-47, 69, 105, 120-124, 133-134, 136-137, 144-145, 155-156, 159
- Maximiliaan I (keizer van het Habsburgse Rijk) 30
- Meertens, P.J. 34, 55, 139, 157
- Meeus, H. 110
- Meijer Drees, M.E. 13, 19-20, 28, 66, 85, 95, 103, 124, 140, 153, 191
- Meliboeus 71
- Meulman, Isaac 29
- Miert, D. van 33
- Milenus 71
- Moerbeek, Reyndert Iansz 22
 – *Het Klaegh-huys des Heeren* 22
- Molinet, Jean 140
 – *Le Testament de la Guerre* 140
- Molkenboer, B.H. 88
- Mombas, Jean Barton de 183-184
- Moormann, E.M. 101
- Morris, Gidion 14
 – *Een cleyn Poetelick Tractaet, betreffende des Vreeds en Oorloghs vruchten* 14
- Moschus 166
- Mozes 59, 71
- Muyr, Hendrick vander 79-83, 94
 – *Vreeds-Triumph-gedicht, gecomponeert ende Rethorijckelijcken vertoont by de Camer 'Vernieut uit Liefden' tot Gorinchem, op den generalen Vreeds-Triumphdach, ghecelebreert den 5. Mey des Jaers 1609, handelende van tghemeen wantrouwich ghevoelen, contrarie opinien ende andere vruchten, spruytende uitet twaelf Jarich Bestant over de ghemeene Nederlanden* 79-83, 94, 106, 151
- Narcissus 166, 168, 171
- Neyen, Jean 29, 41, 95
- Nierop, Adriaen van 169-170, 172-173
 – *Christelicke Gedichten* 164, 170-173, 196-197
 – *Echo ofte Galm* 164, 169-172, 196, 198, 204
- Nieuwpoort, Willem 126
 – *Refereyn ende Liedt, Op de Triumphe van't Bestant* 126
- Nix, C. 18
- Noort, Olivier van 87
- Noot, Jan van der 67-68
 – *Het Bosken* 67
- Oldenbarnevelt, Johan van 30, 40-45, 60, 62, 88-89, 117, 121-126, 130, 133-134, 136, 138, 144, 159, 173-175, 180, 203
- Olyfkrans der Vrede 48, 143
- Otegem, M. van 30, 111
- Outshoorn, Cornelis van 178, 181
- Ovidius Naso, Publius 166-167, 171, 198
 – *Metamorphosen* 166, 168
- Pamflet (algemeen) 12-36, 104-107, 160-162, 196-206
 – *Aanspraak aan alle Voorstanders der Vryheit van de Verenigde Nederlanden* 110
 – *Adhortatie Ofte Vermaan aan alle goede Patriotten van't Vaderlant* 154
 – *Annotatien Op de Voor-reden van Cornelis Boogaerts Aendachtighe Ghebeden ende Meditatien over den 51en Psalm Davids* 21, 89-92
 – *Antwoord van den Leeuw aen d'Echo* 175, 179, 181-184, 186
 – *Boeren-litanie, ofte Clachte der Kempensche Land-lieden* 53-66, 68-78, 93-97, 102, 105-106, 134, 138, 202, 205
 – *Brillen voor alderhande gesichten* 108, 179, 204
 – *Brillerus Sondags-Practje* 165, 191-193, 196-197, 204
 – *Bulle ofte Mandaet des Paus van Roomen* 28
 – *Christelicke Gedichten* 164, 170-173, 196-197
 – *Christelicke Meditatie ende Vyerighe Aen-sprake eenes bekommerden ghemoeds tot Godt* 21, 82
 – *Christelijcke Betrachtighe Des lijdens Christi* 110
 – *Clachte ende Vertrouwinghe over het Christelick overliden van den seer Godt-vruchtigen ende Wel-geleerden Ioannes Hallius* 92-93, 106, 140-143
 – *Claghte vanden Cloecken Soldaet, ende vanden Poltron: als ook een Disput vanden Soldaet ende Boer* 77-79, 106, 158
 – *Clinck-ghedicht vande Winter ende Somer* 96-98, 105, 107, 204
 – *Codicille van de Nederlandsche Oorloghe* 28-29, 85, 94-96, 106
 – *Coppe eens Briefs geschreven uyt Schoonhoven* 154
 – *Cort verhael van den Peys* 140
 – *De drie Neerlantsche Juffers, geschaect op de Parysse Bruyloft* 28
 – *De Haeghe Anatomie* 110
 – *De loffelycke Wonder-daden Gods* 110
 – *De Noortsche Rommel-pot* 113-114
 – *De vast-gekuypde Loevensteinsche Ton* 159
 – *De worstelinge Jacobs* 115
 – *Delfschen Echo* 165, 186-187, 197-198

- Delfschen Eggo. Als oock mede de Nieuwe gepretendeerde Delfsche Kalver-bassen 186-187, 194
- Den Batavier, op het aenvaerden van het Kapiteinschap Generael der Vereenigde Nederlanden 100-102
- Den Oranjen Kap geset op 't Hoofdt van den Rotterdam-schen Paus ende zijn Kardinalen 154
- Den Spiegel der Afgoderye 154
- Den Tweeden Echo 175, 179-186, 194-195, 198
- Den Val van de Witten 104
- Der Arminianen Troost 110
- d'Oranjen-boom in Hollants Tuyn gestelt 27
- Droom-gesicht 108, 115-117, 158
- Dubbelsinnigh Rijm 27
- Echo 175-182, 184-186, 194-196
- Echo ofte Galm 164, 169-172, 196, 198, 204
- Echo's Antwoort op de Vragen van Cornelis de Wit 189-191, 195-196, 203
- Echô Echo 175, 179, 183, 184-187, 194-195, 197-198
- Een cleyen Poetelick Tractaet, betreffende des Vreeds en oorloghs vruchten 14
- Een Cleyen Vensterken 139, 161
- Een cort verhael van die Principaelste punten, die in Holland tot Dort, in die Synode, ghetrackteert worden 28
- Een kort Monickendammer Discours 151
- Een liedeken ghemaect tusschen Bestant ende Oorlogh 114
- Een lustighe Tsamensprekinghe van vier Personagien 151-152
- Een nieu gedichte van dat croonement van Domfemandus 31
- Een nieu Liedt vande Hollantsche Armade 112, 129, 201
- Een nieu Tryomph-Liet over het Bestant 114, 126
- Een nieuw Liedeken van eenige quade schijn deuchdelijcke Jesuiten 114
- Een nieuw Liedeken van Hoere-waerts Soon buyten Yperen 126, 128, 161
- Een nieuw Liedeken, Ter Eeren Sint Ian 119-126, 130, 153, 161
- Een waerachtighe beschrijvinghe ende een goede leeringhe ghegeven aen alle Christelijcke luyden 23, 27-28
- Een warachtich verhael van den grooten Ys-ganc 114, 139
- Eene Nieuwe tijdinghe, ofte Clachte, Johans van Olden-Barnevelt 117, 130-139, 141, 157, 161, 203, 205
- Eenighe Correctien ofte verbeteringhen ghedaen op de Meditatie van Cornelis Booghaert over het 7. vers vanden 51. Psalm Davids 89-93
- Eenvuldighe waerschouwinghe aen de ghevluchte vreemdelingen, haer radende hunne Magistraten (die haer ontfanghen ende beschermt hebben) te gehoorzamen, ende de wel-daden te gedincken die sy deur haer genoten hebben 25
- Elegia, ofte Christelijcke Klagh-reden over de doot des vromen ende Godsalighen, welgheleerden D. Ioannis Bernardi van Voorburgh 141-142
- Epitaphium ende Klachdicht over den doot vande Rechtveerdige, Wel-gheleerde ende Wijdt-vermaerde Nederlandsche Oorloghe; met eenighe Graf-schriften op syn Graff 28-29, 83-85
- Eyn merckelick gedichte nyges gemaket van dem vorgiftigen ketter Martino Luther 30
- Frange Brandewyns-deun 115, 204
- Graf-Gedichten ter gedachtenisse van wijlen den hooggeleerden ende wijdberoemden heere Caspar Barlaeus 27
- Gulden Legende van den nieuwen St. Jan 124-125
- Haegs Zions Rougalm, over 't Verlies van haren Eerwaerden Leeraer Do' Cornelius Trigilandus 165
- Het eerste Nieu dicht gestelt tot prijs vermelt, van het Bestant 114-115, 139-140, 201
- Het Geding ofte Proces der Geesten, van Mr. Kornelis en Iohan de Wit. Met des Volx Replijcq 9-12, 14, 26, 28, 104, 130, 203
- Het Groote Witte Moort-Toneel 110
- Het Klaegh-huys des Heeren 22
- Het Loon van den Brouwer 24-25
- Het Testament ofte Uutersten wille vande Nederlandsche Oorloghe 28-29, 85, 95, 204
- Huysmans-praetje 159
- Iournal, ofte Beschryvinghe van de wonderlicke reyse, ghedaen door Willem Cornelisz Schouten van Hoorn, inde Jaren 1615, 1616 en 1617 85-89, 106
- Les Fruicts de la Paix 34
- Liedt ende Refereyn opt Bestand 126
- Liedt ter eeren van den doorluchtighen Prince van Oran-gien, Mauritius Grave van Nassau 117
- Liik-zangh Op de Doot van sijn Doorluchtighe Hoogheyt Fredrik Henrik 126
- Loff van eenige Nieuwe Kalver-baasen 110, 186
- Louys gulde Hartjens dach 158-159, 162
- Lyck-tranen 110
- Metamorphosis, ofte Wonderbare Veranderingh' ende Leven vanden vermaerden Mr. Quinten Matsys 158
- Moedt-scheppingh op Nederlants Droevige Val 152
- Nassous bedrijf zeer klaar 68-69, 105, 202
- Nassous Lof-gesangh 115, 139
- Natuurlyke Echo, uytgegalmt over t'eynde van Cornelis en Jan de Wit 164-165
- Nieuw Mey-liedeken der Roode Mateliefkens binnen Warmond 114, 126-127
- Notulen, ofte Aen-merckingen op het Af-scheydt der Predicanten van Nimmegen 28

- Nyeuvve tijdinche van Ferdinandus 30
- Ontknoopinghe vanden Valstrick Van Syn Hoogheydt Den Heere Prince van Orangie 110
- Op d'afbeelding van Joan van Oldenbarnevelt 173-175, 196-197, 204-205
- Oranje in 't Hart 187-189, 195-196
- Petri Bonomi Tergestini In Serenissimi Maximiliani Romanor 30
- Refereyn ende Liedt, Op de Triumphe van't Bestant 126
- Request van Giis sonder Ghelt 28
- Resolutie van 't Hollende Kalf 28, 186
- Retortie ofte Weder-steeck 27
- Reuck-Appel, Af-ghevende den lieflijckjen Geur van de Daden des Doorluchtighen ende Hoogh-ghebooren Vorsts, den Prince van Orangien 82
- Roskam Op de Vier sinneloose Ambassadeurs 110
- Schandigh ende growwlijc Laster-dicht 28
- Sendt-brief Gerardus Livius Predikant tot Nymeghen 153-155, 162
- Sommier verhael van de wreede handelinghe der Bloetdorstighe Calvinisten 145-155, 162
- Sommige vragen: welcke beantwoort worden van Echo 163-164
- Sonnet op de Doot van Mr. Kornelis en Iohan de Wit 102-104, 204
- Stadthouders Eerste Geboorte-galm, Uytjuychende des daghs-geboorte van Sijn Hoogheydt Wilhem de Derde 165
- Symbolium Regium 98-100, 107
- 't Bleetende-Kalf, Tegen de Haaghsche Lepel-Mannen, ofte Oven-kruypers, Tot Wederleggingh op het Sinneloo Rijn, anders genaamt 't Hollende-Kalff 186
- 't Vermogen Van den ronden God, in de zaken des Oorlogs 110
- 't Arminiaans Testament 28
- Testament vande Oorloghe 21, 28, 140-141, 161
- The Dangerous Condition of the United Provinces 33
- The Dutch Usurpation 33
- 't Nassousche Mey-Kransken 110
- Toneel der Arminianen 23-24, 159
- Triomfe vande Doorluchtige Pr. van Orangien 155-160, 162, 204
- Triumph-Trompet Over de Vrede 126, 128
- Veel Honden was de Haes sijn Doodt 110
- Veersche Vreughde-Galm en Zege-wensch, over het Kapiteinschap-Generaal vande Seven Vereënjde Provintien; opgedragen aan Sijn Hoogheydt Willem-Henrik 110, 164-165
- Verclaringhe vande accordatie vanden Peys 139-140
- Verdeding van Cornelis Booghaert teghen de Calumnien, hem opghedicht in een Boeck gheintituleert: Annotatien op

- de Voor-reden van C. Boogaerts Aendachtighe Ghebeden ende Meditatie over den 51en Psalm Davids 89-90
- Vreeds-Triumph-gedicht, gecomponeert ende Rethorijckelijcken vertoont by de Camer "Vernieut uit Liefden" tot Gorinchem, op den generalen Vreeds-Triumphdach, ghecelebreert den 5. Mey des Jaers 1609, handelende van tghemeen wantrouwigh ghevoelen, contrarie opinien ende andere vruchten, spruytende uitet twaelff Jarich Bestant over de ghemeene Nederlanden 79-83, 94, 106, 151
- Vreughden-ghesanc over de Schoone veranderinghen in 't Vrye Nederlandt 22, 144-145, 161
- Vreughde-Zangen over den eeuwigen Vreede 142-144, 161
- Vryheit der Vereenighde Nederlanden 160
- Waerachtighe Legende van Jan de Witte 21
- Wat nieuws boven nieuws 154
- Wilde Rijmen Ofte Leits-Kerckpraetjens Tusschen twee oude Kaeren 17
- Wonderlijcke afbeeldinghe ende beschrijvinge van twee Wijndruyven, die elck een baert van anderhalf ellen lanck hadden 21-22
- Wonderlijcke staatkundige Droomen en Gesichten 110
- Zegenwensch aan sijn Hoogheydt den Heere Prince van Orange, &c. als Capitain Generaal van 't Vereenigd Nederland 82

Pamphilus 13

Pan 166, 171, 198

Panholzer, F. 15

Panhuysen, L. 48

Patius, Joannis 33

Pax 79, 83, 94

Peereboom, M. 20

Petit, Jean François le 34

– Les Fruits de la Paix 34

Petit, L.D. 16, 29

Petrarca, Francesco 67, 69, 97, 104

Phaëton 104

Plutarchus 89

– Van de rust des ghemoeds: ende vant nut datmen uyt sijne vyanden mach hebben 89

Poelhekke, J.J. 43, 46

Poliziano, Angelo 168

Poll, Johan van der 178, 181

Prak, M. 38

Preston, C.E. 167

Quintilianus, Marcus Fabius 179

Rabelais, François 20

Raymond, J. 19

Reygersberch, J. van 92

- *Clachte ende Vertrouwinghe over het Christelick overlijden van den seer Godt-vruchtigen ende Wel-geleerden Ioannes Hallius* 92–93, 106, 140–143
- Reynst, Lambert 178, 181
- Ridderus, Franciscus 20
- Rochetaillade, Jean de la 65
- Rodríguez Pérez, Y. 20, 26
- Rogge, H.C. 29, 147
- Rompel, Johannes 55
- Ronsard, Pierre de 67–68, 75, 78, 80, 84, 87, 95, 97, 101, 104–105, 199
- Roorda, D.J. 38, 40, 48
- Rowen, H.H. 50
- Roy, Salomon de 34
- Ruyter, Michiel de 75
- Salman, J. 15
- Sapma, Dominicus 146
- Sawyer, J.K. 19
- Schenkeveld-van der Dussen, M.A. 142–144
- Scheurleer, D.F. 74
- Schouten, Willem Cornelisz 85–89, 106
 - *Journal, ofte Beschryvinghe van de wonderlicke reyse, ghedaen door Willem Cornelisz Schouten van Hoorn, inde Jaren 1615, 1616 en 1617* 85–89, 106
- Schouten, Wouter 152
 - *Moedt-scheppingh op Nederlants Droevige Val* 152
- Schwartz, M.A. 70
- Schwitalla, J. 19
- Scipio, Publius Cornelius 101
- Secundus, Janus 168
- Selier, F. 128
- Selm, B. van 112
- Shakespeare, William 67, 104
- Sidney, Philip 168
 - *The Countess of Pembroke's Arcadia (The old Arcadia)* 168
- Simonides, Simon 52
- Six van Chandelier, Jan 142–144, 161–162
 - *Poësy* 143
 - *Vreughde-Zangen over den eeuwigten Vreede* 142–144, 161
- Smelik, J. 110
- Smith, P.J. 20
- Smits-Veldt, M.B. 55, 71, 197
- Someren, J.F. van 29
- Souterliedekens 109, 137
- Spiegel, Hendrick Laurensz. 89
- Spies, M. 15, 20, 34, 38, 46, 110
- Spilbergen, Joris van 86, 88
- Spinoza, Baruch de 185
- *Tractatus Politicus* 185
- Starter, Jan Jansz. 115
 - *Friesche Lust-Hof* 115
- Stronks, E. 20, 117, 140
- Tasso, Torquato 168
- Taurinus, Jacob 82
 - *Reuck-Appel, Af-ghevende den lieffelijcken Geur van de Daden des Doorluchtighen ende Hoogh-ghebooren Vorsts, den Prince van Orangien* 82
- Temple, William 38
- Tex, J. den 41, 55, 63
- Thissen, P. 100
- Thysius, Joannes 29–30
- Tichelaer, Willem 51
- Tiele, P.A. 29
- Timman, T. 52
- Timon 168
- Tityrus 71
- Tromp, Maarten 75
- Troost, W. 48
- Turnus 70
- Uitterhoeve, W. 101
- Uytenbogaert, Johannes 43, 46, 121, 123–124, 133
- Valckenier, Gillis 51, 178, 181
- Valerius, Adriaen 157, 159–160
 - *Nederlantsche gedenck-clanck* 157, 159
- Vandencruyce, Fransje 118
- Veelderhande schriftuerlijcke liedekens 147
- Veld, S. 20
- Veldhorst, N. 168
- Veldhuyzen, M. 115
- Velsen, Geraerd van 168, 178
- Vergilius Maro, Publius 70–71
 - *Aeneis* 70
 - *Ecloge* 71
- Verheiden, Willem 33
- Verhoeven, G. 25, 30, 144–145, 151
- Verkuijsse, P.J. 16–17
- Verkuyt, P.E.L. 166, 168–169
- Vermeer, W. 66–69
- Visser, P. 108–109, 157
- Viverius, Jacobus 92
 - *Clachte ende Vertrouwinghe over het Christelick overlijden van den seer Godt-vruchtigen ende Wel-geleerden Ioannes Hallius* 92–93, 106, 140–143
- Vlooswijk, Cornelis van 178, 181
- Vloten, J. van 74
- Voghelsanck, Goosen 148, 150

- Vollenhove, Joannes 52
 Vondel, Joost van den 69, 86-89, 173-175, 197, 204
 – *Palamedes* 88
 Voochd, Allerd Lievensz. van der 79-80
 Voragine, Jacobus de 124
 – *Legenda Aurea* 124
 Vos, M. Arent Dircxz. 136-137
 Vosberghen, A. 79-80
 Voss, P.J. 19
 Vrieler, J.A. 20, 28, 31, 85, 95, 140
 Vrije, Johannes de 117
 Vroetwijfs-boeck 60
- Wal, M. van der 33
 Waterschoot, W. 167
 Weekhout, I. 86, 124
 Weert, J. de 79-80
 Wessels, L. 18
 Willaerts, Adriaen 63
 Willem (prins van Oranje) 39, 117, 155-156
- Willem Frederik (stadhouder van Friesland) 48, 179
 Willem I (graaf van Holland) 9
 Willem II (stadhouder) 48, 144
 Willem III (stadhouder) 40, 48-52, 100-102, 175, 177-183, 186, 188-189, 191, 195, 202
 Winkel, J. te 55, 136, 139, 159
 Witstein, S.F. 74-75
 Witt, Cornelis de 9-12, 30, 49, 51-52, 102-104, 106, 175, 177-179, 181, 185, 190-195, 203
 Witt, Johan de 9-12, 30, 40, 48-52, 102-104, 106, 175, 177-181, 183, 185, 189, 191, 194
 Wulp, J.K. van der 29
- Yselveer, Willem 114, 126-127, 141
 – *Nieuw Mey-liedeken der Roode Mateliefkens binnen Warmondt* 114, 126-127
- Zijlstra, W.C. 29
 Zuilen, V. van 18, 42, 66

Curriculum Vitae

Joost Arjan Vrieler werd op 13 juni 1978 in Laren (Noord-Holland) geboren. Van 1990 tot 1996 volgde hij aan het Elshof College te Nijmegen en het Isendoorn College te Warnsveld een vwo-opleiding. Vanaf 1996 studeerde hij Nederlandse Taal- en Letterkunde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen; in 2000 legde hij aldaar het doctoraal-examen *cum laude* af. Tijdens zijn studie was hij lid van de opleidingscommissie van de vakgroep Nederlandse Taal- en Letterkunde en redacteur van het literaire tijdschrift *Letterlik*. Van 2000 tot en met 2004 was hij als promovendus verbonden aan het Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur van de Universiteit Utrecht. Voor de Utrechtse opleiding Nederlandse Taal en Cultuur gaf hij het college 'Verguisd maar niet vergaan. Onbekende literatuur uit de zeventiende eeuw' en was hij redacteur van het afdelingsblad *Vlugmaren*. Tevens maakte hij deel uit van de organisatie van het congres 'Het lange leven van het pamflet' (2005). Sinds 2006 is hij werkzaam voor de Mondriaan Stichting te Amsterdam, stimuleringsfonds voor beeldende kunst, vormgeving en cultureel erfgoed.

